Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı

ERGİN AYAN

KİTABEVİ

KİTABEVİ • 321

Kapak
Minyatür

Dizgi/İç Düzen
Hülya AŞKIN

Baskı-Cilt
Bayrak Matbaası
Davutpaşa Caddesi No:14/2
Topkapı - İstanbul

İstanbul, 2007

ISBN 978-975-9173-43-2

www.kitabus.com

© KİTABEVİ Çatalçeşme Sk. No: 54/A Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: (0212) 512 43 28 -511 21 43 • Faks: 513 77 26
www.kitabus.com

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı

Ergin AYAN

KİTABEVİ

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BÖLÜM

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Önsöz

Tarihçi, tarihî olayları, önceden sahip olduğu bir dünya görüşü ve perspektifine göre seçerek anlatır. Dolayısıyla olaylar genellikle tarihçinin tercih ve temâyülüne göre şekillenir. Tarihî olayları seçme işinde tarihçi, farkında olmasa bile, sonraki hâdiseler üzerinde daha müessîr olanları seçmek durumundadır. Tarih yazma ameliyesinde, tarihî perspektifin öncelikli olması dolayısıyla, anlatılan bu alanda vasatın üzerine yükselebilmek için, kendi kültürümüzü ve dünya görüşümüzü gayet objektif bir tefsire tabi tutmak zorundayız. Konumuzla ilgili olarak başvurduğumuz kaynaklar genellikle kronikleri -yani zaman içinde cereyan ve teşekkül eden olayları anlatma- ihtiva etmektedir. Bu açıdan bakıldığında sosyal, siyasal ve kültürel olarak maddî ve manevi sonuçlara ulaştıracak, yol gösterici eserlerden yararlanmakta güçlük çektiğimizi belirtmeliyiz.

İletişimin hızlandığı ve küreselleşmenin arttığı günümüz şartlarında, toplumların kimliklerini korumaları ve gelecekte de kendi kültürlerini sürdürebilmeleri giderek zorlaşmaktadır. Toplumlar, bu çözücü süreçten kendi kültürel kaynaklarını açık tutarak kurtulabilirler. Bu nedenle, kültürel kaynaklara olan yatırımın artırılması gelecekle ilgili elzem bir seçenek oluşturmaktadır. Kültürel kaynakların beslendiği alanların başında tarih bulunmaktadır. Toplumlar kendi tarihlerini aydınlatmakla, bu yok olma, kaybolma sürecinde toplumsal benliklerini koruyabilecek bir dayanağa sahip olacaklardır. Tarih, toplumsal köklerin

ortaya çıkarılmasında en aydınlatıcı unsurdur. Toplumlar kökleriyle gerekli bağları kurabildikleri oranda, kültürel birikimlerini insanlık ailesi içinde devam ettirebilirler ve gelecekte de kültürlerini koruyabilirler. Bu durum, tarihî araştırmaların anlam genişliğini artırmakta, ufkunu genişletmekte ve gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Özellikle Türk tarihi için bu husus daha önemli olsa gerek. Çünkü, Türk tarihinin bir çok bölümü aydınlanmaya, belgeler ve bulgularla ortaya çıkarılmaya ihtiyaç duymaktadır. Türk tarihçileri bu görevi üstlenmek ve yerine getirmek zorundadır. Bu aynı zamanda ulusal bir sorumluluktur.

İşte böyle bir anlayışla başladığımız ve şimdi kitap haline getirdiğimiz bu çalışmamızın, bir başka özel amacı da hâkimiyet ve hâkimiyet kaynakları konusundaki tarihî altyapının aydınlığa kavuşmasını sağlamaktır. Türk tarihinde birbirine bağlanmamış, anlaşılmamış ya da aydınlanmamış geleneksel tutumların ve birikimlerin araştırılarak kaleme dökülmesi, toplumumuzun hâkimiyet konusundaki bilinç karışıklığını da büyük ölçüde etkileyecektir. Türk toplumunun hâkimiyet konusundaki tutumu, tarihimizdeki birçok örneğin yanı sıra, Sultan Sancar dönemi olayları ile de ortaya konabilir. Sultan Sancar dönemi, Türk-Oğuz toplumunun hâkimiyet konusundaki duyarlılığı ve reflekslerini göstermesi bakımından, günümüz için kullanışlı bir tecrübedir. Bu tecrübe, geleneksel otorite anlayışı ve devlet ve toplum ilişkilerini de ortaya koymaktadır. Otoritenin kullanışı ve paylaşımı konusu, çağdaş toplumlarda yeni açılımlarla desteklenmiş olmasına karşın, her toplum için farklılık göstermektedir. Bu farklılıkların önde gelenleri ise, toplumların kendi tarihlerinden elde ettikleri tecrübe ve birikimlerdir. Bu bizim için de böyledir.

Sultan Sancar dönemi, otorite ve bunun paylaşımı ile uygulanışı konularında, değerlendirilmesi gereken önemli ipuçları sunmaktadır. Çalışmamızın bir amacı da bu alanlardaki tartışmalara zemin hazırlamak ve ışık tutmaktır. Söz konusu dönemdeki gelişmelerin, daha önce ayrıntılarıyla ve yeterli kaynaklar-

la beslenip ortaya konulmamış olması, böyle bir çalışmanın değerini takdir ettirmektedir. Zaten sorun daha çok kaynak sorunudur. Türk tarihçisinin kaynaklara, özellikle birinci el kaynaklara ulaşması ile tarihimizin bir çok karanlıkta kalmış bölümü aydınlanacak ve gelecek nesiller için esin kaynağı olacaktır. Sultan Sancar'a isyan eden Oğuzların, Selçuklu Devleti'nin yıkılma dönemi ile, bu süreçten sonraki Moğol istilâsına kadar Horâsân ve civarındaki siyasal faaliyetleri bizim inceleme alanımıza girmektedir.

Oğuzlar, Orhun kitâbelerinde adları sık sık geçen Türk kavimlerindendir. Kök-Türk Devleti'nin dayandığı esas unsur oldukları gibi, Uygur Devleti'nde de On-Uygurların yanında aynı mahiyette rol oynamışlardı. Hatta onların Kök-Türklere olduğu gibi, Uygurlara da zaman zaman isyan ettikleri görülmektedir. Daha sonra batıya göç ederek Sir-Derya bölgesinde yerleşen Oğuzlar, X. yüzyılda Mâverâünnehr, Harezm ve Horâsân bölgesine inerek, bu yüzyılın II. yarısından itibaren İslâmiyetle tanıştılar. Bu devirden sonra onlar, yarı göçebe olarak toprağa yerleşme aşamasında görünmektedirler. Oğuz Yabgu Devleti'nden Subaşı Selçuk Bey idaresinde ayrılan Oğuzlar, Samanî, Kara-Hanlı ve Gaznelilerle mücâdele ederek, Selçuklu Devleti'ni kurdular. Üç-Ok ve Boz-Ok kollarına ayrılan bu boylar, İran, Irak, Suriye ve bilhassa Anadolu'ya doğru ilerlediler.

Tarih boyunca savaşçı Oğuzların büyük Türk devletlerinin kurucusu olduklarını bilmekteyiz. Göçebe Oğuz boyları, fethettikleri ülkelerdeki kültürel etkileşim sürecinde, kendi kurmuş oldukları Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarına karşı direnerek kültürel alandaki varlıklarını korudular. Yabancıların "Türk" diye nitelediği bu devletler, her ne kadar bir çelişki gibi görünse de, kurucuları olan Oğuz-Türkmenleri kendi varlığına karşı bir tehlike olarak görüp, dışlamıştır.

Tarihî olaylar toplumun bazı hedeflere ulaşmak için gösterdikleri etkinliklerdir. Bu tarihî realiteden hareket ederek, şunları söylemek mümkündür: Oğuzları batıya doğru iten iki gerçek neden vardı. Bunlardan birincisi verimli ve geniş otlaklar bul-

mak üzere kendilerine yurt aramaları ve ikincisi göçebe dalgalarının birbirlerini itelemeleridir. İşte Sultan Sancar dönemindeki Oğuz isyanının bu iki gerçek nedenden dolayı ortaya çıktığı ve her zamanki gibi daha batıya göç etme sonucunu doğurduğu araştırmalarımızda meydana çıkmıştır. Şüphesiz, Oğuzların göç etmesi ve hele bunun sonucunda Selçuklu Devleti'nin yıkılarak yerine yeni devletlerin kurulması Türk tarihindeki en önemli olaylardan biridir. Ortaçağın İslâm kaynakları, büyük sonuçlar doğuran bu olayı her ne kadar küçük nedenlere bağlayarak, yüzeysel olarak anlatmışlarsa da, biz bu günkü modern tarih anlayışı içerisinde konunun daha ciddî siyasî ve sosyolojik boyutlarının mevcut olduğu kanaatindeyiz.

Ergin AYAN
Ordu 2007

Kısaltmalar

A.g. e.	: Adı geçen eser
Alm.	: Almanca
AÜDTCFD	: Ankara Üviversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
Bk.	: Bakınız
CAJ	: Central Asiatic Journal
c.	: cilt
çev.	: çeviren
ed.	: edition
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DTCFTAD	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi
Ef.	: Efendi
EI (İng.)	: Encyclopedia of Islam (İngilizce)
EI (Fr.)	: Encyclopédie de l'Islam (Fransızca)
el-Kâmîl	: el-Kâmîl fi't-Târîh
Fr.	: Fransızca
FY	: Farsça Yazmalar
GAL	: Geschichte der Arabischen Literatur
GMS	: Gibb Memorial Series
Gorids	: The Gorids, History Culture and Administration
h.	: hicrî
hak.	: hakkında
haz.	: hazırlayan
Hkm.	: Hekimoğlu
hş.	: hicrî şemşî
İÜEFTD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

İÜEFTED	:	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi
JA	:	Journal Asiatique
JRAS	:	Journal of the Royal Asiatic Society
JRCI	:	Journal of the Regional Cultural Institut
krş.	:	karşılaştırınız
küt.	:	kütüphanesi
m.	:	milâdî
Müell.	:	Müellif
MÜTAE	:	Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
n.	:	dipnot
nr.	:	numara
nşr.	:	neşreden
Oğuzlar	:	Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları
ö.	:	ölümü
s.	:	sayfa
SAD	:	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
Supp.	:	Supplament
TAD	:	Türklük Araştırmaları Dergisi
TDAY	:	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDAD	:	Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
The Lands	:	The Lands of the Eastern Caliphate
THİTM	:	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TK	:	Türk Kültürü
TKAD	:	Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi
TM	:	Türkiyat Mecmuası
trc.	:	tercüme, tercüme eden
trn.	:	translation
TTEM	:	Türk Tarihi Encümeni Mecmuası
Türkistan	:	Moğol İstilâsına Kadar Türkistan
vd.	:	ve devamı
vdd.	:	ve devamının devamı
vol.	:	volume
vr.	:	varak
vs.	:	vesaire
yay.	:	yayınlayan
yy.	:	yüzyıl
ZDMG	:	Zeitschrift der Morgenlaendischen Gesellschaft

Kaynaklar

a) Münşeât Mecmuaları

Reşîdeddîn Muhammed b. Muhamed b. Abdülcelîl el-Ömerî el-Belhî (Vatvât) [ö. 578 (=1177-1178)]*[1]*:

Harezmşahlar Devleti'nin kuruluş ve yükselme devrinde yaşayan, zamanının büyük edip ve şairidir. Tekiş (1172-1200) devrinin başlangıcına kadar divân-ı inşâ reisliği yapan müellif, Farsça ve Arapça'yı çok iyi biliyordu. Bu meziyetleri dolayısıyla Arapça divânlarda en büyük nesir müellifleri arasında yer almıştır[2]. Belh Nizâmiye medresesinde yetişen ve Ebû Sa'd'ın talebesi olan Vatvât'ın[3] eserleri hem edebî hem de tarihî bakım-

---

1 Bağdatlı İsmail Paşa, *'İzâhü'l-meknûn fî Zeyl-i Alâ Keşfu'z-zunûn*, II, nşr. Ş. Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge, İstanbul 1945, s. 120; Yakût el-Hamevî [*Mu'cemü'l-udebâ*, XIX, nşr. Ahmed Ferîd Rüfâi', Mısır (tarihsiz), s. 29], müellifin Harezm'de h. 573 (=1177)'de öldüğünü zikretmektedir; Devletşah (*Tezkire-i Devletşah*, I; çev. N. Lugal, İstanbul 1977, s. 135) ise h. 568 (=1172)'de öldüğünü ve mezarının Cürcâniye'de olduğunu kaydetmektedir.

2 Hayatı ve eserleri hakkında bk. C. A. Storey, *Persian Literatur*, VI/II, London 1927-1958, s. 551-554; F. C. De Blois, "Rashid Al-Din Watwat", *Encyclopedia of Islam (New Edition)*, VIII, Leiden 1994, s. 444, 445: Heribert Horst, "Arabischen Briefe der Horazmshahs an den Kalifenhof aus der Feder des Rashid ad-Din Watwat", *Zeitschrift der Morgenländischen Gesellschaft*, Wiesbaden 1966, s. 24 vd.; Gulâmhüseyin Yusufî, "Nâmehâ-yı Reşîdeddîn Vatvât", *Râhnümâ-yı Kitâb*, yıl 3, Tahran 1339, sayı 4, s. 481-486; M. N. Şahinoğlu, "Vatvât", *İA*, XIII, s. 235-240.

3 Nûrullah Kassâi', *Medâris-i Nizâmiyye u Tâsîrât-ı 'İlmî u İctimâî-i An*, Tahran 1363 hş., s. 236.

dan büyük önem taşırlar. Eserlerinin çoğu resmî münşeâtı ihtivâ ettikleri için, Harezmşah Atsız'dan başlayıp, Tekiş devrine kadar Sultan Sancar, Oğuzlar, civar hükümdârlar ve Harezmşahlar Devleti tarihi için bir çok vekâyîin doğru olarak tespit edilmesinde başlıca kaynak vazifesini görür.

Ara'isü'l-havâtîr ve nefâyîsü'l-nevâdîr, Vatvât'ın topladığı mektuplardır. Biz bu resmî yazıların yazmasını neşredilmişi[4] ile karşılaştırarak kullandık. Yazma, muhtemelen 576 (=1180)'da telîf edilmiş olup, birinci bölümde 29 Arapça vesikâ ve ikinci bölümde tayin ve beratları içeren 48 Farsça mektup vardır[5].

Kitâb-i 'Umdetü'l-bulegâ ve 'uddetü'l-fusehâ[6], Kâtîb Çelebî tarafından da zikredilmiş olan bu eser, ilk defa İ. Kafesoğlu tarafından kullanılmıştır. Eser, Harezmşah Tekiş'in cülûs yılı olan 568 (=1168)'de telîf edilmiştir. 4 kısım olup, 25 Arapça mektup, 25 Arapça kasîde, 25 Farsça mektup ve 25 Farsça kasîdeden mürekkeptir. Bunların bir kısmı müellifin diğer eserlerinde de bulunmakla beraber, bir kısmı sadece bu eserde yer almaktadır[7].

Mü'eyyedü'd-devle Müntecibeddîn Bedi' el-Kâtib el-Cüveynî:

Mektup, ferman ve resmî vesîkaları ihtivâ eden *Kitâb-i Atebetü'l-ketebe*[8] adlı eserin müellifi olan Müntecibeddîn Bedi', 516

---

4 Yazması, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih nr. 4074; nşr. Kâsım Toyserkânî, *Nâmehây-ı Reşîdeddîn Vatvât*, Tahran, 1338 hş.

5 Bu Arapça mektuplar ayrıca aynı müellifin değişik adlı bir eserinin neşrinde yer almaktadır. *Mecmûa'tü'r-resâ'il-i Reşideddîn Vatvât*, Kahire 1315 (=1897-1898); Krş. H., Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselğuqen und Horazmschahs (1038-1231). Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zeit*, Wiesbaden 1964, s. 11.

Kullandığımız yazması, Ayasofya nr. 4150'de kayıtlıdır.

'İzâhü'l-meknûn II, s. 120; İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, s. 6 n. 6; Eser hakkında ayrıca bk. A. Ateş, "Raşîd el-Dîn Vatvât'ın Eserlerinin Bazı Yazma Nüshaları", *İÜEFTD.*, X, Eylül 1959, Sayı 14, s. 22 vd.

Bu eser hakkında daha geniş açıklama için bk. M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine

(=1122)'da kâtib (debîr) olmak niyeti ile Merv'e gelmiş, sonunda Sultan Sancar (1118-1157)'in divân-ı resâîline başkanlık etmiştir[9]. Cüveynî, Sultan Sancar'ın 542 (=1147) Harezm seferinde, müelliften bahsetmekte ve bu vesileyle aralarında akrabalık bulunduğunu belirtmektedir. Bu arada Reşîd Vatvât'ı cezalandırmak üzere olan Sultan Sancar'dan, onu affetmesi için şefaat dilediğine dair bir anektodu da nakletmektedir[10]. Müellifin ölüm tarihi hakkında malûmat bulamadık. Müntecibeddîn'in 38 resmî yazıyı topladığı bu eserin ilk bölümünün büyük bir kısmı tayin ve beratlardan, ikinci bölüm ise özel mektuplardan teşekkül etmiştir[11]. Kitap, Kahire'de bulunan bir yazmaya göre neşredilmiştir[12]. Tarihini tam olarak bilemediğimiz kitabın telîfi, muhtemelen h. 528 ile 548 yılları arasındadır. İçeriğinde yer alan resmî tayin ve beratlar, bazı tarihî konulara açıklık getirmesi bakımından değerli görülmüştür.

Bahâeddîn Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî:

Müellif, Nesâ şehrinde oturmakta iken Harezmşah Tekiş tarafından çağrılmış ve divân-ı inşâ reisliğine tayin edilmiştir[13]. *Et-Tevessül ile't-teressül*, resmî ve küçük belgelerin 579 (=1182-1183)'a kadar olan kolleksiyonudur. Eser tam olarak neşredil-

---

Ait Münşeat Mecmuaları", *AÜDTCFD.*, VIII, Ankara 1951, Sayı 4'ten ayrı basım, s. 537-634.

9 *Persian Literatur*, I/II, s. 260; Zekeriyâ el-Kazvînî, *Bist Makâlâ*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1984, s. 207; Ayrıca bk. Nûrullah Kassâi', s. 264 vd.

10 Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, nşr. Muhammed b. Abdülvahhâb-i Kazvînî, II, Tahran 1367 hş. (3. Basım), s. 9 vd.

11 Bu vesikâların bir kısmının içeriğinin Almanca tercümesi için bk. H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselğuqen und Horazmschahs (1038-1231). Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zeit*, Wiesbaden 1964; Ayrıca bk. A. K. S. Lambton, "*Atebetü'l-ketebe*'ye göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", Türkçeye çev. N. Kaymaz, *Belleten*, XXXVII, Ankara 1973, sayı 145-148, s. 365 vd.

12 Mü'eyyedü'd-devle Müntecibeddîn Bedi', *Kitâb-ı Atebetü'l-ketebe (Mecmûa-i Murâsâlât-ı Dîvân-ı Sultan Sancar)*, nşr. Muhammed Kazvînî-Abbâs İkbâl, Tahran 1329.

13 *Persian Literatur*, I/II, s. 260; *Bist Makâlâ*, nşr. Abbâs İkbâl, s. 255.

miştir[14]. Tekiş'in, Nîşâbûr'daki Mü'eyyedî Melikliği ve bu meliklige bağlı bulunan Oğuzlarla olan münâsebetleri bakımından son derece önemli bilgiler ihtivâ eden bu mektuplar, aynı zamanda edebî olarak, Osmanlı müelliflerini etkileyecek kadar da muhteşem idiler ki, bu husus M. H. Yınanç'ın bir makâlesinde ortaya konmaktadır[15].

Leningrad Münşeât Mecmûası:

Bu mecmûa devir, müellif veya vesikâ çeşidi sırası gözetilmeksizin, farklı münşîlerin kaleminden çıkmış vesikâ ve mektupların toplanmasıyla vücuda getirilmiştir. Selçuklular, Harezmşahlar ve Moğolların ilk devirlerine ait resmi belgeleri ihtivâ etmektedir. Buna mukâbil, içerisinde Müntecibeddîn'in ve Vatvât'ın kaleminden çıkmış mektuplar da vardır[16]. Tek yazma nüshası Leningrad'da bulunan bu eserin bir fotokopisi, O. Gazi Özkuzugüdenli tarafından Tahran'da elde edildi ve biz de onun. sağladığı imkânla bundan istifadeye çalıştık.

b) Selçuklu Tarihleri

el-Azimî [ö. 556 (=1161)'dan sonra]:

Saray müellifi ve öğretmen olarak Haleb'de bulunmuştur. *Azimî Tarihi*, Hicret'ten sonraki olayları tarih sırasına göre veren Arapça yazılmış bir eserdir. Müelliflerin bu eserden yaptığı iktibaslardan 555 (=1160) yılına kadar geçen olayları ihtivâ ettiği anlaşılmakla beraber, mevcut nüsha ancak 1143'e kadar gelir[17]. Bu bakımdan konumuzla ilgili tafsilâtlı bilgiler ihtivâ etmez.

---

14 Bahâeddîn Muhammed b. el-Müeyyed el-Bağdadî, *Et-tevessül ile't-teressül*, nşr. A. Behmenyâr, Tahran 1315.

15 M. H. Yınanç, "Ferîdûn Bey Münşeâtı", *TTEM.*, İstanbul 1340, nr.1 (78), s. 95-104.

16 Eserin daha geniş bir tavsifi için bk. M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar", s. 556.

17 C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, I, Leiden 1943, s. 420; A. Sevim, "Azîmî", *DİA*, IV, s. 330.

Selçuklularla ilgili bölümleri Ali Sevim tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir[18].

Sadreddîn Ebü'l-Hasan Alî b. Nâsır el-Hüseynî [ö. 590 (=1194)]

Bu müellifin hayatı hakkında bilgiler çok azdır. *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukîyye,* adındaki Arapça eserin gerek adı gerekse müellifi hakkında değişik yorumlar mevcut olup, henüz tam bir kesinliğe ulaşmayan bilgilerle karşı karşıyayız. Diğer bir adının *Zübdetü't-tevârîh* olduğu da belirtilen eserin iki yerinde müellif olarak el-Hüseynî gösterilmiş ve Halîfe Nâsır Lidinillâh (1180-1225)'ın adı geçtiği için bu devirde yazıldığına kanaat getirilmiştir. Eserin telîfi konusu gerçekten de karışık bir meseledir. Bu eserde Melik-Şâh'ın ölümünden 547 (=1152)'ye kadar olan kısım tümüyle 'İmâdeddîn İsfahânî'nin *Nusretü'l-fıtra*'sına dayanır. Cl. Cahen'e göre, Bu kısım *Zübde* adıyla Alî b. Nâsır tarafından yazılmış, sentez mahiyetinde bir eserdi. Sonradan adı bilinmeyen bir kişi, 1203 dolaylarında bu esere Arslan (II., 1161-1176) ve Tuğrul (III., 1176-1194) dönemleriyle, Azerbaycan Atabegleri tarihini de ekleyerek *Ahbâr*'ı meydana getirdi[19].

Hulâsa *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukîyye* (*Zübdetü't-Tevârîh*), İmâdeddîn Kâtîb el-İsfahânî'nin Selçuklu tarihinden bir özet olup, Sultan Tuğrul (III.)'un ölümüne kadar gelir, sonra da 1223'e kadar Atabegler tarihini ele alır. Eserde Oğuz isyanı tafsilâtıyla anlatılmakla beraber, Sultan Sancar'ın ölümünden sonra Selçuklu tarihi açısından daha çok Irak tarihine yer verilmiştir. Çalışmamızın bu dönemdeki Horâsân olayları konusunda

---

18 Azimî, *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44)*, yay. A. Sevim, Ankara 1988; Yazması Kara Mustafa Paşa nr. 398'de mevcuttur.

19 Bu hususların münâkaşası için bk. N. Lugal, *Ahbârü'd-devleti's-Selcukiyye*, Ankara 1943, s. VII-XIII (Abbas İkbâl'in mukaddimesi); Cl. Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", çev. N. Kaymaz, *DTCFTAD*, VII, Ankara 1963, Sayı 12-13, s. 212 vd.; Hartmann, A., *an-Nâsir li-Din Allâh (1180-1225)*, s. 17 vd; Hanbaba, *Fihrist-i Kitâbhâ-yi Çâpî-yi Arabî*, s. 29, 1933'te M. İkbâl tarafından 228+10 sayfa olarak neşredildiğini yazıyor.

bu kaynak, tafsilât bakımından önemini kaybetmekle beraber, içerdiği kısa bilgilerle orijinalliğini korumaktadır. Eser, neşredilmiş olup, Türkçe tercümesi de yapılmıştır[20].

Zahîreddîn Nîşâbûrî[21]:

Takriben 572 (=1176-1177)'de ölen müellifin *Selçuknâme* adındaki Farsça eseri neşredilmiştir. Eserde, Tuğrul (III.) b. Arslan'ın culûsuna kadar Irak Selçukluları tarihi kaleme alınmış olduğundan, eserin telîfi de bu tarihlerden sonraya rastlamaktadır[22]. Muhtemelen *Râhatu's-sudûr* müellifi Râvendî, bu eseri hulâsâ etmiştir. Reşîdeddîn Fazlullah (*Câmi'ü't-tevârîh*) ve Hâfız-ı Ebrû (*Zübdetü't-tevârîh*)'nun da bu kitaptan istifade ettikleri anlaşılıyor[23]. Bunlar gibi Zahîreddîn'e dayanan bir dizi eser vardır. O, Farsça yazan İran'lı bir tarihçi olup, kaynakları hakkında bilgi vermez. Bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de hiç birisi sağlam delile dayanmamaktadır[24]. Eser, diğer Selçuklu tarihleri gibi, Sancar'ın ölümünden sonra Irak olaylarını ele almakta olduğundan, Horâsân kısmıyla ilgili farklı bilgiler vermez.

Ebû Bekr Necmeddîn Muhammed b. Alî b. Süleymân er-Râvendî:

Kâşân yakınlarında bulunan Râvend'li tanınmış bir aileye mensuptur. Müellif eserini yazmaya 1202'de başlamış ve Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev (1204-1210) devrinde 1207'den sonra

---

20 el-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, nşr. Nureddîn Muhammed, Beyrut 1405 (1985); Türkçe'ye çev. N. Lugal, Ankara 1943.

21 Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, nşr. Ş. Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge, İstanbul 1941, s. 995. Sadece müellifin adı ve eser zikredilmiştir.

22 Hâce İmâm Zahîreddîn Nîşâbûrî, *Selcuknâme*, Tahran 1332 şemsî. Neşrin kapağında telîf tarihi 599 (=1202-1203)'dur.

23 Muhammed Ali Taberî, *Zübdetü'l-âsâr*, Tahran 1372, s. 233; Hanbaba, *Fihrist-i Kitâbhâ-yi Çâpî-yi Farsî*, III, Tahran 2535 şehinşâhî, s. 3053.

24 Eserin kritiği için bk. "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", s. 216.

Konya'ya gelmiş olup, kitabını bizzat bu sultana takdim etmiştir[25]. Ölüm tarihi hakkında malumat yoktur.

Râhatu's-sudûr ve Âyetü's-surûr adındaki Farsça eser, 1199 tarihine kadar gelen Büyük Selçuklu Devleti tarihidir. Özellikle Irak Selçuklu Sultanı Arslan (II.) ve Tuğrul (III.) devirleri için önemli bir Farsça kaynaktır. İlk Türkçe tercümesi *Tevârîh-i 'Ali Selçuk* adıyla Sultan Murad (II., 1421-1451) zamanında yapılmıştır. Yazmaları Dresden, İstanbul, Leningrad (Asiatic Museum) ve Leyden'dedir[26]. Eser neşr ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir[27].

Son zamanlarda yapılan incelemelere göre, *Atebetü'l-ketebe*'nin mukaddime ve nakil kısmının bazı parçaları, Râvendî'nin kitabının bazı parçalarıyla yankılanmakta ve bir kısmı ise her iki kaynakta da sözü sözüne birbirine uymaktadır[28]. Râvendi, *Atebetü'l-ketebe*'nin bir parçasını çok az değiştirerek kendi eserine geçirmiştir. Demek ki Râvendî, eserini hazırlarken Nîşâbûrî'nin *Selçuknâme* adlı kitabından başka, tanınmış Arap ve Fars şairlerinin şiirlerinden ve Selçuklu sultanlarının kâtipleri tarafından derlenen resmî vesîkalardan da faydalanmıştır. Bu hususlar eserin ilmî açıdan değerini artırmaktadır. Fakat bununla beraber Oğuzların, Sultan Sancar'ın ölümünden sonra Horâsân'daki faaliyetleri hakkında verdiği bilgiler tafsilâtlı değildir.

---

25 Hayatı hakkında bk. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, trc. A. Ateş, I-II, Ankara 1957, s. XIII-XVIII, ayrıca kaynakları ve eserden iktibaslarda bulunanlar hakkında bk. s. XIX-XXIX; Eserin kritiği için bk. "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", s. 215-218.

26 Bk. *Persian Literatur*, I/II, s. 256-7.

27 *Râhatu's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, nşr. M. İkbâl, *GMS*, II, Londra 1921; Tahran 1364 hş. Ahmed Ateş tarafından yapılmış olan tercümede M. İkbâl'ın neşrettiği Farsça aslı esas alınmıştır.

28 G. M. Curpalidis, "Selçuklu Devletinin Tarihiyle İlgili Fars Kaynaklarının Tekstolojik Tahlili ("Atebet el-Ketebe" Adlı XII. Yüzyılın Belge Derlemesi ve Muhammed Er-Râvendî'nin "Râhat Es-Sudûr ve Âyet Es-Surûr" Eserinin Kıyaslandırılması Temelinde")", *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Ankara 1997, s. 119-124.

Efdâleddîn Ebû Hâmîd Ahmed b. Hamîd Kirmânî:

570 (=1174-1175) tarihinde Berdesîr'i terk ederek Melik Togan-Şâh'ın hâkimiyetindeki Horâsân'a gitmek istemişti. Fakat Kûbânân'da Emîr Mücâhideddîn onu burada kalmaya ikna etti ve o beş yıl burada kaldı. Sonra Yezd'e gitti ve orada hükümdâr tarafından hastanede münşî olarak görevlendirildi. Müteâkiben bu görevinden ayrılarak tekrar Kubânân'a geldi [584 (=1188)] ve buranın yeni hâkimi Melik Dinar için eserlerini kaleme aldı[29]. Ölüm tarihi tam olarak bilinmemektedir.

Farsça yazmış olduğu eserlerinden anlaşıldığına göre müellif önce 584 (=1188)'de *'Ikdü'l-'ulâ li'l-Mevkıfi'l-a'lâ*'yı telîf etti[30]. Sonra bunun başına ve sonuna ilâveler yaparak, Kirmân Selçukluları'nın inkırâzına kadar getirdi ve yeni bir adla telîf etti. *Bedâyîü'l-ezmân fî Vekâyî-i Kirmân* adlı bu eser, bugüne kadar kayıptır. Fakat, Mehdî Beyânî tarafından, diğer kaynakların iktibâslarından yararlanılarak, bu eserin bir nüshası ikmâl edildi[31] ve yayınlandı. Eser, XII. yüzyıl tarihine kadar verdiği bilgilerde orijinallik taşımaz ve belge yönünden zayıftır. Fakat, XII. yüzyıl için değerlidir. Sonra yine kendisi tarafından bu esere bir risâle yazılarak, 602-612 (=1205-1215) yılı Kirmân vekâyîi kaleme alındı. Bu eser de neşredilmiştir[32]. Daha sonra Muhammed b. İbrahim ve Nasıreddîn Kirmânî tarafından telîf edilen Kirmân tarihleri söz konusu eserlere dayanmaktadırlar. Kitabımızın Kirmân'daki Oğuz hâkimiyeti bahsinde de ana kaynak vazifesi görmektedirler.

Bondârî (ö. 1245)[33]:

Müellifin Arapça yazmış olduğu *Zübdetü'n-nusrâ ve Nuhbetü'l-usrâ*, Irak ve Horâsân Selçukluları tarihidir. Bondârî bu ese-

---

29 *Persian Litaratur*, I/II, s. 357.

30 *Ikdü'l-'ulâ li'l-Mevkıfi'l-a'lâ*, nşr. Alîmuhammed Amirî-i Nâ'imî, Tahran 1311.

31 Bu hususta bk. Muhammed İbrâhîm Habîsî, *Selçukiyân-ı Guz der Kirmân*, nşr. Bâstânî -i Pârîzî, Tahran 1373, s. 153 vd.

32 Hamîdeddîn Ahmed b. Hâmid Kirmânî, *el-Muzâf ilâ Bedâyi'ü'l-ezmân fî Vekâyi'-i Kirmân*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1331.

33 Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VIII, Beyrut (tarihsiz), s. 48.

ri İmâdeddîn Muhammed Isfahânî'nin eserinden özetleyerek 623 (=1223) yılında telîfine başlamıştır ki, Selçuklulara ve onların vezirlerine dair haberleri ihtivâ eder. İmâdeddîn'in asıl kitabı *"Fütûru'z-zamânu's-sudûr ve Sudûru'z-zamânü'l-fütûr"*dur ki, Sultan Mahmûd b. Melik-Şâh'ın vezîri Anûşirvân b. Hâlid bu eseri *Târîh-i Selâcikâ* adıyla Farsça telîf etmiştir[34]. Bondârî'nin telîfi Houtsma tarafından neşredilmiş ve bundan bizim kullandığımız Türkçe tercümesi yapılmıştır[35]. İmâdeddîn'in bizzat şahit olduğu olaylarla ilgili verdiği bilgiler orijinaldir.

Alî b. Yusuf b. İbrâhîm Ebü'l Hasan Cemâleddîn el-Kıftî [ö. 646 (=1248)]:

Mısır'da Kıft'ta doğan müellif Kahire, Kudüs ve Haleb'de eğitim görmüştür. İlim adamlığının yanı sıra ülke idaresinde de önemli görevler görerek, vefatına kadar Haleb yöneticiliği yapmıştır. Diğer bir çok eserlerinin yanında bugüne kadar nüshasına rastlanmadığı sanılan[36] *Târîh-i 'Al-i Selçuk* adlı Arapça eseri Süleymâniye Kütüphanesinde bularak eserimizde kullandık[37]. Daha çok Anadolu Selçukluları kısmı ağır basan bu eserin konumuzla ilgili olarak verdiği bilgiler orijinal özellikler taşımaz.

---

34 *Zübdetü'l-asâr*, s. 123; *GAL*, II, s. 391 vd.; E. G. Browne, *A Literary History Of Persia*, I, Cambridge 1951, s. 472; Eser hakkında ayrıca bk. R. Şeşen, "İmâdeddîn Kâtib el-İsfahânî", *İÜTED*, Ekim 1971, sayı 2, s. 75-98.

35 M. Th. Houtsma, *Histoire des seldjoucides de l'Iraq, recueil de textes rel. á l'hist. des seldj.*, Band. 2, Leyden 1889; (Türkçe trc.) Kıvameddîn Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943.

36 E. Mittwoch, "İbnülkıftî", *İA*, V/II, s. 863; M. Ş. Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s. 179 vd.; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 21; *A Literary History Of Persia*, I, s. 476 vd.

37 el-Kıftî, Alî b. Yusuf b. İbrahim Ebü'l-Hasan Cemâleddîn, *Tarih-i Alî Selçuk*, Süleymaniye Yeni Câmî nr. 827; Ancak, bu eserin orijinalliği kesin değildir. F. Babinger (*Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. C. Üçok, Ankara 1992, s. 4 n 2)'e göre, Bursalı Müderris Mollâ Ahmed b. Mehmed, el-Kıftî'nin *Târîh-i Alî Selçuk*'unu devam ettirerek özellikle bunda Anadolu Selçuklularını anlatmıştır. Herhalde aslı Arapça olan bu eser Mehmed b. Mecdeddîn tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Fakat, bizim kullandığımız nüsha kütüphanede el-Kıftî adına kayıtlı olup Arapçadır.

Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. 'Abdullâh b. Nizâm el-Hüseynî [ö. Şaban 742 (=Ocak-Şubat 1342)]

Muhtemelen Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî tarafından Vezîr 'Alâaddîn Muhammed'in övgüsünden sonra aynı övgüye lâyık görülmüştür[38]. Kısa bir müddet IX. İlhanlı Hükümdârı Ebû S'aîd (1317-1336)'e vezirlik yapan ve Horâsân'da maliye işlerine bakan müellifin[39] *el-'Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcukiyye* adındaki eseri *Râhatu's-sudûr*'un bir özeti olup 711 (=1311-12) tarihinde Farsça telîf edilmiştir. Eser, Karl Süssheim tarafından yayınlanmıştır[40]. Türkçe olarak da *Milli Tetebbûlar Mecmûası*'nda basılmaya başlandı, fakat eksik kaldı. Biz eserin neşrini kullandık[41].

Mîrzâ Muhammed İbrâhîm Habîsî [ö. 1035 (=1625)]:

Kendi ifadesine göre 1616'da Meşhed'deki İmâm Alî er-Rıza türbesini ziyaret ettikten sonra Sistân'a gitmiş ve orada yaklaşık iki ay kalmıştır. Annesi Saffarîler soyundan gelmektedir. Eseri *Selçukiyân u Guz der Kirmân*, Kirmân Selçukluları tarihi olup Irak Selçuklularının da bir özetidir. Devamla Kirmân'ın Kara-Hıtaylara geçişine kadar tarihini anlatır[42]. Kirmân'daki Oğuz hâkimiyeti konusunda biricik kaynak, Muhammed İbrâhîm'in yazmış olduğu bu Farsça eserdir. Yazma nüshası Berlin Kütuphânesi'nde bulunan bu tek nüshanın baş ve son kısımları yırtılmıştır. Bu yüzden müellifin adını ve hayatı hakkındaki bilgileri bulmak mümkün değildir. Bulunan kısımlarından ancak, Muhammed İbrâhîm adında birisi olduğu anlaşılmaktadır[43].

---

38 Bk. *Tarih-i Güzide*, İngilizce trc. E. G. Brown, Leyden 1913, s. 151.

39 *Persian Literatur*, I/II, s. 257 vd.

40 *Das Geschenk Aus der Seldschukengeschichte*, Leiden 1909.

41 Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Abdullâh b. el-Nizâm el-Hüseynî, *el-'Urâzâ fî Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Kahire 1326.

42 *Persian Literatur* ,I/II, s. 358; *Selçukiyân-ı Guz der Kirmân*, s. 63.

43 Bâstânî-i Pârîzî, eserin daha önceki neşrinde (Tahran 1343 hş. baskısı) müellifin adını Muhammed b. İbrâhîm şeklinde verdiğini, ancak daha sonra edindiği bilgilerden bunun Muhammed İbrâhîm Habîsî olması gerektiği kanaatine vardığını belirtiyor. Bk. *Selçukiyân-ı Guz der Kirmân*, nşr. Bâstânî Pârizî, Tahran 1373 hş, s. 64 n. 3.

Eser, konumuz bakımından çok önemli bilgiler ihtiva eder. Eseri Houtsma, Berlin Kütuphânesi'ndeki nüshayı istinsâh ederek bastırmıştır. Biz eserin İran'da yapılan son neşrini kullandık[44].

c) Genel Tarihler

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Alî b. Muhammed [ö. 597 (=1201)]:

Kureyş kabîlesinin Teym koluna mensup, Bağdâd'lı ve Hanbelî olduğu, İbn Kesîr tarafından belirtilen müellifin, bir çok ilimlerde kendini gösterdiği ve 200 cildi bulan kitap yazdığı ayrıca kaydedilmektedir[45]. *el- Muntazam fî Târîhü'l-mülûk ve'l-Ümem* adındaki 20 ciltlik Arapça olan eseri, üniversel bir görünüm taşımasına rağmen, Bağdad ağırlıklıdır ve özel bir öneme haiz değildir. Müellif, her yıla ait olayların sonuna ölüm kayıtları koyarak, alfabetik biyografya kitaplarında bulunan malûmâtı, kronolojik sıraya göre yazma işinin mucidi olarak görünmektedir[46]. Bu özelliği ile başta İbnü'l-Esîr olmak üzere kendinden sonraki müelliflere örnek olmuştur. Konumuzla ilgili olarak verdiği bilgiler kısadır ama yine de bazı konularda birinci el kaynak olarak işimize yaramıştır. Kullandığımız neşri[47] metin içerisinde *el-Muntazam* olarak kısaltılmıştır.

İbnü'l-Esîr, Alî b. Muhammed, 'İzzeddîn Ebü'l-Hasan [ö. 630 (=1233)]:

1160'ta Cezîret İbn Ömer'de doğdu. Oradan ailesiyle birlikte Musul'a gitti ve öğrenimini burada tamamladı. Haçlılarla yapılan savaşlarda yer alan müellif, Bağdâd, Suriye ve Kudüs'e gi-

---

44 *Selçukiyân-ı Guz der Kirmân*, nşr. Bâstânî-i Pârizî, Tahran 1373 hş.

45 Müellifin biyografisi hakkında daha geniş bilgi için bk. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, çev. M. Keskin, İstanbul 1995, s. 107-110; Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, XII, çev. A. Ağırakça-A. Özaydın, İstanbul 1987, s. 148.

46 "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", s. 199 vd.

47 *el-Muntazam fî Târîhi'l-mülûk ve'l-Ümem*, XVII, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut-Lübnan 1312 (1992).

derek *el-Kâmîl* adlı eserini tamamlamıştır. Musul'da vefat etmiştir[48]. *el-Kâmîl fi't-Târîh*[49], 1231'e kadar gelen genel bir tarihtir. Eserde, bütün haberlerin toplanması ile kronolojik bir düzen teşkili planlanmıştır. Bu kronolojik kayıtta esas olan yıldır ve olaylar yılın belirli limitlerinde sınıflandırılarak yerleştirilmişlerdir. Dolayısıyla bağlantılı olaylar seri olarak birbirini izlerler. Böylece ardışık olarak ele alınan bu olaylar, basit bölümler oluştururlar. Müellif bize Hicret'in ilk 3 asrının tarihçilik tablosunu çizer. Her şeye rağmen İbnü'l-Esîr nakillerinin sağlamlığı ile temâyüz eder, hatta bazen istifade ettiği kaynakları belirtir ve tenkit eder. Konumuzla ilgili olarak, başlıca tafsilâtlı kaynağı teşkil etmektedir.

İbnü'l-Esîr, başka hiçbir genel tarih müellifinin yapmadığı şekilde, Sultan Sancar'ın ölümünden sonra cereyan eden Horâsân olayları ve Oğuzlar hakkında toplayabildiği bütün malumatı nakletmiştir. Bu konuda çok önemli bir kaynak olan Beyhâkî'nin *Meşârîbü't-tecârîb* adlı eserinden yararlandığını kendisi bizzat zikretmektedir ki, bu hususa metin içerisinde değindik. Kayıp olan bu eser, o devirdeki Horâsân tarihine tanık olan bir müellif tarafından yazıldığı için, İbnü'l-Esîr'in ondan yaptığı nakiller de birinci el haber niteliğini taşımaktadır. Ayrıca, bu devrin cereyan eden bazı olaylarında, *el-Kâmîl*'in tek ana kaynak olarak kaldığını, eserin değerini takdir etmek bakımından burada ifadeyi gerekli görüyoruz.

---

48 De Slane, *İbn Khallikan's Biographical Dictionary*, II, Beyrut 1970, s. 288-90; F. Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, Göttingen 1872, s. 113; *GAL*, s. 422; Ayrıca bk. D. S. Richards, "Ebn Al-Atîr", *Encyclopedia Iranica*, VII, 1966, s. 671 vd.; A. Azzâvî, *Et-Ta'rîf bi'l-Müverrîhîn*, Bağdâd 1376 (1957), s. 24-26.

49 Nşr. C.J. Tornberg, Lund 1851; Türkçe trc. A. Ağırakça-A. Özaydın, Y. Apaydın-B. Eryarsoy, İstanbul 1985, I-XII cild; Eserin tarih yazıcılığı hakkında tenkidi için bk. M. Hilmy M. Ahmad, "Some Notes on Arabic Historiography During the Zengid and Ayyubid Periods (521/1127-648/1250)", *Historiens of the Middle East*, ed. By. B. Lewis-P. M. Holt, London 1962, s. 89.

Sıbt İbnü'l-Cevzî Şemseddin Yusuf b. Kızoğlu [ö. 654 (=1257)]:

Müellifin babası, Abbâsî vezîri İbn Hübeyre'nin (ö. 1165) Türk menşeli bir kölesi idi. Vezir onu önce serbest bıraktı sonra eğitimine yardımcı oldu. O, ünlü Hanbelî va'izi İbnü'l-Cevzî'nin kızlarından biri ile evlendi ve Yusuf doğduktan sonra öldüğü için, çocuğun eğitimini dedesi üzerine aldı. Bağdâd'da öğrenimini tamamladıktan sonra seyahatler ve nihayet 600 (=1204) senesinde Dimaşk'a gelerek, burada Hanefî fakîhliği yaptı ve daha sonra Dimaşk'ta öldü[50].

Mir'ât'ın yazmaları çeşitli kütüphanelerde mevcuttur. Eserin tamamı İstanbul'da bulunmaktadır[51]. Hiç birinin orijinal olmadığı iki versiyondan birisi, muhtemelen direkt orijinalinden ihtisâr edilmekle beraber, kimin tarafından yapıldığı kati olarak tespit edilememektedir. Fakat, içerisinde bir çok yanlış ve eksiklikler vardır. Bizim konumuzu içerisine alan ve hicrî 495-654 yıllarını anlatan bölüm neşredilmiştir[52]. Eserin, çalışmamızın Sultan Sancar'ın ölümünden sonraki kısmına dair verdiği bilgiler kısa olmakla beraber, güvenilirdir.

Mevlânâ Minhâceddîn Ebû Ömer-i Osman Cüzcânî [ö. 660 (=1262)]:

Cüzcânî, 589 (=1193)'da doğmuştur. Kendi ifadesine göre Gurlu Melik Rükneddîn Mahmûd, Fîrûzkûh'ta öldürüldüğün-

---

50 G. C. Anawati, "(Sıbt) Ibn Al-Jawzi", *Mélanges Institut Dominicain d'Etudes Orientales du Caire*, XVIII, Caire 1988, s. 318 vd.; C. Cahen, "Ibn Al-Djavzî" *EI (New Ed.)*, III, Leiden 1971, s. 752 vd.; A. Sevim, "*Mirâtu'z-zamân fî Târîhi'l-'ayân*'ın Kayıp *'Uyûnu't-tevârîh*'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümleri", *Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi TTK)*, XIV, 1989-1992, sayı 18, s. 1-262.

51 Topkapı Sarayı, III. Ahmet Kütüphanesi, nr. 2907.

52 Eserin kritiği hakkında daha geniş bilgi için bk. Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân fî Târîhi'l-'ayân*, yay. A. Sevim, Ankara 1968, s. 1-10. J. R. Jevvet, tarafından Şikago'da (1907) neşredilmiştir. Eserin, Jevvet yayınının aynısı olan ve bizim bu çalışmamızda kullandığımız bir neşri daha vardır, Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân*, VIII, nşr. Dairetü'l-Maârifi'l-Osmâniye, Haydarabad-Deccan 1951.

de 18 yaşında bulunan müellif olaya şahit olmuştur. Babası Mu'izzeddîn Muhammed b. Sâm'ın ordusunda askerî kadı idi. Bu nedenle gençlik yıllarını sarayda geçirdikten sonra Gur prenslerinden Nâsıreddîn Kabaca'nın yanında hizmet gördü. Bu hükümdârın merkezi olan Uc kentinde Medrese-i Fîrûzî'de müderrislik yaptı. Sultan Şemseddîn İl-Tutmuş (1211-1235), Nâsıreddîn'i yenip, Uc'u alınca, onunla birlikte Delhi'ye gitti. Behrâm-Şâh'ın hükümdârlığı zamanında (1239-1241) kadılık görevinde bulundu. 1244'te Nâsırîyye Kolejinde müderrislik ve Gvalior kadılığında bulunduktan sonra, Nâsıreddîn Mahmûd (1246-1265) b. İl-Tutmuş tarafından baş kadılığa getirildi.

Müellifin meşhur eseri *Tabakât-ı Nâsırî*, Farsça genel bir tarihtir. Hind sultanları tarihinin şerhinden ibâret olmakla beraber, İran tarihinin önemli olaylarını da içine alır. Bunlar arasında Gazneliler, Moğollar, İsma'ilîler vardır. Nâsıreddîn Mahmûd kendisine sunulan bu değerli eser vesilesiyle müellife hediyeler vermiştir. Berenî adındaki müellif, *Tabakât-ı Nâsırî*'ye, *Târîh-i Fîrûzşâhî* adıyla bir zeyl yazmıştır. Mîrhond ve Hondmîr de bu eseri kaynak olarak kullanmışlardır[53]. Eserin İngilizce tercümesinin haşiyelerinde bir çok kaynakla karşılaştırmalar yapılmıştır. Biz çalışmamızda bu tercümeyi neşriyle karşılaştırarak kullandık[54]. 23 tabakadan ibâret olan eser muteber bir kaynak sıfatını taşır. Özellikle Gurlular ve Hind sultanları hakkında verdiği çoğu bilgilere göz şahidi olmuştur. Bu nedenle bu konularda başka kaynaklarla mukayese edilemeyecek tafsilâtı içerir. Müellifin tanık olduğu hadiseler, bu kitabın konusundan sonraki devre rastlamakla beraber, dönemimizle ilgili olarak Selçuklular, Harezmşahlar ve Gurlular hakkında verdiği bilgiler güvenilir ve önemlidir.

---

53 *Persian Literatur*, I, s. 69; *Zübdetü'l-asâr*, s. 261; A. Münzevî, *Fihristvâre-i Kitâbhâyi Farsî*, Tahran 1374 hş., s. 636; Hermann Ethé, *Catalogue of Persian Manuscripts in the India Office Library*, London 1980, s. 5 vd.; *A Literary History of Persia*, I, s. 470; A. S. Bazmee Ansarı, "Cüzcânî", *DİA*, VIII, s. 98 vd.

Cüveynî, Alâaddîn Atamelik b. Bahâeddîn Muhammed b. Muhammed [ö. 681 (1283)]:

Horâsân'ın batı bölgesindeki Cüveyn'in Azâdvâr kasabasında 1225'te doğmuş olan müellif tanınmış bir aileye mensuptur. Moğol hükümdârı Hülagu (1256-1264)'nun Batınîlere karşı yaptığı savaşlarda bulundu (1256). Alamut kalesi ele geçirilince buradaki kütüphanenin tümden yakılmasını önledi. 1259'da Hülagu onu Bağdâd, Irak ve Hûzîstân vâliliğine getirdi. Abaka (1264-1282) zamanında birkaç kez iftiraya uğrayan, bir defasında mallarına el konup, hapse atılan Cüveynî, Ahmed Teküdar (1282-1284) zamanında mallarını ve görevini geri almış ve daha sonra da 4 Zilhicce 681 (4 Mart 1283) tarihinde Mugan'da vefat etmiştir[55].

Tarih-i Cihângüşâ, ağırlıklı olarak Moğol tarihini anlatan Farsça bir kitaptır[56]. Cüveynî, bu kitabın telîfine 650 (=1252-1253) tarihinde başlamış ve 658 (=1259-1260)'de bitirmiştir[57]. Kitabın neşri 3 cilddir. Bizim konumuzla alakalı olan II. cild, Harezmşahlar ve onlardan sonra da Kara-Hıtaylar, İlig Hanlar ve diğerlerinin tarihini anlatır.

Tarih-i Cihângüşâ, telîf olduğu zamandan itibaren meşhur olmuştur. Bütün büyük müellifler; Reşideddîn Fazlullah, İbnü'l-İbrî, İbnü't-Tiktaka, Şihâbüddin Ahmed İbn Yahyâ Kâtîb Dimaşkî ve *Tarih-i Güzîde, Târîh-i Benâketî, Ravzatu's-safâ, Habîbü's-siyer* ve diğer kitapların yazarları ondan nakil ve iktibaslar yapmışlardır. Çalışmamızın Sultan Sancar ve Harezmşahlar dönemi Horâsân tarihi hakkındaki en önemli kaynakları arasında

---

54 Minhâc-ı Sirâc, *Tabakât-ı Nâsırî: A General History of the Muhammadan Dynesties of Asia, Including Hindustan; from A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.)*, İngilizce trc. Major H.G. Raverty, I, New-Delhi 1970; nşr. Abdülhayy Habîbî, Tahran 1363.

55 G. Flügel, *Die Arabischen Persischen Türkischen Handschriften*, II, New York 1977, s. 178; *Persian Literatur*, II/I, s.261; *A Literary History Of Persia*, I, s. 473.

56 *Fihrist-i Kitâbhâ-yi Çâpî-yi Farsî*, I, s. 1068 vd.

57 *A Literary History Of Persia*, I, s. 473; *Zübdetü'l-âsâr*, s. 121; O. Bilgin, "Cüveynî", *DİA*, VIII, s. 140 vd.

yer alır. Cüveynî, kendisi de münşîlik yaptığı için, eserini münşiyâne bir tarzda yazmış ve üslup olarak hâdisler ve şiirlerle tanıklar getirmiştir. Ayrıca, ele aldığımız devir ile ilgili haberleri, tıpkı İbnü'l-Esîr gibi Beyhâkî'nin *Meşârîbü't-tecârîb* adlı eserinden naklettiğini belirtmektedir. Çalışmamızda hem neşrini hem de Türkçe tercümesini kullandık[58].

Ebü'l-Ferec Barhebreaus [ö. 685 (= 1286)]:

Yahudi asıllı Ahron adındaki bir tabibin oğlu olarak Malatya'da doğdu. 1243'ten sonraki Moğol istilâsı sırasında Antakya'ya göçmüş, orada rahiplik görevi yaptıktan sonra Trablus'a giderek, Nasturizm ve tıp öğrenimi görmüştür. Ebü'l-Ferec, Hülagu'nun Bağdâd'ı almasından sonra onun huzuruna çıkarak Yakubi Hıristiyanları hakkında şefaat diledi. Bu devirde doğu metropolitliğine tayin edildi ve bu görevi 22 yıl sürdü. Müellif Meraga'da ölmüştür[59].

Aslı Süryanca yazılmış olan *Abu'l-Farac Tarihi*[60] adlı eserinde konumuzla ilgili kırıntı bilgiler vardır. Bu eserde diğer Ermeni ve Süryani kaynaklarının klasik tarzını müşâhade etmek mümkündür.

Kadı Beyzâvî, Nâsıreddîn Abdullah b. Ömer:

Müellifin 1285 ile 1317 arasında öldüğü sanılmaktadır. Daha çok *Kuran*'ın Arapça yorumlarını ihtiva eden *Envarü't-tenzil* adlı eseriyle tanınmıştır, Şirâz'da baş kadılık yaptı ve daha sonra Tebriz'de yaşadı ve orada öldü. Ölüm tarihi hakkında çeşitli görüşler vardır. Farsça *Nizâmü't-tevârîh* adlı eseri, kabataslak bir

---

58 Cüveynî, Atâmelik Alâaddîn b. Bahâeddîn Muhammed b. Şemseddîn Muhammed, *Tarih-i Cihângüşây-ı Cüveynî*, II, III, nşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvînî, (GMS., vol. XVI, Leyden-London 1912) Tahran 1367; Türkçe terc. M. Öztürk, Ankara 1988.

59 *GAL*, II, 427 vd.; C. Brockelmann, "İbnü'l-'İbrî", *İA*, V/II, s. 861 vd; *A Literary History Of Persia*, I, s. 469.

60 *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Türkçe'ye çev. Ö.R. Doğrul, Ankara 1987 (2. Baskı).

genel tarih olup 674 (=1275) yılında yazılmıştır. Eser, 4 kısımdan ibarettir ve sonuncu kısım konumuzla ilgili olarak Gazneliler, Gurlular, Selçuklular, Salgurlular ve Harezmşahlar tarihini ihtivâ etmektedir. İstanbul kütüphanelerinde çok sayıda yazmaları vardır[61].

Müellif, Oğuzların Horâsân'daki isyanları hakkında oldukça uzun malûmat vermektedir. Bunun sebebi muhtemelen Sultan Sancar'ın büyük şöhretidir. Ancak, Kadı Beyzâvî'nin henüz mevkiini bile tam olarak tespit edemediği Sancar'ın Oğuzlarla savaşı hakkında verdiği bilgiler şimdiye kadar bilinenlere yeni bir şey eklemediği gibi, sair noktalarda diğer kaynaklarla tezat teşkil etmektedir[62]. Bununla birlikte verdiği bilgileri, diğer kaynaklarla mukayese etmek suretiyle değerlendirdik. Eserin Türkçe'ye çevirisi yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır[63].

Reşidüddin Fazlullah b. 'İmâdüddevle Ebî'l-Hayr el-Hemedânî [645-718 (=1247-1318)]:

Muhtemelen Hemedân'da 1248'de doğmuş olup, Abaka Han'ın tabibliğini yapmış ve 1298'de Gazan Han (1295-1304)'a vezir olmuştur. Aynı görevi Olcaytu (1304-1317) zamanında da sürdürmüş ve yeni başkent Sultaniye'de Reşîdiye adlı bir mahalle kurdurmuştur. Sultan Ebû Sa'îd (1317-1335) zamanında hasımlarının çevirdiği entrikalar sonucunda görevinden azledilmiş (1317) ve bir yıl sonra tebriz'de öldürtülmüştür[64].

---

61 *Persian Literatur*, I/II, s. 70; *A Literary History Of Persia*, II, s. 100; C. Brockelmann, "Beyzâvî", *İA*, II, s. 593; Eserin yazmaları: Ayasofya nr. 3605, Nuruosmaniye nr. 3450, Fatih 4213'de kayıtlıdır.

62 Eser hakkında daha geniş bir tahlil ve kısmî tercüme için bk. F. Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli kaynakları. I. *Anîs al-Kulûb*", *Belleten*, VII, Temmuz 1943, sayı 27; Ayrıca bk. Başar, F., "Kadı Beyzâvî'nin Tarihe Dâir Eseri *Nizâmü't-tevârîh*'in Türkçe Tercümesi Hakkında", *İÜEFTD.*, İstanbul 1994 (H.D. Yıldız Hatıra Armağanı), sayı 35.

63 Başar, Fahamettin, *Kadı Beyzâvî'nin Nizâmü't-tevârîh Adlı Eserinin Mustafa b. Şeyh 'Abdurrahman Tarafından Enîsü'l-mülûk Adıyla Yapılan Türkçe Tercümesi (inceleme ve metin neşri)*, İstanbul 1986 (İÜ. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, nr. 80).

64 Hondmîr (*Düstûrü'l-vüzerâ'*, nşr. Sa'îd Nefîsî, Tahran 2535 şehinşâhî, s. 315-321), Hâce Reşîd Tabîb başlığı altında bu tarihçi vezîrin hayatı hakkında ge-

Müellifin *Câmiü't-tevârîh* (*veya Târîh-i Reşîdî*) adındaki ünlü eseri, Farsça genel bir Dünya tarihidir. Eser Olcaytu zamanına kadar hükümdarlar, peygamberler, halîfeler, sultanlar ve Türk, Çin, Moğol, Hind ve Frank kavimleri tarihinden ibarettir. Müellif bu kitabın telîfi için güvenilir kaynaklara başvurmuş, hatta bazı tarih kitaplarını telhîs ve nakletmiştir. Meselâ, Çin ve Moğol alimlerinden faydalanmış veya Çin ve Moğol kaynaklarını tercüme ettirmiştir[65]. Eserin muhtelîf kısımları muhtelîf müsteşrikler tarafından neşredilmiş olup, biz bu çalışmamızda yazması ile birlikte Tahran'da ve Türkiye'de yapılan neşirlerini kullandık[66]. Eserin Sultan Sancar, Irak Selçukluları, Harezmşahlar ve Gurlular hakkında verdiği bilgiler, önceki bilgilere yenilik getirmemektedir. Bununla beraber, hazırlanışı sırasında bir çok kaynak gözden geçirilmiş olduğu için, eserde konumuzla ilgili sağlam rivayetlere rastlamak mümkündür.

Hindûşâh b. Sancar b. 'Abdullah:

Tecârîbü's-selef adındaki eserini, Lur Atabegi Nusreteddîn Ahmed [696-733 (=1296-1333)'e sunmuştur[67]. 724 (=1324)'de telîf edilmiş olan eser, genellikle İbnü't-Tiktaka'nın *Kitâbu'l-Fahrî* adlı eserinin tarihle ilgili olan kısımlarının Farsça'ya tercümesidir. Peygamber devrinden başlar. Selçuklular dönemi ile ilgili

---

niş bilgi vermekte ve onun, İlhan Gazan Han'ın 11 Şevvâl 703 (=17 Mayıs 1304) tarihinde ölümünden sonra Olcayto Han'a da vezirlik yaptığını kaydetmektedir.

65 J. A. Boyle, "Rashid Al-Din", *Journal of the Regional Cultural İnstitute*, II, Tahran 1969, sayı 2, s. 81-90; D. O. Morgan, "Reşideddîn Tabib", *The Encyclopedia of İslam* (New Edition), VIII, Leiden 1994, s. 443 vd.; Gulâmrıza Ferzâne Pûr, "Câmi'ü't-tevârîh", *Râhnümâ-yı Kitâb*, yıl 3, Tahran 1960, sayı 2, s. 274 vd.; Nazır Ahmad, "Rashidud-din Fadlullah, A Great Muslim Historian and Scientist of the Early 14th Century", *Studies in History of Medicine and Science*, X-XI, New Delhi 1986-1987, s. 149-164.

66 Reşîdeddîn Fazlullah, *Câmi'ü't-tevârîh*, Hkm. nr. 703; *Câmi'ü't-tevârîh*, I-IV, nşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, Tahran 1373 hş.; *Câmi'ü't-tevârîh (II. Cild, 5. cüz, Selçuklular Tarihi)*, nşr. A. Ateş, Ankara 1960.

67 *Persian Literatur*, I/II, s. 81.

olarak verdiği bilgileri konumuzla ilgili olduğu nispette kullandık. Kitabın neşri yapılmıştır[68].

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî (ö. 1350);

Kazvîn'li eski bir müstevfî ailesine mensuptur. Büyük-büyükbabası Irak'ta müstevfî ve kardeşi de divân-ı vüzerâtta nâib idi. Büyük İlhanlı Veziri Reşideddîn Fazlullâh onu Kazvîn, Ebher, Zencân ve Târimayn'ın mali işleriyle görevlendirmişti. Müellif eserlerini Farsça yazmıştır. *Târîh-i Güzîde* adındaki eseri 730 (=1329-1330)'a kadar gelen genel bir tarihtir. Reşideddîn Fazlullah'ın oğlu Hâce Gıyâseddîn Muhammed'e ithâf olunmuştur ve 6 bölümden ibarettir; 1) Peygamberler 2) İslâm öncesi İran kralları 3) Hazreti Muhammed'den Abbasî'lere kadar 4) 12 fasılda İslâm Devletleri 5) İmamlar ve müctehidler , hâfızlar, şeyhler, 'alimler ve şairler 6) Kazvîn'in tasviri ve hatime[69]. Eser derli toplu bir kaynak olması itibarıyla her ne kadar kullanışlı ise de bazı konularda hatalı olduğunu da zikretmeliyiz. Buna rağmen müellif burada sayılması uzun süren tarihî ve edebî kaynaklara başvurmuştur. Konumuzla ilgili olanlar arasında *Nizâmü't-tevârîh* ve *Selçuknâme* başta gelirler.

Diğer bir tarih eseri *Zafernâme* adındaki geniş İslâm tarihi 75.000 beyit olup, h.735 (=1334-1335)]'de tamamlanmıştır ve *Şehnâme*'nin zeyli niteliğindedir. Eser üç kısımdan ibarettir; 1)Araplar 2)Farslar 3) Moğollar (Ebû Sa'îd'e kadar)[70].

---

68 Hindûşâh b. Sancar b. Abdullah Nahcûvânî, *Tecârîbü's-selef*, nşr. A. İkbâl, Tahran 1357 hurşîdî; İlk baskısı 1313'de yapılmıştır, bk. *Zübdetü'l-âsâr*, s. 139.

69 *Persian Literatur*, I/II, s. 82; A. Münzevî, *Fihristvâre-i Kitâbhâ-yi Farsî*, Tahran 1374 hş., s. 586; Hanbaba, *Fihrist-i Kitâbhâ-yi Çâpî-yi Farsî*, I, s. 1124; *Catalogue of Persian Manuscripts in the India Office Library*, s. 9 vd; *A Literary History Of Persia*, II, s. 87-89; Eserin yazmaları Damad İbrahim 904; Ayasofya 3037 numarada mevcuttur; Neşriyle birlikte tercümesi için bk. Qazwînî, Hamdu'llah Mustawfî-i, *The Tarikh-ı-Guzida*, nşr. ve İngilizce trc. E. G. Browne ve R.A. Nicholson, London 1913; *Târîh-i Güzide*, nşr. Abdülhüseyin Nevâi', Tahran 1366.

70 *Persian Literatur*, I/II, London 1927-58, s. 81-2; *A Literary History Of Persia*, II, s. 95, eserin 1330'da yazılmış olabileceğini ileri sürmektedir.; Yazması Türk İslâm Eserleri Müzesi, 2041 numaradadır.

Müellifin İran coğrafyası hakkında Farsça yazdığı *Nüzhetü'l-kulûb*, 3 makâleden müteşekkil olup, son makâle coğrafyaya dairdir. Eser 720 (=1320)'de telîf edilmiştir. Tabı Le Strange tarafından 1893'de yapılmıştır[71]. Hanbaba eserin değişik neşir ve tercümelerinden bahsetmektedir[72]. Biz her üç eserden konumuzla ilgili kısımlarda faydalandık.

Fahreddîn Ebû Süleymân Dâvûd b. Ebü'l-Fazl Muhammed el-Benâketî [ö. 730 (=1329-1330)]:

H. 701 (=1301-1302)'de İlhanlı hükümdârı Gazan Han'dan Melikü'ş-şuarâ unvanını almıştır[73]. Hayatı hakkında bilgiler azdır. Daha çok şair yönüyle tanınmaktadır. Tebrîz'de İlhanlı hükümdârına intisâb ettiği rivâyet edilmektedir. *Ravzâtu''l-elbâb fî Tevârîhi'l-ekâbîr ve'l-Ensâb* ya da *Tarih-i Benâketî* diye anılan eseri, Olcayto Hudabende'nin emriyle yazdığı, ancak Ebû Sa'îd Bahadır Han devrinde tamamladığı bilinmektedir. İlhanlılar devrine ait orijinal bilgiler ihtivâ eden ve Farsça olan eser, 9 kısım olup, genellikle *Câmi'ü't-tevârih*'ten özetlenmiştir[74]. 4. Kısım Abbâsîlerle çağdaş hanedanları konu alır. İstanbul'da yazmaları vardır[75]. Konumuzla ilgili olarak diğer kaynaklardan edindiğimiz bilgileri, bu eserle karşılaştırmamız açısından yararlı olmuştur.

---

71 *Zübdetü'l-asâr*, s. 1; Z. V. Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985 (4. Baskı), s. 246; Ş. Günaltay, *İslâm Tarihinin kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1991, s. 311.

72 *Fihrist-i Kitâbhâ-yi Çâpî-yi Farsî*, II, s. 5190; *Nüzhetü'l-kulûb*'ün taşbasması Mirzâ Muhammed Şîrâzî tarafından 1311 Kamerî'de (Bombay) yapılmış ve Le Strange tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir (Leyden 1331=1915) Irak-ı Acem'den bahseden kısım ise C. Schefer tarafından 1897'de Paris'te tercüme edilmiştir. Bizim kullandığımız neşir şudur: Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, ed. G. Le Strange, (G.M.S., XXIII, Leyden, London 1915) Tahran 1362.

73 *Persian Literatur*, I/II, s. 79; *Keşfüz-zünun*, I, 289; Taberî, Muhammed Ali, *a.g.e.*, s. 118; *Fihristvâre-i Kitâbhâ-yi Farsî*, 618; *Catalogue of Persian Manuscripts in the India Office Library*, s. 9.

74 *A Literary History Of Persia*, II, s. 100 vd.; T. Yazıcı, "Benâketî", *DİA*, V, s. 429.

75 Ayasofya nr. 3026; Nuruosmaniye nr. 3088; İstifade ettiğimiz yazma, Asîr Ef. Nr. 254.

Ebü'l-Fidâ, İsmâ'il b. 'Ali b. Mahmûd b. Muhammed b. Ömer b. Şehînşâh b. Eyyûb 'İmâdeddîn el-Eyyûbî [ö. 732 (=1331)]:

Müellif, tarihçi ve coğrafyacılığının yanında aynı zamanda Hama emîrliği gibi politik aktivitesi de bulunan bir emîrdir[76].

el-Muhtasar fî Târîhi Ahbâri'l-beşer[77] adındaki, 729 (=1328-1329) tarihine kadar gelen dünya tarihi niteliğindeki kullanışlı eseri, XII-XIII yüzyıl için kendisinden önceki tarihlerin bir kompilasyonu mahiyetindedir. Bu devir için öncelikle bizzat kendi hocaları olan İbn Vâsil ve İbn Abdüzzâhîr'in yaptıkları gibi, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmîl*'ini özetlemiştir. Arapça yazılmış olan *Muhtasar* XII. yüzyıl Horâsân tarihi bakımından ikinci el kaynak değerini taşır. Fakat, buna rağmen, Zehebî, İbn Kesîr, Aynî ve İbnü'l-Verdî gibi müelliflerin kaynağı özelliğini taşımaktadır[78].

Müellifin *Takvîmu'l-buldân* adındaki coğrafya eseri tarafımızdan kullanılmış olup, Horâsân coğrafyası hakkında önemli bilgiler vermektedir[79]. Eserin münferit parçalarının 1650'den beri Avrupa'da basıldığı bilindiği gibi, Sipâhîzâde Mehmed. b. Alî (ö. 1588) tarafından Osmanlıca'ya tercüme edildiğine dair bir kayıt vardır[80].

---

76 *GAL*, Supp. II, s. 44, 45 vd; Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk. C. Brockelmann, "Ebü'l-Fidâ", *İA*, IV, s. 78; *Fihrist-i Kitâbhâ-yi Çâpî-yi Arabî*, Tahran 1344 hş., s. 816, çeşitli tercümeleri vardır. 1778'de Latince'ye çevrilmiş ve 1831'de Leipzig'de neşredilmiştir.

77 Kullandığımız neşri 'İmâdeddîn İsmâîl Ebî'l Fidâ, *el-Muhtasar fî Târih-i Ahbâri'l-beşer*, Beyrut (tarihsiz).

78 Hartmann, A., *an-Nâsir li-Din Allâh (1180-1225)*, s. 51; Ayrıca bk. A. Özaydın, "Ebü'l Fidâ", *DİA*, X, s. 320 vd.

79 Müellifin kendisi tarafından gözden geçirilmiş bir yazması için bk. Leyden kütüphanesi, nr. 727; Kullandığımız neşri için bk. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, nşr. Reinaud-De Slane, Paris 1840.

80 N. Akmal Ayyubi, "Contrubutions to Geography", *Belleten*, LI, Ankara Nisan 1987, sayı 199, s. 69; Karş. Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s. 214.

İbnü'd-Devâdârî [ö. 732 (=1332):

Arapça telîf edilmiş olan *Kenzü'd-dürer ve Câmî'ü'l-gûrer* genel İslâm ve Memlûkler tarihidir. Milliyetçi bir Türk tarafından kaleme alınmış olduğu için Türk ve Moğol ananelerine önem verilerek yazılmıştır. Konumuzla ilgili olarak kısa, fakat tamamlayıcı bilgiler vermektedir. İstanbul'da muhtelîf yazmaları vardır[81]. Biz eserin neşrini kullandık[82].

Şihâbeddîn Ahmed b. Abdülvahhâb en-Nüveyrî [ö. 732 (=1332)]:

Sultan Kalavun (ö.1290) döneminde Mısır'da yaşayan büyük tarihçilerdendir. *Nihâyetü'l-ereb fî Fünûni'l-edeb* adındaki Arapça tarih eseri her biri beş bölüm içeren 5 konuya ayrılmış bir tür ansiklopedidir. Bunun tarihle ilgili olanı 5. konudur. Çeşitli Arap tarihçileri onu kaynak olarak kullanmışlardır. Nüveyrî'nin kaynakları arasında el-Birzâlî ve el-Cezerî yer almaktadırlar[83]. Oğuzlar, Harezmşahlar ve Gurlular hakkında verdiği toplu bilgiler, tamamlayıcı mahiyettedir.

Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Şebânkâreî:

Sultan Ebû Sa'îd'in vezîri Gıyaseddîn Muhammed'in şairi idi. Kırk yaşından sonra eserini yazmaya karar vermiş ve 743 (=1342-43)'te tamamlamıştır[84]. *Mecma'ü'l-ensâb*, Ebû Sa'îd'in 736

---

81 Ayasofya nr. 3073-3077; Topkapı Sarayı nr. 2932.

82 İbnü'd Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve Câmî'ü'l-gûrer*, VII, nşr. Sa'îd Abdülfetttâh Asûr, Freiburg 1972.

83 14 cildi Mısır'da 1342-1362 (1923-1946) yılları arasında neşredilmiş daha sonra eserin neşrine devam edilmiştir. Bk. M. Ş. Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s. 251; *Fihrist-i Kitâbhâ-yi Çâpî-yi Arabî*, s. 971; Müellif ve eseri hakkında ayrıca bk. M. Chapoutot-Remadi, "Nuwayrî", *EI* (İngilizce), VIII, Leiden 1993; M. Ullmann, *Die Natur und Geheimwissenschaften in İslam*, Leiden 1972, s. 82 vd; Hayreddin Zirikli, *el-_lam*, IX, Beyrut 1970, s. 34; D. P. Little, *An Introduction to Mamlûk Historiography*, Wiesbaden 1970, s. 24; İstifâde ettiğimiz bölüm için bk. En-Nüveyrî, Şihâbeddîn Ahmed b. Abdulvahhâb, *Nihâyetü'l-ereb fî Fünûni'l-edeb*, XXVI, nşr. Muhammed Fevzî, Kahire 1984.

(=1335)'daki ölümüne kadar gelen kısa bir Farsça genel tarihtir. Eser ilk defa 743'de telîf edilmekle beraber, ikinci defa olarak 3 yıl sonra yeniden yazılmıştır[85]. Bu eserin hem yazmasından hem de Mîr Hâşim Muhammed tarafından yapılmış olan neşrinden istifade ettik[86].

Eser Moğollar devrine kadar gelen genel bir İran tarihidir. Özellikle Harezmşahlar ve Şebânkâreîlerin Kirmân Oğuzları ile olan ilişkileri konusunda Ebû Hamid Kirmânî'nin eserleriyle karşılaştırabileceğimiz nadir eserlerden birisidir. Şebânkâreî, Selçuklular, Harezmşahlar, Gurlular, Şebânkâreîler, Fars Atabegleri, Kirmânşâhlar ve Moğollar hakkında tafsilâtlı olmamakla birlikte güvenilir bilgiler aktarmaktadır.

Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî [ö. 748 (=1348)]

Ortaçağın Türk asıllı bu ünlü tarihçisinin Arapça eserinin adı *Târîhü'l-İslâm*'dır. Kör oluncaya kadar okuyup yazan ve yüzden fazla eser bırakan müellifin bu eseri, 1300 yılına kadar gelen olaylarla, devlet adamı ve şairlerin biyografilerinden bahseder[87]. Fakat, biz bunun değişik bir neşrinden istifade ettik. Eserinde Bağdad hadiseleri ile Mısır ve Suriye tarihlerine de yer vermiştir.

Târîhü'l-İslâm'ın baş tarafları Taberî'den özetlenmiş ise de son 4 asırlık bölümleri, yer yer kaynak belirtmek suretiyle ve belirli bir sıra içinde hal tercümelerini ihtiva eder. Eser Türkiye, Almanya, İngiltere ve Fransa kütüphanelerinde dağınık olarak

---

84 *Persian Literatur*, I/II, s. 85.

85 *A Literary History Of Persia*, II, s. 103.

86 Şebânkâreî, *Mecma' ü'l-ensâb*, Yeni Câmi nr. 909; Tashih Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363 hş.

87 Eserin yazmaları: a) Ayasofya nr. 3013-3014 (671-700 (1272/73-1300/1) yıllarını içine alır; b) Topkapı Sarayı nr. 2917; c) Köprülü nr. 1079; Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-İmâm (H. 561-570)*, tahkîk Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, Beyrut-Lübnan 1996.

bulunmaktadır[88]. Zehebî, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyye*'nin müellifi olan Subkî'nin hocası olup, Ebü'l-Fidâ ile İbnü'l-Verdî'nin de muasırıdır. Muasırları onun bu sahadaki otoritesini kabul etmişlerdir[89]. Ancak, Horâsân tarihinin Sultan Sancar'ın ölümünden sonraki bölümüyle ilgili olarak hiçbir orijinalliği olmadığı gibi, tafsilât bakımından da çok kıttır.

Zehebî'nin diğer bir eseri de *Sîret-ü* (veya *Siyer*) *Alâmü'n-nübelâ*[90]'dır. Aslında 20 cild kadar tuttuğu rivâyet edilen bu İslâm tercüme-i hâl kitabının neşrinden de istifade ettik.

Zeyneddîn Ömer b. el-Verdî [ö. 749 (=1349)]:

Ma'arretünnûmân'lı olan müellif, Hama, Şam ve Haleb'de tahsil gördükten sonra, kadı nâibliğine başlamış, fakat rivâyete göre gördüğü bir rüya üzerine bu görevden ayrılarak, ilim ile iştigal etmiştir. *Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-beşer* adındaki Arapça tarih eseri, Ebü'l-Fidâ tarihinin bir ihtisarı ile 749 (=1347) tarihine kadar olan olaylar ilâve edilerek meydana getirilmiştir[91]. Konumuz olaylarına ait orijinal bilgiler ihtivâ etmemekle birlikte kaynak karşılaştırmalarında eseri kullandık. Eser 2 cild olarak neşredilmiştir[92].

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâ'îl b. Ömer b. Kesîr 'İmâdeddîn b. el-Hatîb el-Kureyşî el-Buşrâvi eş-Şâfiî [ö. 774 (=1373)]:

Müellifi, hayatının en parlak döneminde Şam'da Subkî'nin halefi olarak öğretimle meşgul olarak görüyoruz. Bir süre ders okuttuğu Eşrefiye medresesinde bu görev elinden alınınca, kendisini ilme vermiştir.

---

88 Daha geniş bilgi için bk. İ. Kafesoğlu, "Ortaçağın Türk Asıllı Tarihçileri II", *TKAD*, Ankara 1964, sayı 2, s. 191-196.

89 Sabri Hizmetli, *İslam Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991, s. 80.

90 *Sîret-ü Alâmü'n-nübelâ*, XXI, nşr. Beşşâr Avvâd Marûf-Muhyî Helâl Serhân, Beyrut 1404 (1984).

91 Moh. Ben Cheneb, "İbnü'l Verdî", *İA*, V/II, s. 871 vd.

92 Zeyneddîn Ömer b. Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri' l-Beşer*, nşr. Ahmed Rıf'at el-Bedrâvî, II, Beyrût 1970.

İbn Kesîr'in aslı Arapça olan ve bugün Türkçe'ye çevrilmiş bulunan *el-Bidâye ve'n-Nihâye*[93] isimli eseri genel bir dünya tarihidir. *GAL*'de el-Birzâlî'ye dayandığı ve muhtelîf yerlerde yazma nüshalarının bulunduğu zikredilmiştir[94]. Ayrıca Hanbaba, eserin Mısır'da h.1351-1358 yılları arasında basıldığını belirtmektedir[95].Yazması on cild olan bu eser hilkatten m. 1357 yılına kadar gelir. Konumuzla ilgili olayları ya hiç almamış ya da kısaca zikretmiştir. Bu dönemle ilgili daha çok meşhur şahısların vefatlarıyla ilgili bilgiler vermektedir. Bu özelliğiyle İbnü'l Cevzî'nin *el-Muntazam*'ındaki tarih yazma geleneğini benimsediği görülüyor.

Ala' el-Kazvînî el-Hilâlî , Alî b. el-Hüseyin b. Alî:

Menâhîcü't-tâlibîn fî Ma'ârifi's-sâdıkîn adlı Farsça eseri yazmaya Zilhicce 778 (=Nisan 1377)'de başlamış ve Şa'bân 779 (=Aralık 1377)'da bitirmiştir. Eser üç kısımdan ibaret olan genel bir tarihtir; 1) Hilkat 2) Peygamberler ve halifeler 3) Abbasilerin çağdaşı olan ve onlardan sonra yaşayan hanedanlar. Eser 1379'da Muzafferî'lerden Ebü'l-Fevâris Şâh Şücâ''ya sunulmuştur[96]. Üçüncü kısım Selçuklular, Harezmşahlar ve Gurlular ile Oğuzların ilişkileri konusunda kendisinden önceki kaynaklarla mutabık bilgiler vermektedir. Konumuzla ilgili olan kısımlarında eserin yazmasından istifade ettik[97].

---

93 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Türkçeye çev. M. Keskin, İstanbul 1995, hayatı ve eserleri hakkında bakınız c. I, s. XV vd.; Krş. *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, s. 328 vd.

94 *GAL*, II, s. 48 vd.

95 *Fihrist-i Kitâbhâ-yi Çâpî-yi Arabî*, s. 119.

96 *Persian Literatur*, I/II, s. 85; *Catalogue of Persian Manuscripts in the India Office Library*, s. 11 vd.

97 Ala' el-Kazvînî el-Hilâlî , *Menâhîcü't-tâlibîn fî Ma'ârifi's-sâdıkîn*, Ayasofya nr. 3467.

Hâfız-ı Ebrû, Şihâbeddîn 'Abdullâh b. Lütfullâh b. Abdullâh el-Herevî (ö. 1430)[98]*:*

Abdürrezzâk el-Semerkandî'ye[99] göre Herât'ta doğmuş ve eğitimini Hemedân'da görmüştür. İyi bir satranç oyuncusu olup, Timur'un dostu idi. 817 (=1414-1415)'de Şahruh tarafından bir coğrafya kitabı yazmakla görevlendirildi[100]. 820 (=1417)'de bazı hükümdârlar tarafından dünya tarihinin önemli olaylarını yazma işi kendisine verildi ve 828 (=1424-1425)'de yeniden Şahrûh tarafından *Câmiü't-tevârîh*'in bir edisyonunu yazması istendi. 826 (=1423) yılında Mirzâ Baysungur için 4 ciltlik Farsça dünya tarihini yazmaya başladı, fakat eseri tamamlayamadan vefat etti[101]. Müellif, kendi ifadesine göre *Zübdetü't-tevârîh*'i yazmak için bir çok eseri gözden geçirmiştir ancak bu açıklamaya rağmen eserin dış ve iç tenkidinden bunun Reşîdeddîn'in eserinden bir kopya olduğu anlaşılmaktadır.

Şemseddîn Muhammedü'l-Musevî

Horâsân'ın yerlilerindendir. *Esahhü't-tevârîh* ya da *Tarih-i Hayrât* adını da taşıyan eseri, yaradılıştan Timur'un 805

---

98 Müellifin adı Süleymâniye kütüphânesindeki nüshasının kaydında (Damat İbrahim Paşa nr. 919, Ayasofya nr. 0.3035) el-Hirevî olarak geçmekle beraber, V.V. Barthold ("Hâfız Ebru", *İA*, V/I, s. 77) bu son lafzın el-Havâfî olduğunu el-Herevî lafzının ise yanlış olduğunu belirtmektedir. Halbuki Hâfız-ı Ebrû Herât'ta doğduğuna göre Herât'lı demek olan Herevî lafzı doğru olsa gerektir.

99 Abdürrezzâk el-Semerkandî, *Matlâu's-sa'deyn*, Esâd Efendi, nr. 2125.

100 Horâsân tarihi hakkında mühim tarihî bilgiler veren bu coğrafî eser hakkında V.V. Barthold (*Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, Ankara 1990, s. 58) aşağıdaki bilgileri vermektedir: "1900 yılından sonra Hâfız-ı Ebrû'nun coğrafyaya geçmemiş eserinden iki nüsha gördüm. Bunlar British Museum'daki Cod. Or. 1577 numaralı yazma gibi eserin Horâsân tarihiyle biten kısmını ihtiva ediyorlar. Bunlardan biri Semerkant'ta W. Wyatkin'in elinde, diğeri School of Oriental Studies (London)'tedir.„; Daha geniş bilgi için bk. M. Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler*, haz. Yüksel Kanar, İstanbul 1991, s. 365-370; Neşri için bk. *Coğrafya-yı Hâfız-ı Ebrû*, I, nşr. Sâdık Seccâdî, Bünyân 1997.

101 *Persian Literatur*, I/II, s. 86 vd; Eserin bizim kullandığımız yazması: *Zübdetü't-tevârîh*, Ayasofya nr. 0. 3035.

(=1405)'deki ölümüne kadar olan olayları anlatır. Farsça olan eser 1428'de yazılmaya başlanmış, fakat çok sonraları Şahrûh'un 1447'deki ölümünden sonra 855 (=1451)'de telîf edilmiştir. Bir mukaddime ile üç kısım halinde düzenlenip, dört, sekiz ve on ikişer tabakaya bölünmüştür[102]. Eserde Hâfız-ı Ebrû'dan alıntılar vardır. Yazmasından istifade ettiğimiz eser muahhar olmasına rağmen, verdiği bilgiler konumuz açısından çok önemli ve güvenilirdir. Oğuz isyanı ve sonraki Horâsân olayları konusunda, Arap kaynaklarından daha tafsilâtlıdır.

Hasan b. Şihâb b. Hüseyin b. Tâceddîn Yezdî:

Hayatı hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığımız müellif, bize Selçuklu tarihçisi olduğunu anlatmaktadır ve eserini Gıyâseddîn Muhammed b. Baysungur b. Şahruh adına yazmıştır[103]. *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî* adlı Farsça eseri hilkatten 855 (= 1451) yılına kadar geçen olayları anlatır ve altı kısımdan ibarettir[104]. Beşinci kısımda Abbasîlerle çağdaş hanedanlar, bu arada tafsilâtıyla Selçuklular yer alır. Altıncı kısımda Selçuklulardan sonraki devletler vardır. Bunun ikinci faslı Harezmşahlara, üçüncü faslı Salgurlulara, dördüncü faslı Kara-Hıtaylara aittir. Kirmân bahsinde Hasan-ı Yezdî, *Bedâyîü'l-ezmân*'dan olduğu gibi nakiller yapmıştır[105].

Çağdaşı olmak bakımından bu eserle *Tarih-i Hayrât* üslûp yönünden büyük bir benzerlik gösterirler. Eserin, Oğuzların Sultan Sancar'la savaşları ve bundan sonraki olayları anlatan kısmı konumuz açısından çok mühim kayıtları ihtivâ eder ve güvenilirdir. Ayrıca, Kirmân'daki Oğuz hâkimiyeti hakkında Kirmânî'den yapmış olduğu nakiller de özel bir öneme sahiptir.

---

102 *Persian Literatur*, I/II, s. 89; A. Münzevî, *Fihristvâre-i Kitâbhâ-yi Farsî*, Tahran 1374 hş., s. 575. Eserin bizim de kullandığımız İstanbul'daki yazması Süleymâniye, Turhan Hatice Sultan 224 numarada kayıtlıdır.

103 *Persian Literatur*, I/II, s. 91; A. Münzevî, *Fihristvâre-i Kitâbhâ-yi Farsî*, s. 607.

104 Bizim kullandığımız yazması: Fatih nr. 4307.

105 *Bedâyîü'l-ezmân*, mukaddime kısmı (s. 4-8)

Kirmân tarihi hakkında, hususi eserlerin dışında bilgi veren kaynak olmaması eserin değerini artırmaktadır.

Bedreddîn 'Aynî (Ayntâbî) Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyîn Yusuf [ö. 855 (=1451)]:

Oldukça karışık ve yoğun faaliyetlerle dolu bir hayat süren ve ömrünün büyük bir kısmını devlet hizmetlerinde geçiren 'Aynî, çeşitli konularda bir çok eserler yazmıştır. Arapça olan tarih eseri 20 cildi bulmakta olup, konumuzla ilgili kısımları henüz neşredilmemiştir. *'Ikdu'l-cuman fî Târîhi Ehli'z-zamân* adlı eserini, kardeşiyle beraber önce 8 cilde sonra 3 cilde ihtisâr etmiş ve buna *Târîh-u Bedr fî Evsâfi Ehli'l-asr* adını vermiştir[106]. *'Ikdu'l-cuman*'ın yazmaları İstanbul kütüphanelerinde mevcuttur. Haçlı seferlerine ait olan kısmı neşredilmiştir[107]. Bu eserin konumuz vekâyîine ait olan bölümleri İbnü'l-Esîr'den aynen iktibâs edilmiş olmakla beraber, zaman zaman kendisi Baybars Mansûrî ve İbn Hallikân'dan nakiller yaptığını belirtmektedir. Eserin İstanbul'da yazmaları ve Osmanlıca tercümeleri mevcut olup, biz çalışmamızda bu tercümeleri kullandık[108].

Mirhond, Muhammed b. Hondşâh Belhî [ö. 903 (=1498)]:

Ravzatu's-safâ fî Sîreti'l-enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hûlefâ, Mirhond tarafından yazılmış Farsça bir genel tarih kitabıdır. Hilkatten başlayarak İslâmiyet'in doğuşuna kadar dünya tarihini anlatır ve sonra da Hüseyin Baykara'ya kadar İslâm tarihini ele alır. 7 kısımdan ibarettir. Bunlardan 4. kısım Abbâsî'lerle çağdaş olan hanedanları anlatır[109]. Harezmşahları anlatırken Cüveynî ve Reşîdeddîn'in eserlerini kullanmıştır. Mirhond eserinin bir

---

106 *'İzâhü'l-meknûn*, II, s. 112; Ali Osman Koçkuzu, " Aynî", *DİA*, IV, s. 271 vd.

107 *Zübdetü'l-asâr*, s. 274; *GAL*, s. 50 vd.

108 Aynî, *Ikdu'l-cumân fî Târîhi Ehli'z-zamân*, VI, Osmanlıca trc. Münirzâde Hamîd, Topkapı Sarayı, Bağdad Köşkü Kütuphanesi, nr. 278.

109 Abbâs Azzâvî, *Et-Ta'rîf bi'l-Müverrihîn*, Bağdâd 1376 (1957), s. 223-225; *Catalogue of Persian Manuscripts in the India Office Library*, s. 12-24.

kısmını Batı tarihlerinden tercüme ve iktibas etmiş ve bir kısmını da Farsça tarihlerden nakil yapmıştır. Son kısımlarını ise, ölümünden sonra torunu tamamlamıştır[110]. *Ravzatu's-safâ*'nın Osmanlıca tercümesi 1258 (=1842-1843)'de İstanbul'da 7 cild olarak neşredilmiş bulunmaktadır[111].

Eser, derli toplu olması bakımından çalıştığımız hemen her mevzuda bize yardımcı olmuştur. Mirhond, eserini yazarken bir çok kaynaklara başvurduğu için, ihtilâflı veya karışık olan kronolojik meselelere kesinlik kazandırmaktadır. Biz eserin Abbâs Zeryâb tarafından 2 cild halinde yapılan neşrini (Tahran 1358) kullandık.

Gıyâseddîn b. Hımâmeddîn Hondmîr (ö. 1535).

880 (=1475) yılında Herât'ta doğan müellif iyi bir eğitim ve tahsil hayatı görmüş ve genç yaşta ilmi bir şöhret kazanmıştır. *Ravzatu's-safâ*'nın bir özeti ve genel bir Farsça tarih olan *Hulâsatü'l-ahbâr fî Beyânı Ahvâli'l-ahyâr* adlı eserini 1500 yılında tamamlamış ve Mîr Alî Şîr Nevâî'ye sunmuştur[112]. Biz araştırmalarımızda henüz neşredilmemiş olan bu eserin yazmasını konumuzla ilgili olduğu nispette kullandık[113].

---

110 Bk. V.V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. H.D. Yıldız, Ankara 1990, s. 59.

111 Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. C. Üçok, Ankara 1992, s. 91-92 n. 1; Günaltay (*Tarih ve Müverrihler*, s. 402, dipnot), Balatîzâde çevirisinin 1338 (=1919-1920)'de İstanbul'da basıldığını belirtmektedir ki, bu herhalde yukarıdaki tarihten sonra yapılan diğer bir basımdır.

112 *Persian Literatur*, I/II, s. 101-2; *Fihristvâre-i Kitâbhâ-yi Farsî*, s. 613; *Catalogue of Persian Manuscripts in the India Office Library*, s. 24 vd; Ş. Günaltay (*Tarih ve Müverrihler*, 405-8) Hondmîr'i, Mîrhond'un torunu olarak göstermiştir. Abdülhüseyin Nevâî, *Kitâb-i Ricâl-i Habîbü's-sîyer* (Tahran H.Ş. 1324) adlı eserinin mukaddimesinde, müellifin bizzat aynı adlı eserinde ve *Düstûrü'l-vüzerâ* adlı diğer bir eserinde künyesini yukarıdaki şekilde verdiğini söylüyor. İlâveten babasının Hâce Hımâmeddîn Muhammed b. Hâce Burhâneddîn Muhammed Şirâzî olduğunu ve bu zatın bir kaç yıl Sultan Mahmûd Mirzâ b. Sultan Ebû Sa'îd'in emîr-i vezâretliğini yaptığını, ayrıca annesinin de Mîrhond'un kızı olduğunu belirtmektedir.

113 *Hulâsatü'l-ahbâr*, Süleymâniye Küt., Ayasofya K. 3190.

Müellifin diğer bir eseri *Habîbü's-siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-beşer;* Farsça genel bir tarih olup, peygamberler ve İslâm'ın zuhuru, halîfeler ve Safevî'lere kadar gelen sultanların [930 (=1523-24)] tarihinden ibarettir. Müellif Hondmîr, eseri Herât'taki Vezir Hâbîbullâh'a takdim eylemiştir. Kitap da unvanını bu şahıstan almaktadır. Eserin farkı içerisinde İslâm dönemindeki imamlar, şeyhler ve devlet ricâline yer verilmiş olmasıdır[114].

Kadı Ahmed b. Muhammed Gaffârî-i Kazvînî [ö. 975 (=1567-8)]:

Müellif, *Târîh-i Cihân Ârâ*'yı, 974 (=1566-1157)'de Safevî hükümdârı Şâh Tasmasb adına telîf etmiştir. Eser, 972 (=1564) yılına kadar gelen Farsça genel bir tarihtir. Üç kısımdan teşekkül etmiştir; 1) Hazreti peygamber ve 12 İmam 2) İslâmdan önceki ve sonraki İran tarihi 3) Safevî hanedanı[115]. Kitap neşredilmiş olup, konumuzla ilgili önemli kronolojik bilgileri ihtiva etmektedir[116].

Hoca Sâdeddîn b. Hasan:

Yaradılıştan 974 (=1566) yılına kadar geçen vakalardan bahseden ve *Târîh-i Lârî* diye meşhur olan *Mirâtü'l-edvâr ve Mirkâtü'l-ahbâr* adlı Farsça eseri Hoca Sâdeddîn tercüme etmiş ve müellif Lârî'nin yazmadığı bazı şeyleri de ilâve etmiştir[117]. Esâd Efendi

---

114 Kâtib Çelebî, *Keşfüz-zünûn*, s. 629 vd.; *Persian Literatur*, I, s. 104-109; Abdülhüseyin Nevâî , *Kitâb-ı Ricâl-i Habîbü's-sîyer*, Tahran 1324 hş., mukaddime; *Fihristvâre-i Kitâbhâ-yi Farsî*, 610 vd; *Catalogue of Persian Manuscripts in the India Office Library*, s. 25-30; Yazmaları Damad İbrahim nr. 901 ve Nuruosmaniye nr. 3403'te mevcuttur. Biz Muhammed Debîr Siyâkî tarafından yapılan Tahran (1353 hurşîdî) neşrini kullandık.

115 *Zübdetü'l-âsâr*, s.121; A. Münzevî, *Fihristvâre-i Kitâbhâ-yi Farsî*, Tahran 1374 hş., s. 664; Hanbaba, *Fihrist-i Kitâbhâ-yi Çâpî-yi Farsî*, I, s. 1067; Ahmed Gülçîn-i Ma'anî, *Târîh-i Tezkirehâ-i Farsî*, II, Tahran 1350 hş., s. 607; *Catalogue of Persian Manuscripts in the India Office Library*, s. 24 vd.

116 Kadı Ahmed Gaffârî-i Kazvînî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, Tahran [1963].

117 Hoca Sadeddîn b. Hasan, *Terceme-i Tarih-i Lari*, Nuruosmaniye nr. 3230; Eser hakkında bk. Maarif Vekilliği Kütüphaneler Müdürlüğü Tasnif Komisyonu,

tarafından yeniden tercümesine başlanan fakat tamamlanamayan bir yazma müsveddesi Deylemîlere kadar gelmektedir[118].

Mollâ 'Abdülkâdîr Badâonî [ö. H. X. (=XVI.) Yüzyıl)]:

Müntehâbu't-tevârîh 3 cildden ibâret Farsça bir tarih kitabıdır. Eser, Emîr Nâsıreddîn Sebüktegin'den [367 (=977-978)] başlayıp, Celâleddîn Ekber'in cülûsuna kadar gelen İslâm hükümdârlarını anlatır.

I. Cild Sebüktegin'den, Hümâyûn-Şâh'a [963 (=1555-1556)] kadar gelir ve şairlerin hayatlarıyla eserlerinden de bahseder. II. Cild, Ekber-Şâh'ın 40 yıllık saltanatının tarihidir. III. cild Ekber-Şâh zamanının şeyh, 'ulemâ, fudelâ ve şuarâsını anlatır[119]. Gazneliler ve Gurlular hakkında tamamlayıcı bilgiler veren bu eserin biz, İngilizce tercümesini kullandık[120].

Muhammed Kâsım b. Gûlâm Alî Hindûşâh Esterabâdî (Firiştâ):

Târîh-i Firiştâ Farsça kaleme alınmış hem genel hem de mufassal Hind tarihidir. Özellikle Hindistan tarihi konusunda güvenilir bir kaynaktır. Müellif eseri, ilk defa Murtazâ Nizâm-Şâh adına telîf etti, sonra onun 996 (=1588)'da ölümü üzerine İbrâhîm Adîl-Şâh'ın vezîri Dilâver Han'ın daveti sonucu Kanpûr'a gitti. Eseri İbrâhîm Adîl-Şâh (Gülşen-i İbrâhîmî)'a sundu. Kitabın telîfi muhtemelen 1015 (=1606)'de tamamlandı ve 1832'de ilk defa Hindistan'da tabedildi[121]. Gazneliler ve Gurlular hakkında bilgi veren *Târîh-i Firiştâ*'nın bizim de kullandığımız İngi-

---

İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloğları, I , Türkçe Tarih Yazmaları, İstanbul 1944-1946, s. 63 vd.

118 Bu nüsha Esâd Efendi nr. 2410'dadır.

119 *Zübdetü'l-âsâr*, s. 389 vd; *Fihristvâre-i Kitâbhâ-yi Farsî*, s. 659.

120 Badâonî, *Müntehâbü't-tevârîh*, I, İngilizce trc. ve ed. G. S. A. Ranking, Delhi 1986.

121 Ahmed Gülçîn-i Ma'anî, *Târîh-i Tezkirehâ-i Farsî*, II, s. 732 vd.; *Zübdetü'l-âsâr*, s. 129.

lizce tercümesi de yapılmıştır[122]. Müellif kaynaklarını eserde belirtmiştir.

Kâtîb Çelebî (Hacı Halîfe) [ö. 1067 (=1656-1657)]:

Müellif, *Takvîmü't-tevârîh* adlı Arapça eserini 1058 (=1648)'de telîf ettiğini belirtir. Kronolojik mahiyette olan eserin başlıkları ve hatimesi Türkçedir. Ademden 1648 yılına kadar gelir ve her sayfada yaklaşık 20 yılın tarihini verir[123]. Eserin bizim faydalandığımız yazması İstanbul'da bulunmaktadır[124].

Ayrıca, müellifin *Keşfü'z-zünûn* adındaki bibliyografik eserini de burada kaynaklar bahsinde sıkça kullandık.

İbnü'l-'İmâd el-Hanbelî [ö. 1089 (=1678)]:

Hayatı hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız Hanbelî müellifin *Şezerâtu'z-zeheb fî Ahbâr-u men Zeheb*[125] adlı Arapça eseri, tercüme-i hâl ve tarihî hadiseleri içerir. Kendisinden önceki tarih yazma geleneğini takip etmiş olmasına rağmen, konularla alakalı olduğu nispette çalışmamızda bu eseri kullandık. Eser neşredilmiştir[126].

d) Şehir ve Bölge Tarihleri

Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşâhî (ö. 959):

Cengiz Han'ın Buhara'yı zaptına kadar gelen *Târîh-i Buhara* adındaki eser, alanında güvenilir bir kaynaktır. Aslı Arapça

---

122 Mahomed Kasım Ferishta, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India, till the Year a.d. 1612*, trn. by J. Briggs, Lahor 1977.

123 *Fihristvâre-i Kitâbhâ-yi Farsî*, s. 598.

124 Kâtib Çelebî, *Takvîmü't-tevârîh*, Nuruosmaniye nr. 3262.

125 *'İzâhü'l-meknûn fî Zeyl-i Alâ Keşfu'z-zunûn*, II, nşr. Ş. Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge, s. 42.

126 İbnü'l-'İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî Ahbâr-ı men Zeheb*, III-IV, Beyrut (tarihsiz); Z. V. Togan, ilk defa Kahire (1350)'de basıldığını kaydetmektedir (*Tarihte Usûl*, s. 237.

yazılmış olan bu eser, 332 (=943-944)'de Narşâhî tarafından Samânî Nûh b. Nasr (942-954) adına telîf edildi, fakat bu Arapça eser günümüze ulaşmadı. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed Kûbâvî, eseri Farsça'ya tercüme ve bazı ekler yaptı (1128). Son olarak 574 (=1178-1179) yılında Kûbâvî tercümesi Muhammed b. Zufer tarafından yeniden kaleme alındı ve Buhara Sadr'ı Burhâneddîn Abdülâzîz İbn Mâze'ye sundu. Sonra ismi bilinmeyen başka biri, eseri genişleterek Cengiz Han'ın Buhara'yı istilâsına kadar getirdi[127]. Bugün elde bulunan kitap bu kitaptır. Özellikle zaten az olan Kara-Hanlılar tarihi kaynaklarının en önemlilerinden biridir ve konumuzla ilgili olarak Mâverâünnehr Oğuzları hakkında da orijinal bilgiler vermektedir. Eser 1892'de Paris'te neşr ve 1897'de Rusça'ya tercüme edildi[128].

Zahîreddîn Ebü'l-Hasan 'Ali b. Zeyd el-Beyhakî (İbn Funduk) [ö. 565 (=1169-1170)]*[129]*:

Müellif Fundukîler diye bilinen çok eski bir kadı ailesinden geldiği için, İbn Funduk diye tanınmıştır. 1153'de Oğuzların Horâsân'ı istilâ edip, Nîşâbûr'un ileri gelenlerini öldürdükleri ve halkın mallarını yağmalayıp, şehri ateşe verdikleri sırada, Beyhakî'nin bu kargaşadan nasıl kurtulduğu bilinmemektedir. *Târîh-i Beyhak*, meşhur şahısların biyografileriyle beraber Beyhak tarihini ihtivâ eder. Beyhaki eserini Sultan Sancar'ın ölümünden sonra Horâsân'ın yönetimine hâkim olan Müeyyed Ay-Aba zamanında h. 563 (=1168)'de tamamlamıştır[130]. Dolayı-

---

127 *Zübdetü'l-asâr*, s. 117; V. Minorsky, "Narşâhî", *İA*, IX, s. 198.

128 Biz kitabın değişik neşirlerini kullandık, Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Câfer el-Kubâvî, *Târîh-i Buhârâ*, telhîs, Muhammed b. Zafer b. Ömer ve tashîh Seyyîd Muhammed Tekî Müderris Rızavî, Tahran 1363; Narşâhî, *Târîh-i Buhârâ*, Farsça trc. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Nasr el-Kubâvî, Tahran 1363; C. Schefer, *Description Historique de Boukhara par Mohammed Nerchaky*, Amsterdam 1975; Eserin bir yazması da Bağdatlı Vehbi Efendi nr. 1130'da mevcuttur.

129 *Mu'cemü'l-udebâ*, XIII, s. 219; *Keşfüz-zünun*, I, s. 289.

130 *Persian Literatur*, I/II, s. 353 vd.; Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, tashîh ve telîf Ahmed Behmenyâr, Tahran 1361 hş., bu esere Abdul-

sıyla kitabın son kısımları konumuza tamamlayıcı bilgiler vermesi açısından önemlidir. Ayrıca müellif, bu eserini yazarken kendi görüp işittiklerinden başka, bir kısım eski vesîkalara ve bizim meçhulümüz olan çeşitli eserlere müracaat ettiği için, ayrı bir değere sahiptir.

Beyhakî'nin diğer bir eseri *Târîhu'l-hukemâ*[131] ya da *Tetimmetü Sivâni'l-hikme* X-XII. asırda Horâsân ve Mâverâünnehr'de yetişen 'alîm ve filozoflar hakkında hiçbir eserde bulunmayan malûmatı içermekte olup, aslında Sicistânî'nin *Sivânu'l-hikme* adlı eserine zeyl olarak yazılmıştır. Bu eserden konumuz içerisinde geçen meşhur şahıslar hakkında faydalanma imkânını bulduk.

Müellifin ayrıca *Meşârîbü't-tecârîb* adında Arapça yazılmış olan ama son derece önemli bir tarihî eseri vardır, fakat bu eser maalesef henüz kayıptır[132]. Konumuzla ilgili bilgiler verirken İbnü'l Esîr kaynakları arasında bu eseri zikretmektedir.

Nasıreddîn Münşî Kirmânî:

693 (=1294) yılında henüz genç yaşta iken Kirmân Kara-Hıtay hükümdârı Padşâh Terken Hatun [691-694 (=1292-1294)]'a *dîvân-ı resâ'îl* ve *inşâ*da baş münşîlik yaptı.

Simtü'l-'ulâ li'l-Hazreti'l-'ulyâ adındaki eseri, Kirmân Kara-Hıtayları (Kutluğ Hanlar) tarihi olup, 716 (=1316-1317) yılında yazılmıştır[133]. Neşrini kullandığımız eserin[134] girişinde bulunan

---

vahhâb Kazvînî tarafından geniş bir mukaddime yapılmış ve M. Öztürk tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bk. "Tarih-i Beyhak", *Belleten*, LI, Ankara Nisan 1987, s. 407-416.; Ayrıca bk. M. Ş. Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s. 129-30; A. Özaydın, " Alî b. Zeyd el-Beyhakî", *DİA*, VI, s. 62 vd.

131 Beyhakî, *Tarihu'l-hukemâ*, tashih Muhammed Şefi', Lahor 1350; Müellif ve eser hakkında ayrıca bk. M. F. Köprülü, "Beyhakî", *İA*, II, s. 584 vdd.; *GAL*, s. 395; *Bist Makâlâ*, s. 78.

132 Yakût (*Mu'cemü'l-udebâ*, XIII, s. 219)'un da zikrettiği bu eser hakkında geniş bir yorum için bk. C. Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", s. 203 vd.

133 *Persian Literatur*, II, s. 358; Kâtib Çelebî, *Keşfüz-zünun*, II, nşr. Ş. Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge, s. 1002.

134 Nasıreddîn Münşî Kirmânî, *Simtü'l-'ulâ li'l-Hazreti'l-'ulyâ*, nşr. A. İkbâl, Tahran 1362.

önceki hanedanlar içerisinde konumuz bakımından çok az bilgi bulunmaktadır.

Bahâeddin Mahmûd b. İsfendiyâr Kâtib:

606 (=1209-1210)'da Bağdâd'dan Rey'e gelen müellif, orada Rüstem b. Şehriyâr'ın kütüphanesinde el-Yezdâdî tarafından yazılan Taberistân'ın Arapça tarihini bulmuş ve bu eseri örnek alarak kendi eserini yazmıştır[135].

Târîh-i Taberistân, müellif tarafından Farsça yazılmış ve 613 (=1216-1217)'de tamamlanmıştır. Taberistân tarihini içine almaktadır. Kendi dalında güvenilir kaynaklardan sayılır. Bu kitabın bütün nüshaları olayları 760 (=1358-1359) senesine kadar almıştır. Bizzat İbn İsfendiyâr 150 yıllık hadiseleri kitabında toplamıştır[136]. Taberistân tarihi çerçevesinde Oğuzların bu bölge ile olan ilişkileri hususunda verdiği açıklamalı bilgiler başka hiçbir kaynakta bulunmaz. Bu hususlarda özet bilgi veren kaynaklar da İbn İsfendiyâr'dan nakil yapmışlardır. Müellif, Horâsân'daki Oğuz boylarından ve bunların beylerinden tafsilatla bahsetmekle beraber, zaman zaman kendi bakış açısından Türkler hakkında değerlendirmelere de yer vermiştir ki, biz bu hususları metin içerisinde tenkit ettik. Kitabın neşri ve kısmî tercümeleri yapılmıştır[137].

Zahîreddîn Mar'aşî b. Nasıreddîn Mar'aşî [ö. 815-894 (=1488-1489)]:

Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân, Farsça bir tarih eseridir. Taberistân, Rûyân ve Mâzenderân tarihini, kitabın telîf ta-

---

135 *A Literary History Of Persia*, I, s. 480.

136 *Zübdetü'l-âsâr*, s. 125.

137 İbn İsfendiyâr, *Tarih-i Taberistân*, nşr. A. İkbâl, Tahran 1320 hş.; Kısmî İngilizce terc. Brown, E.G, *An Abridged Translation of the History of Tabaristân Compiled about A.H. 613 (A.D. 1216)* by Muhammad b. al-Hasan b. Isfendiyâr (GMS., vol. II), Leyden, London 1905. Değişik tercümeleri hk. bk. bk. *Persian Literatur*, II, s. 359.

rihi olan 881 (=1476-1477) yılına kadar anlatır. Kitabın birçok kısımları İbn İsfendiyâr'ın *Tarih-i Taberistân*'ı gibidir[138].

Mu'îneddîn İsfîzârî (Zamcî):

Ravzâtü'l-cennât fî Evsâfı Medînet-i Herât[139], Herât ve çevresinin Yüe-Çi, daha sonra Eftalit dönemlerini de içine alarak 873 (=1468)'e kadar olan tarihini anlatmaktadır. Hüseyin Bahadır'ın teşvikinin bir sonucu olarak 899 (=1493)'da telîf edilen eser[140], konumuzla ilgili olarak çok kısa malûmatı haizdir. Eser neşredilmiştir[141].

Ahmed b. Mahmûd Mu'inü'l-Fukarâ':

Târîh-i Mollâzâde adıyla meşhur ve Farsça olan bu eserin muhtevâsı Buhara'da bulunan 165 tanınmış şahsın biyografisidir. Ayrıca Buhara'nın önemi anlatılmaktadır. Eser neşredilmiştir[142]. Konumuzla ilgili olarak Buhara vekâyîine dair tamamlayıcı bilgiler vermektedir. Müellifin ne zaman yaşadığı belli değildir. Kaynaklarını büyük bir titizikle kullandığı, verdiği bilgilerin sıhhatinden anlaşılmaktadır.

e) Coğrafî Eserler

Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî [ö. 682 (=1283)]:

Tanınmış ve güvenilir bir coğrafyacı ve tarihçidir. Kazvîn'de doğmuş olup, Irâk ve Şam'a gitmiş, Vâsıt ve Hille kadılı-

---

138 Kullandığımız neşri, Zahîreddîn b. Nasîreddîn Mar'aşi, *Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân*, nşr. Muhammed Hüseyin Tebîhî,Tahran 1368 hş.

139 *Keşfüz-zünun*, I, s. 921; Eserin yazması Üniversite kütüphanesi, Halis Efendi kısmı, nr. 7472=yani, FY nr. 698'de mevcuttur.

140 *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s. 388 vd.

141 Mu'ineddîn Zamçî İsfîzârî, *Ravzatü'l-cennât fî Medînet-i Herât*, nşr. Seyyîd M. Kâzım, Tahran 1338 hş.

142 Ahmed b. Mahmûd Mu'inü'l-Fukarâ', *Târîh-i Mollâzâde*, nşr. Ahmed Gülçîn-i Ma'anî, Tahran 1339.

ğı yapmıştır[143]. Yerli ve yabancı bir çok müellif ondan istifade etmişlerdir. 635-674 (=1237-1275) yılları arasında telîf olunan *Âsârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-'ibâd* adındaki eserin yazmaları Türkiye'de vardır[144]. Dünyanın 7 iklime göre tasviri ve özelliklerine göre yerler alfabetik olarak düzenlenmiş olup, tarihî coğrafyayla ilgili bir çok bilgileri ihtivâ eder.

Müellifin diğer bir eseri de Farsça telîf ettiği *Bist Makâlâ*'dır. Eser daha çok bir tercüme-i hâl kitabı olup neşredilmiştir[145].

Ebû Abdullâh Şihâbeddîn Yakût el-Rûmî el-Hamevî [ö. 626 (=1229)]:

Müellif 1179'da Bizans arazisinde Arap olmayan bir aileden doğmuş ve çocukluğunda esir düşerek, Bağdâd'a getirilmiştir. Burada ticaretle uğraştıktan sonra, önce müstensihlik sonra da kitapçılık yapmaya başladı. Bir ara Horâsân ve Harezm'e gidip oradaki bütün kütüphaneleri karıştırdı, fakat Moğol ordularının gelmesi üzerine de tekrar Musul'a döndü[146]. *M'ucemü'l-buldân* adlı eserinde harap ve mamur beldeleri anlatırken, aynı zamanda bu beldelerin imamlarını ve şeyhlerini de zikretmiştir. Tarihi coğrafyaya ait bilgiler de ihtiva eden eser neşredilmiştir[147]. XII. ve XIII. yüzyıl coğrafyacıları arasında en güvenilir kaynak durumundadır.

Yakût'un eserlerinin çoğu kayıptır. Eserlerinden *İrşâdü'l-erib* (ya da *Mu'cemu'l-'udebâ*) yayınlanmıştır[148]. Bu önemli eser

---

143 Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, IV, s. 183.

144 Yeni Cami nr. 2334; Köprülü nr. 999/1000; Veliyyeddin nr. 3460; Çelebi Hüsameddin nr. 255; Biz eserin hem Farsça hem Arapça neşrini kullandık *Asârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-'ibâd*, Farsça trc. Abdurrahman Şerefkendî, Tahran 1366 hş.; Arapça nşr., Beyrut (tarihsiz).

145 Zekeriyyâel-Kazvînî, *Bist Makâlâ*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1984.

146 İbn Hallikân, Yakût'un 613 (=1216-1217)'de Horâsân'a gittiğini yazmaktadır, *İbn Khallikan's Biographical Dictionary*, I, s. 11 vd.

147 Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-bûldân*, I-IV, nşr. F. Wüstenfeld, Leipzig 1866 (*IG*, ed. F. Sezgin, Frankfurt 1994).

148 *Mu'cemü'l-udebâ*, XIX, nşr. Ahmed Ferîd Rüfâi', Mısır (tarihsiz).

alfabe sırasına göre tertip edilmiş olup, edebiyat ile uğraşan bütün şahsiyetlerin hal tercümelerini ihtiva eder. Yakût, geniş bir şekilde kaynağının adını unutmaksızın kendisinden iktibaslarda bulunduğu müelliflerden olduğu gibi nakletmekle yetinmiştir. Bugün kaybolmuş bulunan önemli eserlerden parçalar, bu suretle günümüze kadar muhafaza edilmiştir[149].

f) Tezkireler

Nizâmî-i 'Arûzî, Ahmed b. Ömer Alî:

Müellif değerli Farsça eseri *Çehâr Makâle*[150]'yi Gur hükümdarı Alaaddin Hüseyin Cihansuz'un (ö.1161) son dönemlerinde yazmıştır (muhtemelen 1155-1157). Kendi deyişine göre bu tarihten sonra dört-beş yıl Gur sarayının hizmetinde bulunmuştur.

Tarihçilikten çok edebiyatçılık yönü ağır basan Nizâmî, her ne kadar tarihî olaylarda derinlemesine tafsilât vermese de onun Kara-Hanlılar ve Sultan Sancar ile ilgili olarak verdiği bilgiler, Türk tarihi açısından önem taşımaktadır[151].

Muhammed 'Avfî [ö. 630 (=1233)]:

Aslen Buhârâ'lı bir 'ulemâ ailesine mensup olan 'Avfî, Kara-Hanlılara münşîlik vazifesinde bulunmuş, daha sonra eserini sunmuş olduğu Delhî Sultanı İl-Tutmuş'a intisâb etmiştir. 1215'te tamamlamış olduğu *Lubâbu'l-elbâb*, İran şiiriyle ilgili ilk tezkire sayıldığı için[152] büyük bir öneme sahip olmakla beraber, Ahmed Emin Razî'nin *Haft İklim*'ine gelinceye kadar hiç bir yer-

---

149 R. Blachere, "Yakût Rûmî", *İA*, XIII, s. 357 vd.

150 *Çehâr Makâle*, nşr. Muhammad Mu'in, Tahran 1333; İngilizce trc. E.G. Browne, Cambridge 1978.

151 Müellif ve eseri hakkında daha geniş bilgi için bk. H. Salman, "Nizâmî Arûzî", *İÜEF TED.*, İstanbul 1981, sayı 10-11, s. 424 vd.

152 *Fihristvâre-i Kitâbhâ-yi Farsî*, s. 644; Nezîr Ahmed, "Ta'lîkâtî-i ber *Lübâbu'l-elbâb*-i Avfî", *Ferheng-i İrânzemîn*, XIX, Tahran 1352, s. 89.

de zikredilmemiştir[153]. Saffariler, Samaniler, Gazneliler ve Selçuklular devrinde yetişen bir çok şair ve alimler hakkında bilgi veren tek Farsça kaynaktır. Eserden, İran edebiyatına ait araştırmalarda birinci derecede kaynak olarak istifade edilmektedir. Ayrıca biyografik olarak verdiği bazı tarihî kayıtlar da bir çok konuya ışık tutacak mahiyettedir. Eser neşredilmiş olup kısmî İngilizce tercümeleri de mevcuttur[154].

'Avfî'nin diğer bir eseri *Cevâmî'ü'l-hikâyât ve Levâmî'ü'l-rivâyât*'tır[155]. Müellif bu eseri meydana getirmek için yüze yakın değişik kaynaktan istifade etmiştir. Bazıları bulunan bazıları meçhul olan bu eserlerden yapılan nakiller özel bir önem kazanmaktadır. Biz eserin Türkler hakkında verdiği bilgilerden istifade ederken, yazma nüshasını kullandık[156].

Devletşâh b. 'Alâüddevle el-Gâzi el-Semerkandî [ö. 901 (=1495)]:

Timurlulardan Şahruh Mîrzâ'nın nedimlerinden Emîr 'Alâüddevle-i İsferâyînî'nin oğludur. İyi bir öğrenim gördüğü tezkiresinden anlaşılmaktadır. 892 (=1497)'da telîf edilen ve Alî Şîr Nevâî' ye sunulan Farsça *Tezkiretü'ş-şuârâ*, IX. asırdan kendi zamanına kadar olan başlıca İran şairlerinin biyografilerini ve eserlerinden örnekleri ihtiva eder. Kendisinden sonra yazılan Farsça ve Türkçe şuârâ tezkirelerine örnek olmuş ve İran edebiyat tarihi için de kaynak teşkil etmiştir. Ayrıca ele aldığı şairleri

---

153 M. F. Köprülü, " Avfî", *İA*, II, s. 23; Eser hakkında ayrıca bk. *A Literary History Of Persia*, I, s. 475.

154 Avfî, Muhammed, *Tezkire-i Lubâbu'l-elbâb*, nşr. E. G. Brown- Mirzâ Muhammed İbn Abdulvahhâb-i Kazvînî, London-Leiden 1903 (1984 Tahran tabı); H. Elliot, H.-J. Dawson, *The History of India asTtold by its own Historians*, II, London 1867.

155 Avfî'nin hayatı ve bu eser hakkında bk. Browne, *A Literary History Of Persia*, I, 450 vd, 477-480; J. Matini, " Avfî", *EI* (İngilizce), III, London 1989, s. 117 vd., *Cevâmî'ü'l-hikâyât*'ın T. Bahar tarafından Tahran (1324 hş.)'da, kısmî olarak da M. Nizâmeddîn tarafından Haydarâbâd (1960)'da neşredildiğini belirtiyor.

156 Ayasofya nr. 3167.

himaye edenler hakkında verdiği bilgiler de tarihî malzeme olarak önem kazanmaktadır[157]. İstanbul'da Hoca Fehim'in 1259 (1843)'da basılan *Sefînetü'l-şuârâ*'sında, Devletşâh'taki bir çok biyografiler, özet olarak tercüme edilmiş ve II. Mahmûd'a sunulmuştur[158]. Biz çalışmamızda Türkçe tercümesini kullandık[159].

Muhammed b Alî ez-Zâhîrî el-Kâtib el-Semerkandî:

Kâtîb Çelebî, *Sindbâdnâme*'nin Togan-Şâh Nîşâbûrî devrindeki şairler ve ayrıca müellif Benâketî tarafından zikredildiğini yazmaktadır[160]. Eser A. Ateş tarafından bir mukaddime ile birlikte neşredilmiştir[161]. Kara-Hanlılar tarihi hakkında ipuçları veren bu eserin bizim için dikkat çekici tarafı daha çok bu mukaddimedir.

Müellifin *Ağrâzu's-siyâset fî Agrâzi'r-riyâset* adındaki diğer eseri, Kara-Hanlı hükümdârı Kılıç Tamgaç Han Mes'ûd b. Alî adına telîf edilmiştir. Kitabın son sayfaları Oğuzlara dair enteresan ve hiçbir kaynakta bulunmayan haberlerle bitmektedir. Eser neşredilmiştir[162].

g) Lugatlar

Mahmûd b. Hüseyin b. Muhammed Kaşgarî [ö. 487 (=1094)]:

1074'de kaleme alınıp, 4 yılda tamamlandıktan sonra Halîfe el-Muktedî'ye sunulan *Dîvân-ı Lugati't-Türk*, Arapça-Türkçe

---

157 Ayla Demiroğlu, "Devletşah", *DİA*, IX, s. 244 vd.

158 Bk. F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, s. 381 n. 3.

159 Çev. Necati Lugal, İstanbul 1977.

160 Kâtib Çelebî, *Keşfüz-zünun*, II, nşr. Ş. Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge, s. 1003; Eser hakkında ayrıca bk. *Zübdetü'l-âsâr*, s. 235.

161 Es-Semerkandî, Zahîreddîn Zâhîrî Muhammed b. Alî, *Sindbâdnâme*, yay. A. Ateş, İstanbul 1948; Eser ve müellif hakkında ayrıca bk. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 19.

162 *Ağrâzu's-siyâset fî Ağrâzi'r-riyâset*, nşr. C'afer Şaâr, Tahran 1349.

sözlüktür. Eserinde Türk tarihi, mitolojisi, coğrafyası ve halkbilimine de yer veren müellif, Türkçe bir lugatnâme yazan ilk kişidir. Eserin telîfi, Farabî'nin *Dîvânü'l-edeb*'inin düzenini takip eder[163]. Eserin Türkçe tercümesi yapıldıktan sonra müteaddit defalar basılmıştır[164]. Kitabın baş kısmında Oğuzlar için verdiği bilgiler ve onların yaşadıkları bölgeyi gösteren harita Oğuz araştırmaları için son derece önemlidir.

Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'anî [ö. 562 (=1166)]:

Merv'de doğmuş olan müellifin *Kitâbü'l-Ensâb* adındaki Arapça eseri, bir tarih, coğrafya ve edebiyât lugatıdır. Yazar, kitabına malzeme toplamak gayesi ile uzun seyahatler yapmıştır. İbnü'l-Esîr onun defalarca Mâverâünnehr ve Horâsân'a gittiğini ayrıca Cibâl, İsfahân, Irak, Musul, Cezîre, Suriye ve diğer yerleri gezdiğini nakleder[165]. Yakût el-Hamevî'nin başlıca kaynakları arasındadır. Kitabın bugüne kadar gelen aslı daha mufassaldır. Daha önceleri İbnü'l-Esîr tarafından *el-Lubâb fî Tehzîbü'l-ensâb* adıyla yapılan hulâsası kullanılmaktaydı[166]. Eserin tarihî coğrafya açısından verdiği bilgiler bizim için önem arz etmekte olup, neşrini kullandık[167].

---

163 *Zübdetü'l-âsâr*, s. 201; Krş. Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XII, s. 160; Hayreddin Zirikli, *el-_lam*, VIII, s. 44.

164 B. Atalay, *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi*, Ankara 1986; Eserin tercümesi hakkında bk. Abdullah Battal Taymas, "Divân-ı Lûgati't-Türk Tercümesi", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 1942, s. 212-252 ve XI, 1954, s. 75-100; Müellifin biyografisi hakkında yapılan özel bir araştırma için bk. Omeljan Pritsak, "Mahmud Kaşgârî Kimdir?", *Türkiyat Mecmuası*, X, 1934, s. 243-246.

165 *el-Kâmil*, XI, Türkçe trc. 269 vd; *İbn Khallikan's Biographical Dictionary*, II, s. 159; Ayrıca bk. *Medâris-i Nizâmiyye*, s. 243, Horâsân'ın en büyük 'alimlerinden olduğunu belirtmekte ve cedleri hakkında bilgi vermektedir.

166 *Zübdetü'l-âsâr*, s. 83; Krş. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Türkçe trc. H. D. Yıldız, Ankara 1990, s. 36 vd.

167 Es-Sema'nî, İbn Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed İbn Mansûr et-Temîmî, *Kitâbü'l-Ensâb*, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1408 (1988).

Giriş

M. A. Köymen'in deyimiyle Büyük Selçuklu Devleti'nin II. İmparatorluk[1] döneminin mimarı Sultan Sancar'dir. İslâm müellifleri tarafından kaynaklarda yazıldığı şekliyle adı, Sancar veya Sencer şeklinde transkript edilebilecek olan bu büyük Türk hükümdârı[2], bilindiği gibi meliklik devri dışında, yaklaşık olarak 40 yıl hüküm sürmüştür[3]. Sultan Sancar, sadece II. İmparatorluk'un kurucusu olarak kalmamış, bu devleti siyasî, askerî, idarî ve ekonomik açılardan zirveye ulaştırdığı gibi, sonunda devletin yıkılış safhası da kendi zamanına rastlamıştır. Sancar'ın birbirine tezat teşkil eden ve Selçuklu tarihi açısından büyük önem arz eden bu hususiyetleri dolayısı ile, hakkında yapılan bir çok yerli ve yabancı araştırmalar vardır. Sancar, her ne

---

1 Selçuklu tarihinin bu döneminin bu adla tasnif edilmesi hakkında bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri*, V, Ankara 1991, s. 1.

2 Bu ismin transkripsiyonu ve anlamı hakkında çeşitli görüşler vardır. Ona bu ismin Sincâr şehrinde doğduğu için verildiği hakkındaki görüşlere karşın, Türkçe'deki "sançmak" fiilinden geldiği hakkında da faraziyeler vardır. Bk. M. A. Köymen, "Sancar", *İA*, X, s. 486; Nitekim bazı yabancılar bu ismi Sinjar veya Sancar şeklinde transkript etmektedirler. Bk. C. E. Bosworth, "Sandjar", *The Encyclopedia of Islam* (New Edition), IX, Leiden 1995, s. 15; Köymen de yukarıdaki kitabında Sancar olarak yazmıştır. Biz çalışmamızda Sancar transkripsiyonunu tercih ettik.

3 Reşîdeddîn Fazlullah, *Câmi' ü't-tevârîh (II. Cild, 5. cüz, Selçuklular Tarihi)*, nşr. A. Ateş, Ankara 1960, s. 79; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, nşr. ve İngilizce trc. E. G. Browne ve R. A. Nicholson, London 1913, s. 102.

kadar gerek Büyük Selçuklu Devleti'nin Fetret Devri'nde ve gerekse ondan sonraki kendi Meliklik döneminde, diğer kardeşleri kadar taht mücâdelelerine kendi adına fazla karışmadı ise de Sultan Muhammed Tapar (1105-1118)'ın ölümünden sonra, onu sultanlık davasında baş rolde görüyoruz.

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümüyle birlikte, emîrler bir araya toplanarak, vasiyeti okundu. Bu vasiyet mucibince, 25 Zilhicce 511 (=19 Nisan 1118)'de oğlu Mahmûd adına hutbe okutuldu[4]. Öte yandan Muhammed Tapar'ın vefatıyla, oğlu Mugiseddîn Mahmûd'un tahta geçişine kadar olan devrede, Sancar'ın Horâsân'da nüfuzu artmıştı. Sancar, abâ ve ecdâdının *"Büyük saltanat Irak Melikinde olmalıdır"* düsturunu takip etmekteydi[5]. Halbuki, Selçuklu tarihi müelliflerine göre Mahmûd, kendi emîrlerinin kışkırtmalarıyla amcası Sancar'a karşı tavır almaya başladı. Aslında 14 yaşında ve bulûğ çağında olan bu şehzâde, henüz amcasıyla mücâdeleye girişecek bir kişiliğe sahip görünmemekte idi. Emîr-i Hâcîb Alî Bar b. Ömer ve Kâtîb Ebü'l-Kâsım ed-Dergüzînî, Mahmûd'u amcası Sancar ile savaşması için teşvik ettiler[6]. İbnü'l-Esîr'de bulunan bir kayda göre, lâkabı Nâsıreddîn olan ve kardeşi ölünce babası Melik-Şâh'ın lâkabı Mu'izzeddîn'i alan Sancar, bu tür haberlerin kendisine ulaşması üzerine el-Cibâl, Irak ve diğer yerleri yeğeni Mahmûd'un elinden almaya karar verdi. Sultan Mahmûd ise, Anûşîrvân b.

---

4 *el-Kâmil*, X, Türkçe trc. s. 415; Aynî (*Ikdu'l-cumân fî Târîh-i Ehli'z-zamân*, VI, Osmanlıca trc. Münirzâde Hamîd, Topkapı Sarayı, Bâğdâd Köşkü Kütuphanesi, nr. 278, vr. 147a), Bâğdâd'da 13 Muharrem 512 (26 Eylül 1118)'de Mahmûd adına hutbe okutulduğundan bahsetmektedir.

5 el-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, Türkçe trc. N. Lugal, Ankara 1943, s. 62; nşr. Nureddîn Muhammed, Beyrut 1405 (1985), s. 175.

6 *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, Türkçe trc, s. 62; nşr. Nureddîn Muhammed, s. 175; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, haz. E. Merçil, İstanbul 1977, s. 44; Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, Türkçe trc. A. Ateş, I, Ankara 1957, s. 166; nşr. Muhammed İkbâl, Tahran 1364 hş., s. 170; el-Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943, s. 117. Bu kaynakların ortak ifadesine göre, Mahmûd, emîrlerinin teşvikiyle, Semerkand hâkimine mektup yazıp, Sancar'ın üzerine yürüyeceği zaman arkadan Horâsân'a saldırmasını istedi.

Hâlid ile Fahreddîn Togayürek b. el-Yezen'i, Sancar'ın hizmetine bırakmayı ve her yıl 200.000 dinar göndermeyi vaat ederek, amcasını kendisine tâbi kılmak istedi. Mesajı alan Sancar, kendisini Mahmûd'un metbûu durumuna getiren bu teklife yanaşmadı ve derhal savaş hazırlıklarını tamamlayarak Rey'e doğru hareket etti[7]. Mahmûd da kendisine sâdık olan emîrleri Alî Bar ve Mengübars ile birlikte, Sancar'la karşılaşmak üzere yola çıktı. Tarihi tam olarak belli olmamakla birlikte umumiyetle 512 (=1118-1119) veya 513'de Sâve yakınlarında yapıldığı belirtilen savaşta Sancar, birlikte getirtmiş olduğu fillerin yardımıyla yeğenini mağlup etti[8].

Savaş sonrası İsfahân'a kaçan Mahmûd'un anneannesi, Sancar'ın öz annesi[9] idi. İbnü'l-Esîr'e göre Sancar, annesinin aracılığıyla yeğenini affetmeye ve barış yapmaya razı oldu[10]. Diğer Selçuklu kaynakları bundan bahsetmeyip, Mahmûd'un elçiler göndererek amcasından özür dilediğini ve onu barış yapmaya razı ettiğini belirtiyorlar[11]. Meliklik devrinden beri Horâsân,

---

7 *el-Kâmil*, X, Türkçe trc. s. 437.

8 *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, Türkçeye çev. N. Lugal, s. 62; nşr. Nureddîn Muhammed, s. 175; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, haz. E. Merçil, s. 44; Hondmîr, Gıyâseddîn b. Himâmeddîn el-Hüseynî, *Târîh-i Habîbü's-siyer fî Ahbâri'l-beşer*, II, nşr., Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1353 hurşîdî, s. 507; *Zeylü Târîhi Dimaşk*, s. 200; Şemseddîn Ebî'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân*, VIII, nşr. Dairetü'l-Maârifi'l-Osmâniye, Ḥaydarabad-Deccan 1951, s. 77; Ebî'l-Ferce Abdurrahman b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-mülûk ve'l-Ümem*, XVII, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut-Lübnan 1312 (1992), s. 172; *el-Kâmil*, X, Türkçe trc. s. 437. A. İkbâl, *Târîh-i Mufassâl-ı İran*, Tahran 1375, s. 354..

9 Hatun-u Sunguriyye ya da Seferiyye, bk. *Cihân Ârâ*, s. 109.

10 Annesi araya girince Sancar, barış yapmaya razı oldu, fakat Mahmûd'un emîrleri, Sancar Horâsân'a dönmedikçe barışın mümkün olamayacağını bildirdiler. Sancar bunun üzerine Hemedân'dan Kerec'e gelip, tekrar barış teklifinde bulundu ve kendisini veliahd yapmayı vaad etti. Bunun üzerine anlaşmaya razı olan Mahmûd, Şâbân (Kasım-Aralık) ayında amcasının yanına giderek, ona misafir oldu. *el-Kâmil*, X, Türkçe trc. s. 437.

11 Ahmed b. Mahmûd (s. 45) ve el-Hüseynî (Türkçe trc. s. 62)'ye göre, Mahmûd yenilgiden sonra Vezîr Nizâmeddîn'i amcasına göndererek barış talebinde bulundu. Bondârî (Türkçe trc. s. 123), Mahmûd'un önce Alî Bar'ın kethüdâsı olan Ebü'l- Kâsım Dergüzînî (Enesâbâdî)'yi Sancar'a gönderdiğini belirtiyor. Buna

Mâverâünnehr ve Gazne bölgelerine sahip bulunan Sancar'ın bu barışı kabul etmesi, oğlunun olmaması dolayısıyla, batıdaki Selçuklu topraklarını yeğenine bırakarak emniyete alıp, doğu politikasıyla meşgul olma düşüncesiyle açıklanabilir.

Selçuklu Devleti'nin Batıdaki toprakları Muhammed Tapar'ın idaresinde idi. Şimdi ise Sancar tarafından tevârüs edilen Selçuklu Devleti'nin Irak kısmı Mahmûd'a tevcih edilmek suretiyle, eski idari düzen yeniden kurulmuş oluyordu. Sancar, kendisiyle anlaşmak üzere huzuruna çıkan yeğeni Mahmûd'a, Ebü'l-Kâsım'a ve Dergüzînî'ye hila'tlar giydirdi. Mâzenderân, Taberistân, Kumîs, Dâmegân ve Rey şehirlerini kendi ülkesi olan Horâsân'a katarken; Irak'ı Mahmûd'a; Sârık, Sâve, Âve, Sâman, Kazvîn, Ebher, Zencân, Gîlân, Deylem ve Tâlekân'ı onun kardeşi Tuğrul'a; Fars eyâletini ve İsfahân'ın bazı yerlerini yine diğer bir kardeşi Selçuk-Şâh'a verdi. Karaca es-Sâkî'yi de onun atabegliğine tayin etti[12]. Sancar, Kemâlülmülk'ü vezîrlikte ve Alî Bar'ı emîrlikte bırakırken, fesatlık yaptığı gerekçesiyle Mengübars'ı öldürttü ve Dergüzînî'ye tuğra ve inşa mansıbını verdi. Sonra Horâsân'a döndü[13].

Zaferle sonuçlanan Irak harekâtından sonra, Sancar'ın hükümdârlığı başlamış oluyordu. Bu münâsebetle 26 Cemaziyülevvel 513 (=4 Eylül 1119) gününden itibaren Bağdâd'da Mahmûd adına okunan hutbeye son verilip, Sultan Sancar adına okutulmaya başlandı. Fakat, anlaşma sağlandıktan sonra, Sultan Sancar Mâverâünnehr, Horâsân ve Gazne'de kendi adından sonra Mahmûd'un adının hutbede okutulmasını emretti[14]. Reşî-

---

göre Sancar adı geçen şahsa, Mahmûd'u getirmesi için İsfahân'a dönmesini emretti. Dergüzînî, yolda Vezîr Es-Sümeyremî'ye rastladı. Bu da elçilik göreviyle Sancar'ın yanına gitmekteydi. Vezîr, bu işi kendisi yapmış olmak için, Dergüzînî'ye duyduğu kıskançlıktan dolayı yola çıkmıştı.

12 *Selçuk-Nâme*, II, s. 45; *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye*, Türkçe trc., s. 63.

13 *Râhatu's-sudûr*, I, Türkçe trc. s. 166; nşr. Muhammed İkbâl, s. 170; *el-Kâmil*, X, Türkçe trc. s. 439, 442; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Zafernâme*, Türk-İslâm Eserleri Müzesi Kütuphânesi nr. 2041 vr. 273a.

14 *el-Kâmil*, X, Türkçe trc. s. 438; Sultan Sancar adına hutbe okutulması hakkında ayrıca bk. *el-Muntazam*, XVII, s. 185. Sancar adına hutbenin 514 (=1120)'de okutulduğundan bahsediliyor.

deddîn, Nîşâbûrî, Bondârî, Râvendî ve Mîrhond gibi müellifler tarafından Sancar'ın adının, o zamandan itibaren Sultânü's-selâtîn olarak anıldığı ve hutbelerde adının Kaşgar hududundan Şam, Musul, Irakeyn, Yemen, Mekke, Tâif, 'Ummân, Mekrân, Arrân, Azerbâycân'a oradan Rum ve Bulgar hudutlarına kadar okutulduğu zikredilmektedir[15]. Cüzcânî, bütün bu ülkelerin onun gulâm ve kumandanlarının idaresine girdiğini, Arrân, Irak ve Azerbâycân'a İl-Deniz'i; Fars'a Fars Atabegliği'nin kurucusu olan Sungur b. Mevdûd'u, Harezm'e Atsız'ı vassal olarak tayin ettiğini eklemektedir[16]. Diğer taraftan Mirhond, Sîstân ve Zâbulistân'ı Tâceddîn Ebü'l-Fazl'a verdiğini nakletmektedir[17].

Kaynaklarda hakkında oldukça bol malûmat verilen Sancar devrini hulâsa etmek, bu çalışmamızı daha iyi kavrayabilmek açısından, yararlı olacaktır kanısındayız. Bu bakımdan, fazla tafsilâta girmeden II. İmparatorluk'un kurucusunun kendi dönemindeki diğer olaylarına da göz atmak gerekmektedir. Onun politikası daha çok İmparatorluk'un doğu kısmı ile ilgili idi. Bondârî'nin zikrettiği gibi Sancar, Sultan olduktan sonra Irak'a Mahmûd zamanında iki defa, Tuğrul ile Mes'ûd zamanlarında da sadece iki defa gelmiştir[18].

Gerçekten de Sancar, Meliklik devrinde Selçuklu Devleti'nin doğu sınırlarındaki durum ile çok yakından ilgilenmiş ve bu hususta son derece başarılı icraat yapmıştı. Nitekim Cüzcânî tarafından onun Gazne Sultanı Mes'ûd'un ölümünden sonra

---

15 *Câmi'ü't-tevârîh*, Neşr. A. Ateş, s. 82; Nîşâbûrî, *Selcûknâme*, s. 45; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 240; *Râhatu's-sudûr*, I, s. 167; nşr. Muhammed İkbâl, s. 171; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 683.

16 Mevlânâ, Minhâceddîn Ebû Ömer-i Osmân Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Major H.G. Raverty, I, New-Delhi 1970, s. 146 vd; Yazıcıoğlu Alî, *Târîh-i Alî Selçuk*, vr. 38a; Harezmşah Kutbeddîn Muhammed'in 522 (=1128)'deki ölümünden sonra Sancar, onun makamını lâkabı Ebü'l-Muzaffer Alâüddevle olan Atsız'a tevcih etmiştir. Bk. *Târîh-i Mufassâl-ı İran*, s. 358.

17 *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 663; Ayrıca bk. Yazıcıoğlu Alî, *Târîh-i Alî Selçuk*, vr. 38b; krş. E. G. Browne, "History of the Seljuqs", *JRAS*, January 1902, s. 850.

18 *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 240.

Gazne'ye geldiği ve Behrâm-Şâh'ı Gazne tahtına vassal olarak oturttuğu bildiriliyor[19]. Badaonî ve Firişta tarafından da onun Sancar'ın tâbii olduğu zikredilmektedir[20]. Sancar'ın, Behrâm-Şâh'ı kendisine bağladıktan ve şimdi de Selçuklu Devleti üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra, politikasını Mâverâünnehr üzerinde yoğunlaştırmak düşüncesinde olduğu, müteakip vekâyîden anlaşılmaktadır. Onun, Semerkand[21] ve çevresindeki Türkler üzerinde hâkimiyet kurma fikrinde olduğu açıkça görülüyor. Bunun en bâriz misali, 524 (=1130) tarihinde Semerkand üzerine yaptığı seferdir[22]. Bu seferin sebebi, hâkimiyet peşinde koşan ve Sancar'dan ayrılmayı düşünen Semerkand hâkimi Ahmed Han'dır. Ahmed Han diye belirtilen bu hükümdâr Muhammed Arslan Han b. Süleyman olmalı. Ahmed Han, muazzam bir hazineye ve 12.000 Türk memluka sahip, kudretli bir hükümdârdı. Çevresindeki gayrimüslim Türk-

---

19 *Tabakât-ı Nâsırî*, I, s. 148; Sancar Behrâm-Şâh'ı günde 1.000 dinar ödemek kaydıyla tahtta bıraktı, *Târîh-i Güzide*, nşr. ve İngilizce trc., s. 101; Ancak, Sancar'ın Gazne'yi fethinin Meliklik devrine rastladığını belirtmelidir [20 Şevvâl 511 (=14 Şubat 1118)], bk. *Târîh-i Mufassâl-ı İrân*, s. 353.

20 Abdulkâdir İbn-i Mulûk-şâh el-Badâonî, *Müntehâbü't-tevârîh*, I, İngilizce trc. ve ed. G. S. A. Ranking, Delhi 1986, s. 56-61; Muhammed Kâsım Firişta, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India, till the Year A.d. 1612*, trn. by J. Briggs, Lahor 1977, s. 153 vd.

21 Türkistan'ın en büyük şehirlerinden biridir. Soğd kıyısında bulunan bu şehir Buhârâ'nın yaklaşık 150 mil doğusundadır. Ya'kûbî (*el-Buldân*, Arapça nşr. De Gooje, Leyden 1892, s. 293) Soğd ile aralarında en az 4 merhale bulunduğunu yazıyor; İbn Havkal (*Kitâb-u Sûretü'l-arz*, İngilizce trc. William Ouseley, s. 252), Soğd'un başkentinin Semerkand olduğunu belirterek, Soğd nehrinin güney kıyısında olduğunu eklemektedir. Kalesi ve banliyöleri ile beraber 4 kapısı vardır. Der-i Çin, Der-i Nevbahâr, Der-i Buhârâ, Dervâze-i Keş; krş. *Ahsenü't-tekâsîm*, İngilizce trc. Basil Anthony Collins, s. 248; Ayrıca bk. *Hudûdu'l-'alem*, İngilizce trc. V. Minorsky, London 1937 (Ed. by. F. Sezgin, Frankfurt 1993), s. 113.

22 *Cihân Ârâ*, s. 110; *Târîh-i Güzide*, s. 101; *el-Kâmil*, X, Türkçe trc., s. 522 vd; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 663; Azimî, *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44)*, yay. A. Sevim, Ankara 1988, s. 54. Bu müellifler 524 tarihini verirken, *Câmi' ü't-tevârîh (II. Cild, 5. cüz, Selçuklular Tarihi)*, s. 83'de 535 yılı verilmektedir. Ahmed b. Mahmûd ve Cüzcânî ise tarih vermemektedirler. Bondârî (s. 239), bu seferin Muhammed Tapar'ın ölümünden iki yıl sonra yapıldığını belirtmektedir.

lerin kökünü kazımış ve 2 aylık mesafedeki ülkelere girerek, göçebelerle mücâdele etmişti. Sancar'ın, Semerkand hükümdârı Ahmed Han'ın çevredeki Türk kabileleri ile temasa geçip, onların üzerinde üstünlük kurmasına engel olmak istemesi, bu seferin gerçek sebeplerinden birini teşkil edeceği şüphesizdir. Mamafih, kaynaklarda Sancar'ın Semerkand seferine açıklayıcı bir sebep gösterilmemesi de bu hususu teyid eder niteliktedir. Nitekim Sancar'ın, Semerkand'ı inatla 6 ay kuşattığı ve Ahmed Han'ı kaleden çıkararak, şehri zorla teslim aldığı görülür[23]. Sancar bundan sonra karısı Terken Hatun ile akrabalığı bulunan Ahmed Han'ı beraberinde Horâsân'a götürdü. Mâverâünnehr'e ise önce Hasan Tegin'i ve ondan sonra da yeğeni Mahmûd Han'ı tayin etti [526 (=1132)][24].

Yukarıda her ne kadar Semerkand hükümdârının Mâverâünnehr'de hâkimiyet kurmayı düşündüğünü, iddia ve ispat etmeye çalıştıysak da, kaynakların olayları anlatış biçimi, hatta verdikleri şahıs isimleri ve tarihler farklı olduğundan konuyu açıklamaya yetmemektedirler. Ahmed b. Mahmûd, Mîrhond, Bondârî, el-Hüseynî, Râvendî hatta Zahîreddîn Nîşâbûrî gibi müellifler, Sancar'ın Semerkand üzerine yürüdüğünü anlatırken, bu olayı herhangi bir nedene bağlamak ihtiyacını duymamışlardır. Sadece İbnü'l-Esîr, Sancar'ın bu sefere girişmesini, Semerkand Han'ının yardım isteğiyle ilişkilendirmektedir. Ancak, seferin gerçek sebebini İbnü'l-Esîr'e[25] uygun düşen bir tarzda

---

23 Kitabımızın konusunu doğrudan ilgilendirmediği için ayrıntılarına girişmediğimiz bu olay, kaynaklar tarafından verilen çelişkili isimler ve ifadeler dolayısı ile aslında tetkik edilmeye değer, ancak bu bir makale konusu teşkil edebilir. Bu sefer hakkında bk. *Câmi'ü't-tevârîh*, nşr. A. Ateş, s. 84; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 239; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 684; *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye*, s. 64; *Zafernâme*, vr. 274a;

24 *el-Kâmil*, X, Türkçe trc. A. Özaydın, s. 523; *Habîbü's-siyer*, II, s. 508; krş. *Târîh-i Mufassâl-i İrân*, s. 357.

25 Sancar, ilk defa Semerkand'ı zaptettiğinde, buraya Arslan Han Muhammed b. Süleymân'ı tayin etmişti. Arslan Han Muhammed felç geçirince, oğlu Nasr Han'ı onun yerine nâib olarak bıraktı. Sonra şehirdeki bir Alevî nâkib ile şehrin reisi Nasr Han'ı öldürmek üzere anlaştılar ve bu işi başardılar. Arslan Han Muhammed bunun üzerine bunlarla başa çıkamayacağını anlayıp, Sancar'dan

mütalaa etmek, olayın sonucuyla doğrudan çeliştiği için doğru olmasa gerektir. Müellif tarafından nakledilen rivâyetlerden birisi de Arslan Han'ın ordusunda bulunan Karluk ve Oğuz Türklerinin, Han'a karşı isyan etmeleri sonucunda, onun Sancar'dan yardım istemiş olduğudur. Bu nedenle Sancar Semerkand üzerine yürürken, Karluklar kaçmışlardır. Sancar o bölgede ava çıktığı bir sırada, görmüş olduğu bir süvâri birliğini yakalatınca, bunlar Arslan Han tarafından, kendisini öldürmek üzere görevlendirildiklerini itiraf etmişlerdir[26]. İşte Sancar'ın Semerkand'ı muhasara etmesinin nedeni buna bağlanmaktadır. Bu suikast olayı Cüveynî tarafından da nakledilmekte[27] ve Sancar'ın hayatını bu sırada Harezmşah Atsız'ın kurtardığı ilâve edilmektedir. Burada da Arslan Han Muhammed'in yardım isteğiyle, yardım istediği şahısa suikast tertibe etmesi tezat teşkil etmektedir. Kaynaklar her ne kadar bu seferi basit ve tutarsız sebeplere bağlasalar da bunun çok daha ciddi bir politikayla ilişkili olması gerçeğe daha yakındır. Belki de Sancar, batıda olduğu gibi doğuda da kendisine bağlı ve kız kardeşinin oğlu olan Mahmûd Han gibi bir yeğen bırakmayı gerekli görerek bir taht değişikliği için bu sefere girişmiştir.

Sebep ne olursa olsun, tarihi gerçekler onun Mâverâünnehr bölgesini terk ettikten bir müddet sonra, yeniden Gazne üzerine yöneldiğinde[28] ve bu seferde Harezmşah Atsız'ın da bulundu-

---

yardım istedi. Sancar ise derhal yola çıktı. Bu arada Arslan Han Muhammed Türkistan'da bulunan diğer bir oğlunu çağırtmış, bu oğlu şehre gelince nâkibi öldürüp, şehir reisini de tutuklamıştı. Bunun üzerine Arslan Han Muhammed, tekrar Sancar'a haber gönderip, geri dönmesini istedi. Buna çok kızan Sancar de gelip, şehri kuşattı. İbnü'l-Esîr, bazı tarihçilerin buna benzer başka rivâyetler naklettiklerini de belirtmektedir. *el-Kâmil*, X, Türkçe trc., s. 522.

26 *el-Kâmil*, XI, s. 81 vd.

27 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, nşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvînî, Tahran 1367, s. 4; krş. F. Sümer, "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, II, Harezmşah Atsız", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ekim 1986, s. 1 vd.

28 Yaklaşık Zilkâ'de 529 (=Ağustos 1135) tarihinde. Bk. Ghulam Mustafa Khan, "A History of Bahram Shah of Ghaznin", *İslamic Culture*, XXIII, Haydarabad 1949, sayı 3, s. 90; Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Efendi, *Sahâifü'l-ahbâr*, II, İstanbul 1285, s. 550.

ğunda[29] birleşmektedirler. Sancar'ın Gazne üzerine seferi, Bondârî ve Ahmed b. Mahmûd tarafından Behrâm-Şâh'ın ödemek zorunda olduğu yıllık vergiyi ödememesi dolayısıyla itaatten ayrıldığı[30], İbnü'l-Esîr[31] tarafından halkın mallarını gasp edip, zulmettiği haberleri ile sebeplendirilmektedir. İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgi (tâbilikten çıkma ve halka zulmetme), metbû devletin başında bulunan bir hükümdârın, tâbi devlet reisinin tebâ'sına karşı münasebetlerine müdahalesine bir örnek teşkil ettiği için M. A. Köymen tarafından daha dikkate şayan bulunmuştur[32]. Ancak, daha sonra Gazne önlerine geldiğinde halkın, Sancar'ın ordusuna mukavemet ettiği göz önüne alınırsa Köymen'in fikrine katılmak zordur. Bizce, Sancar'ın Behrâm-Şâh üzerine seferinin asıl nedeni, vergi ödememek suretiyle tâbilikten çıkması, yani isyan etmiş sayılmasıdır. Behrâm-Şâh'ın böyle bir harekette bulunması, Gazne'ye uzaklığı dolayısıyla Sancar'ın bir sefere çıkamayacağını düşünmesi sebebiyle olmuştur. Sancar bütün bu olumsuz şartlara ve Bûst şehrine vardığı zaman bastıran şiddetli soğuğa rağmen, yoluna devam ederek Gazne'ye geldi. Şehri zorla ele geçirip, yağmalattı[33]. Sultan Sancar'ın bu sefere girişmesini halktan aldığı mesajlara yoran İbnü'l-Esîr ise hadiseyi başka türlü anlatmaktadır. Buna göre Sancar, Gazne'ye yaklaşınca Behrâm-Şâh elçi gönderip, barış yapmak istemiş; Sancar de Emîr Cevher'i elçilikle görevlendirmiştir. Emîr Cevher, yanında Behrâm-Şâh olduğu halde geri döndü, ertesi sabah görüşme yapılacaktı. Behrâm-Şâh görüşme yerine giderek firar etti. Daha sonra gönderdiği haberde korktuğu için böyle davrandığını bildirerek özür diledi. Sancar, onu affe-

---

29 "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, II, Harezmşah Atsız", s. 2.

30 *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 239; *Selçuk-Nâme*, II, s. 48.

31 *el-Kâmil*, XI, Türkçe trc. , s. 35 vd.

32 *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, V*, s. 307.

33 *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 239. Bu kaynakta Sancar yerine Behrâm-Şâh'ın Bûst'a kadar geldiği ve şiddetli soğuk nedeniyle geri dönüp Lehâvûr'a gittiği yazılıdır. Bu kasabanın asıl ismi Lehvûr'dur fakat Lehâvûr diye şöhret bulmuştur (mütercim n. 1); *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye*, Türkçe trc., s. 64; *Selçuk-Nâme*, II, s. 48.

derek ülkesini iade etti ve Sâfer 530 (=Kasım-Aralık 1135)'da geri dönerek Belh'e ulaştı[34].

Kaynaklarda verilen haberler değişik olsa da şüphesiz yukarıdaki seferin en önemli sonuçlarından birisi Harezmşah Atsız'ın Sancar'a isyan etmiş olmasıdır. Cüveynî'ye göre, Atsız'ın Sancar'a karşı tavır almasının nedeni, Harezmşah'ı kıskanan ve çekemeyenlerin sözlerinin tesiri altında kalan Sancar'ın, Gazne seferi esnasında Atsız'a soğuk davranmasıdır. Belh'e döndükten sonra, Atsız izin isteyerek ülkesine gitmiş ve isyân bayrağını çekmiştir[35]. Olayların gelişiminden çıkardığımız neticelere göre; aslında Atsız isyân etmemiş, onun Cend ve Mangışlak'ı fethetmesi ve civardaki göçebelere karşı üstünlük sağlaması Sultan Sancar tarafından isyân olarak değerlendirilmiştir[36]. Bu sebeple Sancar, Muharrem 533 (=Eylül-Ekim 1138)'de Harezm üzerine sefere çıktı, Atsız da ordusunu hazırlayarak mukâbil harekâta geçti. Ancak, Sancar karşısında tutunamayan Harezm ordusu bozularak dağıldı. Öldürülenler arasında Atsız'ın oğlu Atlığ[*] da vardı. Ordusunu toparlayamayan Atsız, kaçmayı tercih etti. Böylece bütün Harezm'i itaat altına alan Sancar, burayı kardeşi Muhammed'in oğlu Süleymân-Şâh'a ikta' ile, ona atabeg, vezîr ve hâcîb tayin etti[37]. Sancar Horâsân'a döndükten sonra Atsız, Süleymân-Şâh'ı Harezm'den çıkarmakta fazla güçlükle karşılaşmadı, bu teşebbüste Harezm halkının da yardım

---

34 *el-Kâmil*,Türkçe trc., XI, s. 36; *Zafernâme*, vr. 274a.

35 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 4. Sancar Şevvâl 530 (=Temmuz 1136)'da Belh'e varmıştır; krş. *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 704; *Sahâifü'l-ahbâr*, II, s. 555; "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, II, Harezmşah Atsız", s. 2.

36 Sultan Sancar'ın Harezmşah Atsız'a karşı tertip ettiği 1138 tarihli ilk sefer hakkında, Sancar'ın divânından çıkmış olan uzun bir fetihnâme vardır. *Leningrad Münşeât Mecmuası*'nın bu son vesikası, sefer hakkında önemli tafsilâtı ihtivâ etmekte olup, seferin sebeplerini de açıklamaktadır.

* *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 704 n. 2, nâşir bu ismin asıl nüshada İl-Kutluğ şeklinde olduğunu belirtiyor.

37 *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 704; *Selçuk-Nâme*, II, s. 48; *el-Kâmil*, XI, s. 67; V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Türkçeye çev. H. D. Yıldız, Ankara 1990, s. 347; M. Fuad Köprülü, "Harizmşahlar", *İA*, V/I, s. 267; A. İkbâl (s. 357)'a göre savaş Hezaresb (Türkçe siper, sığınak, targam) kalesinde cereyan etmiştir.

ve desteğini sağladı[38]. Ertesi yıl [534 (=1139-1140)] Atsız, Buhârâ'ya hücum ederek, hisarı yıktırdı ve şehrin vâlisi Zengî b. Alî'yi öldürttü[39]. Buna rağmen Atsız, Sultan Sancar'a itaat etmeye karar vermiştir. Şevvâl ortası 535 (=24 Mayıs1141) tarihini taşıyan bir *sevgendnâme* bu hususta açık bir delil olarak gösterilmektedir[40]. İ. Kafesoğlu, Atsız'ın bu defaki itaatinin o sıralarda belirmiş olan Mâverâünnehr sorunu ile ilgili olduğunu iddia etmektedir[41] ki, biz de bu fikri kabul etmeye meyilliyiz.

Gerçekten de Sancar, daha önceki Semerkand seferi sırasında, Selçukluların doğu sınırlarındaki durumu ile yakından ilgilenmiş ve bu hususta daha önce de belirttiğimiz gibi, kendisine sâdık bulduğu yeğeni Mahmûd Han'ı Semerkand hâkimi olarak tayin etmişti. Mahmûd Han'ın bölgede bulunan Karluklarla ve Kara-Hıtaylarla[42] münasebetlerinin hiç de iyi olmadığını aşağıda göreceğiz. İbnü'l-Esîr tarafından Kara-Hıtayların Mâverâünnehr işlerine karışmaları Harezmşah Atsız'ın tahriklerine istinat ettirilmektedir. Bu müellife göre Atsız, oğlunun Sancar tarafından öldürülmesi sebebiyle, duyduğu kin yüzünden Hıtaylara haber gönderip, onlarla akrabalık tesis ederek Sancar'ın üzerine yürümeye teşvik etmiştir[43]. Ancak bu konudaki haberler, İb-

---

38 *el-Kâmil*, XI, s. 67; *Sahâifü'l-ahbâr*, II, s. 550.

39 Narşâhî, *Târîh-i Buhârâ*, nşr. C. Schefer, Amsterdam 1975, s. 23.

40 *Leningrad Münşeât Mecmûası*, Vesika 127, vr. 124 b-125b.

41 *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, s. 49.

42 Kaşgarlı Mahmûd'un (*Divân-ı Lûgati't-Türk*, I, trc. Besim Atalay, Ankara 1986, s. 28), Türk kabul ettiği Yabahu, Tangut ve Kıtayların, yazarın zamanında batıya doğru ilerleyerek Türklerin oturduğu yerleri işgal etmiş olmalarından dolayı bu yargıya vardığını kabul edebiliriz. Johann de Plano Karpini (*Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-1247*, Almanca trc. Friedrich Risch, Leipzig 1930, s. 111) de Kıtay veya Kitanların Mançurya'nın güneyinde oturduklarını, Orta Asya'ya göç ettikten sonra başkenti İmil nehrinin kenarında bulunan bir devlet (1128-1218) kurduklarını belirtmektedir. Barthold ("Kara-Hıtaylar", *İ.A*, VI, s. 275), Çinlilerin Kitan dedikleri Kıtayları (yahut Hıtay) Moğol kavimlerinden biri olarak kabul ediyor. Bunların menşelerinin tetkiki Uzak Doğu tarihi sınırları içine girdiğinden bizim mevzuumuzu aşar. Şunu belirtmekle yetinmeliyiz ki, bunlar Çin'i terkedip İslâm ülkelerine geldikten sonra bile, Çin kaynakları tarafından bir Çin sülâlesi olarak telakki edilmişlerdir.

43 *el-Kâmil*, XI, s. 80.

nü'l-Esîr'den çok daha farklı bir şekilde olayı daha gerçek siyâsî ve sosyal nedenlere bağlıyarak, diğer müellifler tarafından verilmektedir. Nitekim bu konuda farklı rivâyetlerin bulunduğunu bildiren İbnü'l-Esîr, başka bir yerde bu müelliflere yaklaşmaktadır. Hepsinin ortak haberleri Karlukların ve bunların hayvan sürülerinin Semerkand taraflarında bulunduğunda, zamanla hayvanlarının ve kendi nüfuslarının arttığında birleşmektedir[44]. Reşîdeddîn ve muhtemelen ondan nakil yapan Mîrhond yanlış olarak Karluklar yerine Hıtaylar demektedirler. Cüzcânî de bu müelliflerle mutabık olarak bu kavmin Mâverâünnehr'e gelişini anlatmakta, fakat Karluklardan bahsetmemektedir. Cüzcânî, önceleri Çin'e bağlı olan Kara-Hıtayların, Sancar devrinin sonlarında Karakurum'a gelerek, Sancar'dan kendilerine otlak yeri istediklerini zikretmektedir. Bunlar Sancar'ın izniyle Balasagun civarına gelerek ikamete başladılar. Fakat zamanla sayıları çoğalınca Sancar'ın otoritesine karşı geldiler[45].

Bölgede baş gösteren asayişsizlik nedeniyle Hakan Mahmûd Han, Karlukları veya Hıtayları itaate almak için, Ramazan 531 (=Mayıs-Haziran 1137)'de Hocend sınırında bunlarla savaşa tutuştu. Mağlup olarak geri dönen Hakan, Sultan Sancar'dan yardım istemekten başka çare bulamadı. Bu münasebetle Merv'den hareket eden Selçuklu ordusu Mâverâünnehr'e girerken, Karluklar da Kara-Hıtay hükümdârı Gur-Han[46]'a sığındılar. Gur-Han, daha önce Sancar'a elçi gönderip, vergi vermek suretiyle barış yapmak isteyen Karlukları affetmesi için, Sultan'a mektup yazdı ise de, ondan sert bir cevap aldı. Bunun üzerine kaçınılmaz bir savaşın eşiğine gelindi[47].

---

44 *Selçuk-Nâme*, II, s. 48; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 248; *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, Türkçe trc., s. 65.

45 *Câmi'ü't-tevârîh*, nşr. A. Ateş, s.84; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 684; *Tabakât-ı Nâsırî*, I, İngilizce trc., s. 154.

46 İbnü'l-Esîr'de (XI, s. 83) Kû-Han; Bondârî'de (s. 249) Uz-Han; Hüseynî'de (s. 65) Öz-Han; Reşîdeddîn'de (s. 86) At-Han; Nîşâbûrî (s. 46)'de İl-Han; R. Grousset (*Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz-Timur*, çev. R. Uzmen, İstanbul 1993, s. 168), bu sırada Kara-Hıtayların başında Yeh-li-ta-shih'in bulunduğunu tespit etmiştir.

47 *el-Kâmil*, XI, Türkçe trc., s. 83.

Sancar'ın savaş meydanlarında ilk yenilgisini tattığı bu önemli sefere çıkarken yanında bulunan kuvvetlerin sayısı hakkında kaynaklarda verilen bilgiler üzerinde biraz durmak istiyoruz. Bu konuda savaşa katılan Selçuklu kuvvetlerinin bütünü hakkında şimdiye kadar bu konu ile uğraşan bütün tarihçiler birbirine uymayan rakamlar vermektedirler. Bunun nedeni savaşa katılan herhangi bir müellifin eserine ulaşmanın imkânsızlığıdır. İbnü'l-Esîr, Sancar'ın bu seferine katılanların sayısını 100.000 civarında göstermektedir[48]. Bu devrin Selçuklu tarihçiliğini temsil eden Bondârî, el-Hüseynî ve Ahmed b. Mahmûd gibi müellifler ise Sancar'ın kuvvetlerini 70.000 olarak zikretmişlerdir[49]. Katavan savaşına katılan ordular arasında mevcut bakımından büyük fark vardı. Kara-Hıtay ordusunun mevcudunun 700.000 civarında bulunduğuna dair haberlere güvenilecek olunursa, Selçuklu ordusunun kendisinden kat kat üstün olan kuvvetlere karşı galip gelmesinin imkânsızlığı kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Üstelik, Kara-Hıtay ordusunda bulunan Karluk ve Oğuz birliklerinin Sancar'ın işini daha da zorlaştırdıkları aşikardır[50]. Kara-Hıtay ordusunun sayısı gerçeğe aykırı, abartılmış gibi görünmektedir. Bu belki İslâm tarihçilerinin, Sancar'ın mağlubiyetini haklı göstermek için takındıkları bir tavırdan kaynaklanmaktadır. Buna rağmen, Sancar'ın mağlup olmasında fevkâlâde önemli sebeplerin varlığı ihtimali de kaçınılmazdır. Sayıların abartılmış olduğunu kabul edecek olursak, Selçuklu ordusunun, savunma pozisyonunda olan hareket kabiliyeti yüksek göçebe savaşçılar ittifakına karşı üstünlük elde edemediğini var saymamız gerekir.

---

48 *el-Kâmil*, XI, Türkçe trc., s. 83; Nîşâbûrî, *Selcûknâme*, s. 43.

49 *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 248; *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye*, Türkçe trc., s. 65; *Selçuk-Nâme*, II, s. 51; *Câmi'ü't-tevârîh*, nşr. A. Ateş, s. 85.

50 *Câmi'ü't-tevârîh*, nşr. A. Ateş, s. 51'de Hıtay ordusunda 50.000 Oğuz askerinin mevcudiyetinden bahsederken, *Rahâtu's-sudûr*, s. 168'de Karluk ordusunun 30-40 bin süvâri ile arkadan geldiğini nakletmektedir; Ayrıca bk. Abbâs Pervîz, *Târîh-i Selâcika ve Harezmşâhîyân*, Tahran 1352 hş., s. 137; krş. E. G. Browne, "History of the Seljuqs", *JRAS*, s. 850.

Sayıları tartışmalı olsa da ortadaki gerçeğe göre Gur-Han tarafından sarılan Selçuklu ordusu, 5 Safer 536 (=9 Eylül 1141)'da Katavan sahrasındaki Dergam vadisinde hezimete uğramıştır. Selçuklu ordusunun sağ cenahında bulunan Emîr Kamac, sol cenahında bulunan Nîmrûz Meliki Ebü'l-Fazl ve Sancar'ın eşi Terken Hatun esir düşmüş, 30.000 kişi de öldürülmüştür. Sultan Sancar, beraberindeki 300 süvâri ile Kara-Hıtay ordusunu yararak kaçmış ve Tirmîz'e, oradan da Belh'e gitmiştir[51]. Katavan savaşının konumuz açısından en önemli sonucu, şüphesiz Kara-Hıtayların Mâverâünnehr'e hâkim olduktan sonra bölgede bulunan göçebe Oğuzların yer değiştirme olayıdır. Biz bu konuya daha sonra değineceğimiz için şimdilik burada bırakıyoruz.

Kara-Hıtaylar kısa bir süre içinde Mâverâünnehr'i istilâ ettiler. Sancar ise ilk iş olarak dağınık kuvvetlerini toplarken, karısını ve Emîr Kamac'ı fidye ödeyerek geri alabildi. Sancar Kara-Hıtaylarla savaşmakta iken, bunu fırsat bilen Atsız, Merv ve Nîşâbûr şehirlerini yağmaladı. Sancar yeniden eski kudretine kavuşunca Harezm üzerine yürüyerek [538 (=1143-1144)], Hezâresb kalesini ele geçirdi. Atsız ise bu olaydan sonra Sancar'dan af dileyerek yeniden itaat etti[52].

Sancar, Atsız'ı bir kez affedip başkentine döndükten sonra yeniden eski gücünü kazandı. Etraf Melikleri gelerek itaatlerini arz ettiler. Bu arada Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar, 525 (=1131)'de vefat etmiş, onun yerini kardeşi

---

51 *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye*, Türkçe trc., s. 65 vd.; *Selçuk-Nâme*, s. II, 51 vd.; *Câmi'ü't-tevârîh*, nşr. A. Ateş, s. 85 vd.; *el-Kâmil*, XI, Türkçe trc., s. 84; Nîşâbûrî, *Selcûknâme*, 43; *Rahâtu's-sudûr*, s. 169; Şebânkâreî, *Mecmâü'l-ensâb*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363 hş., s. 110 vd.; *Ravzatu's-safâ*, IV, 684; *Târîh-i Alî Selçuk*, Topkapı Sarayı Müzesi, Revân Köşkü nr. 1391, vr. 39a; *Zafernâme*, vr. 274 b-275a; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 249, olayın tarihini 532 olarak vermektedir; Katavan savaşı hakkında ayrıca bk. *el-Muntazam*, XVII, s. 172; *Mir'atu'z-zamân*, VIII, s. 180; *Habîbü's-siyer*, II, s. 509; *Sahâifü'l-ahbâr*, II, s. 550.

52 *Târîh-i Cihângüşâ*, s. 7 vd.; *el-Kâmil*, XI, Türkçe trc., s. 92; Nîşâbûrî, *Selcûknâme*, s. 43; *Ikdu'l-cumân*, VI, vr. 215a; *Sahâifü'l-ahbâr*, II, s. 550; krş. "History of the Seljuqs", s. 851.

Mes'ûd almıştı[53]. Irak Selçuklu tahtı Mes'ûd'un şahsiyetinde gerçekten de kudretli bir hükümdâr bulmuştu. Reşîdeddîn ve Mîrhond'a göre 543 (=1148-1149)'de Rey'e gelen Sancar, yeğeni Mes'ûd'u yanına çağırdı. Mes'ûd, Bağdâd'dan gelerek amcası ile görüştü. Etraftan elçiler de bu görüşmede hazır bulundular. Sancar, burada Mes'ûd ile olan ahdini yenileyerek[54], batı işlerini hallettikten sonra, yeniden doğu politikasıyla meşgul olmaya başladı.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Katavan savaşı imparatorluğun doğu sınırlarında sosyal ve siyâsî bir takım hareketlenmelere sebep olmuştu. Bunlardan birisi Oğuzların Mâverâünnehr'den göçleri, diğeri de bununla bağlantılı olan Gurluların isyânıdır. Ahmed b. Mahmûd'a göre Oğuzlar, Türk ülkesinin sonundan gelmişler ve Mâverâünnehr'de yerleşip kalmışlardı. Hepsi Müslüman idiler. Gur-Han Mâverâünnehr'i istilâ ettiği zaman Karluklar, Oğuzları oradan sürüp çıkardılar. Mâverâünnehr'den sürülen Oğuzlar, Horâsân'a inmek arzusuyla o zamanlar Tohâristân vâlisi olan Sancar'ın emîrlerinden Emîr Zengî b. Halîfe eş-Şeybânî'ye müracaat ettiler. Belh Vâlisi Kamac ile arasında düşmanlık olduğu için bu Emîr, Oğuzlardan yardım sağlayarak, Kamac'a üstün gelmek amacıyla onlara ülkesinde yer verdi. Nitekim çok geçmeden, Oğuzlar sayesinde güçlenen Emîr Zengi, Kamac ile muharebeye girişti. Kamac ise önceden Oğuzlara adam gönderip, bir takım vaatlerde bulunarak onları kendi tarafına çekmeyi başardı. Yapılan savaşta Oğuzlar Emîr Zengî ve oğlunu Kamac'a teslim ettiler. O da onları öldürttü. Bundan sonra Kamac, Oğuzlara Belh civarında otlak verdi ve ikametlerine müsaade etti[55].

---

53 *Zeylü Târîhi Dımaşk*, s. 230.

54 *Câmi'ü't-tevârîh*, nşr. A. Ateş, s. 88; Ayrıca bk. *Zafernâme*, vr. 282a; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 685.

55 *Selçuk-Nâme*, II, s. 76 vd.; *el-Kâmil*, XI, Türkçe trc., s. 156; Aynî (*Ikdu'l-cumân*, VI, vr. 240a.), bu olayı 547 yılı vukuatı arasında zikretmektedir; *Sahâifü'l-ahbâr*, II, s. 550.

Diğer taraftan Gazne hâkimi Behrâm-Şâh, Gurlu Sûrî'nin* başını keserek, daha başka birçok hediyelerle birlikte Sultan Sancar'a göndermişti [Muharrem 544 (=Mayıs-Haziran 1149)[56]]. Bu arada 1 yıl sonra Cihânsûz lâkabıyla maruf Alâeddîn Hüseyin b. el-Hüseyin, Gur'dan hareket ederek, kardeşi Sûrî'nin intikamını almak üzere Gazne üzerine yürüdü. Burayı ele geçirerek harap etti[57]. Daha sonra Sancar'ın Herât Vâlisi olan Alî Çetrî de onunla birleşti. Müttefikler daha sonra Belh üzerine yürüyüp, orayı muhasara altına aldılar. Belh Vâlisi Emîr Kamac, yanındaki Oğuzlarla beraber mukavemet etti, fakat Oğuzlar ona ihanetle Gurluların tarafına geçtiler. Bunun üzerine Alâeddîn Hüseyin Belh'i zaptetti. Durumdan haberdar olan Sancar, derhal ordusuyla birlikte Herât tarafına giderek Herîrûd vadisinde** onlarla savaşa tutuştu. Müttefik kuvvetler hayli direndi iseler de sonunda yenilgiye uğrayıp, her ikisi de esir edildiler. Sancar Alâeddîn Hüseyin'in serbest bırakılmasını emrederken, ona ülkesini de iade etti. Alî Çetrî ise derhal öldürüldü[58].

---

* Sultan Hüseyin Gurî'nin oğlu ve 'Alâeddîn Hüseyin b. el-Hüseyin Cihânsûz'un kardeşi, aynı zamanda ileride bahsedeceğimiz Seyfeddîn'in babasıdır. Nîşâbûrî, *Selcûknâme*, s. 44.

56 *el-Kâmil*, XI, Türkçe trc., s. 144; *Târîh-i Güzîde* (s. 101)'de Behrâm-Şâh'ın Gurluları 543'de mağlup ettiği yazılıdır. Demek ki, Sûrî'nin kellesinin kesilip, Sancar'a gönderilmesine kadar uzun bir müddet geçmiştir; Râvendî (*Râhatu's-sudûr*, I, Türkçe trc. s. 171), Sûrî'nin başının, Sancar'ın Rey'de bulunduğu sırada, umumi kabul günlerinde ulaştığını bildirmektedir. Sancar buradan Ramazan ayında geri döndüğüne göre, geri dönüşü 1150'ye rastlamaktadır; krş. E. G. Browne, "History of the Seljuqs", s. 852.

57 Nîşâbûrî, *Selcûknâme*, s. 44; Badâonî, *Müntehâbü't-tevârîh*, I, İngilizce trc., s. 60; Firişta, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India, till the Year A.d. 1612*, İngilizce trc. s. 154; Alâeddîn Hüseyin, Gazne'yi 545 (=1150 ortaları)'de ele geçirmiş olmalıdır. Bosworth, "A History of Bahrâm Shâh of Ghaznin", s. 213.

** Cüzcânî (I, İng trc., s. 149)'ye göre iki tarafın karşılaştığı yer Sih Goşab-nâb'dır. İbnü'l-Esîr (XI, Türkçe trc., s. 144) de Gurluların Nâb, Öbe ve Mârbâd şehirlerini yağmaladıklarını yazarken, Cüzcânî'nin bahsettiği yeri doğrulamış olmaktadır. *Cihân Ârâ* (s. 110) müellifi de iki tarafın Öbe civarında karşılaştıklarını yazmaktadır ki, anlaşılan bu iki yer birbirine hayli yakındır.

58 İbnü'l-Esîr (XI, s. 135), Gurluların 545'de Herât'ı zaptettiklerini ve Sancar ile savaşlarının 547 (=1152-1153)'de cereyan ettiğini zikretmektedir (s. 144). Doğrusu da bu olmalıdır, zira 'Alâeddîn Hüseyin'in hizmetinde olarak, bizzat sa-

Bu seferden sonra, Sancar devrinin sonlarında Oğuz vakâsı ortaya çıktı. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucusu Oğuzlardır. X. yüzyıl sonlarına doğru Abbasî Halîfeliği'nin yıkılmaya doğru yüz tuttuğu bir sırada, XI. yüzyıl başlarında Selçuklu Devleti'nin kurulmasının bir tarihçi için ne kadar ilgi çekici olduğunu B. Zakhoder, V. Barthold'un şu sözleriyle aktarıyor: "Selçuklu Devleti'nin kuruluşu sayesinde Oğuzlar veya Türkmenler*, İslâm alemine, ortaçağda hiçbir Türk halkının sahip olmadığı ehemmiyeti kazandırmışlardır."[59]. Bu konuda Barthold'un doğru bir tespit yaptığını belirtmekle beraber, şunu da eklemek gerekiyor ki, bu devletin yıkılışı da en az kuruluşu kadar ilginçtir. Türklerin kitle halinde İslâmiyet'i kabul etmeleri sonucunda kurulan Türk-İslâm devletlerinden biri olan Büyük Selçuklu Devleti'nin hiç bir dış tazyik altında kalmadan kendi içindeki Türk unsurlar tarafından yıkılması, devleti oluş-

---

vaşın içinde bulunan Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî, savaşın 547'de cereyan ettiğini ve efendisinin esir alındığını belirtmektedir (*Çehâr Makâle*, İngilizce trc. E. G. Browne, Cambridge 1978, s. 6, 104); krş. *Ikdu'l-cumân*, VI, vr. 240a; Savaş ve sonucu hakkında ayrıca bk. Nîşâbûrî, *Selcûknâme*, s. 44; *Câmi'ü't-tevârîh*, nşr. A. Ateş, s. 90 vd.; *Zafernâme*, vr. 275b; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 685.

* Nûreddîn Muhammed b. Muhammed el-Avfî (*Cevâmi'ü'l-hikâyât ve Levâmi'ü'l-rivâyât*, Ayasofya nr. 3167, vr. 488a)'ye göre Türkler çok kalabalık bir millettir. Bir çok kabîleleri vardır. Bunlardan bazıları abâdân yerlerden uzakta otururken, bazıları da mamûr yerlere yakın sahralarda sâkindirler. Onların ulu kabîlelerinden biri Guzînî dedikleri taifedir ki, bunlar iki kabîledir. Onların bazısına Guz ve bazısına Uygur derler. Bunlardan bir kısmı Harezm toprağında otururlar. İslâmiyete girdikten sonra çok eserler meydana getirdiler. Fakat sonradan yine kâfirler onların üzerlerine hücum ettiler ve bunun üzerine onlar da gelip, İslâm şehirlerine girdiler. Türkler adı o vakitten kaldı. İslâm şehirleri içerisine girince, onlara Turkoman (Türkmen) dediler. Türkmen adının menşei hakkındaki bu rivâyetleri çoğaltmak mümkündür. Bk. Reşideddîn Fazlullah, *Câmi' ü't-tevârîh*, III, nşr. Muhammed Rûşen-Musafa Mûsevî, Tahran 1373, haşiyeler s. 2030 ve s. 2050; Ayrıca bk. Ebülgazi Bahadır Han, *(Şecere-i Terakime) Türklerin Soy Kütüğü*, haz. M. Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser tarihsiz, s. 58; Aynı müell. *(Şecere-i Terakime) Türklerin Soy Kütüğü*, haz. Zuhal Kargı Ölmez, Ankara 1996, s. 261. Bu konuda yerli ve yabancı bir çok araştırmalar vardır. Örneğin bk. J. Denny, *Grammaire de la langue turque (Dialecte Osmanli)*, Paris MDCCCCXXI. Ancak, biz burada bu rivâyeti nakletmekle yetiniyoruz.

59 B. Zakhoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, XIX, Ankara 1956, sayı 76, s. 491.

turan muhtelif gruplar arasında Türkmen varlığının önemini gözler önüne sermektedir. Bu devletin kuruluş döneminde kendilerinden çok sık bahis edilen Türk beylerinin ve topluluklarının, yükselme döneminde tarihî kaynaklarda adlarına pek rastlanmaz.

Kaşgarlı Mahmûd, 22 Oğuz boyundan söz eder[60], fakat Selçuklu tarihi kaynaklarında bu boyların pek azının adı geçer. Büyük Oğuz boylarının çözülmekte ve dağılmakta olduğu bir dönemde, boy adı yerine Kızıllı, Yağmurlu vb. gibi boy teşkilâtındaki askeri reislerin adları kullanılmağa başlandı. Kaynaklarda ancak Salgur (Salur), Yıva, Avşar, Yazır gibi birkaç Oğuz boyunun adı tespit edilebilmektedir. Selçuklu boyunun içerisinden çıktığı Kınık boyu hakkında ise bilgiler kesilmiştir.

Selçuklular zayıfladıkça, Türkmen beylerinin adları da yeniden geçmeye ve kendi göçebe topluluklarının başında, taht kavgalarında ağırlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Kuruluşunda en önemli rolü oynadıkları Büyük Selçuklu Devleti'nin yerleşik İran halkına dayanan bir imparatorluk olmasını kabul etmek istemeyen Oğuzlar, Tuğrul Bey zamanında taht iddiasına girişen üvey kardeşi İbrahim Yınal ile Kutalmış b. Arslan Yabgu'yu bütün güçleri ile desteklemişlerdi[61]. Bilindiği gibi Türkmen Oğuzlar, başlarında bir Selçuklu şehzâdesi olmadan devlete karşı isyana bizim konumuz olan hadiseye kadar pek teşebbüs etmemişlerdi. Nihâyet Sultan Sancar'ın kurmuş olduğu II.

---

60 Oğuzlar Türkmendirler, bunlar 22 bölüktür. Her bölüğün ayrı bir bölgesi ve hayvanlarına vurulan bir âlâmeti vardır diyen Kaşgarlı Mahmûd, daha önce saymış olduğu 20 Türk boyundan Beçenekleri de Oğuz bölüklerinin 19.'su olarak saymıştır. Mahmûd Kaşgârî, *Divân-ı Lûgati't-Türk*, I, Türkçe trc. B. Atalay, Ankara 1986, s. 28.

61 İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın isyanları hakkında bk. *Zeylü Târîh-i Dimaşk*, s. 87-90; İbnü'l- Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Târîh-i Haleb (Seçmeler) (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, çev. Ali sevim, Ankara 1989, s. 4-7 ve 13; *Azimî Tarihi*, s. 15; *Câmi' ü't-tevârîh*, nşr. A. Ateş, Ankara 1960, s. 22, 27 vd; krş. M. A. Köymen, "Selçuklularda Devlet", *Belleten*, LI, Aralık 1987, sayı 201, s. 1367 ve n. 33; Aynı müell., "Türk Tarihinde Kültür Mücadelesi", *Türk Kültürü*, 1965-1966, sayı 37-48, s. 1121.

İmparatorluk'u yıkarak, Horâsân'ı altüst ettiler. Böylece Selçuklu Devletinin kuruluşundan yaklaşık 100 küsür yıl sonra yeniden 1040 Dandânakân savaşından önceki duruma dönüldü.

Bu devleti Abbâsîlerde ve Gaznelilerde olduğu gibi, hükümdâra bir nevi kutsiyet vererek onu Allah'ın vekili veya mecâzî olarak gölgesi sayan[62] ve en büyük emîrlerden en önemsiz fertlere kadar herkesi onun tebâ'sı hükmüne koyan, mutlakıyetçi bir hükümdârlık şekline sokmak isteyen Amîdülmülk Kundûrî ve bilhassa Nizâmülmülk gibi İranlı devlet adamları, büyük zorluklarla karşılaşmışlardır. *Siyâsetnâme*'sinin 26. faslında, devletin kuruluşunda büyük hizmetleri olan bu hür yaradılışlı Türkmenlere karşı nasıl hareket edilmesi lâzım geldiğini anlatan büyük vezîr, onları hükümdâra bağlayacak tavsiyelerde bulunmaktadır[63]. Mamafih neticede Sâsânî İmparatorluğu'nu ideal devlet tipi olarak kabul eden Nizâmülmülk, daha doğrusu onun temsil ettiği İranlı bürokrasi amacına ulaşmış, devletin başlıca askerî makamları, Gaznelilerde olduğu gibi saray kölelerinden yetiştirilmiş kimselere verilerek, hükümdârların ve büyük emîrlerin maiyetinde muhtelif unsurlara mensup kölelerden (gulâm) mürekkep, oldukça büyük hassa kuvvetleri (gulâmân-ı saray)*

---

62 *Zillullah fi'l-'arz* unvanı muhtelif hükümdârlar tarafından kullanılmıştır. Meselâ Harezmşah 'Alâeddîn Muhammed tuğrasına bu unvanın yazılmasını emretmiştir. Bk. *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 81; Yine Şair Mücîr-i Beylekânî (biyografisi hakkında bk. *Tezkire-i Devletşah*, I, s. 161-164), Sultan Arslan b. Tuğrul'u övmek için şu kasîdeyi yazmıştır: *"Hakikatten Allah'ın gölgesi olup, ins ve cinlerin efendisi Rükneddîn'dir ki, varlığı aklın temeli ve kanunudur."*. Bk. Râvendî, II, s. 287. Bu unvanı Türk hükümdârları kullanmakla beraber, bunun Arap ve Fars tesiri olduğunda şüphe yoktur.

63 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, haz. M. A. Köymen, Ankara 1999, s. 73.

* Türk, Deylem Arap gibi muhtelif unsurlardan satın alınan köleler, özel olarak yetiştirilerek ordunun bir bölümü teşkil edilmiştir. Orduda gulâmlıktan yetişen kumandanların, özellikle batı yönünde genişlemede ve mahallî hanedânlara karşı yapılan savaşlarda önemli başarıları görülmüştür. Ayrıca, diğer Türk ve Türkmen grupları karşı çıktıkları zamanlarda, sultana sadık kalmışlardır. Bazı gulâm kumandanların, şehzâdelere atabeg tayin edildikleri de olmuştur. E. Merçil, "Gulâm", *DİA*, XIV, s. 182; Gulâm sistemi hakkında tafsilât için bk. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 238-258.

vücuda getirilmiştir[64]. Sultan Alp Arslan zamanında ordudaki gulâm Türklerin Türkmenlere nispetle çoğunlukta bulundukları neticesine varan Köymen, *Siyâsetnâme*'den Melik-Şah zamanında Türkmenlerin ordudan tamamen tasfiye edildikleri kanaatine varmıştır[65].

Büyük kabîle reislerinin merkezî idaredeki nüfuzlarını kırmaya ve hükümdârlık otoritesinin kuvvetlenmesine yönelik olan bu siyasî ve idarî tekâmüle rağmen, XI-XII. asırlardaki birtakım aşîretler meselesi, devleti daima meşgul ediyordu[66]. Demek ki, Selçuklu Vezîri Nizâmülmülk'ün bütün çabalarına rağmen Türkmen meselesine bir çözüm bulanamadı ve devlet bu sorun altında ezildi.

Diğer taraftan Selçuklu hükümdârı Sancar, Kuzeyden yeni Oğuz ve diğer Türk dalgaları İslâm ülkelerine akmasın diye, Bizans, Arap ve İran hükümdârları gibi savunma hatları kurdu. Sancar, Halîfe'ye yazmış olduğu bir mektupta bunu övünçle bildirmektedir. Fermanda bildirildiğine göre; *"Bütün İslâm uç boyları kâfirlere kapalıdır. Bu uğurda erzak, âlât ve yardım bol bol tahsis edilmiştir. Uç boyları için her yıl devlet hazinesinden çok miktarda mal sarf edilmektedir. Büyük Hakan [Batı Kara-Hanlı Hükümdârı Mahmûd (II., 1132-1141)]'ın ünlü kumandanları, emirlerinde Mâverâünnehr, Kaşgar, Tarâz ve Harezm askerleri olduğu halde, Bulgar hududundan Sîstân, Kâbul ve Zâbulistân, sayılması uzun süren diğer vilâyet hudutlarına kadar her vilâyette o mel'unların ve müşriklerin köklerinin kesilmesi için tayin edilmişlerdir; ve kahredilmeleri için emir verilmiştir."*[67]. Fermandan anlaşıldığına göre, kastedilen kâ-

---

[64] Bu hususa dikkati çeken yabancı bir modern tarihçi de A. K. S. Lambton (*Landlord and Peasant in Persia*, London 1991, s. 5)'dur; krş. F. Köprülü, "Osmanlıların Etnik Menşei Meselesi", *Belleten*, VII², Ankara 1943, s. 275; "Türk Tarihinde Kültür Mücadelesi, s. 1121.

[65] *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 237.

[66] "Osmanlıların Etnik Menşei", s. 274 vdd; krş. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 49 vd.

[67] *Leningrad Münşeât Mecmûası*'nın 109. vesikası olan bu fermân Abbâsî Halîfesi El-Müsterşîd (1118-1135)'in vezirine gönderilmiş olup Ramazan 527 (=Temmuz 1133) tarihlidir.

firlerden bir topluluk da henüz Müslüman olmamış Oğuzlar ve diğer Türk boylarıydı. F. Köprülü'nün de belirttiği gibi, Selçuklu imparatorlarının takip ettikleri "Büyük Oğuz boylarını parçalayarak muhtelif yerlere dağıtmak" siyâseti neticesi olarak, Oğuzların mühim bir kısmının batıya göçlerinden sonra, Serahs ve Merv havalisinde kalan Salur Türkmenleri müteakip asırlarda bir takım hareketlere katılmışlardır[68].

Sultan Sancar'a isyan eden Oğuz kütlesinin, 24 kabîlenin sağ ve sol olarak 12 boyu ihtivâ eden iki büyük zümreye yani; Boz-ok ve Üç-ok zümrelerine ayrılmış bulunduğu ve başlarındaki ayrı ayrı boy beyleri tarafından idare edildikleri İbnü'l-Esîr'in bir kaydından anlaşılıyor[69]. XII. asırda Karlukların tazyiki neticesinde Mâverâünnehr'den Belh civarına gelmeğe mecbur kalan bu zümrelerin, bu isimler altında toplanmış olan bütün Oğuz boylarını ihtiva edip etmedikleri bir soru işareti olarak kalmaktadır. Bu konuda kesin bir şey söylemeğe imkan yoktur. Ancak İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre, Boz-Okların

---

68 Köprülüzâde M. Fuad, "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar", *Türkiyât Mecmûası*, I, İstanbul 1925 , s. 194.

69 *El-Kâmil*, XI, nşr. Tornberg, Brill 1864, s. 82-86; keza Şerefüzzamân Tâhir Mervezî [*Tebâyi'ü'l-heyevân*, İngilizce trc. V. Minorsky, London 1942 (*Islamic Geography*, vol. 125, ed. F. Sezgin, Frankfurt 1993), s. 29] de Oğuzları, Uygurlar, Tokuz-Oğuzlar ve Üç-oklar olarak ayırmaktadır; krş. İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, haz. R. Şeşen, İstanbul 1995, s. 99 vd, n. 168.

* Tutî Beg'in babası olan İshâk'ın unvanı Dâd Beg'dir. Selçuklu adâlet teşkilâtında Türk askerî zümresine ait bir makam (H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselğuqen und Horazmschahs (1038-1231). Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zeit*, Wiesbaden 1964, s. 16, 86) olan bu unvanı İshâk Beg'in nasıl aldığı kaynaklardan çıkarılamıyor. Burada İshâk Beg'in Selçukluların hizmetinde Dâd Beg olarak hizmet ettiği ya da daha Oğuzların Mâverâünnehr'de bulundukları sırada, Kara-Hanlıların hizmetinde olarak bu görevi ifa ettiği ihtimâli ortaya çıkmaktadır. Nitekim Bondârî (*a.g.e*, s. 252) tarafından verilen bir haberde, Korkud ile Tutî Beg'in Sultan'a hizmet ettikleri, şefaatlerinin makbul ve vesilelerinin mevsul olduğu belirtilmekle beraber, görevin cinsi konusunda sessiz kalınmıştır. Fakat, E. Merçil'in de bir makalesinde ("Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", *Belleten*, LIX, Ankara Ağustos 1995, sayı 225, s. 329 ve n. 17) işaret ettiği gibi, Kara-Hanlılarda "emîr-i dâd"ın mevcudiyeti konusunda sağlam bir delil yoktur. Dolayısıyla bu mevzu Selçuklu devlet teşkilâtı açısından aydınlatılmaya muhtaçtır.

başında Abdülhâmîd oğlu Korkud, Üç-Okların başında ise Dâd* Beg oğlu Tutî Beg vardı[70]. Hatta bunların Sultan Sancar'ın mutfağına yılda 24. 000 koyun vermesinden bu Oğuz kümesinde 24 boya mensup teşekküllerin bulunduğu ve her boya 1. 000 koyun vergi düştüğü ihtimali akla geliyor[71].

Bu koyunları tahsil etmek üzere hânsâlâr, bir adamını onlara gönderiyordu. Kaynaklarda ittifakla Oğuzların kendilerine hakaret eden ve hakkından fazlasını almaya kalkan bu adamı öldürdükleri ve vergiyi tahsil edemeyen hân sâlârın, durumu Sultan'a açmaktan korktuğu için olayı gizli tuttuğu zikredilmektedir. Günün birinde durumu öğrenen Belh Vâlisi Kamac, durumu Sancar'a arz edip, ondan kendisini Türkmenler üzerine şahne olarak atamasını istemiştir. Neticede bu teklifi kabul eden Sancar'dan aldığı fermanla Kamac, Oğuzlara bir şahne göndererek, söz konusu vergiyi tahsil etmek istedi. Ancak, Oğuzlar Selçuklu emîrini ve idârî mümessillerini tanımayarak, doğrudan doğruya sultana bağlı olduklarını söylediler[72]. Kaynaklardan İbnü'l-Esîr, Bondârî ve Ahmed b. Mahmûd, Emîr Kamac'ın Oğuzlara kızgınlığının, Gurlularla yaptığı savaş sırasında ihanet etmiş olmalarından dolayı ortaya çıktığını ve onları Belh'den uzaklaştırmak istediğini[73] belirterek, olaya şahsi mese-

---

[70] *El-Kâmil*, XI, nşr. Tornberg, Brill 1864, s. 82-86'da 536 (=1141-1142) yılı olaylarında adları geçmektedir.

[71] Yaklaşık 40.000 çadırlık Oğuz-Türkmen kitlesinin ikamet yerleri Huttalân hududundan, Çağâniyân, Belh ve Vahş'a kadar uzanmakta ve Sultan'ın mutfağına yılda 24.000 koyun vermekte idiler. *Câmi'ü't-tevârîh*, nşr. A. Ateş, s. 92; *Mecmâü'l-ensâb*, tashih Mîr Hâşim Muhaddis, s. 111; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 685.

[72] Şemseddîn Muhammedü'l-Mûsevî, *Esahhü't-tevârîh*, Turhan Sultan nr. 224, vr. 315b; Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, Fatih 4307, vr. 19b; Bu hususta açık bir ifade Ravendî tarafından nakledilmektedir: "Emîr Kamac, Oğuzlara bir şahne gönderdi ve cinayetlerinin diyetini istedi. Onlar kabul etmeyip, şahneye önem vermediler ve *"Biz sultanın has kullarıyız, başka birinin hükmü altına girmeyiz."* dediler (*Râhatu's-sudûr*, I, Türkçe trc. A. Ateş, s. 174); Ayrıca bk. *Mecmâü'l-ensâb*, tashih Mîr Hâşim Muhaddis, s. 112; Yazıcıoğlu Ali, *Târîh-i Alî Selçuk*, vr. 40b.

[73] *El-Kâmil*, XI, Türkçe trc. s. 154; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe trc. s. 252; *Selçûk-Nâme* II, s. 77.

leye dayanan siyâsi bir boyut getirmektedirler. Oğuzlar, bulundukları yerlerden gitmedikleri gibi, üzerlerine gönderilen memurları da kovdular. Bunun üzerine Emîr Kamac ve oğlu Ebûbekr askerleriyle Oğuzların üzerine yürüdüler. Yapılan savaşta yenilerek ikisi de öldürüldüler.

Bu Oğuzların başındaki beyler de zengin idiler. Sultan Sancar, bir emîrini öldürdükleri için üzerlerine yürüdüğü zaman, onlar diyet olarak her evden 7 batman* gümüş ve 1.000 Türk kölesi vermeyi teklif etmişlerdi. Ancak, Sultan Sancar, emîrlerinin etkisinde kalarak kendi soydaşları ile savaşa girdi ise de yenildi ve onlara tutsak düştü. Muharrem 548 (=Nisan 1153) tarihinde Belh vilâyetinde cereyan eden bu savaşta, Sultan Sancar'ın esir düşmesi, devletin fiilen ortadan kalkması sonucunu doğurdu. Oğuzlar esir almış oldukları Sancar'a hürmet gösterdiler ve başkent Merv'e götürdüler. Maiyet ve hizmetçilerini bizzat kendi aralarından seçip, her hafta değiştiriyorlardı[74].

Horâsân'da Oğuz isyan ve istilâsından sonra, bölgenin eşrâf, 'ayân, haşem ve 'ulemâsı mevcut düzene karşı tehdit olarak gördükleri Oğuzlara karşı direndiler. Oğuzların Horâsân'da yapmış oldukları yağma, katil ve tahripler ayrı bir inceleme ko-

---

* Walther Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, yıl 1989, İstanbul 1990, sayı 5, s.19'da *batmanın menn* karşılığı ve her biri 130 *dirhem* olan 2 *rıtla* eşit olduğu belirtiliyor. Ayrıca s. 23'te *batmanın* yer ve zamana göre karşılığı ağırlıklarının değiştiği belirtilmekle beraber, yaklaşık ortalama olarak 3 kg. değerinde olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu duruma göre Oğuzların teklif ettikleri gümüş miktarı 20-21 kg.'ı bulmaktadır.

74 Ebî Ya'lâ Hamzâ İbnü'l-Kalânisî, *Zeylü Târîhi Dimaşk*, ed. H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 325; Yazıcıoğlu Alî, *Târîh-i Alî Selçuk*, vr. 41a; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 252, 253; Zeyneddîn Ömer b. el-Verdî, *Tetimmetü'l-muhtasâr fî Ahbâri' l-beşer*, nşr. Ahmed Rıf'at el-Bedrâvî, II, Beyrût 1970, s. 83; Şihâbeddîn Ahmed b. Abdülvahhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî Fünûni'l-edeb*, XXVI, nşr. Muhammed Fevzî, Kahire 1984, s. 386; El-Kıftî, Alî b. Yusuf b. İbrahim Ebü'l-Hasan Cemâleddîn, *Târîh-i Alî Selçuk*, Yeni Câmi Nr. 827, vr. 65; Hoca Sâdeddîn b. Hasan, *Terceme-i Târîh-i Lâri*, Nuruosmaniye nr. 3230, vr. 315b; Kâtîb Çelebî, *Takvîmü't-tevârîh*, Nuruosmaniye nr. 3262, vr. 38b; *Sahâifü'l-ahbâr*, II, s. 550; *Selçuk-Nâme*, II, s. 78 vd.; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 685-688; *Habîbü's-siyer*, II, s. 512.

nusu olduğundan burada ayrıca üzerinde duracak değiliz. Aslında Oğuzların ayaklanması, önceden planlanmış, fikri altyapısı oluşturulmuş ve mevcut düzene karşı olan bir hareket değildi. Zaten böyle olsaydı, Oğuzların hareketi bir isyân olarak kalmayacak, bu günkü terminolojiye göre, tarihî boyutları daha muazzam bir ihtilâl olacaktı.

Oğuzlar, harekâtın ilk safhası olan devleti yıkmayı başarmışlardır. Ama bunu bir inkılâba çevirebilmek için yeterli hazırlıkları ve göçebe bir topluluğun yerleşik sosyal bir düzene getirebileceği iktisâdi, idarî ve kültürel yenilik yoktur. Bir zamanlar Selçuklu Devleti kurulurken, Gaznelilerin ağır vergilerinden bunalan Horâsân eşrâfı Tuğrul ve Çağrı Beyleri bir kurtarıcı gibi karşılamış, kentler kapılarını savaşsız açmışlardı. Ancak bu kez, Selçukluların idâresinde refah içerisinde yaşayan eşrâf ve yüksek memurlar ve halk yeni hâkimlere destek vermediler. Oğuzların Horâsân'da, Selçuklu Devleti'nin yerine yeni bir devlet kuramamalarının en büyük nedeni belki de bu idi. Eşrâf ve yüksek memurlardan destek bulamayan Oğuzlar tahrip, yağma ve katliam yapmaktan başka çare bulamadılar. Ancak kaba güç tek başına yeni bir Oğuz devleti kurmak için yeterli olmadı. Bu gerçeği en iyi kavrayan tarihçi Ravendî; *"Adalet temelini düzeltemediler"* diyerek çağdaş bir yorumda bulunmuştur. *"Oğuz vakası bütün 'alemin dikkatle bakmasına değer. O hamiyetsizler öyle bir zafer kazandıktan ve cihân dolusu servet elde ettikten sonra, adalet temelini düzenleselerdi, nasıl bir kimse onlara karşı durabilirdi?. Cihanı tutmak ve ona sahip olmak için her şeye maliktiler; adalet olmayınca hepsi boşa gitmiştir.*[75]". Bu sözlerden anlaşılıyor ki, Oğuzlar siyâsî ve adlî bir nizâm kurabilmiş olsalardı, Türk tarihinde altın harflerle yazılacak yeni bir devletin hâkimiyet devrini de açmış olacaklardı. Fakat ne yazık ki şartlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundaki gibi yeni bir devlet kurmaya elvermedi. İran tarihçileri evvelce büsbütün dağınık ve teşkilâtsız halde gelen göçebe bu Oğuzlar ile, *emîr* ve *fâtih* unvanlarını alan Selçuk

---

75 *Râhatu's-sudûr*, Türkçe trc. I, s. 181, 182.

Bey'in torunları arasında büyük bir fark görüyorlardı. Evvelkilerin Horâsân'a indikleri zaman yaptıkları yağmalarla Kara-Hanlı ve Gazneli vilâyetleri iktisâden zarar görüyordu, fakat bu akınlar sonucunda hiç bir siyâsî değişiklik meydana gelmiyordu. Göçebeler yaşayış tarzlarının icabatından olmak üzere hiçbir yerde koruyucu askerler bırakmıyorlar, harap şehirleri onarmıyorlar, mevcut devletleri yıkıp da yerine kendi devletlerini kurmuyorlardı[76]. Diğer taraftan Selçuk'un torunları ancak, Mes'ûd b. Mahmûd Gaznevî'yi yendikten sonra hükümdârlık hukukunu benimsemeye başladılar. Mamafih ilk zamanlarda hâkimiyetin birleştirilmesi için uğraşmadılar. İki kardeşin adları biri Nîşâbûr'da diğerininki de Merv'de olmak üzere aynı zamanda hutbelerde okunuyordu[77]. İşte Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundaki bu gerçek, Sancar zamanındaki Oğuzların hareketleri ile aynı mahiyeti taşımakla beraber, yeni bir devlet kurma hususunda onlar kadar başarılı olamadılar. Bunun nedenlerinden birisi bizce, Oğuzların tevârüs edecekleri Selçuklu Devleti'nin haşmet ve azâmeti ile hâkimiyet sahasının genişliğidir. Diğer bir sebep Belh yöresindeki bu Oğuzların, devleti tevârüs etmek için, yukarıda izâh ettiğimiz gibi arkalarında dayanacakları kesif Oğuz kütlelerinin bulunmamasıdır. Zira, biz vaktiyle Selçuk'un torunlarının arkalarında Türkistan'dan İslâm ülkelerine inmeye hazır çok kalabalık Oğuz kitlelerine sahip olduklarını biliyoruz. Bu konuda Gazneli Sultan Mahmûd'un, Arslan Yabgu b. Selçuk'u hileyle esîr almadan evvel, ona sorduğu sorular ve aldığı cevaplar, yukarıdaki görüşümüzü çok açıkça teyîd etmektedir[78]. Bu realiteleri görmezden gelerek, Belh

---

76 Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay. haz. K.Y. Kopraman-İ. Aka, Ankara 1945, s.142.

77 Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına hutbe *Sultanü'l-muazzâm* unvanıyla, Şaban 429 (=Mayıs-Haziran 1038)'da, Merv'de ise Çağrı Bey adına hutbe, 6 Receb 428 (=14 Nisan 1038)'de *Melikü'l-mülûk* unvanıyla okunmuştur. Bk. Hâce Ebü'l-Fazl Beyhakî *Târîh-i Beyhakî*, II, nşr. Gani ve Feyyâz, Tahran 1324 hş., s. 553.

78 Sultan Mahmûd bu Oğuz beyinin arkasındaki dayanağını ölçmek için şöyle bir soru yöneltmişti: *"Size ihtiyâcım olursa ne kadar yardım gönderebilirsiniz"*. Arslan Yabgu'nun cevabı *"Bu yayı kendi kavmime gönderirsem, 30.000 kişi derhal atlanır-*

nusu olduğundan burada ayrıca üzerinde duracak değiliz. Aslında Oğuzların ayaklanması, önceden planlanmış, fikri altyapısı oluşturulmuş ve mevcut düzene karşı olan bir hareket değildi. Zaten böyle olsaydı, Oğuzların hareketi bir isyân olarak kalmayacak, bu günkü terminolojiye göre, tarihî boyutları daha muazzam bir ihtilâl olacaktı.

Oğuzlar, harekâtın ilk safhası olan devleti yıkmayı başarmışlardır. Ama bunu bir inkılâba çevirebilmek için yeterli hazırlıkları ve göçebe bir topluluğun yerleşik sosyal bir düzene getirebileceği iktisâdi, idarî ve kültürel yenilik yoktur. Bir zamanlar Selçuklu Devleti kurulurken, Gaznelilerin ağır vergilerinden bunalan Horâsân eşrâfı Tuğrul ve Çağrı Beyleri bir kurtarıcı gibi karşılamış, kentler kapılarını savaşsız açmışlardı. Ancak bu kez, Selçukluların idâresinde refah içerisinde yaşayan eşrâf ve yüksek memurlar ve halk yeni hâkimlere destek vermediler. Oğuzların Horâsân'da, Selçuklu Devleti'nin yerine yeni bir devlet kuramamalarının en büyük nedeni belki de bu idi. Eşrâf ve yüksek memurlardan destek bulamayan Oğuzlar tahrip, yağma ve katliam yapmaktan başka çare bulamadılar. Ancak kaba güç tek başına yeni bir Oğuz devleti kurmak için yeterli olmadı. Bu gerçeği en iyi kavrayan tarihçi Ravendî; *"Adalet temelini düzeltemediler"* diyerek çağdaş bir yorumda bulunmuştur. *"Oğuz vakası bütün 'alemin dikkatle bakmasına değer. O hamiyetsizler öyle bir zafer kazandıktan ve cihân dolusu servet elde ettikten sonra, adalet temelini düzenleselerdi, nasıl bir kimse onlara karşı durabilirdi?. Cihanı tutmak ve ona sahip olmak için her şeye maliktiler; adalet olmayınca hepsi boşa gitmiştir.*[75]". Bu sözlerden anlaşılıyor ki, Oğuzlar siyâsî ve adlî bir nizâm kurabilmiş olsalardı, Türk tarihinde altın harflerle yazılacak yeni bir devletin hâkimiyet devrini de açmış olacaklardı. Fakat ne yazık ki şartlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundaki gibi yeni bir devlet kurmaya elvermedi. İran tarihçileri evvelce büsbütün dağınık ve teşkilâtsız halde gelen göçebe bu Oğuzlar ile, *emîr* ve *fâtih* unvanlarını alan Selçuk

---

75 *Râhatu's-sudûr*, Türkçe trc. I, s. 181, 182.

Bey'in torunları arasında büyük bir fark görüyorlardı. Evvelkilerin Horâsân'a indikleri zaman yaptıkları yağmalarla Kara-Hanlı ve Gazneli vilâyetleri iktisâden zarar görüyordu, fakat bu akınlar sonucunda hiç bir siyâsî değişiklik meydana gelmiyordu. Göçebeler yaşayış tarzlarının icabatından olmak üzere hiçbir yerde koruyucu askerler bırakmıyorlar, harap şehirleri onarmıyorlar, mevcut devletleri yıkıp da yerine kendi devletlerini kurmuyorlardı[76]. Diğer taraftan Selçuk'un torunları ancak, Mes'ûd b. Mahmûd Gaznevî'yi yendikten sonra hükümdârlık hukukunu benimsemeye başladılar. Mamafih ilk zamanlarda hâkimiyetin birleştirilmesi için uğraşmadılar. İki kardeşin adları biri Nîşâbûr'da diğerininki de Merv'de olmak üzere aynı zamanda hutbelerde okunuyordu[77]. İşte Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundaki bu gerçek, Sancar zamanındaki Oğuzların hareketleri ile aynı mahiyeti taşımakla beraber, yeni bir devlet kurma hususunda onlar kadar başarılı olamadılar. Bunun nedenlerinden birisi bizce, Oğuzların tevârüs edecekleri Selçuklu Devleti'nin haşmet ve azâmeti ile hâkimiyet sahasının genişliğidir. Diğer bir sebep Belh yöresindeki bu Oğuzların, devleti tevârüs etmek için, yukarıda izâh ettiğimiz gibi arkalarında dayanacakları kesif Oğuz kütlelerinin bulunmamasıdır. Zira, biz vaktiyle Selçuk'un torunlarının arkalarında Türkistan'dan İslâm ülkelerine inmeye hazır çok kalabalık Oğuz kitlelerine sahip olduklarını biliyoruz. Bu konuda Gazneli Sultan Mahmûd'un, Arslan Yabgu b. Selçuk'u hileyle esîr almadan evvel, ona sorduğu sorular ve aldığı cevaplar, yukarıdaki görüşümüzü çok açıkça teyîd etmektedir[78]. Bu realiteleri görmezden gelerek, Belh

---

76 Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay. haz. K.Y. Kopraman-İ. Aka, Ankara 1945, s.142.

77 Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına hutbe *Sultanü'l-muazzâm* unvanıyla, Şaban 429 (=Mayıs-Haziran 1038)'da, Merv'de ise Çağrı Bey adına hutbe, 6 Receb 428 (=14 Nisan 1038)'de *Melikü'l-mülûk* unvanıyla okunmuştur. Bk. Hâce Ebü'l-Fazl Beyhakî *Târîh-i Beyhakî*, II, nşr. Gani ve Feyyâz, Tahran 1324 hş., s. 553.

78 Sultan Mahmûd bu Oğuz beyinin arkasındaki dayanağını ölçmek için şöyle bir soru yöneltmişti: *"Size ihtiyâcım olursa ne kadar yardım gönderebilirsiniz"*. Arslan Yabgu'nun cevabı *"Bu yayı kendi kavmime gönderirsem, 30.000 kişi derhal atlanır-*

Oğuzlarının Selçuklular yerine yeni bir devlet kuramamaları, başlarında kuvvetli beylerin bulunmaması gibi zahiri ve tutarsız bir görüşle izâh edilemez. Zira, bu Oğuz önderleri harp sahasındaki kudretlerini Sultan Sancar gibi bir hükümdârı yenmekle göstermişlerdir. Daha sonra Horâsân ve çevresinde yaptıkları mücâdelelerdeki üstün hareket kabiliyetleri bu hususu doğrulayıcı mahiyettedir. Bu Oğuzların emîrlerinden biri olan Melik Dinar'ın daha sonra ele alacağımız Kirmân'da kurduğu Meliklik, idârî, siyâsi ve ekonomik bakımdan her yönüyle kayda değerdir. Ancak, bütün olumlu şartlara rağmen Oğuzların Horâsân'da neden yeni bir devlet kurmamış oldukları hala bir muamma olarak kalmaya devam etmektedir.

---

lar" şeklinde olmuştu. Sultan Mahmûd, daha fazlasına ihtiyacım olursa diye her defasında soruyu tekrarlayınca, Arslan Yabgu ona cevabı asker sayısını artırarak vermiştir. Bu konuşma Selçukluların arkalarında çok muâzzâm bir Oğuz kitlesinin bulunduğunu göstermektedir. *Câmi' ü't-tevârîh* nşr. A. Ateş, s. 8 vd.; *Râhatu's-sudûr*, I, s. 88.

BİRİNCİ BÖLÜM

Sultan Sancar'ı Esir Alan Oğuzlar

I. SULTAN SANCAR'IN ESÂRETİ SIRASINDA HORÂSÂN'DA SELÇUKLU HÂKİMİYETİ MESELESİ

Sultan Sancar hasta olduğu zaman ölmeden önce Horâsân'a kız kardeşinin oğlu Melik Mahmûd[1] b. Muhammed b. Buğra Han'ı hükümdâr olarak tayin etti. Reşîd Vâtvât'ın, *Ara'isü'l-havâtîr ve Nefâyisü'l-nevâdîr*[2] adlı eserinin 5. mektubu Hakan-ı Azâm Rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Muhammed b. Buğra Han'ın, Horâsân pâdişâhlığının tebriki ve 6. mektubu annesinin ölümü ile yine padişahlığının tebriki içindir. Bu resmî belgenin dışında bu devri inceleyen hemen hemen bütün müellifler olayı hikâye etmişlerdir. Bu kesin bilgiye

---

1 Kâsım Toyserkânî (*Nâmehâ-yı Reşîdeddîn Vatvât*, Tahran 1338, s. 242), eserinin şerh-i hâl kısmında Mahmûd Han hakkında şunları yazmaktadır: "Reşîd Vatvât, Celâlü'd-dünyâ ve'd-în Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Muhammed b. Buğra Han'dan Hakan-ı Azâm olarak bahsetmektedir. Türk hakanlarından Afrasiyab veya İlek Hanlar soyundandır. Bunlar Semerkand bölgesinde hükümet kurmuşlar ve Selçuklulara bağlı kalmışlardır.".

2 Reşîd Vâtvât, *Ara'isü'l-havâtîr ve Nefâyisü'l-nevâdîr*, Fatih 4074, vr. 42a-42b. Harezmşah İl-Arslan tarafından gönderilen bu mektubun neşredilmişi için bk. *Nâmehây-ı Reşîdeddîn Vatvât*, s. 14, 15, 16, 17. 6. mektup şöyle başlamaktadır: *"Hem bedu nüvîsed der tehniyyet-i mülk, ta'ziyet-i vefât-ı vâlde-i o, Hatun-ı Melike-i Mehd-i 'Irâk."*.

ilâveten zaten yukarıda zikredilen *Ara'is*'den de anlaşılacağı üzere Mahmûd Han, daha Sultan Sancar'ın esâreti sırasında Horâsân hükümdârı ilân edilmişti[3]. O. Pritsak[4], bu konuda şunları yazmaktadır; "Mahmûd b. Muhammed Horâsân'da ilk defa 1153-1156 yılları arasında Sancar'ın Oğuz esâreti altında bulunduğu sırada ve ikinci defa Sancar'ın ölümünden sonra (1157-1162) olmak üzere iki defa hükümdârlığa getirilmiştir. Bu intihap Selçuklular sülâlesinin başı olan Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed b. Melik-Şah tarafından da tasdik edilmiştir". Ayrıca El-Bondârî[5] de Sultan Muhammed'in, Mahmûd Han'a Hemedân'dan ahîdnâme gönderdiğini ve onu sultan olarak nasbettiğini doğrulamaktadır.

Sultan Sancar, Oğuzların elinde esir bulunmaktayken, Belh halkı, Horâsân'ın Oğuzların şerrinden kurtarılması için, Hâce Burhâneddîn Sadr-ı Cihân'ı, Semerkand hükümdârı olan Mahmûd Han'a şefaâtçi olarak gönderdi. Diğer taraftan Sultan Sancar'ın meddâhlarından olan Horâsân'ın en ünlü şairi Evhâdeddîn Enverî'den arz-ı hâllerini bildirmek üzere uzun bir kasîde yazmasını istediler. Enverî, belki de Farsça divânının en tesirli örneği sayılabilecek kasidesini yazarak, Sultan Sancar'ın hareminden olan elçi Kemâleddîn vasıtasıyla Mahmûd Han'a gönderdi. Horâsân halkının kendilerini kurtaracağını ümit ettikleri bir hükümdâra gönderdikleri Enverî'nin yazmış olduğu bu kaside şüphesiz tarihi bir belge niteliğini taşımaktadır. Muhtemelen 548 (=1153) yılında veya bundan kısa bir süre sonra yazıldığı anlaşılan bu kasîdede Sultan Sancar'ın, Mahmûd Han'ın, Hâce Burhâneddîn'in, Hâce Kemâleddîn'in ve Oğuzların adları geçmektedir. Kasîdede, Oğuzların istilâsı altında olan Horâ-

---

3 Hasan b. Şihâb b. Hüseyin Yezdî, *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, Fatih nr. 4307, vr. 227a; Kâdı Ahmed Gaffârî-i Kazvînî (s. 165)'ye göre, Mahmûd Han, 516 (=1122-1123) yılında Kara-Hanlılar tahtına oturdu. 531 (=1136-1137)'de Hocend hududunda Kara-Hıtay hükümdârı Kür-Han'la savaştı ve yenilerek Semerkand'a döndü. Sultan Sancar onu himaye etti. Ölene kadar Sultan'ın hizmetinde bulunan bu hükümdâr, sonra Horâsân saltanatına sahip oldu.

4 O. Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, VI, s. 268.

5 *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe trc. s. 254.

sân'ın içinde bulunduğu acıklı durum, nâzım şekliyle ifade edilmektedir[6].

Ancak biz, Mahmûd Han'ın her iki hükümdârlığa geçişi sırasında bütün müelliflerce belirtildiği şekilde, hiç de kuvvetli olmayan durumunu göz önünde bulundurarak, derhal Oğuzları itaate alma teşebbüsünde bulunmadığını görüyoruz. Bütün kaynaklarda verilen olayların kronolojik takibinin doğru olduğu kanaatinde olmadığımız için, bu konuda daha doğru bir yargıya varabilmenin, Horâsân ve çevresinde söz sahibi olan Irak Selçuklularına göz atmakla gerçekleşebileceği inancındayız.

Sancar'ın esâreti sırasında Horâsân ve Irak Selçuklularında diğer bir taht iddiacısı olan ve Reşîdeddîn tarafından künyesi tam olarak Mu'izzü'd-dünya ve'd-dîn Ebü'l-Hâris olarak verilen Süleymân-Şâh[7] b. Muhammed b. Melik-Şâh'ın da durumu zayıflamıştı. 1153 Temmuz ve Eylül aylarında Merv'i iki kere şiddetli yağmaya uğratmış olan Oğuzlar, bölgede pek büyük tahribatlar yaptılar. Bu arada Oğuzlara karşı yapılacak olan mukavemet hareketini ciddi bir şekilde ele alıp, teşkilâtlandırmaya çalışan

---

6 Horâsân'a elçi gönderilmesi ve Enverî'nin kasidesinin neşri hakkında bk. A. İkbâl, "Kasîde-i Enverî", *Mecelle-i Yâdigâr*, yıl 2, sayı V, s. 61-64. Bu mısralardan birkaçı şöyledir:

Hüsrev-i 'adil Hakan-ı Muazzam (Mahmûd Han) gerçek bir padişahtır *

Ve 70 Bedr'de cihândârdır * Daima bilinir ki, * Sultan-ı Selâtîn Sancar onu Meliklerin önünde oğlu olarak tanıtmıştır * Oğuzlardan intikam almak * İyi tabiatlı oğullara vâcibdir.

Ayrıca Enverî'nin Sultan Sancar'a yazmış olduğu medhiyeler hakkında bk. *Râhatu's-sudûr*, I, s. 189-195; "History of the Seljuqs", s. 857.

7 *Câmi'ü't-tevârîh* nşr. A. Ateş, s. 153; Muhammed Avfî, *Lübâbu'l-elbâb*, I, nşr. E. G. Browne-Mîrzâ Muhammed İbn Abdülvahhâb-i Kazvînî, London-Leiden 1906 (Tahran 1984 tabı), s. 98] tarafından da Celâleddîn olarak zikredilmektedir; İtimâdü's-Saltana (*Târîh-i Taberistân*, nşr. Meyterâ Mihrâbâdî, Tahran 1373, s. 202), "Sultan Sancar'ın Oğuzlara esir düşmesinden sonra, onun kardeşinin oğlu olan Süleymân-Şâh kaçarak, Mâzenderân hâkimi Şâh Gâzî'ye sığındı. Şah Gâzî onu Hemedân'a gönderdi ve tahta oturttu. Süleymân-Şâh da Rey şehrini Şâh Gâzî Rüstem'e teslim etti" demektedir. Ancak bu olayın tarihi verilmemiş olduğu için, kronolojik sırasını tesbit edemedik.

Sancar'ın vezîri Nâsıreddîn Tâhîr[8] b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, Nîşâbûr'a geldi. Bütün bu karışık siyâsî vaziyet içerisinde önce, Kazvîn'de hapiste bulunan Süleymân-Şâh'ın getirtilmesine karar verildi. Sancar'a 20 yıl [528-548 (=1133-1153)] vezîrlik yapan bu tecrübeli devlet adamına göre, devletin yeniden toparlanabilmesi için Selçuklu hânedânından birisinin başa geçmesi en etkili tedbir olacaktı. Kaynaklara göre; Sultan Mes'ûd zamanında, onun emri ile kardeşi Süleymân-Şâh Ferrezîn kalesinde hapsedilmiş ve orada 7 yıl kalmıştı. Ravendî, Süleymân-Şâh'ın kale muhâfızı Emîneddîn Muhtass'ın tedbiri ile kaleden indirildiğini, Bondârî de bunun Bâzdâr Muzaffereddîn Alp-Argu b. Yarınkuş[*] tarafından Zencân'a götürüldüğünü kaydetmektedirler[9].

Yalnız adı geçen kaynaklar Süleymân-Şâh'ın kaleden çıktıktan sonra doğrudan Azerbaycan'a gittiğini yazıyorlar ki, kronolojik olarak bunun yanlış olduğu apaçık ortadadır. Zira aşağıda ele alacağımız gibi, onun Azerbaycan'a gitmesi daha sonraki tarihlere rastlamaktadır. Olayı gayet net bir şekilde İbnü'l-Esîr vermektedir. Buna göre, Süleymân-Şâh 19 Cemaziyelâhir 548 (=11 Eylül 1153) tarihinde Nîşâbûr'a geldi. Adına hutbe okundu ve hazırlıklar yapılarak, Merv üzerine yüründü. Fakat Horâsân askerleri Oğuzları görür görmez ters yüz edip dağıldılar. Oğuzlar, Aralık 1153'te yeniden Nîşâbûr'a girdiler. Süleymân-Şâh'ın bu olaydan sonra durumunun iyice zayıfladığı ortadadır. Üstelik aynı ay içinde Tâhîr b. Fahrülmülk'ün ölmesi onun durumunu daha da zorlaştırdı. Babasının yerine vezir olarak Nizâmülmülk Ebû Alî el-Hasan'ı tayin eden Sultan Süleymân-Şâh, 549

---

8 A. K. S. Lambton ("*Atebetü'l-ketebe*'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", *Belleten*, çev. N. Kaymaz, XXXVII, Ankara 1973, sayı 145-148, s. 366)'un belirttiği gibi *Atebetü'l-ketebe* Müellifi Müntecîbeddîn bu eseri kaleme almayı bu vezîrin buyruğu ile üstlenmiştir. Nâşir Mirza Muhammed Kazvînî'ye göre, eserin yazılış tarihleri de bu vezirin görev yılları ile aynı olabilir.

* Kıvâmeddîn Burslan (*Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 159, 152) tarafından Yerenkuş olarak telaffuz edilmiştir. Türkler arasında çok yaygın olan bu ismin Yarenkuş şeklindeki transkripsiyonuna da rastlamak mümkündür.

9 *Râhatu's-sudûr*, II, s. 251-252; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 211. Bu müellif Süleymân-Şâh'ın Kazvîn'de hapisten çıkarıldığını kaydediyor.

yılı Safer ayında (=Nisan-Mayıs 1154) Horâsân'dan ayrılıp, Curcân'a döndü.

Bu hükümdârın Oğuzlar karşısında başarısızlığa uğraması dolayısıyla Horâsân emîrleri toplanıp, Mahmûd Han'a haber göndererek, onun adına hutbe okuttular. Aynı yılın Şevval (=Aralık 1154-Ocak 1155) ayından itibaren Melik olarak ona itaat ettiler[10]. İbnü'l-Esîr'in kronolojik sıraya riayet eden rivâyetine ilâve olarak Bondârî, bu sırada Irak Selçuklu Sultanı Muhammed b. Mahmûd'un hayatta olduğunu ve onun Mahmûd Han'a ahîdnâme göndererek, onu sultan olarak nasbettiğini bildirmektedir[11].

Mahmûd Han bu itibarla Nîşâbûr'da kendi adına para kestirmiştir. C. Alptekin'in neşrettiği bir parada[12] bu bilgi doğrulanmaktadır. Söz konusu parada tarih silinmiş olmakla beraber Nîşâbûr'da darb edildiği belirtilmektedir. Ancak, üzerinde Rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Muhammed ismi yer almasına rağmen, para Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed'in zannedilmiştir. Halbuki, Mahmûd b. Muhammed'in diğer paralarında Mu'izzü'd-dünyâ ve'd-dîn lâkâbı vardır. Ayrıca Irak Selçuklu Sultanı'na ait olan paralarda Halîfe El-Müsterşîd'in adı yazılı olmakla beraber, Kara-Hanlı Mahmûd Han'a ait olan mezkûr paranın bir yüzünde Halîfe El-Muktefî Liemrillâh [530-555 (=1136-1160)]'ın adı yer almaktadır. Bu bilgiler, bu son paranın Irak Selçuklu Sultanı adına değil, Sancar'ın yerine Horâsân hükümdârı olduğundan bahsettiğimiz Mahmûd Han adına darb edilmiş olduğunu göstermektedir. Zira, Mu'izzeddîn Mahmûd (II.)'un hükümdârlığı, 1131'de sona ermiş olup, El-Muktefî'nin halîfeliği ise 1136'da başlamaktadır. Keza Gilles Hennequin[13] de bu paranın Nîşâbûr'da h. 553

---

10 *El-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 159 vd; nşr. Tornberg, XI, s. 183 vd.; krş. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 429; *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 62.

11 *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 211.

12 C. Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 545, n. 200.

13 *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothéque Nationale, Asie pré-mongole les salğuqs et leurs successeurs*, Paris 1985, s. 111.

(=1158)'de Mahmûd Han adına darb edildiğini tesbit etmiştir. S. Lane Poole[14] ise, bu paranın üzerinde bulunan Sancar'ın adından, onun henüz sağ olması dolayısı ile 551 veya 552 tarihinde darb edildiğini öne sürmüştür.

Neticede Süleymân-Şâh'tan umduklarını bulamayan ve henüz Sancar'ın sağlığında hükümdârlığı tarihî vesikalardan kesin olarak anlaşılan Mahmûd Han'ı, kendilerine hükümdâr tayin eden Horâsân emîrleri beraberce, Herât'ı muhasara etmekte olan Oğuzlara karşı sefere çıktılar. Aralarında yapılan savaşlarda çoğunlukla Oğuzlar galip geldiler. Oğuzlar, Cemaziyülevvel 550 (=Temmuz 1155)'de Herât önlerinden ayrılıp, Merv'e gittiler ve yeniden muhasaraya başladılar. Mahmûd Han Oğuzlara müracaat ederek barış talebinde bulundu. İki taraf Recep 550 (=Eylül 1155) tarihinde gayri samimi bir şekilde aralarında bir anlaşma yaptılar.

Mahmûd b. Muhammed b. Buğra Han da Nîşâbûr'a gitti, çünkü Mü'eyyed Ay-Aba burayı istilâ etmişti. Hakan Mahmûd Han ona haber gönderip, huzuruna gelmesini istedi, fakat o kabul etmedi. Aralarında bir süre elçiler gidip geldikten sonra sonunda Mü'eyyed, Mahmûd Han'a bir miktar mal göndermeyi kabul ederek, aralarında anlaşma sağlandı. Böylece her ikisi de o bölgede ikamet ettiler[15]. Mahmûd Han bir taraftan Oğuzlarla, diğer taraftan Mü'eyyed Ay-Aba ile barış ve anlaşma yaparak, kısa bir süre için de olsa Horâsân'da barışı sağlamış görünüyor.

Hatta İbn İsfendiyâr, bu ikisinin Taberistân'a yaptıkları müşterek bir harekâttan bahsediyor. Buna göre; Sultan Sancar'ın ölümünden sonra, Süleymân-Şâh'ın kaçmış olduğu Taberistân'da olmadığını öğrenen Mahmûd Han, bütün Sancarî emîrlerle birlikte

---

14 S. Lane Poole, *The Coins of the Turkumân Houses of Seljook, Urtuk, Zengee in the British Museum*, III, London 1877, s. 115 nr. 311.

15 *El-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 159 vd; nşr. Tornberg, XI, s. 183 vd.; Hoca Sadeddîn b. Hasan, *Terceme-i Târîh-i Lâri*, Nuruosmaniye nr. 3230, vr. 216a; Bosworth, "The Iranian World (A.D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1969, s. 185; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, İstanbul 1980, s. 116.

oraya yürüdü. Taberistân hükümdârı İsfehbed Şâh Gâzî Rüstem (1140-1163), iki gün zarfında aceleyle Rey'den hareket ederek, Ab-Dârâ kalesi yakınlarındaki bazı Kûşân köylerini yağmaladı. Ayrıca, bir gece kendi kumandanı Kârîn Meliki'ne 400 gûlâm ve 500 Bâvend'li adamla Türklerin üzerine gitmeleri için emir verdi. Bu Melik, Sultan Mahmûd'un sınırları içerisine girdi ve Selçuklu kıtalarına önemli zararlar verdi. Mahmûd Han ertesi gün Mü'eyyed Ay-Aba'yı Sârîye üzerine gönderdi. İsfehbed, oğlu Hasan Şerefülmülk'ü, Lakâş-i Mihravân yoluyla baskıncılara pusu kurması için görevlendirdi. İçlerinde kumandanların da bulunduğu 1.000 Türk bu tuzağa düşerek esir edildiler. Bu arada Mü'eyyed Ay-Aba, bir kısım adamlarıyla birlikte kaçmayı başardı.

İsfehbed esirlere iyi muamele etti ve Mahmûd Han'a şu mesajı gönderdi; *"Bizim halkımız bağımsızdır ve ne yaparlarsa bizim onayımızla yaparlar."*. Sonra Mahmûd Han kumandanlarından Azîz Tuğraî'yi İsfehbed'e gönderdi. Aralarında yapılan anlaşmaya göre; Sultan 20.000 dinar karşılığında Gürgân'dan çekilecek ve İsfehbed bu miktarı muhassîllere ödeyecekti. Mahmûd Han Gürgân'dan çekilince, İsfehbed muhassîlleri kovdu ve reislerine şöyle söyledi; *"Biz parayı onların topuzunun korkusundan veriyorduk."*. Bu Mâzenderân meselesi Sultan Mahmûd Han'ın bu süre içerisinde Horâsân'da önemli adımlar atmasını engelledi ve Taberistân'da "gandûm-kûb (buğday ezmesi)" lâkâbını almasına sebep oldu. Çünkü askerleri buğday bulamadıkları için, bulabildikleri buğday başaklarını kesip yemek zorunda kalmışlardı[16]. Bu rivâyetten de anlaşıldığına nazaran Mahmûd Han, hükümdârlığı için tehlikeli gördüğü Irak Selçuklu hanedânını takip etmekle, bu arada Mâzenderân Melikleriyle de savaş durumuna girmiştir. Mâzenderân Melikleri ise, daima Horâsân'daki Selçuklu hâkimiyetinin zayıflaması, hatta sona ermesi için, iç kavgaları tahrik eder davranışlarda görülmektedirler.

---

[16] İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, I, nşr. A. İkbâl, Tahran 1320 hş., s. 113; II, s. 90, n. 2; krş. E. G. Brown, *An Abridged Translation of the History of Tabaristân Compiled about A.H. 613 (A.D. 1216)* by Muhammad b. al-Hasan b. İsfendiyâr (GMS, vol. II), Leyden, London 1905, s. 61 vd.

II. SULTAN SANCAR'IN ESÂRETTEN KURTARILIŞI VE ÖLÜMÜ

Büyük Selçuklu Sultanı Sancar'ın Oğuzlarla yapmış olduğu savaş ve bu önemli savaşın sonucunda, Oğuzların Horâsân'ı istilâ etmelerini ayrıca konu olarak ele almayacağız. Çünkü bu konuda M. A. Köymen'in iki kısımda ibrâz ettiği çalışmalar oldukça tafsilâtlı ve tatmin edicidir[17]. Sultan Sancar, yaklaşık 2 yıl kadar Oğuzların arasında esir kaldıktan sonra, yine kendi emîrleri tarafından esaretten kurtarılmıştır[18]. Sultanın esâretten kurtarılışı ve onu kurtaran emîr hakkında kaynaklarda aşağıda nakletmeyi zorunlu gördüğümüz değişik rivâyetler vardır. Toyserkânî[19]'ye nazaran Sultan Sancar'i Oğuzların arasından kaçırmak için 1 000 atlı gönderen ve bilâhare bunu başararak Sultanı Tirmîz'e getiren Emîr İmâdeddîn Ebü'l-Feth Ahmed b. Ebî Bekr b. Kamac'dır. Onun dedesi olan Emîr Kamac, Belh iktâ'ının sahibi idi. Gurlular Belh'e hücum ettikleri sırada Oğuzlar Gurlulara yardım ettiler. Halbuki, Oğuzlar Kamac'ın ikta'ı olan Belh meralarında oturmaktaydılar, dolayısıyla Gurlulara yardım etmemeleri gerekmekteydi. Bu yüzden Emîr Kamac, Sultan Sancar'ın yardımıyla Gurluları defettikten sonra, yaptıklarına karşılık Oğuzları Belh'den çıkarmak istedi. Aralarında yapılan savaşta kendisi ve oğlu Alâeddîn Ebî Bekr (İmâdeddîn'in babası) öldürüldü [548 (=1153)]. Bunun sonucu olarak Sultan Sancar, Oğuzları Belh'den tard etmek üzere harekete geçti. Bu ordunun öncülüğünü İmâdeddîn Ahmed yapıyordu. Sultan Oğuzların elinden kurtulup, Tirmîz'e gittikten sonra, bir elçi Harezmşah Atsız'a gönderildi ve Sultan'ın kurtuluşu haber verildi. *Arâis*'in

---

17 *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 399-466; Aynı müellif, "Büyük Selçuklular İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı", *AÜDTCFD*, V, Ankara 1947, sayı 2, s. 159-173; Aynı müellif, "*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*nde Oğuz İstilâsı, *AÜDTCFD*,V, Ankara 1947, sayı 5, s. 563-620.

18 *Zeylü Târîhi Dimaşk*, s. 345; *Mir'âtu'z-zamân*, VIII, s. 227; Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. el-Nizâm el-Hüseynî, *El-'Urâzâ fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Kahire 1326, s. 111.

19 *Nâmehâ-yı Reşîdeddîn Vatvât*, s. 151 vdd.

4. mektubu İmâdeddîn'e cevaben yazılan mektuptur. Bu mektuptan anlaşıldığına göre İmâdeddîn Ahmed, Sancar'ın emîrlerindendir. Ayrıca *menşûr-i eyâlet* ve Belh şahneliği (*şahnegî-yi Belh*), Ebü'l-Feth adına Sultan Sancar tarafından verilmiştir. Bu menşûr *Atebetü'l-ketebe*'de kayıtlıdır ve mukaddime kısmında onun dedesinin ismi Kamac, babası ise Alâeddîn olarak zikredilmiştir[20].

Buna mukabil Ahmed b. Mahmûd Sultan Sancar'i kaçıranın adını vermeden, Sultan bir yolunu bulup kaçtı demekte ve akabinde Belh'den çıkıp, Ceyhun'u geçerek Tirmîz kalesine ulaştığını belirtmektedir. Müellife göre, o sırada Tirmîz'e Emîr İmâdeddîn Ahmed b. Ebûbekr b. Kamac hâkimdi. Sultan Sancar buraya gelince Nîşâbûr hâkimi Mü'eyyed Ay-Aba da Tirmîz'e geldi. Bu ifadeden Emîr İmâdeddîn Ahmed b. Ebî Bekr b. Kamac ile Mü'eyyed Ay-Aba'nın ayrı şahıslar oldukları ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan İbn İsfendiyâr, Zahîreddîn b. Nasîreddîn Mar'aşî ve İtimâdü's-Saltana gibi Taberistân tarihi müellifleri Sultan'ı, Mü'eyyed Ay-Aba'nın kurtardığını yazmakta, fakat diğer emîrden bahsetmemektedirler[21].

İbnü'l-Esîr, Sultan'ın yanındaki çok sayıda emîrle birlikte Oğuzların elinden kaçtığını söylemekle yetinmekte ve herhangi bir isim vermemektedir. Mîrhond ve Hondmîr ise onu Tirmîz Emîri Ahmed b. Kamac'ın kurtardığını belirtirler[22]. Burada da

---

20 *Nâmehâ-yı Reşîdeddîn Vatvât*, s. 152 vd. *Arâisü'l-havâtır*'ın 4. mektubu müellif tarafından zikredilen eserde neşredilmiştir (s. 12-13); krş. Mü'eyyedü'd-devle Müntecibeddîn Bedi', *Kitâb-i Atebetü'l-ketebe* (Mecmûa-i Murâsâlât-ı Dîvân-ı Sultan Sancar), nşr. Muhammed Kazvînî-Abbâs İkbâl, Tahran 1329, s. 74. Zikredilen bu 30. mektup, *Menşûr-u Eyâlet u Şahnegî-yi Belh* şeklinde başlamaktadır; Ayrıca bk. "*Atebetü'l-ketebe*'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", s. 369.

21 *Selçuk-Nâme*, II, s. 79 vd; İbn İsfendiyâr; *Târîh-i Taberistân*, II, s. 96, Zahîreddîn b. Nasîreddîn Mar'aşi, *Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân*, nşr. Muhammed Hüseyin Tebîhî,Tahran 1368 hş., s. 19; İtimâdü's-Saltana, *Târîh-i Taberistân*, s. 203.

22 *El-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 179 vd.; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 677 vd.; *Habîbü's-siyer*, II, s. 512.

Mü'eyyed Ay-Aba'dan bahis yoktur. Bu kadar değişik ve çelişkili ifadeler arasında İ. Kafesoğlu, Emîr İmâdeddîn Ahmed ile Mü'eyyed Ay-Aba'nın aynı şahıs olduğunu sanmıştır[23]. Ancak, bu kadar değişik rivâyetler arasında bu kanıya nasıl vardığını anlayabilmek mümkün değildir, zira hiç bir kaynakta Müeyyed Ay-Aba'nın babası ve dedesi hakkında verilmiş bir bilgiye rastlamadık[24]. Kaynaklarda en fazla Melik Mü'eyyedü's-Sancarî şeklinde tanıtılmaktadır. Üstelik İbnü'l-Esîr'in çok net bir ifadesi onun Ebûbekr b. Kamac'ın oğlu ile aynı şahıs olmadığını kanıtlamaktadır[25].

Buna rağmen bu konuyla ilgili olarak şimdiye kadar en geniş araştırmayı yapmış olan M. A. Köymen de aynı hataya düşmüştür. Müellif Cüveynî'den, Sultan Sancar'ın kaçırıldığı esnada, bizzat Mü'eyyed Ay-Aba'nın hazır bulunmadığını ve 1 000 atlı göndererek olayı uzaktan yönettiğini nakletmektedir. Fakat biz bu bilginin doğruluğunu zikredilen ana kaynakla karşılaştırdığımız zaman Cüveynî'nin bu olayda Mü'eyyed Ay-Aba'yı hiç zikretmediğini, bilâkis yukarıdaki müellifler gibi İmâdeddîn Ahmed b. Ebûbekr b. Kamac'ın bu atlıları göndererek Sultanı Tirmîz'e getirttiğini yazdığını tespit ettik[26]. Müellif Sadreddîn el-Hüseynî, bu konuda şunları yazmaktadır: "Sultan Sancar Oğuzların arasından sıyrılıp kaçmak suretiyle Tirmîz kalesine

---

23 *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 69.

24 Sadece El-Hüseynî (s. 86), bir yerde aynı olay münasebetiyle Mü'eyyed b. Yarınkuş demektedir. Ancak, bu şahsın yukarıda adı geçen Yarınkuş olup olmadığını kesinleştirmek mümkün değildir.

25 *El-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 156, burada aynen şöyle denmektedir: "548 yılı Muharrem ayında Sultan Sancar'ın öncü birlikleri Oğuzların yanına vardı. Bunların arasında öldürülen Ebûbekr b. Kamac'ın oğlu Muhammed ile Mü'eyyed Ay-Aba da vardı."

26 *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 457 n. 1; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 12, 13; Türkçe trc. M. Öztürk, II, s. 13; Keza Şemseddîn Muhammedü'l-Mûsevî (vr. 315b), 551 yılında Terken Hatun öldü. Sancar'ın muhafızı Emîr İlyâs onu Ceyhun kenarında avlanmaya götürdü. Bu sırada Tirmîz Emîri Ahmed Kamac Sultan'ı kurtardı ve Tirmîz'e götürdü. Aynı yılın Ramazan ayında orduyu topladı. Emîr-i Merv Kamac, Emîr Abdullah ve diğer gulâmlarla birlikte Merv'e gitti şeklinde bir bilgi vermektedir.

girdi. O sırada Emîr İmâdeddîn Ahmed b. Alâeddîn Ebûbekr b. Kamac burada idi. Emîr Ay-Aba el-Mü'eyyed, Nîşâbûr'dan hareketle Sultan'ın hizmetine geldi. Tirmîz'e geldiği vakitte Sultan kendisini Saganiyânlılara gönderdi ve buna Emîr Kay-Aba el-Kamac'ı tefrik etti. Emîr Mü'eyyed bir gün bu Kay-Aba'yı katlettirdi. Bu haber İmâdeddîn Ahmed'e ulaşınca fena halde kızarak, Sultan'ın ümerâ, hadem ve haşeminden bir kısmını gözünün önünde öldürdü ve kalenin kapısını kapadı. Sonra Emîr Mü'eyyed Tirmîz'e dönerek, asker arasında isyân çıkarttı. Nihayet iki taraf Sultan'ın, Emîr İmâdeddîn Ahmed tarafından serbest bırakılması suretiyle anlaştılar. Sultan da kaleden çıkarak Ramazan 551 (=Ekim-Kasım 1156)'de Merv'e gitti". Bu müellifin ifâdesinde de açıkça görüldüğü gibi bu iki emîr aynı şahıs olmadıkları gibi, üstelik birbiriyle savaşmış iki taraftır. Burada karıştırılan husus, Ay-Aba ile Kay-Aba isimleridir ki, bu ikincisi Kamac ailesinden olduğu için bir karışıklık ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Köymen'in Sancar'ın kaçırılması hususunda kaynak olarak gösterdiği Râvendî, Sultan'ı kurtaranın Mü'eyyed Ay-Aba olduğunu kaydetmekte ve şunları eklemektedir: "Mü'eyyed Ay-Aba Oğuzlardan bir takımını aldattı ve Sultan'ın *nân-pâre** (ikta') vereceğini vaat etti. Bir gün Sultan'ı ava çıkarma nöbeti bunlara gelmişti. Zağnos** kuşuyla ava çıkmak için atlara bindiler. Doğruca Tirmîz karşısında Ceyhun sahiline sürdüler. Daha

---

* Lugat manası, ekmek parçası veya bir lokma ekmek demektir. Esas itibarıyla askerî şahıslara ödenen bir maaş veya ücret çeşididir. Selçukluların kudret ve tesiri altında kalmış olan Memlûkler idâresinde *hubz* ("ekmek")'un İkta' yerine geçen yaygın bir terim olması dikkate şayandır. Bk. H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselğuqen und Horazmschahs (1038-1231). Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zeit*, Wiesbaden 1964, s. 86; M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II., Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir Yazılmış bir Eser Münasebetiyle", *DTCFTAD*, II, Ankara 1964, sayı 2-3, s. 367,368; E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1989, s. 209.

** Şahin cinsinden bir kuş. Ş. Sâmî, *Kâmûs-u Türkî*, s. 680; Farsça lugatta Zağ=karga anlamına gelmekte, ancak Zağnos hakkında bilgi verilmemektedir, *Farsça-Türkçe Lugat Gencine-i Güftar*; Barthold ise Hemedân ile Bağdâd arasında bulunan Zağnos dağlarından bahsetmektedir (*Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 398).

önce hazırlatılmış olan bir gemi ile Sultan kaçırılıp Tirmîz'e getirildi"[27]. Ancak Râvendî'nin bu ifâdesi de konuya tam bir açıklık getirememekte ve bu iki emîrin aynı şahıs olduklarına dair en ufak bir ipucu vermemektedir.

Bu konuda Reşideddîn Fazlullâh et-Tabîb de Ravendî'ye yakın bir rivâyet nakletmektedir. Ortaçağın bu değerli üstâdına göre, Sultan Sancar 2 yıl Oğuzların arasında kaldı. Oğuzlar bu sırada Belh önlerine geldiklerinde, Mü'eyyed Ay-Aba, Ak-Sungur Câmedâr, Lâçin Harezmî, Alp-Sungur Şâmî gibi Sultan'ın has bendeleri ve diğer bir grubun onu ziyaret etmelerine izin verdiler. Ancak, bu emîrler Korkud, Tûtî[28] Beg, Salmanaci ve Davûd-u Bozorg gibi Oğuz reisleri yanlarında olmadan Sultan'ın yanına giremiyor ve onunla konuşamıyorlardı. Mü'eyyed sonunda Oğuzlardan bir gruba büyük *nân-pâre*ler ve Sultan'ın mülklerinden vaat ederek, onları kandırdı. Bir gün Sultan'a hizmet için nöbet sırası bu gruba gelince, ava çıkmak için atlara binip Tirmîz'e yakın Ceyhun'a doğru sürdüler. Daha önceden Lâçin Harezmî 2 gemi hazırlatmıştı. Bunlarla Sultan'ı kaçırdılar.

---

27 *Râhatu's-sudûr*, I, s. 179; *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, Türkçe trc. s. 87; Hondmîr (*Hulâsâtü'l-ahbâr*, Ayasofya K. 3190, vr. 330b, 331a) de Sultan Sancar'ın, eşi Terken Hatun Oğuzların elinde esir olduğundan dolayı kaçmaya tevessül etmediğini yazmaktadır. Ancak 551 senesinde Terken Hatun kaçmayı Sultan'ın kafasına koymuştur. Oğuzlardan Emîr İlyas onun muhafızıydı. Tirmîz hâkimi Ahmed Kamac, Sultan'ı kaçırıp Tirmîz'e götürdü. Oraya bazı emîrler gelerek kendisine katıldılar demektedir; Ayrıca bk. El-Kıftî, *Târîh-i Alî Selçuk*, Yeni Câmi Nr. 827, vr. 65.

28 Adı geçen Oğuz reisini Reşîd Vatvât, *Ara'isü'l-havâtîr*'in 12. Farsça mektubunda (Fatih 4074, vr. 45b-46a) *Emîr-i sipehsâlâr ecel-i kebîr Mü'eyyed Muzaffer Mansûr Nâsırü'd-devle ve'd-dîn, Ebû Şücâ' Tûtî b. İshâk* şeklinde zikretmektedir. Mektubun başlığındaki *ez ümerâ-i Horâsân* ibaresinden, alınan ortak bir kararı tebliğ ettiği ortaya çıkmaktadır; krş. Kâsım Toyserkânî, *Nâmehâ*, s. 29, 30, 31, 32). Bu mektup Harezmşah Atsız tarafından Tûtî b. İshâk'a yazılmıştır. Anlaşıldığına göre mektup Mahmûd b. Muhammed b. Buğra Han, Nîmrûz Meliki Nasr b. Halef ve Şah-ı Mâzenderân'ın Horâsân'a gelmeleri hususunda alınan karar üzerine yazılmıştır. Atsız Oğuz kumandanlarının ayaklanmalardan vaz geçip, itaate gelmelerini istemektedir. Böylece o da diğer emîrlerle birlikte Sancar'ın huzuruna giderek af dileyecek ve kendilerine yurt ve nân-pâre tayin etmesini isteyecektir. Fakat bu üç kişi henüz Horâsân'a ulaşmadan Sancar 'Alâeddîn Kamac tarafından Oğuzların elinden kurtarılıp, Tirmîz'e getirilmiştir (*Nâmehâ*, s. 29, 218).

Sultan'ın avdan ayrılma vakti gelip de geri dönmeyince, Oğuz emîrlerinin hepsi toplanıp onun arkasından gittiler. Suyun kenarına geldiklerinde, Sultan karşı kıyıya geçmiş bulunmaktaydı, dolayısıyla çaresizlikten takibi bırakarak, geri döndüler.

Sultan Tirmîz kalesine gelince, buranın kutvâlı onun huzuruna çıktı. Onun kurtuluşuna dair haber Horâsân'da duyulunca, büyük emîrler ve 'ayânlar geldiler. Sultan oradan *dârü'l-mülk* (başkent) Merv'e hareket etti ve Enderâbe köşküne geldi. Memleketin karışık durumunu düzeltmekle meşgul olmakla beraber, hazinesinin boş, ordusunun isyan içinde olduğunu gördüğünden dolayı büyük bir üzüntü ve endişe duymakta idi. Bu halet-i ruhiye içerisinde hasta oldu ve Merv'de 551 (=1156-1157) yılında öldü[29].

Gerek bu rivâyette, gerekse Sancar'ın Oğuzlarla yapmış olduğu savaşı ayrıntılarıyla anlatan rivâyette Mü'eyyed Ay-Aba ile İmâdeddîn Ahmed Kamacî'nin aynı şahıslar olduğuna dair bir kayıt yoktur. Zira söz konusu savaştan önce Emir Kamac ile oğlu Alâeddîn, Oğuzlar tarafından öldürüldükleri için Sultan Sancar Oğuzların üzerine yürüyünce, onlar korkudan af dilemiş ve 100 000 dinar ile 1000 Türk kölesi vermeyi kabul etmişlerdi. Sultan bir ara geri dönmeye meyletmiş ise de yanında bulunan Emîr Mü'eyyed-i Bozorg, Yarınkuş Herevî ve Ömer Acemî, onu bu kararından geri çevirmişlerdir[30]. Görüldüğü gibi burada da Mü'eyyed'in Kamac ailesinden olduğunu gösteren bir delile rastlamak mümkün değildir.

---

29 *Câmi' ü't-tevârîh*, nşr. A. Ateş, s. 100, 101, 102; İbnü'l-Esîr, Tûtî (Dudu) Beg'le birlikte zikredilen bu üç Oğuz emîrinden başka Dinar, Bahtiyâr, Arslan, Mahmûd, Cafer gibi diğer Oğuz emîrlerinden de bahsetmiştir (*El-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 154). Yalnız Tûtî Beg'in diğerlerinden daha büyük bir emîr olduğu ve hanedana mensup bulunduğu Reşîd'in zikredilen nâmesinden anlaşılmaktadır. Bu emîrlerden biri olan Dinar hariç olmak üzere, diğerleri hakkında bundan sonra bilgi kaynaklarda hemen hemen yok gibidir.; Ebû Ya'lâ Hamzâ İbnü'l-Kalânisî, *Zeylü Târîhi Dimaşk*, ed. H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 345. Müellif Sultan Sancar'ın ölüm haberinin Irak'a Receb 552'de ulaştığını belirtiyor.

30 *Câmi'ü't-tevârîh*, nşr. A. Ateş, s. 94, 95; *Râhatu's-sudûr*, I, Türkçe trc. A. Ateş, s. 174,175.

Sultan Sancar'ın ölümüyle birlikte Horâsân'da Selçuklu hâkimiyeti fiilen son bulmuştu. Sancar, bütün İslâm İmparatorluğu'nun sahibi ve hâkimi idi, ne yazık ki ölünce Bağdâd'da Halîfe El-Muktefî, Sultan Sancar adına okunan hutbenin kesilmesini emretti. Horâsân gibi doğu vilâyetlerinde ise, halk kendisine aşırı bir sevgiyle bağlı olduğu için, vefatından bir sene sonraya kadar, onun adına hutbe okutmaya devam ettiler[31].

Bu sırada Hemedân'da Irak Selçukluları tahtında oturmakta bulunan Gıyâseddîn Muhammed b. Mahmûd, Sultan Sancar'ın ölümünden sonra Büyük Sultanlık davasına girişmişti. Irak Selçuklu Sultanı her ne kadar Horâsân'da hâkimiyetini tesis etmek arzusunda idiyse de, Bağdâd mağlubiyeti ve ardından aşağıda ele alacağımız gibi ölümüyle projeleri altüst oldu. Diğer taraftan Oğuzlar Sancar'ın Merv'e dönüşünden hatta ölümünden sonra bile siyâsî hadiselere karışmaktan geri durmadılar. Bu zamanda Oğuzlar Horâsân'da, Karluklar da Maverâünnehr'de hâkim durumda bulunmaktaydılar.

---

31 Sancar'ın ölüm tarihi hakkında kaynaklarda değişik rivâyetler mevcuttur. Bizim bunlardan tesbit edebildiklerimiz şunlardır: *El-Muntazam*, XVII, s. 121, 24 Rebi'ülevvel 552 (= 6 Mayıs 1157) ; *Selçuk-Nâme*, II., s. 81, Pazartesi 14 Rebi'ülevvel 552 (=26 Nisan 1157)'de ölmüş ve kendi yaptırdığı Dâr-ı âhiret adlı türbeye gömülmüştür; *Hulâsâtü'l-ahbâr*, vr. 331a, 5 Rebi'ülevvel 552 (=17 Nisan 1157); *Târîh-i Cihângüşâ*,II, nşr., s. 14; Türkçe trc. s. 14, 26 Rebi'ülevvel 552 (=8 Mayıs 1157); *El-Kâmil fi't-Târîh*, XI, Türkçe trc., s. 187; nşr. Tornberg, XI, s. 222, Rebi'ülevvel 552 (Nisan-Mayıs 1157); Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-tevârîh*, I, nşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, Tahran 1373, s. 318; aynı müellif, *Câmi'ü't-tevârih*, Hkm. 703, vr. 140a, Rebi'ülevvel 552; *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, s. 389, Rebi'ülevvel 552 ; Hâfız Ebrû, Lütfûllah b. Abdullah el-Hirevî, *Zübdetü't-tevârîh*, Ayasofya O. 3035, vr. 748a, Rebi'ülevvel 552; *Tetimmetü'l Muhtasâr*, II, s. 92, Rebi'ülâhir 552 (=Mayıs-Haziran 1157; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 688, 26 Rebi'ülevvel 552 (=8 Mayıs 1157); *Habîbü's-siyer* II, s. 512, 25 Rebi'ülevvel 552 (=7 Mayıs 1157); Aynî de İbn-i Hallikân'dan rivâyetle 14 Rebi'ülevvel Pazartesi 552 (=26 Nisan 1157) tarihini vermektedir. Yalnız bütün kaynaklar Sultan Sancar'ın kulunç ve ishal yüzünden öldüğünde müttefiktirler.

III. IRAK SELÇUKLULARI'NDA TAHT KAVGALARI VE ARSLAN-ŞÂH'IN DURUMA HÂKİM OLMASI

Böylece Sultan Sancar'ın ölümünden sonra Horâsân'daki Büyük Selçuklular yıkılmış oluyordu. Hânedâna mensup bulunan diğer hükümdârlar ve şehzâdeler hâkimiyet davası için, birbirleriyle harbe giriştiler. Önceki sultanların tâbileri olan civar bölge melikleri ise kendilerine itaat etmediler.

Irak Selçukluları Devleti'nde Sultan Gıyâseddîn Mes'ûd [529-547 (=1134-1152)] vefat ettiğinde erkek çocuğu yoktu. Bir kaynağımız onun zamanında ülkelerin üzerinde gözde emîrlerinden Hasbeg b. Belengerî'nin hâkim bulunduğunu söylüyor. Dolayısıyla bu Sultan'ın yerine kimin geçeceği konusunda, emîrler arasında çıkan ihtilâfın halli meselesinde de bu emîrin nüfuzu tesir etmiştir. Bu sırada Mes'ûd'un yeğenleri olan Melik-Şâh ve Muhammed-Şâh'ın Hûzîstân'da olduklarını bildiren el-Hüseynî, bunların oradan çıkarak, Melik-Şâh'ın İsfahân'ı, Muhammed-Şâh'ın da Hemedân'ı almak istediğini yazıyor. Ümerânın çoğu Muhammed-Şâh'a meylederken, Hasbeg ile Zengî Candâr ise Melik-Şâh'a meyletmişlerdi[32]. Diğer Irak Selçuklu tarihi kaynakları, ittifâkla Melik-Şâh'ın emîrler tarafından tahta oturtulduğunu belirtiyorlar.

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, Melik-Şâh (III.) b. Mahmûd b. Muhammed'in, 547 (=1152)'de amcası Mes'ûd'un[33] ölümünden sonra tahta çıktığını ve Halîfe tarafından kendisine *Mugîseddîn Melik-Şâh Yemîn-i Emîrü'l-mümînîn* lâkabının verildiğini ekliyor. Kaynakta ayrıca onun eğlenceye düşkün olduğu da kayıtlıdır[34]. Irak Selçuklularının saltanat mücâdeleleri ile geçen bu dönemi hakkında kaynaklarda yer yer birbirini tutmayan değişik rivâyetler yer almaktadır. Bu kaynaklar arasında özel bir ta-

---

32 *Ahbârü'd-devletü's-Selcukiyye*, s. 89.

33 İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 377. Burada Melik-Şâh yanlışlıkla Mes'ûd'un oğlu olarak gösterilmiştir.

34 *Târîh-i Güzîde*, İngilizce trc., s. 104; nşr. Abdulhüseyin Nevâi', s. 358.

rih olan Bondârî, el-Hüseynî ve Râvendî'nin eserleri tafsilât bakımından ayrıca önem taşımaktadırlar. Adı geçen kaynaklar detay açısından bazı özel farklar göstermektedirler. Diğer taraftan Mirhond, muhtemelen kaynakları karşılaştırarak, ortak bir ifade çıkarmıştır. Müşterek ifadeye göre, amcasının yerine tahta çıkan Melik-Şâh şaraba müptelâ idi ve bu yüzden emîrleri onu sevmiyorlardı. Râvendî, Melik-Şâh'ın emîrleri huzuruna daha az kabul edip görüştüğünü, bu yüzden Hasbeg'in, Sultan'ın kendisini hapsedeceğinden çekindiğini hikâye etmiştir. Güya Sultan bu düşüncesini tatbike imkân bulamadan emîrler aralarında anlaşıp, bir tuzak hazırladılar ve bir ziyâfet sırasında Emîr Hasbeg b. Belengerî, onu yakalayarak Hemedân kalesinde hapsetti[35]. Melik-Şâh'ın yakalanmasından sonra Hasbeg, Emîr Cemâleddîn İl-Kafşud* b. Kaymaz'ı, Gıyâseddîn Muhammed'i Hûzîstân'dan getirtmesi için gönderdi. Bu emîr, yolda Muhammed'e Hasbeg'in halîfeye mektup yazarak, Melik-Şâh'ı sultan yapmak için onunla anlaştığını söyledi. Sultan Muharrem 548 (=Nisan 1153)'de Hemedân kapısına gelince, Mes'ûd'un büyük emîrleri onu karşıladılar. Muhammed-Şâh önce Hemedân'a girmemiş, Köşk-i Cedîd'de konaklamıştı. Hasbeg ona paha biçilmez hediyeler sundu. Zengî Candâr, Cemâleddîn İlkafşut, kardeşi, Sultan'ın hasekileri ve Türkmen Şemle** de onunla beraber idiler. Fakat, daha önce anlaştıkları gibi Cemâleddîn b. Kaymaz ve Sârîm Muhammed b. Yunus Sultanî, Hasbeg b. Belengerî ile Azerbâycân hâkimi Zengî Candâr'ı tutukladılar. Şemle ise kurtuldu. Köşk-i Cedîd'de karışıklık çıkınca Hasbeg'in ordusu oraya hücum etti. Onlar bu iki emîrin başlarını kesip, aşağıya fırlattılar.

---

35 *Râhatu's-sudûr*, II, s. 244; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 207; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 692; A. İkbâl, Melik-Şâh'ın 4 ay sonra hal' edildiğini tesbit etmiştir. Bk. *Târîh-i Mufassâl-ı İran*, s. 372.

* Mahmûd Kaşgarî (*Divân-ı Lugâti't-Türk*, I, s. 451), Kavşud, Türk adlarından biridir. Yukarıdaki Kafşud bu adın değişik bir söyleniş şekli olmalıdır. Sultan Mes'ûd'un emîrlerinden biri idi ve muhtemelen 1159'dan önce ölmüştür.

** Avşar Türkmenlerinin başında bulunan bu Oğuz kumandanını Zehebî (*Siyer-ü Alâmi'n-nübelâ*, XXI, nşr. Beşşâr Avvâd Marûf-Muhyî Helâl Serhân, Beyrut 1404 (1984), s. 65), Fars ülkesinin sahibi olarak tanıtmaktadır.

Bunun üzerine ordu dehşete düşüp, dağıldı. Sultanın ordusu Hasbeg'in hazinelerine ve mallarına el koydu ve başlarını Şemseddîn İl-Deniz ile Merâga hâkimi Nusreteddîn Hasbeg b. Ak-Sungur'a gönderdi[36]. O, bu hareketiyle gözdağı vermek istemiş ve emîrlerin kendisine isyan etmekten korkacağını sanmıştı. Ancak, onun bu davranışlarına rağmen, Irak Selçuklu Devleti'nde meselelerin bittiği ve devletin sağlam bir otoriteye kavuştuğu iddia edilemez. Bununla birlikte bütün kaynaklar, onun Hemedân'da tahta oturduktan sonra istediği gibi hareket ettiğini yazdıktan sonra Melik-Şâh'ın durumunu ele almaktadırlar.

Râvendî'nin rivâyetine göre, Muhammed-Şâh Hemedân'da tahta çıktıktan sonra, Melik-Şâh'ı şehirden alıp köşke götürmüş ve orada hapsetmiştir. Ancak Melik-Şâh orada 15 gün kaldıktan sonra, ovaya açılan su yolundan aşağıya inerek kaçmış ve Hûzîstân'a gitmiştir. el-Hüseynî, Arrân'da bulunan İl-Deniz'in, Sultan Muhammed'e mektup yazıp, hizmete hazır olduğunu, istediği kadar Türkmen askeri toplayabileceğini yazdığını ekliyorsa da Bondârî, doğrudan Süleymân-Şâh'ın durumunu ele alıyor[37]. Ancak, biz burada, Muhammed-Şâh'ın Rey vilâyetini Emîr İnanç'a vererek tahtını garanti altına almak istediğini ve Musul, Diyarbekir, Ahlat ve diğer yerlerde de adına hutbe okunduğunu zikretmeliyiz. Ayrıca, Horâsân, Harezmşahlar Devleti ve Hilâfet makamı ile olan ilişkilerinde izlediği siyâsete değinmenin de gerekli olduğu kanaatindeyiz.

Yukarıda değindiğimiz gibi, Sultan Sancar'ın yerine Büyük Sultan olarak tayin edilmiş olan Mahmûd b. Muhammed b. Buğra Han'ın, ülkesindeki Oğuz kabîleleriyle başa çıkamadığını ve bu durumdan faydalanan Muhammed-Şâh'ın da Büyük Sultanlık tesis etmeye çalıştığını nazarı itibara almak lâzımdır.

---

36 *Râhatu's-sudûr*, II, s. 245; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 210; *Ahbârü'd-devleti's-Selcukıyye*, s. 90; krş. *Mecmâü'l-ensâb*, tashih Mîr Hâşim Muhaddis, s. 117; *Habîbü's-siyer*, II, s. 527.

37 *Râhatu's-sudûr*, II, s. 249, 250, 251; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 208, 209, bu müellife göre Muhammed'in Hemedân'a geliş tarihi hicrî 547'dir; *Ahbârü'd-devleti's-Selcukıyye*, s. 89; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 692.

Onun, bu davasını gerçekleştirmek hususunda kendisine taraftar ararken, Harezmşah İl-Arslan [552-567 =(1157-1172)]'la yazışmada bulunduğunu *Umdetü'l-bulegâ'*daki mektuplardan tespit edebiliyoruz. Hatta Halîfe'ye karşı İl-Arslan'ın desteğini sağlamak istemiştir. İl-Arslan, onun halîfe ile arasını bulmak amacıyla hilâfet mahalline bir mektup yazmıştır. Bu mektupta: "*Horâsân'da halen soygun ve çapul hüküm sürdüğü, Mâverâünnehr'in ise kâfirlerin boyunduruğunda bulunduğu, Sultan Muhammed'den başka bir kimsenin İslâm'ın bu ayıplarını örtmeye muktedir olamayacağı böyle bir zamanda, Halîfe hükümetinin Sultan'a karşı olan düşmanlığı unutması gerektiği*" tavsiye edilmektedir[38].

Sultan Muhammed'in davranışları emîrleri kendisinden soğutmuştu. Süleymân-Şâh'ın hapisten çıktıktan sonra, Horâsân'ın Oğuzlar tarafından tahrip edilmesini önlemek üzere yaptığı harekâtı, İbnü'l-Esîr'den doğru olarak aktarmıştık. Ancak, Irak Selçukluları kaynakları doğu meseleleriyle yakından ilgilenmedikleri için bu harekâtı atlamışlar ve doğrudan doğruya Süleymân-Şâh'ın Irak Selçuklu tahtını ele geçirmek için yaptığı teşebbüse yer vermişlerdir. Dolayısıyla mesele hayli karışık ve ifadeler birbiriyle tutarsızdır. Selçuklu kaynakları, Süleymân-Şâh'ın hapisten çıkarıldıktan sonra Şemseddîn İl-Deniz ve Merâga sahibi Nusreteddîn ile mektuplaştığını yazıyorlar. Bunlar Muhammed-Şâh'ın yaptıklarından sonra askerleriyle beraber gidip, Süleymân-Şâh'a katılmışlardı[39]. Râvendî'ye göre yanında ayrıca Merâga ve Tebriz valisi Atabeg Arslan-Aba b. Ak-Sungur (II.) Ahmedîl, Mahkî kalesi hakimi Alp-Kuş Kûnhâr, Fahreddîn Zengî, Kazvîn sâhibi Muzaffereddîn Alp-Argu b. Yarınkuş ve karısının kardeşi Harezmşah Yusuf gibi civar melikleri vardı. Bunlar hep birlikte Hemedân üzerine yürüdüler. Muhammed-Şâh İsfahân'a kaçtı. Yanında Candâr Hasan, Câmedâr Reşîd, Muvaffak Gürd-Bazu, Emîr-i bâr Yemîneddîn, Kaymaz oğulları

---

38 *Kitâb-i 'Umdetü'l-bulegâ ve 'uddetü'l-fusehâ*, vr. 2a-7b. Mektup şöyle başlamaktadır: *Ez hazret-i padişâh-ı İslâm Melik-i 'azâm sa'id u şehîd tâcü'd-dünyâ ve'd-dîn nüvîsed, mevâkıf-ı mukaddeset muazzâmat-u hilâfet ademallahu.*

39 *Şehriyârân-ı Gumnâm*, s. 235; *Habîbü's-siyer*, II, s. 528.

ve kendisiyle beraber Hûzîstân'dan gelmiş olan diğer emîrler vardı[40].

Bondârî'ye göre Hemedân'da tahta oturan Süleymân-Şâh'ın üzerinde, karısı olan Harezmşah Melikesi'nin büyük tahakkümü vardı[41]. Her iki kaynak da Hemedân'da bazı tayinler yüzünden emîrlerle Sultan arasında anlaşmazlık çıktığını belirtiyorlar. Süleymân-Şâh, Fahreddîn Kâşî'yi vezir, Harezmşah'ı da emîr-i hâcîb tayin etmiş, fakat bu şahıslar kendisi gibi devlet işlerine kayıtsız kalmışlardı. Bu yüzden kumandanlar bunları değiştirmek istediler. Bu istekleri yerine gelmeyince, beklemekten usanıp, dağılmaya başladılar. Bondârî tarafından bundan sonrası ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

Bu arada İl-Deniz, İbn Belengerî'nin amcazâdesi Ravvâdî'nin elinden Errâniye'yi çekip almak niyetiyle Azerbâycân'a döndü. Nusreteddîn Ak-Sungur ise kendi ülkesine dönmeye karar verdi. Kalan emîrler Şemseddîn İl-Deniz'in gidişinden sonra Nusreteddîn ile Karategin çayırında bir meşveret yaptılar. Burada Sultan'ın vezîriyle Harezmli kumandan Yınal-Tegin'i tutuklamaya karar verdiler. Kaynağın tafsilâtıyla verdiği bu bilgiden emîrlerin, Harezmşah soyundan olan kumandanların güç kazanmalarından çekindikleri ortaya çıkıyor. Çünkü onlara göre Sultan, Harezmşah'ın kız kardeşi ile evlidir ve dolayısıyla onların etkisi altındadır. Sultan, bu sırada yeni evlenmiş bulunduğu kardeşinin zevcesi yani, Gürcü prensesi ile gerdeğe girmiş iken, Harezmşah'ın kardeşi olan eski zevcesi kendisine karşı bir komplo kurulduğunu, şayet kaçmazsa yakalanacağını söyledi. Süleymân-Şâh, bu uyarı üzerine yanında Harezmli kumandanlar olduğu halde Hemedân'dan kaçtı. Diğer emîrler sabahleyin onu aradıklarında bulamadılar. Daha önce İsfahân'a kaçtığından söz ettiğimiz Muhammed-Şâh, bu haberi duyunca yeniden Hemedân'a girerek tahta çıktı. Süleymân-Şâh ise Mâzenderân'a,

40 *Râhatu's-sudûr*,II, s. 252; Hamdullâh Müstevfî (*Zafernâme*, vr. 284a), Süleymân-Şâh'ın hitâbının Kâsım, lâkabının Rükneddîn olduğunu zikretmektedir.

41 *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 211; *Şehriyârân-ı Gumnâm*, s. 235.

Horâsân'a ve Tabes Gilekî'ye gitti ve oradan 500 süvari ile birlikte Isfahân üzerine yürüdü[42].

Sultan Sancar'ın esareti sırasında, Süleymân-Şâh'ın Horâsân'a gittikten sonra orada tutunamayıp, Mahmûd Han'dan kaçarak İsfehbed Şah Gâzî Rüstem'e sığındığını daha önce zikretmiştik. İbn İsfendiyâr'ın bu konudaki rivâyetinden anlaşılıyor ki, Süleymân-Şâh, Mîrhond'un anlattığı gibi Hemedân'dan Horâsân'a kaçmış, sonra da Mahmûd Han'dan korkarak Mâzenderân'a geçmiştir. Nitekim İbnü'l-Esîr ve diğerleri de bunu doğruluyorlar[43].

O, bundan sonra Irak-ı Acem'i ele geçirmek için hazırlıklar yaptı. Orada kaldığı 2 ay boyunca maiyetiyle birlikte her gün eğlence ve ziyafetler tertip ederek Meydân-ı Tapan'da vakit geçirdi. Bu sırada Gilân, Deylem ve Taberistân'ın diğer bölgelerinden 20.000 adam toplandı. İsfehbed onun bütün ihtiyaç ve teçhizâtını tamamlayıp, onu Rey'e gönderdi ve orada tahta oturttu. Azerbâycân ve Irak emîrleri onun etrafında toplandılar[44].

Yalnız İbn İsfendiyâr'ın bu detayı ve toplamış olduğu 20.000 kişilik ordu hakkındaki rivâyeti diğer kaynaklarda yoktur. Kaynaklar onun Horâsân'dan sonra 550 (=1155-1156) senesinde Sultan Sancar'ın ölümünden önce, 500 süvari ile birlikte Isfahân üzerine yürüdüğünü, fakat İsfahânlılar tarafından kabul görmediği için çaresiz kalarak Bağdâd'a gittiğini yazmaktadırlar ki, sonuç itibarıyla bu bize, onun hiç bir yerde kabul görmediğini anlatıyor. Neticede Süleymân-Şâh, Irak'ta hâkimiyetini tesis için, tek çarenin Halîfe ile işbirliği yapmak olduğuna karar verdi. Bu amaçla Halîfe'den izin alarak Bağdâd'a gitti. Bon-

42 *Râhatu's-sudûr*, II, 253; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 212; krş. *Ravzatu's-safâ*,., IV, s. 692.

43 *el-Kâmil*, XI, s. 177; *Habîbü's-siyer*, II, s. 528.

44 E. G. Brown, *An Abridged Translation of the History of Tabaristân Compiled about A.H. 613 (A.D. 1216)* by Muhammad b. al-Hasan b. İsfendiyâr (GMS, vol. II), s. 61; krş. İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, II, s. 90; Bondârî (s. 218), Süleymân-Şâh'ın Rey'den sonra Bağdad'a gittiğinden bahsetmektedir.

dâri[45] onun karşılanışını ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır, çünkü *Zübdetü'n-nusrâ*'nın müellifi el-Kâtib el-İsfahanî, bu sırada Bağdâd'da bulunduğundan olayları kendi gözleriyle görmüştür. Burada ona *el-Melikü'l-müstâcîr (sığıntı Melik)* diyorlardı. Halîfe el-Muktefî kendisini Selçukluların tahakkümünden kurtarmak istiyordu. O, bu maksatla Muhammed'e karşı Süleymân-Şâh'ı destekledi. Süleymân-Şâh sultan ilân edilip, kendisine maaş bağlandı ve alâmetler verildi[46]. Ayrıca Şerefeddîn el-Horâsânî de ona vezîr tayin edildi. Bundan sonra Süleymân-Şâh'ı, Halîfe'nin maiyetine katmış olduğu askerlerle birlikte Azerbâycân'da görüyoruz. Bunlar İl-Deniz'le ittifâk etmek üzere Errâniye'ye geldiklerinde, Muhammed de Emîr İnanç ile birleşip Azerbâycân'a geldi.

İki ordu arasında Aras nehri kıyısında yapılan savaş sonunda Muhammed-Şâh galip geldi. Pek çok ganimet ele geçirdi ve bir süre Nahcevân'da kaldı[47]. El-Hüseynî, onun burada ikameti sırasında Gürcülerle bir barış antlaşması yaptığından bahsediyor. Ayrıca İl-Deniz'in ona mektup yazarak, özür dilediğini ve itaat ettiğini el-Hüseynî ile birlikte Râvendî de yazmaktadır[48].

Diğer taraftan Muhammed karşısında mağlup olan Süleymân-Şâh ve askerleri Bağdad'a doğru kaçmak zorunda kaldılar. Yolda Karabel Derbendi'nde Musul Emîri Zeyneddîn Alî Küçük onun karşısına çıktı ve yakalayarak Musul'a götürdü. Bondârî bu olayın 551 Şaban (=1156 Eylül-Ekim) ayında vuku bulduğunu kaydederken[49], diğer Irak müellifleri tarih vermiyorlar.

---

45 *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 219, 220, 221; krş. *Râhatu's-sudûr*, II, 255; *Târîh-i Güzîde*, nşr. Abdülhüseyin Nevâi', s. 459; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 692; *Habîbü's-siyer*, II, s. 528; *Târîh-i Mufassâl-ı İran*, s. 373.

46 *el-Muntazam*, XVII, s. 106'ya göre, Muharrem 551 (=Şubat-Mart 1156)'da Horâsân'dan ayrılan Süleymân-Şâh'ın Halîfe tarafından Sultan ilân edilmesi münasebetiyle, hutbede önce Sancar'ın sonra Süleymân'ın adı okutulmuştur; *Mecmâü'l-ensâb*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, s. 118; krş. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, V, s. 451; E. Merçil, "İldenizliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, İstanbul 1992, s. 82.

47 *el-'Urâzâ fî Hikâyeti's-Selcûkiyye*, s. 142; *Habîbü's-siyer*, II, s. 528.

48 *Râhatu's-sudûr*, II, s. 256; *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, s. 99.

49 *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 221.

Yukarıda amcası Süleymân-Şâh'a karşı zafer kazandığını gördüğümüz Gıyâseddîn Muhammed, bu savaştan sonra Azerbâycân vilâyetini Merâga hâkimi olan Arslan-Aba b. Ak-Sungur (II.) b. Ahmedîl'e vererek onu kendi tarafına çekti. Mali ve askeri durumunu düzelten Muhammed, Irak'tan Selçuklu hâkimiyetini silmek isteyen Halîfeye karşı harekete geçebilecek duruma geldiğini hissediyordu. Ayrıca, emîrleri de ya kaybettikleri iktalarını geri almak ya da yeni ikta'lar kazanmak için, onu Bağdâd üzerine yürümeğe teşvik etmekteydiler. Hazırlıklarını tamamlayan Muhammed-Şâh, Bağdâd üzerine yapacağı sefer için harekete geçti. Râvendî, onun 550 yılı sonlarında (=1156 yılı başı) harekete geçtiğini ayrıntılarıyla yazıyor[50], ancak Bondârî, bu olay hakkında Zilkâde 551 (=1157 yılı başları) tarihini vermektedir ki, Azerbâycân'da cereyan eden savaşa nispetle biz bu ikincisinin daha doğru olduğunu sanıyoruz[51]. Muhammed, Tekrît kalesine geldiğinde, orada mahpus bulunan Arslan-Şâh b. Tuğrul'u hapisten çıkardı. Kasr-ı Kuda menzilinde iken, Halîfe'nin veziri İbn Hübeyre de Dicle nehri kenarında ordugâh kurdu. Halîfe el-Muktefî, böyle bir muhasaraya daha önceden Dicle üzerinde yaptırdığı binlerce gemi ile hazırlanmıştı. Muhammed-Şâh, batı tarafından Bağdâd'ı muhasaraya başladı. Musul Emîri Zeyneddîn Alî Küçük de ona yardıma geldi[52]. Bondârî, Bağdâd kuşatmasını çok ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Ona göre, 552 (=1157-1158) senesinde kuşatma sürerken, Halîfe'nin vezîri, Atabeg İl-Deniz ile mektuplaşmakta ve onu iki şehzâdeden biri yani Melik-Şâh yahut Arslan-Şâh ile birlikte Hemedân üzerine yürümeye teşvik etmekteydi. Nihâyet Melik-

---

50 *Râhatu's-sudûr*, II, s. 256; krş. Mîrhond (IV, s. 692) olayı anlatmakla beraber herhangi bir tarih vermiyor; *Habîbü's-siyer*, II, s. 528; Ayrıca bk. *Tecârîbü's-selef*, nşr. A. İkbâl, s. 305.

51 *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 226; *el-Muntazam* (XVII, s. 107)'da ise Bağdâd kuşatması aynı yılın Receb ayında anlatılmaktadır ki, savaşın bir kaç ay uzaması Zilkâdeye tesadüf etmektedir; krş. Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr*, II, s. 555.

52 *el-'Urâzâ fî Hikâyeti's-Selcûkiyye*, s. 143; Bağdad kuşatması hakkında ayrıca bk. *Zafernâme*, vr. 284a.

Şâh ile Atabeg İl-Deniz'in Hemedân'a hücum ile her şeyi ele geçirdiklerine, ikta'lar dağıttıklarına, mahsulleri ve vergileri topladıklarına dair haberler gelmeye başladı. Bağdâd kuşatması ise gittikçe uzuyordu.

Bunun üzerine hâcegîler, emîrler ve diğer devlet erkânı toplandılar. Bunlar arasında Vezîr Şemseddîn Ebü'n-Necîb el-Asâm el-Dergüzînî, Müstevfî Radıyeddîn Ebû Sa'dü'l-Havâfî, istifâ nâibi Kemâleddîn Ebû Reyhân ve ümerâdan Atabeg Ayaz, İzzeddîn Satmaz b. Kaymaz el-Harâmî, Şerefeddîn Gürd-Bazu ve Mes'ûdü'l-Bilâlî vardı. Zeyneddîn Alî Küçük de bunların fikrine katıldı. Emîrler son bir hücuma daha karar verdiler. Ordu, Rebi'ülevvel ayında Çarşamba günü köprüden geçmeye karar verdiyse de şiddetli rüzgâr sonucunda köprü koptu. Karışıklıklar artınca Sultan ve Zeyneddîn Alî Küçük dönmeye mecbur oldular. Muhammed-Şâh, 24 Rebi'ülevvel 552 (=6 Mayıs 1157)'de Hemedân'a hareket etti[53]. A. İkbâl[54]'a göre, İl-Deniz ile Melik-Şâh Rey tarafına döndüler, fakat Rey Valisi İnanç onları mağlup etti ve Sultan Muhammed Hemedân'a ulaşmadan kendisi oraya giderek, bu Sultan adına orayı tasarruf etti. Bu bilgiyi elimizdeki kaynaklarda bulmamız mümkün olmadı. Elimizde mevcut olan kaynaklar aşağıda anlatacağımız rivâyeti nakletmektedirler.

Hemedân'da ise Muhammed'in Bağdâd kuşatmasını kaldırarak geri döndüğünü ve şehre 5 menzil yaklaştığını duyan Melik-Şâh, İl-Deniz'le beraber oradan uzaklaştı. İl-Deniz Tekrît'e giderken, Melik-Şâh Hûzîstân'a döndü. Muhammed Hemedân'a döndükten sonra kardeşi Melik-Şâh ile olan ihtilâfı barış

---

53 *Zeylü Târîhi Dimaşk*, s. 343; 552 (=1157)'de Muhammed b. Mahmûd Bağdâd'ı kuşatmaya devam etmekte ve Halîfe el-Muktefî, ona karşı şiddetle karşı koymaktaydı, bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Türkçe trc. Mehmet Keskin, XII, İstanbul 1995 , s. 430.; Bar Hebraeus bu olayı ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bk. *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Türkçe trc. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1987, s. 397; Ayrıca bk. *el-Muntazam*, XVII, s. 111; *Sahâifü'l-ahbâr*, II, s. 555; M. TH. Houtsma, "Muhammed b. Mahmûd", *İA*, VIII, s. 481.

54 *Târîh-i Mufassâl-ı İran*, s. 373.

yoluyla halletmek amacıyla ona Hûzîstân sancağını verdi. Belki de bütün bu olayların verdiği üzüntü ve yorgunluk dolayısıyla hasta düşen ve bu karışıklıkları teskin için kardeşi Melik-Şâh üzerine yürüyemeyen Muhammed, kendisini veliahd ilân etmeyi vaat etti. Fakat o, Hûzîstân'da tutunamadı, zira Şemle diye maruf olan Ay-Togdı b. Güç-Togan orayı zaptetmişti. Bu yüzden Melik-Şâh bir süre oradan oraya memleketleri dolaştı. Muhammed'e gelince, hazinesi bomboştu. O, bundan sonra hiçbir harekâtta bulunmadı. Kışın Sâve'ye gidiyor, yazın Hemedân'a dönüyordu. Sıhhati bozulmuş olmasına rağmen, Kirmân Melikinin kızıyla evlenmeye kalktı. Sultan Hatun-u Kirmânî'yi isteme ve getirtmeleri için Şihâbeddîn Miskâl-i Bozorg ile İmâm Şeybânî'yi göndermişti. Bunlar, Receb 554 (=Temmuz-Ağustos 1159)'te Hemedân'a döndüler. Sultan mehaffe (tahtırevân) içerisinde onları karşılamaya çıktı. Hatun, 5 ay padişahın nikâhında kalmıştı. Fakat, Sultan hasta olduğundan onunla gerdeğe girmeden Zilkâde sonunda Cumartesi günü 554 (=12 Aralık 1159) tarihinde vefat etti[55]. O sırada Muhammed'in ölmesi barışın tesisine yeterli olmadı.

Muhammed küçük yaşta bir çocuk bırakmıştı. Orduların bu çocuğa itaat etmeyeceklerini tahmin ediyordu. Çocuğunu Atabeg Ak-Sungur el-Ahmedîlî'ye tevdî ederek, onu memleketi olan Merâga şehrine götürmesini[56] söylemişti. Sair Meliklerin hepsi muhtelif gruplara ayrıldılar. Bazıları Muhammed'in kardeşi Melik-Şâh'ın hizmetine girdiler. Büyük bir kısmı ise, Süley-

---

55 *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 254, 255, 256; *el-Muntazam* (XVII, s. 137)'a göre, Zilhicce 554 (=Aralık 1159-Ocak 1160)'de Hemedân önlerinde vefat etmiştir; krş. *El-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 208; *Câmi'ü't-tevârîh*, I, nşr. Muhammed Rûşen-Musafa Mûsevî, s. 218; *el-'Urâzâ fî Hikâyeti's-Selcûkiyye*, s. 142; Gıyâseddîn Muhammed hakkında daha geniş bilgi için bk. Bondârî, s. 254-258; Ölümü hakkında daha bk. *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 748a; *Zafernâme*, vr. 284b; *el-Vâfî bi'l-Vefâyât*, VI/V, nşr. Sven Dedering, s. 8; *Sahâifü'l-ahbâr*, II, s. 555.

56 *Câmi'ü't-tevârîh*, I, nşr. M. Mûsevî, s.318; A. Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, s. 236, bu çocuğun adı yazılmamıştır; Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Garbî Tatarların Târih-i Umûmîsi*, III, Türkçe trc. Hüseyin Cahîd, İstanbul 1924, s. 429.

mân-Şâh'ı tercih ettiler[57]. Bir kısmı da Arslan b. Tuğrul'un tarafını tuttular. Atabeg Şemseddîn İl-Deniz de bunların içerisinde idi.

Bu sırada askeri bakımdan en güçlü durumda bulunan Rey Valisi İnanç Süleymân-Şâh'a meyletmekteydi. Muvaffâk Gürd-Bazu, Nasıreddîn Ak-Kuş, İzzeddîn Satmaz ve Atabeg Ayaz da en nüfuzlu emîrler idiler. Fakat, bu sırada devletin bütün işleri, Selçukluların en eski hizmetkârlarından olan Şerefeddîn Gürd-Bazu'nun elinde bulunuyordu. Bu emîr akıllı hareketleri ile bu ailenin nüfuzunu ve kudretini muhafazaya muktedir oluyordu[58].

Bunlar aralarında görüşerek İnanç'ı çağırmaya karar verdiler. İnanç gelince, Süleymân-Şâh'ın mahpus bulunduğu Musul'dan getirtilmesine karar verildi. Musul Emîri Atabeg Kutbeddîn Mevdûd, onu mükemmel bir ordu ile teçhiz ederek yola çıkardı[59]. el-Hüseynî, değişik bir rivâyetle, Irak emîrlerinin Zeyneddîn'e mektup göndererek, Melik Süleymân'ı kendilerine yollamasını istemelerini, onun da Süleymân'ı teçhiz ederek, Musul ümerâsından Sârîmîddîn'le beraber yola çıkardığını yazmaktadır. Bondârî ise, Irak emîrlerinin aralarında anlaşarak, Kazvîn sahibi Muzaffereddîn Alp-Argu'yu, Süleymân'ı getirtmek için Musul'a gönderdiklerini yazıyor. Müellif devamla zaten Zeyneddîn Alî Küçük'ün, Muhammed'in ölüm haberini alır almaz Süleymân'ı hapisten çıkararak ondan sağlam sözler alıp yola çıkardığını belirtiyor. Bütün bu değişik rivâyetlere rağmen, neticede Süleymân-Şâh'ın Musul'dan gelip Hemedân'da yeniden tahta çıkarıldığı konusunda ittifâk vardır. Râvendî'nin bir kaydına göre o, 12 Rebi'ülevvel 555 (=22 Mart 1160)'te yeniden Hemedân tahtına oturtuldu. Türk eşrâfı yeni sultana itaatini arz ettikten sonra, Şihâbeddîn Sika vezîrliğe, Muzaffereddîn Alp

---

57 *Câmi'ü't-tevârih*, I, s. 319; Melik-Şah'ın Hûzistân'ı zaptı tarihi Hâfız-ı Ebrû (vr. 748a) tarafından da 553 (=1158-1159) yılı olayları arasında zikredilmektedir.

58 Deguignes, , III, s. 430.

59 *el-'Urâzâ fî Hikâyeti's-Selcûkiyye*, s. 144; *el-Vâfî bi'l-Vefâyât*, VI/V, s. 8.

Argu da emîr-i hâcîbliğe tayin edildi. Devlet işleri ise aslında Emîr İnanç'ın iradesine tâbi bulunuyordu. Süleymân-Şâh, İl-Deniz'in kuvvet ve kudretinden çekiniyordu. Vezîr, İl-Deniz'in Hemedân üzerine yürüyerek Arslan-Şâh'ı tahta oturtmak için harekete geçeceği ihtimalini hesaba katarak Errân vilâyetinin menşurunu Arslan-Şâh'a gönderdi. Diğer taraftan Arslan-Şâh veliahd ilân edilerek, hutbe ve sikkeye onun adı da sokuldu[60].

Süleymân-Şâh'ın işleri düzeldikten sonra Emîr İnanç Rey'e döndü. Gürd-Bazu, İzzeddîn Satmaz ve Nasıreddîn Ak-Kuş arasında ise eskiden beri bir zıddiyet ve geçimsizlik vardı. Bu ikisi Gürd-Bazu'yu ortadan kaldırmak için fırsat kollamaktaydılar. Fakat bu düşüncelerini bir türlü fiile çıkaramıyorlardı, çünkü büyük bir orduya sahip olan Gürd-Bazu çok ihtiyatlı bir kumandandı. Bu sırada onların niyetlerini sezmiş olacak ki Gürd-Bazu, Atabag İl-Deniz'e bir adam göndererek, Arslan-Şâh'ı getirmesi için teşvik etti. İl-Deniz, Arslan-Şâh'la birlikte Hemedân'a doğru harekete geçerken, emîrlerin bir kısmı Gürd-Bazu'nun etrafında toplandılar ve bir kısmı da dağıldılar. İbnü'l-Bâzdâr memleketine, Ak-Kuş Erdebîl'e, İnanç Rey'e, Emîr Satmaz b. Kaymaz el-Harâmî ise Kûm'a gitti[61].

Süleymân-Şâh, içkiye müptelâ olduğu için emîrlerle pek görüşmezdi. Irak Selçukluları Sultanı'nın bu durumu, emîrlerin başka bir taht ortağı ile ittifâk yapmalarını kaçınılmaz kılmaktaydı. Bu durumu sezen Süleymân-Şâh, emîrlerin kendisini istemediğini görünce, onlara hazinesini alarak, çekip gitmesi için kendisine izin verilmesini teklif etti. Fakat emîrler, Rey Valisi İnanç'a danışmadan bu teklifi kabul edemeyecekleri cevabını verdiler. İnanç ise: "Mademki onu istemiyorsunuz serbest bırakmak uygun olmaz, zira yeniden adam toplayıp, benim başımı ağrıtabilir." şeklinde karşılık verdi. Emîrler bunun üzerine

60 *Ahbâru'd-devleti's-Selcukıyye*, s.101; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 257, 258, 261, 262; *Râhatu's-sudûr*, II, s. 262-264; 'İmâdeddîn İsmâîl Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbârü'l-beşer*, III, Beyrut tarihsiz, s. 36; *el-'Urâzâ fî Hikâyeti's-Selcûkiyye*, s. 144; *Mecmâü'l-ensâb*, tashih Mîr Hâşim Muhaddis, s. 119; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 692.

61 *Râhatu's-sudûr*, II, s. 264; *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukıyye*, aynı yer.

onu gözaltında tutmaya karar verip, İl-Deniz'le Arslan-Şâh gelinceye kadar [Ramazan sonları 555 (=Eylül-Ekim 1160)] köşkün etrafına muhâfızlar yerleştirdiler. Sonra Arslan-Şâh gelip tahta oturunca (1160-1177) köşke hapsettiler. Bir ay sonra İl-Deniz'le Arslan-Şâh İsfahân tarafına giderken, Süleymân-Şâh'ı Alâüd-devle kalesine naklettiler[62]. O, bu kalede 12 Rebi'ülâhir 556 (= 10 Nisan 1161)'da öldü[63].

Süleymân-Şâh'ın cesedi kardeşi Mes'ûd'un türbesine[64] defnedildi. Bu konuda Bondârî zehirletilerek öldürüldüğünü söylerken, Râvendî ve el-Hüseynî boğularak öldürüldüğünü[65] belirtiyorlar. Bu sonuncu kaynağımız, onu Gürd-Bazu'nun yakalayıp, boynuna bir yay kirişi takarak boğduğunu yazıyor ki, bu rivâyet eski Türk geleneğine uygun olduğu için daha doğru olsa gerektir. Zira, biz Türk hükümdâr ailesinden olan kimselerin kanları akıtılmadan yay kirişi ile boğdurularak öldürüldüklerini bilmekteyiz.

Diğer taraftan Sultan Melik-Şâh da muhtemelen bundan kısa bir süre önce İsfahân'da zehirletilmişti. Bondârî'nin rivâyetine göre, Melik-Şâh amcası tahta çıkınca, onun zevk ve eğlence ile vakit geçireceğini bildiğinden, kafi derecede hazırlık yapıp, çok sayıda askerle birlikte İsfahân'a geldi. İsfahân halkı onu sevinçle karşılayıp, itaat etti. Melik-Şâh, halkı kendisine celb etmek için etrafa mektuplar göndermekle beraber, kendisi de zevk ve eğlenceye daldı. Bir ay sonra onun ölüm haberi geldi[66].

---

62 *Râhatu's-sudûr*, II, s. 265,266; *el-'Urâzâ fî Hikâyeti's-Selcûkiyye*, s. 146; *Mecmâü'l-ensâb*, tashih Mîr Hâşim Muhaddis, s. 118 vd.

63 *Mecmâü'l-ensâb*, tashih Mîr Hâşim Muhaddis, s.119; Süleymân-Şâh'ın ölümü Bondârî (s. 264) ve Nizâm el-Hüseynî (s. 146) tarafından 13 Rebi'ülevvel 556 (=3 Mart 1161) olarak; Reşidüddin Fazlullah (I, nşr. M. Rûşen-M. Mûsevî, s. 319) tarafından da gün belirtilmeden Rebi'ülâhır ayında gösterilmektedir.

64 Mes'ûd'un mezarı Hemedân'da Celâlü'd-devle İkbâl'in medresesinde bulunmaktadır. Zahîreddîn Nîşâbûrî, *Selçûknâme*, s. 65; krş. F. Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *İA*, VIII, s. 140.

65 *Râhatu's-sudûr*, II, 266; *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukıyye*, aynı yer.

66 *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 263; İbn Kesir (XII, s. 440 ve 439), Melik-Şah b. Mahmûd'un 555 (=1160) senesinde öldüğünü yazmaktadır; Melik-Şâh'ın ölümü hakkında ayrıca bk. *Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri' l-beşer*, II, s. 98;

Bir rivâyete göre Vezîr Yahya b. Hübeyre ona zehir içirecek birini bulmuş ve bu işi ona yaptırmıştı. Çünkü Halîfe el-Muktefî ve veziri Yahyâ b. Hübeyre, onun Bağdâd üzerine yürümesinden korkuyorlardı. Fakat, bu hâdisenin üzerinden fazla zaman geçmeden Halîfe el-Muktefî'nin de 2 Rebi'ülevvel 555 (=12 Mart 1160)'te öldüğünü görüyoruz[67].

Süleymân-Şâh'ın ölüm haberi açıklanınca, İl-Deniz tarafından Bağdâd'a Arslan-Şâh adına hutbe okunması için emir gönderildi. Fakat el-Muktefî'nin ölümüyle birlikte yerine geçmiş olan el-Müstencîd (1160-1170), artık Selçukluların hüküm ve nüfuzundan korkmadığı için, bu emri icra etmekten imtina etti[68]. Diğer taraftan İl-Deniz'in İran ve Irak'taki Selçuklu topraklarına hâkim olmak istediğine kanaat getiren ve Arslan-Şâh üzerindeki nüfuzunu çekemeyen İsfahân Valisi Satmaz b. Kaymaz ile Rey Valisi İnanç da Arslan-Şâh'ı tanımayarak isyan ettiler. Fakat, Arslan-Şâh, İl-Deniz'in yardımıyla bütün bu isyanları bastırarak, duruma hâkim oldu[69] ve onlarla sulh yapmayı başardı. Bundan sonra, Arslan-Şâh'ın hâkim olduğu çeşitli bölgelerdeki emîrler, ona birer birer itaatlerini arz etmeye başladılar. Bu cümleden olarak adına hutbe okutup, para bastırdılar. İtaat eden emîrlerden birisi de bizim asıl konumuz olan ve Horâsân bölgesine hâkim bulunan Mü'eyyed Ay-Aba'dır. Horâsân'da Selçuklu haâkimiyetinin sönmeye başladığı bir sırada, işte Arslan-Şâh Irak-ı Acem'de böyle bir az otorite sağlamaya muvaffak olmuştu.

---

67 *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 227a; *Mir'âtu'z-zamân*, VIII, s. 236; *el-Muhtasar fî Târihi Ahbâri'l-beşer*, III, s. 37; *Tecârîbü's-selef*, s. 306.

68 *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 749a; *Câmi'ü't-tevârîh*, I, nşr. M. Rûşen-M. Mûsevî, s. 319; M. H. Yınanç, "Arslan-Şâh", *İA*, I, s. 611; *Târîh-i Güzîde*'de (nşr. Nevâi', s. 461) ise Halîfe'nin Arslan b. Tuğrul'a *Sultan Rükneddîn Arslan Kâsım Emîrü'l-mümînîn* lâkâbının verildiği belirtiliyor. Ancak, bunun daha geç bir tarihte olması muhtemeldir; Deguignes, III, s. 431.

69 *Târîh-i Güzîde*, nşr. Abdülhüseyin Nevâi', s. 461; *Câmi'ü't-tevârîh*, I, nşr. M. Rûşen-M. Mûsevî, s. 319; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 694; krş. Deguignes, III, s. 432; Arslan-Şâh'ın karşısına rakip olarak çıkarılan Muhammed b. Tuğrul ve Fars atabeglerinin de bu mücâdelelere karışması hakkında özel bir çalışma için bk. *Salgurlular*, s. 39.

IV. HORÂSÂN'DA ḪÂKİMİYET MÜCÂDELELERİ

A. Mü'eyyed Ay-Aba İle Emîr Aytak Arasındakı Savaş

Sultan Sancar'ın memlûku olan Emîr Mü'eyyed Ay-Aba, Sancar'ın esâreti sırasında önemli mevkilere geçmiş ve Horâsân askerlerinin kumandanı olmuştu. Mü'eyyed Ay-Aba'nın Horâsân'daki karışıklıklar sırasında şanı ve şöhreti artmış, kaynakta isimleri belirtilmeyen emîrlerin büyük bir kısmı da ona itaatlerini arz etmişlerdi. O, Nîşâbûr, Tûs, Nesâ, Ebîverd, Şehristân ve Dâmegân'ı ele geçirip, Oğuzları bütün bu yerlerden uzaklaştırdı, büyük bir kısmını da öldürdü. Diğer taraftan halka iyi ve adâletli davranarak, onları kendi tarafına çekti. Haraç almaya lâyık olanlara bol haraç verdi. Böylelikle ülkesi ve adamları çoğaldı[70]. Bu yüzden çok sayıda emîr onu kıskandı. Bunlar arasında Sancar'ın emîrlerinden İhtiyareddîn Aytak[71] da vardı. Emîr Aytak, şahsi ihtirasları yüzünden Mü'eyyed Ay-Aba'dan ayrıldı. Bazen Harezmşah İl-Arslan'ın, bazen Şâh-ı Mâzenderân Gâzî Rüstem'in yanına gidiyor, bazen de içinden muhalefet etmekle beraber Mü'eyyed Ay-Aba'ya itaat etmiş gibi görünüyordu.

Emîr Aytak, 552 (=1157-1158) tarihinde 10.000 süvârisiyle Mâzenderân'dan ayrıldı. Baskın ve yağma yapmak isteyen ve Mü'eyyed'den ayrılan herkes ona katıldı. Aytak, Horâsân'ı ele geçirmek üzere Nesâ ve Ebîverd yöresinde ikamet etti. Fakat Mü'eyyed'e muhalefet ettiğini belli etmiyor, bilâkis onu desteklediğini bildiriyor, ancak kalbinde aksini gizliyordu.

Mü'eyyed Ay-Aba, hemen ona karşı cephe almayıp, anlaşabilmeyi hâvi mektuplar gönderdi. Fakat içinden ona karşı kin

---

70 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 159 vd; nşr. Tornberg, XI, s. 183 vd.

71 İbn İsfendiyâr (s. 94), Sultan Sancar'ın ölümünden sonra büyük Türk emîrlerinden Aytak'ın İsfehbed Şâh Gâzî Rüstem'in hizmetine girdiğini belirtmektedir; krş. *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 77; Barthold, Dîhistân hükümdârı Aytak'tan Harezmşah İl-Arslan'ı hami olarak tanıyan tek Oğuz reisi olarak bahsetmektedir Dîhistân, Oğuzların bulunduğu bir uç bölgesidir ve Aytak'ın askeri gücünün büyük bir bölümü Oğuzlara dayanıyordu, bk. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 357.

duymaktaydı. Mü'eyyed, karşılıklı yazışmalardan sonra, mektuplaşmayı bırakıp onunla çarpışmaya geçti. Bir süvâri grubuyla üzerine yürüyüp, ona baskın düzenledi. Aytak'ın kuvvetleri dağıldı ve kendisi canını zor kurtardı. Mü'eyyed, Aytak'ın ve askerlerinin mallarıyla bir çok ganimete sahip oldu. Aytak, bozgun halinde Mâzenderân'a gitti ve Şah Gâzî Rüstem'den yardım istedi.

Şah Gâzî Rüstem ile kardeşi Alî arasında hâkimiyet konusunda mücâdele vardı ve Rüstem'in gücü kuvveti artmıştı. Aytak, Mâzenderân'a ulaşınca Rüstem'in kardeşi Ali'de ona katıldı. Aytak onu öldürüp, başını da kardeşi Rüstem'e gönderdi. Bu Rüstem'in çok gücüne gitmişti. Kızıp, öfkelendi ve: *"Etimi ben kendim yerim, onu başkasına yedirmem"* dedi. Bu yüzden iki müttefikin arası kısa bir süre için bozuldu.

Aytak, bu arada Horâsân'da yağma ve çapul hareketlerine devam ediyordu. Özellikle İsferâyîn şehrine çok zarar verdi ve sonunda şehir harabeye döndü. Sultan Mahmûd b. Muhammed ile Mü'eyyed Ay-Aba onunla anlaşmak için mektuplar gönderdiler. Fakat Aytak, onların bu isteğini kabul etmedi. Bunun üzerine Sultan Mahmûd ve Mü'eyyed askerleriyle birlikte onun üzerine yürüdüler. Aytak'a yaklaşınca, onun askerlerinden bir çoğu da onlara katıldı. Aytak, onların önünden kaçarak 553 yılı Safer ayında (=Mart 1158) Taberistân'a gitti. İkisi askerleriyle onu takip ettiler.

Bundan sonra Şâh-ı Mâzenderân Gâzî Rüstem, Aytak'a haber gönderip barış talebinde bulundu. Aytak, bu teklifi kabul edip, barış yaptı ve Şah-ı Mâzenderân'a birçok mal ve değerli hediyeler ile birlikte oğlunu da rehine olarak gönderdi. Oğlu daha sonra geri dönmüştür[72].

---

72 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 189 vd; nşr. Tornberg, XI, s. 225 vd.; *Ikdu'l-cumân*,VI, vr. 260b.

B. Mü'eyyed İle Sungur El-Azîzî Arasındaki Savaş

Sungur el-Azîzî, Sultan Sancar'ın Mü'eyyed Ay-Aba ile rekâbet ve mücâdele eden emîrlerinden biriydi. Mü'eyyed Ay-Aba, Emîr Aytak ile savaşırken Sungur, Sultan Mahmûd b. Muhammed'in ordugâhından ayrılıp Herât'a gitti. Sungur el-Azîzî Herât'a geldiği zaman orada Türklerden bir topluluk vardı. Türkler, Sungur'a tâbi olarak şehrin müstahkem mevkilerine çekildiler. Sungur'a Gur hükümdârı Melik Hüseyin ile yardımlaşması tavsiye edildiyse de, o bunu kabul etmedi ve tek başına kaldı. Emîrlerin Sultan Mahmûd aleyhine anlaşmazlığa düştüklerini gören ve bu sebeple hırsı artan Mü'eyyed Ay-Aba, Herât üzerine yürüdü. Herât'a varınca orada bulunanlar biraz karşı koymakla beraber, daha sonra şehirdeki Türkler Mü'eyyed'e itaat arz ettiler. Bu tarihten sonra Sungur'dan haber alınamadı ve hakkında hiçbir bilgi edinilemedi. Bazılarına göre atından düşüp öldü; başka bir rivâyete göre ise, Türkler onu ansızın yakalayıp öldürdüler.

Sultan Mahmûd, Mü'eyyed'in ardından ordusuyla Herât'a doğru harekete geçince, Sungur'un askerlerinden bir kısmı Emîr Aytak'a katıldılar. Tûs ve köylerine baskın düzenleyip yağmaladılar. Ekinler mahvoldu, bütün ülke harap oldu. Karışıklıklar ve olaylar Horâsân'ın her yerinde yayıldı. Kaynakların ifadesiyle Horâsânlılara göz değdi, çünkü onlar Sultan Sancar devrinde bolluk, refah ve emniyet içinde yaşamışlardı[73].

C. Mâverâünnehr Olayları Ve Oğuzların Horâsân'da Tekrar Karışıklıklar Çıkarmaları

Oğuz Türkleri Belh şehrine yerleştikten sonra, artık Horâsân yöresinde yağma ve katliam yapmaktan vazgeçtikleri gibi, hepsi birleşerek Hakan Mahmûd b. Muhammed b. Buğra Han'a itaat etmişlerdi. Hakan Mahmûd'un en gözde adamı, tedbirli,

73 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 190 vd; nşr. Tornberg, XI, s. 227; *Ikdu'l-cumân*, VI, vr. 261a; "The Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 185, 186.

ağırbaşlı bir kişi olan Mü'eyyed Ay-Aba idi. Bu itibarla Mahmûd onun fikrine göre hareket etmekte idi[77]. Horâsân bölgesinde Oğuzlarla siyâsî hâkimiyet arasında bir denge kurulması için mücâdeleler devam ederken Mâverâünnehr bölgesinde de önemli olaylar yaşanmıştır.

Harezmşah Atsız[75] henüz vefat etmeden önce Tamgaç Han İbrahim b. Arslan Han Muhammed, Semerkand hükümdârı bulunuyordu. Katavan (1141) savaşından sonra, Selçuklulara tâbi olan iki önemli şehir Semerkand ve Buhârâ, Kara-Hıtayların tasarrufuna geçti. Kara-Hıtaylar, Mahmûd Han'dan sonra Semerkand tahtına Tamgaç Han İbrahim'i geçirmişlerdi. Bu zat, ülke işlerinde kararsız bir politika izlemekteydi. Karluklar ise Katavan Savaşı'nı izleyen dönemde eski bölgelerinde kaldılar ve çıkardıkları ayaklanma sırasında, Buhârâ yakınındaki Kellâbâd denilen yerde İbrahim Han'ı öldürerek cesedini sahraya attılar[76]. el-Kâtîbü's-Semerkandî, *Ağrâzu's-siyâset*[77]'te bu münasebetle şöyle diyor: "Dünyada en fena olan halk iki tanedir; Karluklarla Oğuzlar. Bu Karluklar Tamgaç Hakan İbrahim Muhammed b. Süleymân'ı ele geçirip öldürdüler. Fakat sonra cezalarını çektiler. Diğer grup Oğuzlardı ki, Horâsân'ın bütün vilâyetlerini yağmalamışlar (bunlar Sultan Sancar'a isyan etmişler, câmî, mescid ne varsa onların zulmünden kurtulamamıştı), binlerce imâm, zâhid ve abîdi işkenceyle öldürmüşlerdi.". Narşâhî, bu hükümdârın 550 veya 555 yılında öldürüldüğünü yazıyorsa

---

74 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 194 vd; nşr. Tornberg, XI, s. 231.

75 Atsız'ın ölümü 9 Cemâziyülâhir 551 (=31 Temmuz 1156), *Târîh-i Cihângüşâ*, II, nşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvînî, s. 13; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 705; İbn İsfendiyâr (s. 94) Atsız'ın Hezâresb'de öldüğünü, buna karşılık Devletşah (I, s. 134) Hâbûşân'da öldüğünü belirtmektedirler. Nitekim Barthold ("Atsız", *İA*, II, s. 6) da Hâbûşân (bugünkü Kuçan) kasabasında öldüğü kanaatına varmıştır.

76 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 173. İbnü'l-Esîr bu olayı Zilhicce 550 (Ocak-Şubat 1156) tarihinde vermektedir; krş. Barthold, *Türkistan*, s. 355; O. Pritsak, "Die Karachaniden", *Der İslam*, XXX, Berlin 1952, s. 54.

77 Muhammed b. Alî ez-Zahîrî el-Kâtîbü's-Semerkandî, *Ağrâzu's-siyâset fî Ağrâzi'r-riyâset*, nşr. Ca'fer Şa'âr, Tahran 1349, s. 320.

da Cüveynî herhangi bir tarih vermemektedir[78]. Cemâl Karşî ise Hakan İbrâhim b. Arslan Han Muhammed'in 551 yılında Kellâbâd'da öldürüldüğünü yazmaktadır[79].

El-Kâtîbü's-Semerkandî, Cüveynî ve Mîrhond'un ifadelerine göre, onun öldürülmesi üzerine yerine Kök-Sagun [veya Sağir[*] namıyla tanınan Çağrı Han Celâleddîn Alî b. Hasan Tegin (1152-1162) geçti. Çağrı Han da Karlukların reisi olan Beygu (Yabgu) Han b. Vergun'u öldürttü. Ayrıca oğlunu ve diğer Karluk şeflerini de öldürtmek istedi. Narşâhî tarafından Celâleddîn Alî Han'ın, Kara-Hıtay hükümdârı Gür-Han'ın[**] fermânıyla Mâverâünnehr hükümdârı, yani onun metbûu olduğu ve Yabgu Han'ı 553 (=1158-1159) yılında öldürttüğü kaydedilmektedir. Bunun üzerine Karlukların başına geçen maktûlun oğlu Laçin Beg Harezmşahlara giderek durumu düzeltmek üzere onlardan yardım istedi. Harezmşah İl-Arslan, Semerkand hükümdâ-

---

78 C. Schefer, *Description historique de Boukhara par Mohammed Nerchaky*, Amsterdam 1975, s. 241; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, nşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvînî, s. 14.

79 Cemâl Karşî, *Mülhâkâtu's-surâh*, nşr. Barthold (*Türkistan*, Petersburg, 1898, *Metinler*, s. 132).

* F. Köprülü, bu adın Kara-Hanlılara ait hususi bir unvan olduğuna değinmektedir. Müellife göre, Kaşgarlı Mahmûd'un bilhassa Karluk reislerine mahsus olduğunu söylediği *Sagun* unvanına -eski Türk ananelerine uygun surette- *Kök* sıfatının da eklenmesi ile daha yüksek bir mahiyet verilmiştir. Bu durumda *Kök-Sagun* unvanının Semerkand Sultanlarından birine ait olması, etnolojik olarak Karahanlılar devletinin Karluk ve Yağma Türk unsurlarına istinat ettiğine dair mevcut olan fikri teyid etmektedir. Bk. "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar", *THİTM*, II, İstanbul 1939, s. 23 vd.

** İslâm kaynaklarında adı verilmeyen bu hükümdârın İmparator Yi-lüeh (1151-1163) olduğu, kronolojik bilgilerden ortaya çıkıyor. Rene Groussét, *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz-Timur*, s. 168; Kaynaklarda verilen Gür-Han (Gur-Han veya Kür-Han) titeli özel bir ad olmayıp unvandır. B. Spuler, "Gürkhan", Fr. *IE*, II, E. J. Brill, s. 1170.; Balasagun civarında oturan Kara-Hıtay imparatorlarını Müslümanlar da, Moğollar da Kür-Han olarak adlandırıyorlar. Bu lâkaba Kara-Hıtaylardan önce rastlanılmadığı gibi onlardan sonra da rastlanmıyor. Asıl ve kökeni bilinmeyerek kalıyor. Müslüman müellifler bu kelimeye "hân-ı hânan" anlamını veriyorlar. Buradaki Gur kelimesi evvelce Orhun abîdelerinde, Gerdîzî ve Kaşgarlı Mahmûd'da görülen Gür yahut Kür kelimesi olabilir. Bk. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 167.

rına karşı Karlukları desteklemeye karar verdi ve büyük bir ordu ile birlikte Cemaziyülâhir 553 (=Haziran-Temmuz 1158)'de Mâverâünnehr'e girdi. Semerkand hükümdârı, kalesine kapanarak, Kara Göl ile Cend arasında yaşayan Türkmen kabîlelerinden ve Kara-Hıtaylardan yardım istedi. Bunlar İlig-Türkmen* kumandasında 10.000 asker hazırladılar. Buna karşılık İl-Arslan da bir takım vaatler yaparak Buhârâ halkından yardım sağladı ve Semerkand üzerine yürüdü. Semerkand Hanı da ordu çıkardı. Bu iki ordu Soğd Irmağı kenarında** karşı karşıya geldiklerinde, İlig-Türkmen, İl-Arslan'ın gücüne karşı koyamayacağını anlayarak Semerkand'ın ileri gelen 'alimlerini araya soktu ve barış istedi. Harezmşah, Karluk reislerinin makamlarına iadesi şartıyla anlaşmayı kabul etti, sonra da Harezm'e geri döndü[80].

---

* W. Eberhard ("Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında", *Belleten*, IX, Temmuz 1945, sayı 35, s. 322), İlek-Han (yahut İl-Han) unvanının m. s. III. yüzyıldan beri Hsien-pi ve akraba kavimlerinde kullanıldığının belgelendiğini söylüyor. Duruma bakılırsa aşağıda da işaret edildiği gibi bu unvan, bir kabile grubunun şefine verilmiş, Çin transkripsiyonunda ya İl şeklinde yazılarak ya da Han unvanı kaldırılarak kısaltılmıştır; Kara-Hanlılardaki *İlig* unvanı ise, *Han* unvanı yanında kullanılmış, fakat gittikçe bu, sülâleye 'alem olan bir isim mahiyetini almıştır. Bununla beraber bu *Han* unvanı gerisinde bir unvan olmalıdır ki, Kür-Han Balasagun hükümdârına *Hanlık* unvanının yerine *İlig-Türkmen* namını vermiştir. Kür-Han'ın, Han'ı kaldırarak, İlig-Türkmen demesi nazar-ı itibara alınırsa, unvanın devam etmekte olduğu anlaşılır. Zaten Cüveynî'de onu Buğra-Han neslinden getiriyor. O. Turan, "İlig Unvanı Hakkında", *Türkiyât Mecmûası*, VII-VIII, Cüz I, 1940-1942, s. 194 vd.; krş. *Târîh-i Cihângüşâ*, II, nşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvînî, s. 122; O. Pritsak, "Die Karachaniden", *Der İslâm*, s. 43.

** Barthold, savaş yerinin Zerefşân'ın iki sahilinde olduğunu tesbit etmiştir (*Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 356); Nehrü's-Soğd adı verilen Zerefşân'ın Kellâbâd'ın merkezinden geçtiği ve Buhârâ'da sona erdiği Mukaddesî (*Ahsenü't-tekâsîm fî Ma'rîfetü'l-akâlîm*, İngilizce trc., s. 292) tarafından belirtilmiştir.

80 *Ağrâzu's-siyâset*, s. 321, 322; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, nşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvînî, s. 14 vd.; Türkçe trc. M. Öztürk, II, s. 14 vd.; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 705; *Description Historique de Boukhara par Mohammed Nerchaky*, s. 241; Ghulam Rabbani Azîz, *A Short History of the Khwarazmshahs*, Karachi 1978, s. 11,12; *Nâmehây-ı Reşîdeddîn Vatvât*, s. 216; H. Salman, *Karluklar*, İstanbul 1977 (İÜ. Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 78, 79.

Diğer taraftan Huttalân hâkimi Melik Ebû Şüca Ferrûh-Şâh 553 yılı Recep ayında (=Ağustos 1158) Tirmîz üzerine yürüyüp muhasara etti. İbnü'l-Esîr'den öğrendiğimize göre ve Barthold'un da işaret ettiği gibi Ebû Şücâ Fęrrûh-Şâh'ın seferi, İl-Arslan'ın Mâverâünnehr seferiyle hemen hemen aynı zamana rastlamaktadır. Dolayısıyla onun bu sefere girişmesinin, Kara-Hıtayların arzusuyla olduğu ihtimalini akla getirmektedir. Ferrûh-Şah, Sultan Sancar'ın Oğuzlarla mücâdelesi sırasında savaşa iştirak etmemişti. Sultan Sancar'ın ölümünden sonraki karışıklıklardan istifadeyle Tirmîz'i muhasara etmek için harekete geçti; bunun üzerine Tirmîz hâkimi Firûz-Şâh Ahmed b. Ebû Bekr b. Kamac* askerlerini topladı ve ona mani olmak üzere karşısına çıktı. İki taraf savaşa tutuştular. Tirmîz halkı parlak bir müdafaa örneği verdi. Sonunda Ferrûh-Şâh mağlup ve perişan bir vaziyette Huttâlân'a dönmeye mecbur oldu. Yolda kulunç hastalığına yakalandı ve bu hastalıktan öldü[81].

Horâsân bölgesinde ise Oğuzlar, 553 yılı Şa'bân ayında (=Ağustos-Eylül 1158) Belh'den Merv'e gittiler. Sultan Mahmûd, Serahs'daydı. Asıl iktidârı elinde bulunduran Mü'eyyed Ay-Aba, bir askerî birlikle Belh'den Merv'e gidip, Oğuzların üzerine yürüdü ve onlardan bir gruba ağır bir darbe indirerek mağlup etti. Bununla beraber bu iki grup arasındaki savaşlar devam edip gitti.

---

* Buradaki bu kısa bilgi de yukarıda izâh ettiğimiz şekilde Mü'eyyed Ay-Aba ile Tirmîz hâkimi Ahmed b. Ebû Bekr b. Kamac'ın aynı şahıs olmadıkları görüşümüzü doğrulamaktadır. Ayrıca krş. aşağıda "Oğuzların Gur'daki Taht Kavgalarına Karışması" bahsi.

81 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 197; nşr. Tornberg, XI, s. 235 vd.; Oğuzlar kendisine karşı ayaklanınca Sultan Sancar ona haber gönderip Oğuzlar'a karşı savaşmak için yanına gelmasini istedi. Ferrûh-Şah da asker toplayıp yanındaki askerlerle Sancar'ın yanına gidiyormuş gibi yaptı ve sultanın ne yapacağını beklemeğe başladı. Sultan galip gelecek olursa Ferrûh-Şah onun yanına varıp *"Sen savaşta beni geride bıraktın"* diyecek, Oğuzlar galip gelirse de onlara *"Sizin galip gelmenizi istediğim için bilerek geri kaldım"* diyecekti. Yukarıda anlattığımız gibi Sancar mağlup olunca Ferrûh-Şah bu ana kadar kaldı; krş. *Ikdu'l-cumân*,VI, vr. 265a; krş. Barthold, *Türkistan*, s. 357.

Mahmûd Han, Ramazan ayı başlarında (=Eylül 1158) Merv'e girinceye kadar Oğuzları takibe devam etti, mallarından bir kısmını ganimet aldı, bir çok kişiyi öldürdü ve takviye almak üzere Serahs'a dönmek zorunda kaldı. Çünkü elde ettiği galibiyetlerle cesareti artmış ve bu ona Oğuzları tamamen ortadan kaldırabileceği ümidini vermişti. Mü'eyyed Ay-Aba ile Sultan Mahmûd ittifâk ederek Oğuzların üzerine yürümeğe ve onlarla savaşmağa karar verdiler. Askerleri ve maiyetindekileri toplayıp Oğuzların üzerine yürüdüler. İki taraf 6 Şevvâl (=31 Ekim 1158) günü karşılaştılar. Aralarında vuku bulan savaş uzun süre devam etti. 9 Şevvâl (=3 Kasım 1158) Pazartesi gününden 21 Şevvâl (=15 Kasım 1158) Çarşamba günü gece yarısına kadar savaştılar. Birbiri ardınca birkaç kez çarpıştılar ve mecbur kalmadıkça durup dinlenmediler. Birbirini izleyen hâdiseler nedeniyle bu bölgede uzun süre sükûnet hasıl olmadı.

Yapılan savaşlarda Oğuzlar üç defa arka arkaya mağlup olmalarına rağmen, savaşa devam etme azimlerini kaybetmediler. Çarşamba günü erken saatlerde Horâsân askerleri hezimete uğrayarak dağıldılar. Oğuzlar onlardan pek çok kişiyi öldürdüler. Yaralanan ve esir düşenlerin sayısı bundan da fazlaydı.

Mü'eyyed ile maiyetindeki kurtulan askerler Tûs'a geri döndüler. Bu galibiyet Oğuzların kuvvetlerini henüz kaybetmemiş olduklarını gösterdi. Oğuzlar Merv'i istila ettiler, fakat bu defa halka çok iyi davrandılar. Tâceddîn Ebû Sa'îd es-Sema'nî ve Şeyhülislâm Ali el-Belhî ve diğerleri gibi 'alimlere ve imâmlara saygı gösterip ikramda bulundular.

Oğuzlar, daha sonra Serahs'ı yağmalayıp köylerini tahrip ettiler, hatta bununla da kalmayıp 10.000 Serahslıyı katlettiler. Şehir halkı yerlerini yurtlarını bırakıp kaçtı. Aynı şekilde Tûs'u da yağmalayıp, bir kısmı hariç halkın çoğunu kılıçtan geçirdiler. Bu son feci katliamdan pek az kimse canını kurtarabildi[82].

---

[82] *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 190 vd; nşr. Tornberg, XI, s. 227; *Ikdu'l-cumân*,VI, vr. 264a; *el-Bidâye*, s. 433; *Terceme-i Târîh-i Lâri*, vr. 216a; *Oğuzlar*, s. 118.

İbnü'l-Cevzî, 554 (=1159) yılının başlarında Oğuzların Nîşâbûr'u bir kere daha yağmaladıklarını ve bu yüzden Celâleddîn Mahmûd'un Horâsân'da daha fazla kalamayıp, Curcân'a gittiğini yazmaktadır[83]. Anlaşılan Oğuzlar Tûs'tan sonra Nîşâbûr'u da yağmalamışlardı. Bu bilgi diğer kaynaklarda da Sultan Mahmûd'un Horâsân'da daha fazla kalamayıp, Curcân'a gittiği şeklinde teyid edildiğine göre, yukarıdaki savaştan sonra Oğuzların Nîşâbûr'u yağmaladıklarına dair rivayet doğruluk kazanmaktadır. Aslında Mahmûd'da Sultan unvânından başka bir şey yoktu. Hüküm ve nüfuzdan mahrum olduğu anlaşılıyor. Özellikle Nîşâbûrluların cüretkârlıklarına karşı hiç bir şey yapamıyordu. Bunlar birer eşkıya reisi halini almışlar, etrafı yağma ve tahrip edip duruyorlardı. Bu belirsizlik içerisinde Sultan Mahmûd ve askerleri Curcân'ı merkez edindikten sonra Oğuzların ne yapacaklarını beklemeye başladılar.

554 (=1159) yılı başlarında Oğuzlar, Sultan Mahmûd'a haber gönderip, kendisini başlarına hükümdâr yapmak istediklerini ve yanlarına gelmesini bildirdiler. Fakat, Sultan Mahmûd onların sözlerine güvenemediği için davetlerine icâbet etmedi ve kendisine zarar vermelerinden korktu. Bir müddet sonra tekrar elçi gönderen Oğuzlar, bu sefer oğlu Celâleddîn Muhammed'i işlerini idare etmek üzere kendilerine göndermesini istediler. Büyük küçük bütün işlerde onun fikrine göre hareket edeceklerini, emir ve yasaklarına riayet edeceklerini bildirdiler. Bu durum karşısında Sultan bütün emîrlerini toplayıp, durumu müzakere ettikten ve aralarında daha birkaç kez elçi gidip geldikten sonra, oğlu için Oğuzlardan yemin ve teminat istedi Ayrıca şartların kararlaştırılmasını talep etti. Daha sonra oğlu Celâleddîn'i Curcân'dan Horâsân'a gönderdi. Oğuz beyleri bunu duyunca Merv'den yola çıkıp, kendisini karşılamak için Nîşâbûr'a kadar gittiler. 23 Rebi'ülevvel 554 (14 Nisan 1159)'te büyük bir memnuniyet ile onun başkanlığı altında toplandılar.

---

83 *el-Muntazam*, XVIII, s. 134; *Terceme-i Târîh-i Lâri* (vr. 216a)'de Harrekân'a gittiği yazılıdır.

Ona hürmet ve tazimde bulundular. Oğuz askerleri de kendisine iltihak ettiler. Daha sonra Sultan Mahmûd da orduyla Curcân'dan Horâsân'a gitti. Yanında Sultan Sancar'a mensup emîrler de vardı[84].

Mü'eyyed Ay-Aba geride kalmıştı. Mahmûd Han, Nesâ ve Ebîverd sınırına vardı, Nesâ'yı Ömer b. Hamza en-Nesevî'ye ikta'[85] etti. Bu kumandan Nesâ'yı daha sonraki saldırılara karşı oldukça iyi müdafaa etti. Bu sırada Mahmûd Han bile 554 yılının Cemaziülâhir ayı çıkıncaya kadar (=19 Temmuz 1159) Nesâ'da ikamet etti. Oğuzlar bu arada Nîşâbûr'da bulundukları sırada Tûs halkına haber gönderip onları Sultan'a itaate davet ettiler. Fakat Râyegân halkı, bulundukları mevkiin savunmaya elverişli olmasına ve sahip bulundukları bol miktardaki yiyecek maddelerine güvenerek itaat davetini reddettiler. Bunun üzerine Oğuzlardan bir grup, onların kalelerini muhasara ve zaptederek, içerideki halkın çoğunu öldürdükleri gibi, çoğunu da yaraladılar. Müteakiben elde ettikleri yağmalarla tekrar Nîşâbûr'a döndüler.

Daha sonra Sultan Mahmûd'un oğlu Celâleddîn Muhammed ile Beyhâk'a gittiler. 17 Cemaziyülâhir 554 (=6 Temmuz 1159) tarihinde Sebzvâr'ı muhasara ettiler, fakat şehir halkı direndi. Ancak durumu pek parlak görmediklerinden Alevîlerin

---

84 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 187, 188'de aynı olayın 553 (1158) yılında cereyan ettiğini yazmakta, fakat s. 195'te yukarıdaki daha ayrıntılı ve doğru olan nakli yapmaktadır; nşr. Tornberg, XI, s. 222, 223 ; *el-Bidâye*, XII, s. 433, burada da 553 tarihi verilmiştir.; Aynî (VI, vr. 256b), İbn Hallikân'dan naklen Mahmûd'un birçok memleketini, Sultan Sancar ölmeden önce Atsız b. Muhammed b. Nuş-Tegin istilâ ettiğini yazıyor; *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, s. 932; Buna benzer bir rivâyet *Terceme-i Târîh-i Lâri*, vr. 216 a'da nakledilmektedir.; krş. *Oğuzlar*, s. 118.

85 Selçuklulardaki ikta' sistemi hakkında iyi bir tetkik için bk. A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 61-76; O. Turan, "İktâ", *İA*, V/II, s. 952-959; İkta' müessesesinin bazı müellifler tarafından Türklere İslâm müesseselerinden geçtiği yolundaki iddialara değinen M. A. Köymen, "Selçuklularda Devlet" adlı bir makalesinde (*Belleten*, LI, Aralık 1987, sayı 201, s. 11359), bu konuya açıklık getirmektedir. Köymen'e göre, Lambton'un da belirttiği gibi, ikta' müessesesi aslında bir bozkır adetidir.

reisi Nâkîb İmadeddin Ali b. Muhammed Yahya el- Alevî el-Hüseynî'nin başkanlığında toplandılar ve Oğuzlarla savaşa başladılar.

Bir müddet devam eden çetin mücâdeleden sonra, müdafilerin azim ve kuvvetlerini idrak eden Oğuzlar, haber gönderip barış talebinde bulundular. Sebzvâr halkından sadece bir kişinin ölümüne sebep olan bu savaş, yapılan anlaşma ile son buldu. Melik Celâleddîn Muhammed ile Oğuzlar 27 Cemaziülâhir 554 (=16 Temmuz 1159) tarihinde Sebzvâr'dan ayrılıp Nesâ ve Ebîverd'e gittiler[86].

D. Mü'eyyed Ay-Aba'nın Esir Düşmesi Ve Kurtulması

Daha önce de belirttiğimiz gibi Mü'eyyed Ay-Aba, Curcân'da Sultan Rükneddîn Mahmûd b. Muhammed'den geri kalmıştı. Yukarıdaki olayların geliştiği sırada Curcân'dan Horâsân'a gitti. Habûşân'ın Zânek adlı bir köyünde konakladı. Köyde bir de kale vardı. Oğuzlar bu haberi duyar duymaz derhal üzerine yürüyüp kaleyi kuşattılar. Güç durumda kalan Mü'eyyed Ay-Aba, kaçmak mecburiyetinde kaldı. Fakat bir Oğuz askeri onu yakalamayı başardı[87]. Bu durum karşısında Mü'eyyed, Oğuz'a kendisini serbest bırakırsa bol miktarda mal vereceğini söyleyerek onu kandırmağa çalıştı. Askerin "*Mal nerede*" diye sormasına karşılık; Mü'eyyed de "*İşte şu dağlardan birinde saklıdır*" cevabını vererek, beraberce yürümeğe başladılar.

Mü'eyyed ve Oğuz yola çıkıp bahçeleri ve pınarları olan bir köyün çevresindeki duvarlara vardılar. Mü'eyyed orada Oğuz

86 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 194 vd; nşr. Tornberg, XI, s. 231 vd.; *Ikdu'l-cumân*,VI, vr. 264 a ; Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî (s. 271)'nin de kaydettiği bu kuşatmada Celâleddîn Muhammed'in lâkabı Melikü'l-mu'azzâm olarak geçmektedir; krş. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 471 n. 1.

87 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 196; nşr. Tornberg, 233; *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 748a; *Ikdu'l-cumân*,VI, vr. 264b; Hasan-ı Yezdî (vr. 227a) de Müeyyed'in, Tuti Beg'in askerleri tarafından yakalandığını anlatmakla beraber olayları biraz karışık vaziyette anlatmıştır.

süvarisine *"İşte mal oradadır"* dedi ve duvarı aşıp kaçtı; fakat etrafında Oğuzların her yanı kaplamış olduklarını görünce bir köye girdi. Oradaki bir değirmenci kendisini tanıdı ve köyün reisine haber verdi. Mü'eyyed ondan bir binit istedi, o da isteğini yerine getirdi ve Nîşâbûr'a ulaşmasına yardımcı oldu. Mü'eyyed Nîşâbûr'a varınca, maiyeti ve askerleri çevresinde toplandılar. Durumu kuvvetlenen ve tekrar eski durumunu kazanan Müeyyed, daha sonra değirmenciye bol bol ihsanda bulundu[88].

E. Sultan Mahmûd'un Oğuzlarla Buluşması Ve Oğuzların Nîşâbûr'a Dönmeleri

Melik Muhammed b. Mahmûd Han, Oğuzlarla birlikte Nesâ ve Ebîverd'e dönünce, babası Sultan Mahmûd Han da Horâsân askerlerinin başında olduğu halde, onlarla birleşti. Bütün Oğuzlar aralarında anlaşarak, bu iki hükümdârdan kendilerine herhangi bir bölgenin ikta' olarak verilmesini istediler. Ancak bu istekleri yerine getirilmeyince Şabân 554 (=Ağustos-Eylül 1159*) tarihinde Nîşâbûr'a gittiler. Bu sırada orada Mü'eyyed Ay-Aba bulunmaktaydı.

Mü'eyyed, Oğuzların hareketini öğrenince, muhtemelen onlarla mücâdeleyi göze alamayıp, Herât'a gitmek üzere hareket etti [16 Şa'bân (=2 Eylül 1159)]. 21 Şa'bân (=7 Eylül 1159) günü Havâf'a ulaştı ve orada konakladı. Halk, Mü'eyyed'in gelişinden dolayı büyük bir korkuya kapıldıysa da[89] askerleri onlara hiç bir şey yapmadılar. 26 Şa'bân (=12 Eylül 1159) günü ora-

---

88 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 196; nşr. Tornberg, 233; *Ikdu'l-cumân*,VI, vr. 264b.

* *el-Kâmil* tercümesinde yanlışlıkla yıl olarak 1158 yazılmıştır. Zira yukarıda görüldüğü gibi Oğuzlar Hicrî 554 yılının Cemaziyülâhir ayında Nesâ ve Ebîverd'e gitmişlerdi. Burada anlatılan olay ise bu tarihten sonra olduğuna göre, tercümede yeniden 553 Hicrî yılına dönülmesi ve Milâdî tarihlerin buna göre tesbit edilmesi yanlıştır. Bu yanlışlık, İbnü'l-Esîr'in olayı 553 yılı başlığında anlatması ve ayı günü verip de metin içerisinde 554 yılını vermemesinden kaynaklanmaktadır.

89 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 196; nşr. Tornberg, XI, s. 234; *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 748a; *Ikdu'l-cumân* ,VI, vr. 264b.

dan Merv'e, sonra da Serahs'a gittiler. Serahs'ta Şâfiîlerin reisi el-Mü'eyyed b. el-Hüseyin el-Muvaffâkî bulunuyordu. Köklü bir aileden olan bu zât, İmâm Ebû Sehl es-Sa'lûkî'nin ahfâdındandı. Ebü'l-Me'alî el-Cüveynî ile de sıhriyeti vardı. Şehrin önde gelen ve danışılan siması olarak, sayısız taraftara sahipti.

Fakîh el-Mü'eyyed'in adamlarından biri, Ebü'l-Fütûh el-Fustâkânî adında bir şâfiîyi kaza sonucu öldürmüştü. Bu kazanın nasıl vuku bulduğu konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmuyor. Yalnız, öldürülen şahsın, Alevîlerin Nîşâbûr'daki Zahüriddîn Ebü'l-Kâsım Zeyd b. el-Hasan el-Hüseynî adındaki nâkîbiyle alâkası olduğu belirtilmiştir. Zaten, Alevîlerle Şafiîler arasında ezelî bir düşmanlık sürüp gitmekteydi. Zahüriddîn adındaki bu nâkîb o sırada Nîşâbûr'da idareyi elinde tutuyordu. Bu hâdiseye çok öfkelendi ve Fakîh el-Mü'eyyed'e haber gönderip, kısas için katilin gönderilmesini istedi, *"Aksi halde şöyle yaparım"* diye de tehdit etti. Fakat el-Mü'eyyed katili teslim etmedi ve: *" Sen bizim adamlarımıza müdahale edemezsin, senin sözün sadece Alevîlere geçer"* dedi. Bunun üzerine nâkib adamlarını ve kendisine tâbi olanları toplayıp, Şâfiîlerin üzerine gittiler. Şâfiîler de toplanıp savaş için harekete geçtiler. Yapılan çarpışmada çok sayıda Şâfiî öldürüldü. Nâkîb daha sonra Attarlar çarşısını yaktı. Aynı şekilde Mu'az sokağıyla Bağ-ı Zâhîr sokağını da ateşe verdiler. Bu arada İmâmu'l-Harameyn Ebü'l-Me'alî el-Cüveynî'nin evini de yaktılar. Şâfiî fâkîhi el-Mü'eyyed de aralarındaki sıhriyet sebebiyle o evde kalıyordu.

Bütün halk büyük bir felâkete maruz kaldı. Bundan fakîh el-Mü'eyyed, Tûs, İsferâyîn, Cüveyn ve diğer yerlerden adam toplayıp, nâkîb Zeyd'in adamlarından "İbnü'l-Hacî el-Eşnâni" adıyla bilinen birini öldürdüler. Bu hadise Alevîleri ve maiyetindekileri çok üzdü. Maiyetindekilerin kimler olduğu kaynaklarda kaydedilmiyor. 18 Şevvâl 554 (=2 Kasım 1159) tarihinde iki taraf arasında çok kanlı bir savaş cereyan etti. Medreseler, çarşılar ve mescidler yakılıp, yıkıldı. Şâfiîlerden çok sayıda insan öldürüldü. Fakîh el-Mü'eyyed tek çıkar yolun kaçmak olduğunu anlayınca, kaçarak Ferhâk kalesine sığınmak zorunda kal-

dı. el-Mü'eyyed daha sonra Tûs köylerinden birine gitti. Şafiîlerin Nîşâbûr'daki dersleri yapılamaz oldu. Nîşâbûr harabe halini aldı ve pek çok kişi öldürüldü[90]. İşte Selçukluların inkırâz halinde bulundukları bu devrede, otorite boşluğundan yararlanarak, bölgede bir taraftan siyâsî anarşi devam ederken diğer taraftan da otorite boşluğu dolayısıyla mezhep kavgalarının tarih sahnesine çıktığı görülmektedir.

Horâsân'da Oğuzlarla mücâdele ederken aynı zamanda bu tür karışıklıkları da bastırarak otoriteyi sağlamaya çalışan Mü'eyyed Ay-Aba Nîşâbûr'a döndü. Ancak, daha önce Nîşâbûr'a yaklaştığını belirttiğimiz Oğuzların Alevîlerle Şafiîler arasında cereyan ettiği belirtilen bu mezhep kavgaları sırasında ne gibi faaliyetlerde bulunduklarını tespit edemiyoruz. İbnü'l-Esîr tarafından Mü'eyyed Ay-Aba'nın Oğuzlardan kaçarak Serahs'a gittiği rivâyet edilmişti. Fakat olayların seyir sırasından çıkardığımız sonuca göre, Oğuzların Nîşâbûr'a girmedikleri anlaşılmaktadır. Zira bu arada şehre girmiş olsalardı, herhalde zikredilen mezhep kavgaları ve bunun akabinde Mü'eyyed Ay-Aba'nın geri dönmesi gerçekleşmeyecekti.

Mü'eyyed Ay-Aba yeniden Nîşâbûr'a dönerken, Alevîlerin nâkîbi Zahürîddîn ile aralarında çıkan olayları ve Nîşâbûr'dan çıkışını daha önce anlattığımız şâfiî fakîhi el-Mü'eyyed el-Muvaffaki de yanındaydı. Fakîh el-Mü'eyyed Nîşâbûr'dan çıktıktan sonra Mü'eyyed Ay-Aba'nın yanına gitti ve onunla birlikte Nîşâbûr muhasarasına katıldı. Alevîlerin nâkîbi ise, Şâristân'a kapanıp saklandı, ortalık kızıştı ve savaş uzun müddet devam etti. Kan döküldü haya perdesi yıkıldı. Nîşâbûr'un yıkılmadan kalan evleri ve diğer yerleri de tahrip edildi. Şâfiîler ve yanlarındakiler intikam almakta aşırı gittiler. Hanefîlere ait olan el-Medresetü's-Sandaliyye ve diğer bazı yerleri tahrip ettiler. Bu karışıklıklar Nîşâbûr'u kökünden yık-

90 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 197; nşr. Tornberg, XI, s. 235 vd.; *el-Bidâye*, XII, s. 433; *Ikdu'l-cumân*, VI, vr. 264b; *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, s. 932 vd; *The Cambridge History of Iran*, V, s. 186.

tı. Mü'eyyed Ay-Aba buradan ayrılıp 554 yılı Şevvâl ayında (=Kasım 1159) Beyhâk'a gitti[91].

F. Türkmenlerle İsmâ'îlîler Arasinda Horâsân'da Çıkan Savaş

Kûhistân ve dolaylarında yaşayan bir Türkmen topluluğu vardı. İsmaîlîlerden 1700 kişilik bir süvari kuvveti halkın evlerinde bulunmadığı bir anı fırsat bilerek, Türkmen topraklarına âni bir baskın yaptılar. Erkekleri bulamadılar, daha önce evlerinden ayrılmışlardı. Kendilerine karşı koyacak kimseyi bulamadıklarından, malları kolayca yağma ettikleri gibi, kadınları ve çocukları esir aldılar. Üstelik bunlarla da yetinmeyerek taşınması güç olan her şeyi yakıp yıktılar.

Türkmenler geri dönünce ailelerinin uğradığı bu feci durumu görür görmez, İsmailîlerin izini takip ederek tam ganimeti paylaşırken onlara yetiştiler. Tekbir sesleriyle müthiş bir hücuma geçtiler. Çok çetin bir mücadeleden sonra İsmaîlîler mağlup oldular ve pek azı hayatta kalabildi. Türkmenler orada bulunan mallarını yine esir ettikleri yağmacılara taşıtarak kentlerine döndüler[92]. F. Sümer, 553 (=1158) yılında cereyan eden bu olay sırasında Kûhistân'da yaşayan Türkmenlerin, Horâsân'da faaliyette bulunan Oğuzlara dahil olmadıklarını belirtmektedir. Ancak bunların Türkmenlerin hangi koluna mensup oldukları hakkında herhangi bir bilgiye kaynaklarda rastlanmıyor. İbnü'l-Esîr, Kûhistân'da bu sırada Muhammed b. Üner'in hâkim bulunduğunu kaydetmektedir. Mezkûr şahıs, 554 (=1159- 1160) yılında İsmâîlîlerden yıllık haracı tahsil etmek için, üzerlerine asker gönderdi. İsmâîlîler ise, dağlardan inerek çok sayıda adamı

91 *el-Kâmil,* Türkçe trc., XI, s. 198; nşr. Tornberg, XI, s. 236; Müneccimbaşı (II, s. 582) da Mü'eyyed zamanında Horâsân'da Şafîilerle Hanefîler arasında büyük mücâdelelerin cereyan ettiğini, bu mücâdelede Şafîilerin galip geldiğini, Hanefîlerden bir çoğunun katledilip, Nîşâbûr'da ne kadar Hanefî medresesi varsa tahrip olunduğunu belirtmektedir.

92 *el-Kâmil,* Türkçe trc., XI, s. 199 vd.; nşr. Tornberg, XI, s. 238; *Ikdu'l-cumân,*VI, vr. 265a.; *Oğuzlar,* s. 113.

öldürdüler. Bu arada Muhammed b. Üner'in damadı ve askerlerinin kumandanı olan Kayba'yı da esir aldılar. Kayba birkaç ay onların arasında esir kaldı ve kızını İsmâîlîlerin reisi olan Alî b. el-Hasan ile evlendirdi[93].

Selçukluların yıkılmasıyla, Moğol istilası arasında geçen devrede, İran'ın muhtelif sahalarında birtakım sosyal mücadelelere şahit oluyoruz. Bazen mezhep ayrılıkları-Sünnilerle Şiiler-Hanefilerle Şafiiler mücâdelesi- tarzında şehirliler arasında, yahut göçebe kabîlelerle yerleşik halk arasında muhtelif unsurlar veya aynı unsura mensup kabîleler arasında mevcut olan bu mücadeleler hakkında henüz hiçbir ciddi tetkik yapılmamış ve tarihi kaynaklardaki rivayetler esaslı bir surette toplanmamıştır. Daha sonraki Moğol istilasını kolaylaştıran etkenleri araştırırken bu konuyu da göz önünde tutmak gerekir.

Selçuklular, İran'da Sünniliğin yükselmesini temin ettilerse de Şiiliği tamamen ortadan kaldıramadılar. XI. asırdan XII. asra kadar olan zaman İran için çok şiddetli bir dini mücâdele devri olup, bunun tafsilatı henüz tamamıyla aydınlatılamamıştır. İsmâîlîlik propagandası XI. asrın sonunda yeni bir istikamet aldı. İsmaîlîler İran'ın her tarafında hatta Suriye'de bir hayli müstahkem mevkiler ellerine geçirdiler. Bu vaziyet, hareketin yalnız millî bir mahiyette olmadığını göstermektedir. Burada bilhassa sınıfsal menfaatler rol oynamış olmalıdır. Şimdiki mücadele IX. asırdaki gibi toprak sahipleriyle toprağı işleyenler arasında değil, müstahkem şatolar ile şehirler arasında devam ediyordu. İsmaîlîlerin istinatgâhları, şehir hayatının az gelişmiş olduğu yerler, bilhassa Horâsân'ın güneybatısındaki Kûhistân ismi verilen yer olup, İsmâîlîlerin elinde bulunan kalelerin üçte ikisi bura-

---

[93] *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 209 vd.; 1162'ye kadar saltanat süren Muhammed b. Hasan Bozorg Amîd hakkında bk. Ebü'l-Kâsım Kâşânî, *Târîh-i İsmâilîyye*, tash. Muhammed Dânîş Pejuh, Tebriz 1964 (1343), s. 192; krş. F. Daftary, *The Ismailis, Their History and Doctrines*, Cambridge 1992, s. 383 vdd.; İsmâilîler hakkında bk. C. E. Bosworth, "The Ismailis of Quhistan and the Maliks of Nimruz or Sistan", *Mediavel Ismaili History and Thought*, ed. Farhad Daftary, Cambridge 1996, s. 221-229.

daydı[94]. Bir süreden beri birliği sağlamış ve Sünnî İslâm düşüncesini yeniden canlandırmış olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu parçalanınca doğu bölgelerinde önemli siyâsî değişmeler meydana gelmişti. Bilâhare Orta Asya'dan Ortadoğu'ya birbirini izleyen göçebe Türk dalgaları ve bunların başlarında bulunan aşiret reisleri tarafından kurulan yeni devletler ortaya çıkmıştı. O sırada Türk yayılması nihâi sınırlarına ulaştı. Selçuklu Devleti yıkılmış olmakla birlikte Türk nüfuz ve iskanı devam edip gidiyordu. Rejim değişiklikleri gerek Horâsân bölgesinde ve gerekse batıya doğru hiç bir köklü değişiklik getirmedi. Yeni ortaya çıkan hanedânlar ve devlet yöneticileri, Selçuklu Devletinin Ehl-i sünneti kesin olarak tasvip etme gibi bir geleneğini de, diğer askeri, siyâsî ve idari alanlarda olduğu gibi sürdürmeyi yeğlediler. Bu itibarla mezhep kavgaları da önemini yitirmedi[95]. Türklerin sayıca azınlık olarak bulundukları yerlerde Fars ve Kürt toplulukları zaman zaman baş kaldırarak bunun sonucunda bağımsızlık kazanmışlardı[96]. Ancak Türk beyleri genel olarak merkezî bir otoritenin bulunmaması dolayısıyla parçalanmışlarsa da, mahalli yöneticileri saf dışı edip onların yerine geçme hususunda yine de büyük başarılar kazandılar. Bu Türk gruplarından birisi de Yıva Türkmenleridir.

G. Mü'eyyed Ay-Aba'nın Horâsân'daki Vaziyeti

555 (=1160) yılı başlangıcında, Mü'eyyed Ay-Aba, Nîşâbûr'daki hâkimiyetinin güçlendiğini, devlet içindeki nüfuzunun, asker ve ihtiyat kuvvetlerinin arttığını görünce, halka özellikle Nîşâbûr halkına iyi muamele etmeğe başladı. Çünkü, daha önce Nîşâbûrlulara zulüm ve haksızlık etmişti. Bu yüzden onlara pek çok ihsanda bulundu, şehri ve civarındaki yerleşim alan-

---

94 W. Barthold-M. Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1957, s. 56, 181,182.

95 B. Lewis, *Haşişiler*, İstanbul 1995, s. 65.

96 Meselâ Mâzenderân, Nîmrûz ve Lûr Meliklikleri.

larını ıslah için çalıştı. Diğer taraftan bölgede asâyiş ve huzurun temini için uğraştığını görüyoruz. Bu meyanda, Askîl* yöresinde bulunan bir topluluk, serkeşlik edip ülkede fitne ve fesat çıkarmaktaydılar. Bunların azgınlık ve taşkınlıkları uzun müddet devam etti. Bunun üzerine Mü'eyyed Ay-Aba onlara haber göndererek bozgunculuğu bırakmalarını, doğru yola gelip itaat etmelerini istedi. Fakat, onlar bu istekleri kabul etmedikleri gibi, eski adetlerinden de vaz geçmediler. Mü'eyyed Ay-Aba, bunları itaate almak için üzerlerine çok sayıda asker sevk etti. Bu askerler onlarla savaşıp, yaptıklarının cezasını çektirdiler, bir çok kişiyi öldürüp, kalelerini tahrip ettiler[97].

2 Rebi'ülevvel 555 (=12 Mart 1160) tarihinde Abbâsî Halîfesi el-Muktefî Liemrillâh vefat edince, yerine geçen oğlu el-Müstencîd Billâh, Mü'eyyed Ay-Aba'ya ferman göndererek kendisine biât etmesini istedi[98]. Bu biât olayının gerçekleşip gerçekleşmediğini kaynaklardan öğrenemiyoruz. Ancak, Halîfe'nin böyle bir isteği, Emîr Mü'eyyed Ay-Aba'yı ne kadar dikkate almış olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Gerçekten de onun bölgede önemli bir güç unsuru teşkil ettiğini belirten İbnü'l-Esîr, eserinde bu olaylara büyük yer ayırmıştır. Müellif, Mü'eyyed'in, daha sonra bölge şehirlerini itaat altına alma düşüncesini uygulamak üzere harekete geçtiğini ima ile aşağıdakileri nakletmiştir. Mü'eyyed, Nîşâbûr'dan Beyhâk'a gitti. 14 Rebi'ülevvel 555 (=23 Nisan 1160) tarihinde Beyhâk'a varıp oradan Hüsrevcîrd kalesine yöneldi. Kalenin cesur halkı Mü'eyyed'e karşı direndi. Mü'eyyed de onları muhasara

* İ. Kafesoğlu'nun tesbitine göre, Ak-Hun Devleti'nde rol oynayan kabîlelerden biri de Askil-Eskil kabîleleri idi, bk. *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1988, s. 82, 115, 196. Burada zikredilen topluluğun, Ak Hun Devleti içerisinde bulunan kabîlelerin bakiyeleri olması pek âlâ mümkündür.; Daha geniş bilgi için bk. B. Ögel, "Sekel'lerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları)", *Belleten*, IX, Ekim 1945, Sayı 36, s. 469-483.

97 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 214; nşr. Tornberg, XI, s. 259; *Ikdu'l-cumân*, VI, vr. 272a.

98 *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 227a.

edip mancınıklar kurdu ve savaşı ciddi olarak sürdürdü. Kaledekiler de sabırları tükeninceye kadar dayandılar. Sonunda Mü'eyyed kaleyi zapt etti ve içindeki halkı dışarı çıkarıp oraya muhafızlar tayin etti. 25 Cemaziyülevvel (=2 Haziran 1160) günü Nîşâbûr'a döndü.

Bilahare Herât'a gitti, fakat hiçbir şey elde edemedi, Nîşâbûr'a geri döndü ve sonra Turayşis'e bağlı Kündür şehrine gitti. Burayı Ahmed Han Hürbende* adlı biri zorla ele geçirmişti. Yol kesenler ve bozgunculardan müteşekkil bir taife de ona iltihak etmişti. Pek çok şehri tahrip etmişler, halktan bir çok kişiyi öldürmüşler ve sayısız ganimet ele geçirmişlerdi. Bu yüzden Horâsân'ın zaten karışık olan durumu daha da fenalaşmıştı. Mü'eyyed bu sebeple bunların üzerine yürüdü. Bunlar kendilerine ait bir kaleye kapandılar. Mü'eyyed kaleyi çok çetin bir şekilde muhasara etti, arrade ve mancınıklarla onları taş yağmuruna tuttu. Sonunda Ahmed, Mü'eyyed'e itaat arz etti, adamları ve taraftarları arasına girmek istedi, Mü'eyyed de onu iyi karşılayıp lütuf ve ihsanda bulundu.

Ahmed Han daha sonra Mü'eyyed'e isyan edip kalesine kapandı. Mü'eyyed de onu orada zorla ele geçirdi, bağlayıp muhafaza altına aldı, sonra da öldürerek, halkı onun şerrinden kurtardı. Kaynağımız bu isyân hâdisesinin ne zaman cereyan ettiği hakkında malûmât vermemektedir. Ancak, olay peş peşe anlatıldığı ve İbnü'l-Esîr'in de kronolojik sıraya riayet ettiği bilindiğinden, muhtemelen Ahmed Han, Mü'eyyed'in birinci seferde geri dönüşünden hemen sonra isyân etmiştir.

Mü'eyyed Ay-Aba'nın yukarıdaki olaylarla meşgul olduğu sırada daha önce itaate alınmış olan Beyhâk halkının itaatten çıktığını tespit ediyoruz. Mü'eyyed, bu yüzden Ramazan 555 (=Eylül-Ekim 1160)'de itaatten ayrıldıkları için Beyhâk'a yaklaşınca halktan zahid bir zat gelip kendisini halkı affetmeğe ve

* Bu şahıs hakkında kaynaklarda başka bilgi bulunmamakla birlikte, Han unvânından bunun bir Kara-Hanlı olduğu anlaşılmaktadır.

suçlarından dolayı cezalandırmamağa davet etti. Kaynakta ismi belirtilmeyen bu zat, Mü'eyyed'e vaaz ve nasihatte bulundu, o da kabul edip oradan ayrıldı. Sultan Rükneddîn Mahmûd b. Muhammed Han da Mü'eyyed'e Nîşâbûr, Tûs ve civarının kendisine verildiğini bildiren ve tekrar oraya hâkimiyetini tasdik eden bir menşur gönderdi. Mü'eyyed bunun üzerine 4 Zilkâde (=5 Kasım 1160) günü Nîşâbûr'a geri döndü. Halk; Mü'eyyed Ay-Aba, Sultan Mahmûd ve Oğuzlar arasında yapılan anlaşmada, karışıklıklara son vermek ve halkı bu sıkıntıdan kurtarmak için Nîşâbûr'un Mü'eyyed'in elinde bırakılmasından dolayı çok sevindi[99].

H. Nîşâbûr'da Çıkan Karışıklıklar Ve Şehrin Tahrip Edilmesi

Kaynağın ifadesiyle Nîşâbûr'daki fitne ve fesat erbabı çapulcular, halkın mallarını yağmalamayı ve evleri tahrip etmeyi hedef aldılar. İstedikleri rezillikleri de yaptılar. Bu davranışlardan vazgeçmeleri söylendiği halde dinlemediler. Bu sırada Mü'eyyed Ay-Aba Nîşâbûr halkının ileri gelenlerinin tevkif edilmesini istedi. Bunların arasında Alevîlerin nâkîbi Ebü'l-Kâsım Zeyd b. el-Hasan el-Hüseynî de vardı. Mü'eyyed, 556 yılı Rebi'ülâhir (=Nisan 1161) ayında bunları hapsetti ve "*Bu bozguncu taifesini ve fesatçıları siz kışkırtıyorsunuz, onlar da bu işleri yapıyorlar. Eğer siz onlara mani olmak isteseydiniz, hiç şüphesiz onlar bu işi bırakırlardı.*" dedi.

Mü'eyyed Ay-Aba, bozgunculardan bir taifeyi de öldürdü. Nîşâbûr tamamen tahrip edildi. Tahrip edilen yerler arasında Mescid-i 'Ukayl'de vardı ve burası 'alimlerin toplandığı bir yerdi. Burada vakfedilmiş kitapların yer aldığı kütüphaneler vardı. Nîşâbûr'un en yararlı yerlerinden biriydi. 17 Şafiî ve 8 Hanefî medresesi ile 5 önemli kütüphane ateşe verildi. Ayrıca 7 kütüp-

---

99 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 214, 215; nşr. Tornberg, XI, s. 259, 260.

hane de yağmalandı ve kitaplar yok pahasına satıldı. Bunlar tespiti mümkün olanlar. Bunların dışında anlatılmayan pek çok yer tahrip edildi[100].

---

100 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 224; nşr. Tornberg, XI, s. 272; *Ikdu'l-cumân*,VI, vr. 276a; *Tetimmetü'l-Muhtasar*, II, s. 99; *Terceme-i Târîh-i Lâri*, vr. 216 a ve b; *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, s. 933.

İKİNCİ BÖLÜM

Nîşâbûr'da Mü'eyyedî Melikliği[1]

I. MÜ'EYYED AY-ABA'NIN NÎŞÂBÛR MELİKLİĞİ'Nİ KURMASI

A. Mü'eyyed'in Şâristân'ı Muhasarası

Mü'eyyed Ay-Aba, 556 (=1161) yılında Nîşâbûr civarındaki Şâristân'ı muhasara edip halkıyla savaşa girdi. Mancınık ve arradelerle şehri taşa tuttu. Halk Mü'eyyed'in kendilerini öldürmesinden korkarak muhasaraya karşı koydular. Şâfiî fakîhi Celâleddîn el-Mü'eyyed el-Muvaffâkî de yanındaydı. Fakîh tam giderken, bir mancınık taşı değdi ve ölümüne yol açtı [5 Cemaziyülâhir 556 (=1 Haziran 1161)]. Mancınık taşı fakîhten sonra Beyhâk şeyhlerinden birine daha isabet edip onu da öldürdü. Fakîh Celâleddîn'in öldürülmesi ilim adamları için büyük bir musibet oldu. Özellikle Ehl-i Sünnet mensupları için büyük bir kayıptı. Fakîh Celâleddîn öldürüldüğünde henüz gençliğinin baharındaydı. Muhasara 557 yılı Şa'bân (=Temmuz-Ağustos 1161) ayına kadar sürdü. Muhasara devam edip öldürülenlerin

---

1 Bu devir için Nîşâbûr'da Müeyyedîyye Hanedânı, Sancarî Melikliği, Nîşâbûr Atabegliği gibi tâbirler kaynaklar tarafından kullanılmaktadır. Bk. *Tabakât-ı Nâsırî*, I, İngilizce trc., s. 180; *Cihân Ârâ*, s. 131; Ayrıca İran tarihçisi Bâstânî-i Pârîzî (*Seng-i Haft Kalem*, Tahran 1362 hş., s. 101) tarafından bir yerde Müeyyed Ay-Aba'nın kurduğu bu Meliklik, Nîşâbûr Atabegliği olarak zikredilmektedir.

sayısı çoğalınca şehrin hâkimi Hâcegî aşağı indi. Bu kalede sözü geçen üç kişi vardı. Şehri müdafaa eden ve savaşanlar bunlardı. Onlardan biri işte bu Hâcegî idi. İkincisi Harb el- Alevî'nin kardeşinin oğlu Dâi' b. Muhammed, üçüncüsü de el-Hüseyin b. Ebû Tâlîb el- Alevî el-Farîsî idi. Bunların hepsi kaleden inip Mü'eyyed Ay-Aba'nın yanına gittiler. Taraftarları ve adamları da yanında idiler. Hâcegî'ye gelince, onun karısını haksız yere öldürerek mallarını aldığı ispat edildi ve hemen orada öldürüldü. Mü'eyyed de Şâristân'ı zapt etti, burası da onun hâkimiyetine girdi. Askerleri Şâristân'ı yağmaladılar, fakat hiç bir kadını öldürmedikleri gibi esir de almadılar[2].

B. Sultan Mahmûd Han'ın Öldürülmesi

Sultan Mahmûd b. Muhammed, muhtemelen Oğuzların teşviki dolayısıyla Cemaziyülâhir 556 (=Mayıs-Haziran 1161)'da, kendi hâkimiyetini tanımayan Nîşâbûr hâkimi Mü'eyyed Ay-Aba üzerine yürüdü ve onu Şâdyâh'ta[*] muhasara etti. Oğuzların da Sultan Mahmûd'un yanında bulunduğu ve Nîşâbûr hâkimiyetinin kesin olarak hükme bağlanmasını belgeleyen

---

2 *el-Kâmil*, XI, s. 228; nşr. Tornberg, XI, s. 278; *Ikdu'l-cumân*,VI, vr. 277a; *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, s. 933, Bu olayı başka bir kaynakla mukayese imkânı bulamadık. Muhtemelen Aynî de bu olayı İbnü'l-Esîr'den olduğu gibi nakletmiştir.

* N. Frye ("City Chronicles of Khurasan", *Islamic Iran and Central Asia (7th-12th Centuries)*, London 1979, s. 413 vd.), Şâdyâh'ın Nîşâbûr'un tam 47 mahallesinden biri ve Abdullah Tahîr'in makamı olduğunu belirtmektedir. Yakûb b. Leys burayı tahrip etmişti; Zekeriyyâ el-Kazvînî (*Asârü'l-bilâd*, Farsça trc., Abdurrahmân Şerefkendî, Tanran 1366 hş. s. 168 vd) de Şâdyâh'ın, Nîşâbûr yakınlarında olduğunu söylemekte ve şunları eklemektedir. 548 (=1153)'de Sultan Sancar zamanında Oğuzlar burayı ele geçirdiler. Yağma ve çapul yaptıktan sonra yakıp yıktılar. Oğuzlar dağılıp göç ettikten sonra, burası yeniden tamir edildi. Surları ve hendekleriyle müstahkem bir hale getirildi.; Keza *Câmi'ü't-tevârîh* (III, nşr. M. Rûşen-M. Mûsevî, s. 2263 n. 1224)'te Şâdyâh'ın Nîşâbûr'un mahallelerinden biri olduğu belirtildikten sonra zamanla bu şehre Mü'eyyedî adı verildiğini kaydediyor ki; İlhanlı hükümdârı Gazan Han'ın, ordusuna Mü'eyyedî denen bu şehirde kışlamalarını emrettiği yazılıdır. Bu olay muhtemelen 689 (=1290) kışında vuku bulmuştur.

bu savaş, 556 yılı Şa'bân ayının sonuna (=23 Ağustos 1161) kadar sürdü. Savaşın sonucu hakkında diğer kaynaklarda malûmat verilmekle beraber, başlangıcı konusunda en ayrıntılı bilgiyi veren İbnü'l-Esîr, son olarak Sultan Mahmûd Han, Oğuzlar ve Mü'eyyed Ay-Aba arasında ittifâk yapıldığından bahsetmişti. Fakat, bu defa Mahmûd Han'ın nasıl olup da Oğuzlarla beraber Nîşâbûr üzerine yürüdüğünü ve neden Mü'eyyed Ay-Aba ile savaştığını belirtmemektedir. Maalesef bu konuyu diğer kaynaklardaki bilgilerle de açıklamak mümkün değildir. Bu konuda bir açıklama yapmaya çalışan tek tarihçi Köymen'dir. Onun, savaş sona ermeden Mahmûd Han'ın Oğuzların elinden kaçmasını, çarpışmanın kendi rızasıyla olmadığı şeklinde yorumlamasını biz de kabul etmek düşüncesindeyiz.

Mahmûd Han'ın, daha savaş sırasında hamama girmek istediğini söylediği ve Şa'bân ayı sonunda (=23 Ağustos 1161) adeta Oğuzlardan kaçarcasına Şâristân'a* girdiği görülüyor. Nîşâbûr'un ele geçirilmesi harekâtına fiilen katılan Oğuzlar ise, Şevvâl ayı sonuna kadar (=21 Ekim 1161) Nîşâbûr önünde bekledikten sonra, Mahmûd Han'ın yanlarından kaçması dolayısıyla geri döndüler. Köylerde fitne fesat çıkarıp, yağmacılık yaptılar, Tûs'u da çok fena halde yağmaladıktan sonra Ali b. Mûsa meşhedine geldiler. Burada bulunan çok sayıda insanı öldürdüler ve mallarını yağma ettiler, yalnız kabrin bulunduğu kubbeye dokunmadılar.

---

* Muhammed Takî Han (*Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, s. 933) Şâristân yerine yanlışlıkla Sehristân ismini kullanmış ve buranın Nîşâbûr yakınında olduğunu belirtmiştir. Ancak, Barthold'un da belirttiği gibi Şehristân, Nesâ'nın 3 mil yahut 1 fersah kuzeyinde bulunuyordu. Dolayısıyla Harezm'in Güney sınırlarında olması gereken bu yerin Şâristân olmadığı meydana çıkmaktadır, bk. *Türkistan*, s. 166; Ayrıca R. Şeşen (*İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 174), Şehristân'ın Curcân'ın merkezi olduğunu belirtmektedir.; Şehristân hak. ayrıca bk. *Asârü'l*-bilâd, s. 171; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 16'da Müeyyed Ay-Aba'nın, Mahmûd Han'ı Nîşâbûr Şehristân'ından çıkardığını yazmakta, ancak aynı sayfada n.2'de bunu düzelterek, Nîşâbûr'dan çıkardığını eklemektedir.

Sultan Mahmûd Nîşâbûr'a girince Mü'eyyed ona Ramazan 557 (=14 Ağustos 1161)'ye kadar mühlet verdi, sonra tutup gözlerine mil çekti ve kör etti, yanındaki para ve mücevherat ile değerli takıları aldı. O, Oğuzlardan korkarak bu mücevherât ve takıları gizlerdi. Mü'eyyed, Nîşâbûr ve yönetimi altındaki diğer yerlerde Sultan Mahmûd adına okunmakta olan hutbeyi kesti. Halîfe el-Müstencîd'den sonra kendi adına hutbe okuttu. Oğuzların, babasından önce kendilerine Melik tayin ettikleri oğlu Celâleddîn Muhammed'i de yakaladı ve aynı şekilde onun gözlerine de mil çektirip ikisini de hapsetti, cariyeleri ve maiyetindeki hizmetçileri de hapse attı. Çok geçmeden Sultan Mahmûd Han öldü; bir süre sonra babasının acısına dayanamayıp oğlu da öldü[3]. Mahmûd Han'a ait olan ve Nîşâbûr'da darb edilen son para 556 (=1161) tarihini taşıdığına göre onun bu tarihten sonra öldüğü kesindir. Adı geçen paranın diğer yüzünde Halîfe el-Müstencîd'in adının yer alması da bu hususu doğrulamaktadır[4].

Bu mesele yoluna koyulduktan sonra, Mü'eyyed Ay-Aba'nın Horâsân'daki idaresi gittikçe sertleşmiş ve rakiplerini birer birer ortadan kaldırmağa başlamıştı. Mahmûd Han ve oğlunun ölümüyle Kara-Hanlıların Batı kolunu tamamiyle sona erdirdiğini zannetmekle beraber, devrin şairlerinin medhiyelerinden Kara-Hanlıların Merv'de hâlâ hüküm sürdüklerini anlıyoruz. Bundan sonra Kara-Hanlılarda hâkimiyet Ali-Tegin oğullarına geçti[5]. Diğer taraftan Horâsân'ın bir kısmı Mü'eyyed'in eline geçerken bir kısmı da Harezmşahların tâbiiyetine girdi.

---

3 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 224, 225; nşr. Tornberg, XI, s. 271,272; *Nâmehây-ı Reşîdeddîn Vatvât*, s. 242'de Celâleddîn Mahmûd ve oğlunun 557 (=1161-1162)'de öldürüldüğü belirtilmektedir; Ayrıca bk. İbnü'l-'İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fî Ahbâr-ı men Zeheb*, III-IV, Beyrut (tarihsiz), s. 178. Müellif, baba ile oğlunun 556'da esir alınıp hapsedildiğini belirtmektedir; Şebânkâreî, *Mecmâü'l-ensâb*, Yeni Cami nr. 909, vr. 207b; *Târîh-i Güzîde*, s. 102; nşr. Abdülhüseyin Nevâi', s. 453; *Terceme-i Târîh-i Lâri*, vr. 216b; "The Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 186; Cüveynî (II, s. 15) onun ölüm tarihini Ramazan 557 (=Ağustos-Eylül 1162) ve Gaffârî (s. 165) Ramazan 556 olarak vermektedirler.

4 Gilles Hennequin, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothéque Nationale Asie pré-mongole les salğuqs et leurs successeurs*, s. 112.

Bu zamanda birçok 'alimler de zikredilmektedir. Bizzat Mahmûd Han'ın da çok güzel yazı yazdığı ve Arapça, tarih ve biyografi ilimlerine vakıf olduğu belirtiliyor. Oğlu Muhammed ise 'alîm bir şahsiyet olup, retorik ilminde ilerlemiş idi[6]. Yine bu devirde ismini duyuran 'alimlerden Fahreddîn Râzî (1149-1209)[7] de önemli bir şahsiyettir. Buhârâ, Semerkand ve Hocend'de bulunmuş, Kara-Hanlı 'alimleriyle münakaşalar yapmıştır. Bu değerli 'alim bir çok yerleri dolaştıktan sonra, nihayet Herât'ta ölmüştür.

Nîşâbûr harap olunca orayı muhafaza etmek imkânsız hale geldi. Oğuzlar muhtelif şehirlere giderek yağma ediyorlardı, bunun üzerine Mü'eyyed surların yeniden inşasını, gediklerin ve evlerin kapatılmasını emretti. Bu yapıldıktan sonra kendisi ve halk oraya yerleşti. İşte o zaman Nîşâbûr büsbütün harabeye ve yaşanamayacak hale döndü[8].

---

5 Ali-Tigin kolu hakkında bk. O. Pritsak, "Karahanidische Streitfragen 1-4", *Der Islam*, 1950, III/2, s. 216-224; Mahmûd'un ikinci oğlu Cend emîri idi. İsmini bilmediğimiz bu zat, Kemâleddîn lâkâbını taşıyordu. Atsız, Muharrem 547 (=Nisan-Mayıs 1152)'de Kıpçaklara karşı sefere çıkarken, Kemâleddîn'in rızasını almış ve Sığnak üzerinden Cend üzerine yürümüştür. Cend'e varmadan Kemâleddîn korkup askerleriyle birlikte Rudbâr (muhtemelen Şaş'ın yani bugünkü Taşkent'in nahiyelerinden biri) tarafına kaçmıştır. Onun kaçtığını öğrenen Atsız, canına ve malına dokunmayacağını vaad ederek, onu yanına getirtmiş, fakat sonra da hapsetmiştir. Kemâleddîn orada hayatını kaybetmiştir. Cüveynî, a.g.e, II, s. 11; O. Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, VI, s. 268; Arminius Vambéry, Atsız'a ihanet eden Kemâleddîn'den bahsederken onun Şair Reşid Vatvat'ın çok samîmi dostu olduğunu da ilâve etmektedir. Bk. A. Vambéry, *History of Bokhara*, Nendeln-Liechtenstein 1979, s. 107 vd. n. 4.

6 *Continuity and Change in Mediavel Persia*, s. 229.

7 J. H. Kramers, "Râzî", *İA*, IX, s. 645 vd; Bu değerli 'alîmin biyografisi ve eserleri hakkında bk. İbnü'l-Kıftî, *Târîhü'l-hukemâ*, nşr. Julius Lippert, Leipzig 1903, s. 227; De Slane, *İbn Khallikan's Biographical Dictionary*, II, s. 652-656; Asgar Dadbeh, *Fahr-i Razî* (544-606), Tahran 1374; Fathalla Kholeff, *A Study on Fakhr al-Dîn al-Râzî and his Controversies in Transoxiana*, Beyrut-Lübnan 1986; Süleyman Uludağ, *Fahrettin Razi*, Ankara 1991.

8 Aynî (VI, vr. 276a) eserinde aynen şu ifadeyi kullanmaktadır: "*Baybars Tarihi*'nde Şâdyâh'ın kurulması şöyle anlatılır. Me'mûn'un halifeliği zamanında Horâsân emîri olan Abdullah b. Tâhir, bir gün atını sulamak isteyen güzel bir kadın gördü. Ona kocasının nerede olduğunu sordu. O da söyledi. Sonra ada-

C. Mü'eyyed Ay-Aba'nın Tûs Ve Yöresı İle Kûmıs Bölgesini Zaptı Ve Horâsân'da Sultan Arslan-Şâh Adına Hutbe Okutması

Mü'eyyed Ay-Aba 27 Safer 557 (=15 Şubat 1162) tarihinde Ebû Bekr Cândâr'ı[9] Tûs'a bağlı Vestgere-Hûy kalesinde kuşattı. Kale ele geçirilmesi oldukça zor ve müstahkem bir mevki olmakla beraber halk Mü'eyyed'e destek verdi. Zira kale kumandanı Ebû Bekr Cândâr, halka karşı çok kötü davranmış ve onlara zulmetmişti. Ebû Bekr, Mü'eyyed'in kuşatmayı kararlı bir şekilde sürdürdüğünü görünce, ona itaat arz edip boyun eğmek zorunda kaldı ve 20 Rebi'ülevvel (=9 Mart 1162) günü kaleden inerek teslim oldu. Mü'eyyed de onu zincire vurarak, hapsetti[10]. Diğer kaynaklarda bu konu ile ilgili hiç bir bilgi bulunmamakla beraber, Tûs yöresinin Mü'eyyed Ay-Aba'nın hâkimiyet alanına dahil olduğu çeşitli kaynaklar tarafından belirtilmektedir[11].

---

mı getirtip, Atların hizmetini görmek erkeklere düşer, niçin karını atını sulamak için gönderiyorsun diye sordu. Adam, Çünkü sen askerlerini bizim evlerde barındırıyorsun. Eğer ben ve karım birlikte çıkacak olsak, ev boş kalacak ve askerler evde ne varsa alacak. Atı ben sulayacak olsam askerlerinin karıma dokunmayacakarından emin olamam. Bu sebeple evde oturmayı ve karımın da atın hizmetini görmesini uygun buldum dedi. Bu cevap Abdullah b. Tâhir'in çok ağırına gittiğinden, derhal şehir dışına çıkıp, çadırda konakladı ve askerlerini de şehir içinden çekti. Şâdyâh'ı kendisi ve askerleri için karargâh olarak yaptırdı. Selçuklu Sultanı Alparslan da bunu duyunca oranın tamir edilmesini emretmişti. Daha sonra ise tekrar yıkılmıştı; Bu bilgi İbnü'l-Esîr tarafından da aynı şekilde anlatılmaktadır (aynı yer).; Aynı rivâyeti Zekeriyyâ el-Kazvînî (*Asârü'l-bilâd*, s. 168), Abdullah Hâkim'in *Târîh-i Nîşâbûr* adlı eserinden nakletmektedir.

9 Cândâr, Selçuklu sultanlarının ve srayın muhafazasına memur kişilere verilen unvandır. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988 (4. Baskı), s. 34.

10 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 231; nşr. Tornberg, XI, s. 282 ; *Ikdu'l-cumân* , VI, vr. 278b.

11 Bk. Efdâleddîn Ebû Hâmid Kirmânî, *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, tahrir Mirzâ Muhammed İbrahim Habîsî, nşr. Bâstânî Pârîzî (Muhammed İbrâhim), Tahran 1373, s. 421 n. 1; krş. Barthold, *Türkistan*, s. 358; *Oğuzlar*, s. 119; *A Short History of the Khwarazmshahs*, s. 13.

Mü'eyyed daha sonra oradan Kûristân'a gitti. Buranın hâkimi Ebû Bekr Fâhir yüksek bir dağın zirvesinde yer alan müstahkem kalesinden indi ve Mü'eyyed'e itaat etti. Mü'eyyed Cemâziyelâhir 557 (=Mayıs-Haziran 1162) tarihinde oradan İsferâyin'e bir ordu sevk etti. İsferâyin hâkimi Abdurrahman b. Muhammed b. Ali el-Hâc kaleye kapandı. Abdurrahman kaleye kapanınca Mü'eyyed'in askerleri onu kuşatıp, kaleden indirdiler. Sonra da zincire vurup Şâdyâh'a (Şâziyâh) götürerek orada hapsettiler. Başka bir rivâyete göre bu olay 558 yılı Rebi'ülâhir (=Mart-Nisan 1163) ayında vuku bulmuştu. İbnü'l-Esîr'den farklı olarak Aynî, Abdurrahman b. Muhammed'in anılan tarihte öldürüldüğünü kaydetmektedir.

Mü'eyyed aynı şekilde Kuhendîz-i Nîşâbûr'u da zaptetti. Ancak, halkı Şâdyâh'a gitti ve eski şehir harap oldu. Mü'eyyed, Havâf'a da bir ordu gönderdi. Burada Emîr Erkuş adlı bir kumandanla biraz asker vardı. Erkuş, o bölgedeki boğazlara ve dağlar arasına asker yerleştirip, pusuya yatırdı. Ayrıca, kendisi de Mü'eyyed'in askerlerine doğru ilerleyip, onlarla savaşa başladı. Tam bu sırada pusudaki askerleri çıkarak Mü'eyyed'in ordusunu bozguna uğrattılar ve pek çoğunu öldürdüler. Kalanlar Nîşâbûr'a Mü'eyyed'in yanına döndüler[12]. Böylece Nîşâbûr ve çevresi tamamen Mü'eyyed'in hâkimiyeti altına girerken, ilâveten Câm, Bâherz, Curcân ve Câcerm şehirleri de Nîşâbûr'daki Sancarî Melikliği'ne katılmış oldu. Bu Melikliğin idare merkezi de Şâdyâh oluyordu[13].

Mü'eyyed Bûşenc-i Herât'a da bir askeri birlik sevk etti. Burası o sırada Gur hükümdârı Melik Muhammed b. el-Hüseyin'in hâkimiyetinde idi. Askerler Bûşenc'i muhasara ettiler. Muhasara şiddetlenip, kaledekiler zor durumda kalınca Melik Muhammed el-Gurî, Bûşenc'i müdafaa için bir ordu gönderdi. Bu ordu Herât'a ulaşınca şehri muhasara etmekte olan askerler

---

[12] *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 231; nşr. Tornberg, XI, s. 282 vd; *Ikdu'l-cumân*, VI, vr. 278b; ayrıca bk. *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, s. 934.

[13] *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, s. 933.

oradan ayrıldılar. Böylece o bölge tamamen Gurluların hâkimiyetinde kaldı[14].

H. 558 (=1162-63) yılında Mü'eyyed Ay-Aba, Kûmis bölgesine bir sefer yaparak Bistâm ve Dâmegân'ı zapt etti[15]. Sadece İbnü'l-Esîr tarafından, Mü'eyyed'in Kûmis bölgesinde memlûku Seyfeddîn Tunguz'u nâib olarak bıraktığı belirtilmektedir. Tunguz, Bistâm şehrinde otururdu. Tunguz ile Şâh-ı Mâzenderân arasında bazı ihtilâflar oldu ve bunlar savaşa yol açtı. Ancak, bu ihtilâfların ne olduğu konusunda kaynakta bir açıklama yoktur. Her biri askerlerini topladı ve Zilhicce (=31 Ekim-9 Kasım) ayında karşılaşıp savaşa tutuştular. Mâzenderân askerleri mağlup oldu, ellerindeki alet ve eşyaları ele geçirildi. Onlardan çoğu da öldürüldü[16].

Mü'eyyed Ay-Aba Kûmis bölgesine hâkim olunca, Irak Selçuklu Sultanı Arslan b. Tuğrul b. Muhammed b. Melik-Şâh ona değerli hila'tler, açılmamış dürülü sancaklar ve büyük hediyeler gönderdi. Horâsân beldelerini hâkimiyeti altına alıp, idare etmesini ve kendi adına hutbe okutmasını emretti. Mü'eyyed de hila'tleri giyip, elindeki bütün beldelerde Arslan adına hutbe okuttu[17].

İ. Kafesoğlu, Mü'eyyed Ay-Aba'nın Irak Selçuklu Sultanı Arslan b. Tuğrul'a tâbi olmayı kabul ettiği sıralarda, Curcân ve Dîhistân'da hutbenin Harezmşah İl-Arslan ile Emîr Aytak adı-

---

14 *el-Kâmil*, aynı yerler; Ikdu'*l-cumân*, VI, vr. 278b; Keza *Nihâyetü'l-ereb fî Fünûni'l-edeb* (XVI, s. 92) adlı eserde de o sırada Herât şehrinin Gurluların hâkimiyetinde olduğu teyid edilmektedir.

15 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 239; nşr. Tornberg, XI, s. 292; krş. *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-beşer*, III, s. 41; *Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri' l-beşer*, II, s. 104; *A Short History of the Khwarazmshahs*, s. 13.

16 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 239; nşr. Tornberg, XI, s. 292.

17 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 239; nşr. Tornberg, XI, s. 293; *el-Muhtasar fî Ahbârü'l-beşer*, III, s. 41; *Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri' l-beşer*, II, s. 104; *Cihân Âra*, s. 112; *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, s. 934; Deguignes, *a.g.e.*, III, s. 433; Barthold, *Türkistan*, s. 358; krş. aynı müellif, *Türkistânnâme*, II, Farsça trc. Kerîm Keşâverzî, 1352, s. 703; Mükrimin Halil Yınanç, "*Arslan*-Şah", *İA*, I, s. 611 vd.

na okutulduğundan bahsediyor ve mehaz olarak da *'Umdetü'l-bulegâ*'yı gösteriyor[18]. Diğer taraftan Horâsân'da hutbenin İl-Arslan adına okutulduğundan bahseden bir kaynak da *Mecmâü'l-ensâb*[19]'dır. Keza İbnü'l-Esîr de bunu teyid etmektedir. Ayrıca Merv, Belh, Herât ve Serahs ise Oğuzların elindeydi ve hutbe onlara aitti. Yalnız Herât şehri, aşağıda ayrıntılarıyla bahsedeceğimiz şekilde Emîr Ay-Tegin'in* hâkimiyetinde olup o, burayı hem Gurlular adına yönetiyor hem de Oğuzlarla anlaşma halinde bulunuyordu. Diğer taraftan Oğuzlar hutbeyi ölmüş bulunan Sultan Sancar adına okutuyor ve *"Allahım!. Bahtiyâr ve mübarek Sultan Sancar'i Müslümânlara bağışla.„* diyorlardı. Sancar'dan sonra da o yörede hâkim olan emîr adına hutbe okuturlardı[20]. Aslında ölmüş kişi adına hutbe okutmak bu zamana kadar görülmüş bir gelenek değildi. Esasen Sultan Mahmûd'un ölümünden sonra kendilerini idare edecek bir hükümdâr bulamayan Oğuzların yine Sultan Sancar adına hutbe okuttukları ve hiç bir devlete tâbi olmayı kabul etmedikleri açık bir şekilde görülmektedir.

---

18 *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 77, n. 19; krş. *Kitâb-i 'Umdetü'l-bulegâ ve 'uddetü'l-fusehâ*, Ayasofya 4150, vr. 16b-19a. Mektup, Be vezâret-i Emîrü'l-mümînîn Ademallahu Devletehu nüvised şeklinde başlamaktadır.

19 Şebânkâreî, vr. 209b.

* Sultan Sancar'ın Oğuzlar elindeki esareti sırasında Herât ve Bûşenc bölgelerinde Melik olmuş, 10 sene hüküm sürmüştür. *Sahâifü'l-ahbâr*, II, s. 582; Herât bölgesine hâkim olan bu Emîr, Sîstân, Bûst ve Rûhâc bölgelerine akınlar yapmıştır. C. E. Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz*, New York 1994, s. 399.

20 *el-Kâmil*, aynı yerler.

II. HORÂSÂN VE ÇEVRESİNDEKİ OĞUZLARIN FAALİYETLERİ

A. İsmâ'ilîlerin Türkmenleri Yağmalaması

Fars diyarındaki Türkmenlere mensup büyük bir kitle 556 senesi Muharrem (=Ocak 1161) ayında Nîşâbûr'a geldi. Yanlarında satmak için getirdikleri çok sayıda davar vardı. Bunları satıp, parasını aldılar ve Tabes-Gîlekî denilen yere iki merhale mesafede konaklayıp, uykuya daldılar. Bu sırada İsmâilîler[21] gelip, geceleyin üzerlerine baskın düzenleyerek, hepsini kılıçtan geçirdiler ve çoğunu öldürdüler. Ancak kaçanlar kurtulabildi. İsmâilîler, Türkmenlerin yanında ne kadar para ve eşya varsa alıp, kalelerine götürdüler[22]. Fars'tan Horâsân'a gelen bu Türkmen grubunun içinde muhtemelen Salgurluların da bulunduğunu belirten E. Merçil, bu olay hakkında herhangi bir siyâsî yorumda bulunmamaktadır. Türkmenlerin Horâsân'a bilinen bir siyâsî maksatla değil, sadece ticâri maksatla gelmiş olduklarında şüphe yoktur. Dolayısıyla eskiden beri Türkmenlerle aralarında düşmanlık olan İsmâilîlerin bu baskını düzenlemeleri ancak adi bir yağma olayından başka bir şey değildir. Nitekim bu olayın herhangi bir siyâsî sonucu da ortaya çıkmamıştır. Buna rağmen konumuzla ilgili olması bakımından burada zikretmeyi uygun gördük.

---

21 Bu tarihte İsmâilîlerin başında Muhammed b. Kiyâ Bozorg Amîd'in (ö. 557=1161-62) bulunduğu anlaşılmaktadır, Mîrhond, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 642 vd; B. Lewis, Hasan Sabbâh'tan sonra onun İran İsmâilîlerinin Alamut'taki iki halefi Kiyâ Bozorg Amîd (518-533=1124-1138) ve Muhammed (533-557=1138-1162)'den sözetmekte ve sonra da el-Hasan 'alâ zikrihi'l-selâm (557-561=1162-1166)'ın Alamut hâkimi olduğunu belirtmektedir ("İsmâilîler", *İA*, V/II, s. 1122); krş. aynı müellif, *Haşîşîler*, Türkçe trc. Ali Aktan, İstanbul 1995, s. 61; Daha bk. F. Daftary, *The Ismailis; Their History and Doctrines*, Cambridge 1992, s. 383.

22 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 229; Aynî, *Ikdu'l-cumân fî Târîhi Ehli'z-zamân*, VI, Topkapı Sarayı, Bağdad Köşkü Kütuphanesi, nr. 278, vr. 277a; E. Merçil, *Salgurlular*, s. 38; Bu tarihte *Salgurluların* başında Atabeg Muzaffereddîn Sungur b. Mevdûd (ö. 556 =1161) bulunmaktaydı, bk. T. W. Haig, "*Salgurlular*", *İA*, X, s. 125; krş. *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 775; 1163-1164 yılında da Emîr Muhammed b. Üner'in, İsma'ilîlerin Horâsân'daki beldelerine baskınlar düzenlediğini İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, XI, Türkçe trc., s. 254)'den öğrenmekteyiz.

B. Oğuzlarla Gurlular Arasında Dîzâk Savaşı

Sancar devrinin sonunda Oğuz emîrleri güçlenmişler ve Horâsân'ın bir çok bölgelerini ele geçirmişlerdi. Onların şiddet ve yağmaları her tarafa uzanmıştı. Sonuçta bu huzursuzluk Gur bölgesi ve Garcistân sınırlarına kadar uzanmıştı[23]. Horâsân'ın doğu bölgesinde Oğuzlara karşı direnecek kuvvetli bir devlet bulunmuyordu. Bu karışık siyâsî vaziyet içerisinde Merv ve Belh şehirlerini ellerinde bulunduran Oğuzlar, Gur devletinin kuzey bölgesindeki Garcistân sınırlarında tahrip ve yağmalar yapıyorlardı[24]. Horâsân'ın bu doğu bölgesinde otorite sağlayan bir hükümdâr olarak Alâeddîn Hüseyin Gurî'yi gösteren H. Yezdî, onun ölümünden sonra düzenin bozulduğunu ve Oğuzların bölgeyi istilâ ettiklerini belirtmektedir. Aynı müellife göre bu sırada Melik Mü'eyyed Şâdyâh'ta bulunuyordu[25]. İbnü'l-Esîr'de ölüm tarihi Rebi'ülâhir 556 (=Nisan 1161) olarak gösterilen Alâeddîn Hüseyin'in yerine geçen oğlu Seyfeddîn Muhammed diğer hükümdârlara elçi ve hediyeler gönderdi. Bu arada Nîşâbûr hâkimi Mü'eyyed Ay-Aba'yı kendi tarafına çekmeye çalıştı ve desteğini istedi. Zira o, Fîrûzkûh'ta tahta çıktıktan sonra, bir taraftan Gur bölgesinde sayıları oldukça artan mülhîdler ve İsmâîlîlerle mücâdele edip onları ülkesinden çıkarırken, diğer taraftan da Oğuzlarla uğraşıyordu[26]. İki yıl gibi kısa bir süre hükümdârlık yapmış olan Seyfeddîn Muhammed amcasının oğlu Nâsıreddîn'i Mekrân[27]'dan atarak öldürtmüştü.

---

23 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Major H.G. Raverty, I, s. 367; nşr. Abdülhayy Habîbî, Tahran 1363, s. 352.

24 Muhammed Abdülgafur, *The Gorids, History Culture and Administration, 343-612/1148-1215-16*, Hamburg 1960 (Diss. Phil. Mscr. 807), s. 41.

25 *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 255a; krş. *Lübâbu'l-elbâb*, I, s. 88 vd.

26 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, s. 223; nşr. Tornberg, XI, s. 271; krş. C.E. Bosworth, *The Later Gaznavids: Splendour and Decay, The Dynasty in Afghanistan and Northern India 1040-1186*, Edinburg 1977, s. 122.

27 İran (Fars)'a doğru uzanan geniş bir bölgedir. Doğrusunu söylemek gerekirse, vergileri İran'a aittir. *Nüzhetü'l-kulûb*, İngilizce trc. G. Le Strange, s. 140; İstah-

Bundan 4 ay sonra[28] Gur hükümdârı Seyfeddîn Muhammed b. el-Hüseyin, Oğuzları te'dîb etmek için çok sayıda asker topladı. Belh'de bulunan Oğuzlarla hesaplaşmak için Gur dağlarından yola çıktı ve Garcistân yoluyla ilerlemeye başladı. Mâdîn bölgesine geldi ve oradan Merverrûd'a doğru ilerledi. Büyük bir kasaba olan Dizâk'ın ötesine geçti. Oğuzlar da toplanıp ona karşı harekete geçtiler. İki taraf Dizâk civarında karşılaştılar[29]. Bir ara Gur hükümdârı sadece yakın adamlarıyla ağırlıklarını ve maiyetini almadan karargâhından ayrıldı. Oğuz beyleri bunu duyunca hemen harekete geçtiler, hükümdâr karargâhına dönmeden önce onu ele geçirmek için süratle yola koyuldular ve Gur hükümdârına hücum ettiler. Gur hükümdârı onlarla halkın şahit olduğu en şiddetli çarpışmaya girdi[30]. Karargâhtan ayrılmakla ilgili ayrıntı diğer kaynaklarda yoktur. Ancak diğer kaynaklarda bulunan ve bizim şimdi anlatacağımız ayrıntı da İbnü'l-Esîr tarafından kaleme alınmamıştır.

Cüzcânî ve daha başka bazı müelliflere göre, savaş alanında sultanın yakınlarında bulunan Ebü'l-Abbâs b. Şîş, sultana karşı kalbinde büyük bir kin ve intikam duygusu beslemekteydi. Çünkü, vaktiyle Sultan Seyfeddîn Muhammed, bu Ebü'l-Abbâs'ın kardeşi olan Vermiş b. Şîş'i öldürtmüştü. Bu yüzden Ebü'l-Abbâs Sultan'ı öldürmek için uygun bir fırsat kollamaktaydı[31]. Bu arada aniden Sultan'ın arkasına geçip mızrağıyla vu-

---

rî (*Kitâb-ı Mesâlîkü'l-memâlîk*, Almanca trc. A. D. Mordtmann, Hamburg 1995, s. 84), genellikle çöl ve verimsiz araziye sahip bulunan bölgenin en büyük şehrinin Ferigûn olduğunu eklemektedir.

28 *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 255a. Yazmada Seyfeddîn'in Nâsıreddîn adlı bir amcasının oğlunu öldürdüğü belirtiliyorsa da bu bilgiyi diğer kaynaklarla mukayese etmeye imkân yoktur. Dolayısıyla bunun Seyfeddîn' in Nâsıreddîn Muhammed adındaki amcası olma ihitimâli de vardır.

29 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 240; nşr. Tornberg, XI, s. 293; *Tabakât-ı Nâsırî*, aynı yerler.

30 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 240; nşr. Tornberg, XI, s. 294.

31 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Major H.G. Raverty, I, s. 367; nşr. Abdülhayy Habîbî , s. 352; *Esâhhü't-tevârîh*, vr. 326a; *Hulâsâtü'l-ahbâr*, vr. 383b; *Habîbü's-siyer*, II, s. 604; Y. H. Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, Ankara 1987, s. 253.

rarak onu yere düşürdü. Sultan atından düşünce Gur ordusu bozuldu ve yaralı sultanı orada bıraktılar. Oğuz askerlerinden birisi ona doğru geldi. O, bu sırada henüz hayatta idi. Oğuz askerlerinden biri, onun üzerindeki hükümdârlık yelek ve kemerini görünce yağmalamak istedi. Ancak Sultan'ın kemerinin tokası kolayca açılmadığı için, bıçağını çekerek kemeri kesmek istedi. Bıçağın ucu Sultan'ın karnına girdi ve bu yaradan dolayı öldü[32].

Gur hükümdârı Seyfeddîn'in Recep 558 (=Haziran-Temmuz 1163)'de ölümünden sonra adamlarının bir kısmı esir alındı. Onlardan bir grup kaçtı ve karargâhlarına varıp derhal bozgun halinde ülkelerine geri döndüler. Oğuzlar Gurlulara öyle bir dehşet salmışlardı ki, baba oğluyla, kardeş kardeşle ilgilenmiyordu. Yanlarındaki eşyalarını olduğu gibi bıraktılar, sadece kendi canlarını kurtardılar[33]. Cüzcânî'nin Gurlu bir müellif ol-

---

[32] *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Major H.G. Raverty, I, s. 368; nşr. Abdülhayy Habîbî , s. 353; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 786; *Habîbü's-siyer*, II, s. 604; Muhammed Kâsım Firişta (*History of the Rise of the Mahomedan Power in India, till the Year A.d. 1612*, trn. by J. Briggs, Lahor 1977, s. 168) aynı şekilde Seyfeddîn'in Oğuz Türkmenleri ile yaptığı bir savaşta kendi askerlerinden biri tarafından öldüğünü belirtmektedir. Burada dikkati çeken bir husus var; Firişta'nın kullandığı Oğuz Türkmenleri tâbiri değerli bilim adamı merhum İ. Kafesoğlu'nun "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti„ (*Jean Denny Armağanı*, Ankara 1958, s. 132) adlı makalesinde inceden inceye tetkik edilmiştir. Makalede işaret edildiği gibi Kâşgarlı Mahmûd, Oğuz Türkmenleri veya Türkmen Oğuzlar, tâbirlerini sık sık kullanmıştır. Aynı makalede (s.128) Türkmenlerin eski adları olan Oğuz yerine Türkmen adını aldıkları, bir aralık XII. asır başlarında Oğuz ve Türkmen adlarının müştereken kullanıldıkları belirtilmektedir. Kafesoğlu bu hususta, M. TH. Houtsma ve Gy. Nemeth (Gy. Nemeth ve Macar Türkolojisi hak. bk. N. Poppe, *Introduction to Altaic Liguistics*, Wiesbaden 1965, s. 123 vd.) adlı 'alîmlerin referans verdiklerini belirtmektedir. Bizim de tesadüfen tesbit ettiğimiz gibi bu tâbirin böylece kullanıldığına dair Firişta Tarihi de bir kaynak olarak gösterilebilir. Bunun ifade ettiği mana Türk kabilelerinin bir kısmının, bu dönemde çifte ad altında siyasi bir birlik teşkil ettiklerine dair kuvvetli bir tezdir. Ayrıca Türkmenlerle Oğuzların birbirinden ayrı tutulmaması gerektiği vurgulanmalıdır.

[33] *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 239, 240; nşr. Tornberg, XI, s. 294. İbnü'l-Esîr, Seyfeddîn'in şahsiyeti hakkında şunları söylemektedir: Gur hükümdârı öldürüldüğünde yaklaşık 20 yaşındaydı. Adaletli ve güzel ahlâklı bir hükümdârdı. İşte

masına rağmen Seyfeddîn'in ölümü hakkında herhangi bir tarih vermemesini hayretle karşılamak lâzımdır. Keza Hindistan tarihi ile ilgili önemli bir kaynak olan *Firişta Tarihi*'nde de bu konuda sessiz kalınmaktadır[34]. Ancak, *Câmî'ü't-tevârîh* ve *Târîh-i Cihân Ârâ*'da verilen 558 Hicrî yılı İbnü'l-Esîr'in kaydını doğrulamaktadır[35]. Bu tarih bizim Oğuzların Horâsân bölgesindeki siyâsî faaliyetlerini takip etmemiz açısından önem taşımaktadır. Bu konuda yazılmış özel bir tarih olmadığı için, hadiseleri kronolojik olarak tespit etmek hususundaki müşküllerin ancak bu nevi bilgilerle halledilmesi mümkün olmaktadır.

İbnü'l-Esîr'e göre Gur hükümdârı öldürülünce Oğuzlar, Belh ve Merv'e dönüp, Gurlu askerlerin çok miktarda mallarını ganimet aldılar; çünkü sahipleri onları bırakıp kaçmış ve kurtulmuşlardı[36]. M. A. Köymen'in değerlendirmesiyle Oğuzlar, Seyfeddîn'e karşı büyük bir zafer kazanmış olmalarına rağmen bunun sonuçlarından yeteri kadar istifade etmesini bilememişlerdir. Zira aldıkları ganimetle yetinerek Belh ve Merv'e dönmüşlerdi[37]. Ancak Köymen'in bu ifadesine ilâveten bir şeye dikkat çekmek gerekir. Savaşı kazanan Oğuzların cesaretlerinin arttığı ve savaştan sonra Gazne ve Gur'u ele geçirmek için fırsat kolladıkları unutulmamalıdır. Nitekim Gur'daki saltanat mücâdelelerine karışmaları ve bundan bir yıl kadar sonra Oğuzların Gazne üzerine yürümeleri aşağıda ayrıca ele alınacaktır.

---

onun adaletini ve zulmün akıbetinden korktuğunu gösteren güzel bir örnek: Seyfeddîn Herât halkını muhasara etmiş, askerler şehri zapt edince yağmalamak istemişlerdi; bunun üzerine şehrin girişine konaklayıp, elbise ve malları getirtmiş, bunları bütün askerlerine dağıtmış ve : "Bu müslümanların mallarını yağma etmesinden ve Allah Taala'yı kızdırmanızdan sizin için daha hayırlıdır; çünkü mülk küfürle kaim olabilir ama zulümle asla kaim olmaz.„ demişti; Ayrıca bk. *Nihâyetü'l-ereb fî Fünûni'l-edeb*, XXVI, s. 92.

34 Firişta, s. 168.

35 *Câmi'ü't-tevârîh*,I, nşr. M. Rûşen-M. Mûsevî, s. 320; aynı müellif, *Câmi'ü't-tevârih*, Hkm. 703, vr. 140a; *Cihân Âra*, s. 141; Ayrıca krş. *Târîh-i Güzîde*, nşr. Abdülhüseyin Nevâi', s. 404.

36 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 240; nşr. Tornberg, XI, s. 294.

37 *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 173.

C. Karlukların Mâverâünnehr'den Çıkarılmaları

İbnü'l-Esîr'e göre, Çinlilerin hanlar hanı, Hıtayların hükümdârı[38] Semerkand ve Buhârâ'nın idaresini Çağrı Han Celâleddîn Ali b. Hasan Tegin'e vermiş ve onu bu iki şehre vali tayin etmişti. O, eski bir hükümdâr ailesine mensuptu[39]. Barthold'a göre ise, Çağrı Han Celâleddîn Alî b. Hasan Tegin, 551 (=1156-7)'de Tamgaç Han İbrahim (III., 1141-1156) b. Muhammed'in yerine Horâsân ve Semerkand Meliki olmuş ve 559 (=1163-4)'da ölümünden sonra, yerine Kılıç Tamgaç Han Mes'ûd Kara-Hanlı tahtına çıkmıştır[40]. İ. Kafesoğlu'na göre[41], o zaman Semerkand hükümdârı ne İbnü'l-Esîr'in ne de *Târîh-i Buhârâ*'nın zikrettiği Celâleddîn Çağrı Han değildi. A. Ateş tarafından yazılan *Sindbâdnâme* mukaddimesinden[42] ve şair Sûze-

---

38 Burada zikredilen Kara-Hıtay Melikesinin adı Çin kaynaklarında Chieng-tien (1163-1178) olarak geçen P'u-su-wan olup, imparator Yeh-lü Ta-shih (1124-1143)'in kızı ve İmparator Yi-lüeh (1151-1163)'in kız kardeşidir. Bk. W. Barthold, "Kara-Hıtaylar", İ.A, VI, s. 275; Z. Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981, s. 61; Rene Groussét, *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz-Timur*, s. 168; Kür-Han diye tanınan Kara-Hıtay hükümdârının hâkimiyet alanı doğuda Hami bölgesinden batıda Aral, Hocend ve Ceyhun (Amûderya) arazisine kadar şamildi, bk. Gulâmrızâ Varahrâm, *Târîh-i Asya-yı Merkezî der Devrân-ı İslâmî*, s. 169 vd.

39 *el-Kâmil*, XI, Türkçe trc. s. 252; C. Schefer, *Description historique de Boukhara par Mohammed Nerchaky*, s. 241.

40 Barthold, *Türkistan*, s. 358; *Târîh-i Asya-yı Merkezî der Devrân-ı İslâmî*, s. 170 n. 21.

41 *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 82 n. 36.

42 Sûzenî'nin şiirlerinden Rükneddîn Kılıç Tamgaç Han Mes'ûd b. el-Hasan adlı bir hükümdârın mevcudiyeti anlaşılmaktadır. Bk. *Dîvân*, İ. Ü. Kütüphanesi FY 236, vr. 9a, 19b, 21b, 27a, 46a.; Kılıç Tamgaç Han baba isimleri aynı olduğuna göre Çağrı Han Ali b. el-Hasan'ın kardeşidir ve ondan sonra hükümdâr olmuştur. Bu bilgilere göre olaylar şöyle gelişmiştir: Ali b. el-Hasan'dan sonra ülke karışıklık içerisinde kalmış ve 2 yıl sonra 556 (=1160-1)'da Sultan Mes'ûd b. el-Hasan'ın eline geçmiştir. Bk. Zahîreddîn Zâhirî Muhammed b. Ali Semerkandî, *Sindbâdnâme*, yay. A. Ateş, İstanbul 1948, s. 66 vdd; E. De Zambaur, *Manuel de généologie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannover 1927, s. 206, Rükneddîn Kılıç Tamgaç Han'ın 558'de hükümdârlığa başladığını belirtmekle beraber, bu tarihle 578 yılları arasında bir de Mu'izzeddîn Kılıç Han'dan bahsetmektedir.

nî[43]'nin alâkâlı şiirlerinden anlaşıldığına göre, 556 (=1161)'dan itibaren 574 (=1178)'e kadar Celâleddîn Çağrı Han'ın kardeşi Kılıç Tamgaç Han Rükneddîn Mes'ûd (II.) hükümdâr bulunuyordu. Nitekim *Târîh-i Buhârâ*'nın Farsça tercümesinde aynı hükümdârdan, 560 (=1164-5) senesinde Buhârâ'nın surlarının yeniden inşa edilmesini emretmesi vesilesiyle bahsedilmektedir[44]. Burada zikredilen Kara-Hanlı hükümdârı Hakan-ı Adîl-i Alem Rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn Mes'ûd Kılıç Tamgaç Han Nûr-Allâh'tır[45]. O halde Mes'ûd (II.), 1178'e kadar o bölgeyi idare etti. Bu hükümdâr zamanında Türkistan önemli hadiselere sahne oldu. Zamanında yazılmış olan eserlerin bazıları devrimize kadar gelmiş olup, bunlarda o devrin hadiselerine dair önemli kayıtlar vardır. Bu eserlerde Karluk hadisesi tafsilâtlı olmasa da kısa biçimlerde anlatılmıştır. 15 sene kadar hükümdâr olan Mes'ûd'a ithâf edilen eserlerin başında *Sindbâdnâme* gelir. Yegâne nüshası Topkapı Sarayı kütüphanesinde olan bu eser Farsça'ya çevrilen Hint hikâyeleri olmakla beraber bazı yerlerinde Mes'ûd Han'a ait önemli kayıtlar vardır.

559 (=1163-4)'da Hıtay hükümdârı Chieng-Tien, ona Karluk Türklerini Buhârâ ve Semerkand'a bağlı yerlerden Kaşgar'a sürmesini emretti, silahlarını bırakıp ziraat vs. gibi işlerle uğraşmalarını istedi. Mes'ûd Han onlara bu emri tebliğ etti, fakat on-

---

43 Ahmed b. Mahmûd Mu'inü'l-Fukarâ', *Târîh-i Mollâzâde*, nşr. Ahmed Gülçîn-i Ma'anî, Tahran 1339, s. 49 n. 3. Eserin nâşiri haşiyede, 559 (=1164) yılında Karluk Türklerinin Buhârâ'yı yağmaladıklarını yazdıktan sonra, Hıtaylar tarafından Buhârâ ve Semerkand vâlisi tayin edilen Çağrı Han'ın, onları defetmek için Şemseddîn Sadr-ı Cihân Muhammed İbn Mâze'yi görevlendirdiğini belirtiyor. Ayrıca, bu haşiyeye onun meddâhı olan Şair Sûzenî'nin bir kaç beyitlik bir şiiri de eklenmiştir; Hâkim Sûzenî, 569 (=1173-1174) yılında vefat etmiştir, Kâtîb Çelebî, *Takvîmü't-tevârîh*, Nuruosmaniye nr. 3262, vr. 39b; Devletşah, (s. 147) tarafıından mezarının Çâkerdîze'de bulunduğu ayrıca zikredilmektedir.

44 Ebû Bekr Muhammed b. Câfer en-Narşahî el-Kubâvî, *Târîh-i Buhârâ*, telhîs, Muhammed b. Zafer b. Ömer ve tashîh Seyyîd Muhammed Tekî Müderris Rızavî, Tahran 1363, s. 35.

45 C. Schefer, *Description Historique de Boukhara par Mohammed Nerchaky*, s. 23, 33 vd.; *Sûzenî* (Dîvân, İ. Ü. Kütüphanesi FY 236, vr. 27a), bu hükümdârı bir mısrada Rükneddîn Kılıç Tafgaç Han olarak zikretmektedir.

lar kabul etmediler. Mes'ûd Han onları uzaklaştırmak için ısrar etti, bunun üzerine bütün Karluklar toplanıp, Buhârâ üzerine yürüdüler[46].

1163 yılında vuku bulan bu olayı O. Turan da anlatmış, fakat buradaki Kara-Hanlı hükümdârının Kök-Sagun lâkaplı Çağrı Han olduğunu zannetmiştir. Yine müellifin ifadesine göre, aşağıda anlatılan savaşta Yabgu Han öldürülmüştür[47]. Lâkin yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu meselenin açıklığa kavuşturulması hayli zordur ve O. Turan da meselenin üzerine yeteri kadar eğilmediği için bu hataya düşmüştür. Zira, Yabgu Han'ın öldürüldüğü ve Lâçin Beg'in olaya karıştığı savaş, bizim yukarıda anlattığımız gibi, daha önce olmuştur. Çünkü diğer tarihçilerin de ittifâkla kabul ettikleri şekilde o tarihte Kara-Hanlı hükümdârı olan Mes'ûd (II.) Han, kararını tatbike girişirken Karluklar yurtlarını terk edip, Buhârâ'ya yaklaşmışlardı ve aşağıda belirtildiği şekilde iki taraf arasındaki savaş, şehir yakınlarında olmuştur. Yani bu savaşın daha önceki Hungu (Açlık Bozkırı) savaşıyla ilgisi yoktur.

Karlukların yaklaştıklarını haber alan Buhârâ Sadrı Fâkîh Şemseddîn Muhammed b. Hüsâmeddîn Ömer b. Burhânü'l-mille ve'd-dîn Abdül'azîz b. Mâze[48], Kılıç Tamgaç Han Mes'ûd'a el-

---

46 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 252; nşr. Tornberg, XI, s. 310; O. Pritsak, "Karahanlılar", İ.A., VI, s. 268; Aynı müell., "Die Karachaniden", *Der İslam*, XXX, Berlin 1952, s. 55; krş. H. Salman, *Karluklar*, s. 79; Aynı Müellif, "XI ve XII. Asrın İlk Yarısında Karluk Kabilesi ve Bugünkü İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, XIX, Ağustos 1982, s. 82 ve n. 29.

47 O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 265; Bk. C.E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, çev. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980, s. 140. O. Turan'ın zikrettiği Ali Kök-Sagun 556 (=1161) yılına kadar hükümdârlık etmiştir. Keza değerli hocam H. Salman ("XI ve XII. Asrın İlk Yarısında Karluk Kabilesi ve Bugünkü İzleri", s. 82) da Ayyar Beg'in isyan ederek öldürüldüğü Hungu (Açlık Bozkırı) savaşıyla Karlukların tard edilmesi olayının karışık ve çelişkili ifadelerle dolu olduğunu kaydetmektedir.

48 Buhârâ sadrı Muhammed'in babası Hüsâmeddîn Ömer, 532 (= 1141) Katavan savaşında bulunmuş ve Kara-Hıtaylara esir düşerek öldürülmüştü. Ailenin nesebi Emevî Halîfesi Ömer b. Abdül'azîz'e dayandırılır. Bk. Tûyserkânî, s. 181; *Târîh-i Mollâzâde*, s. 48; Ayrıca krş. F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Muta-*

çi gönderip bu durumu bildirdi. Karlukların fenalıkları artmadan ve ülkeyi yağmalamadan önce ordusuyla kendilerine yetişmesini istedi. Kara-Hıtaylar, şehirlerin idâresini ayrı şahıslara, beylere veriyor ve onlar Kara-Hanlı hükümdârına tâbi olmadan bölgelerini bağımsız olarak idare ediyorlardı. Böylece Kara-Hanlı ülkesinde merkezî bir otorite kalmıyordu. Buhârâ'da ayrıca idareci olarak "sadr„lar vardı ki, bunlar Barthold'un bir makalesine mevzu olan Burhan Ailesi'dir[49]. *Nâmehâ-yı Reşideddîn Vatvat* adlı eserde İmâm Şemseddîn Muhammed'in Burhan Ailesinin 10. imâmı olduğu ve 559 (=1163-64) yılında Karluk Türklerinin Buhârâ'yı garet etmelerine engel olduğu yazılmaktadır. Burada ayrıca şair Sûzenî'nin onu metheden iki mısrası yer almaktadır[50]. *Nâmehâ*'da neşredilen *Arais*'in 4. mektubu, Buhârâ'da onun makamına yazılmıştır ve burada unvânı Hâce İmâm-ı Kebîr Burhâneddîn Sadr-ı Cihân Ademallâhû şeklindedir. Mektup Harezmşah İl-Arslan zamanında yazılmıştır[51]. Bunlar oraya Selçuklular tarafından götürülen zengin 'ulemâ idiler. Kara-Hıtaylar Selçukluların bu sistemini değiştirmediler. Böylece Buhârâ'daki sadrların idaresi Semerkand'da oturan Türk hanlarından tamamen bağımsız bir şekil almıştır. Burada asıl dikkat çekici husus şudur ki, sadrlar hâkimiyetlerinde dinî bir kuvvete dayanmakla birlikte, başkaldıranlara karşı yardım ricasıyla Müslüman olmayan Kara-Hıtayların başkentine müracaat etmişlerdi[52].

---

savvıflar, İstanbul 1918, s. 72; Buna rağmen Kara-Hıtaylar buradaki, sadr ailesinin dini otoritesini tasdik etmek suretiyle mevcut yönetimi muhafaza yoluna gitmişlerdi. Krş. Barthold, *Türkistan*, s. 357; Al-i Burhân'a sadrlığın verilmesi hak. bk. C. E. Bosworth, "Ilek-Khans ou Karakhanides„, *EI* (Fr.) , III, s. 1142; Bu sadrlar vergileri kendileri toplayıp, götürüp Kür-Han'a vermek gibi bir imtiyâza sahiptiler. Yani bunlara vassallık usullerinin en yumuşak şekli uygulanıyordu, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 203.

49 W. Barthold, "Bürhan Âilesi„, *İA*, II, s. 840 vd.

50 Hâkim Sûzenî'nin kendi divanındaki medhiye hakkında ayrıca bk. *Dîvân*, İ. Ü. Kütüphanesi, FY 236, vr. 13b. Şiirin başlığı şöyledir: Der Medh-i Sadr-ı Cihân.

51 Lâkâbı her ne kadar Burhâneddîn ise de bu devirde Burhâneddîn unvanı müftülük ve kadılık makamlarının lâkâbı idi. Bu unvanın o asrın diğer imâmlarına da verildiği görülüyor. Bk. *Nâmehây-ı Reşîdeddîn Vatvât*, s. 210 vd.

52 *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 204.

Sadrları ve yeni oluşan aristokrasiyi, gerek halk ve sanatkârlar ve gerekse Türk dervişleri iyi tanımıyorlardı. Ahmed Yesevî şiirlerinde[53] onların aleyhinde olup, tenkit eder[54]. Fakat onlar Kara-Hıtaylarla iyi geçiniyorlardı. Kara-Hıtay hükümdârı tarafından tayin edilen vali Alptekin bütün işlerde sadr-ı imâm Ahmed b. Abdülâzîz'in* reyine müracaat etmeğe mükellef idi[55].

İbn Mâze bir taraftan Kara-Hanlı hükümdârına müracaat ederken, diğer taraftan da Karluklara elçi gönderip, "Daha dün kafirler bu bölgeye girdiler, ama yağmacılık yapmadılar, adam öldürmediler. Siz Müslümân gazilersiniz, sizin halkın malına el uzatmanız ve kan dökmeniz çok çirkin olur. Yağma ve soygun yapmayın, ben size dilediğiniz kadar para ve mal vereyim.,, dedi. İhtiyaçlarını karşılamak ve şehre zarar vermelerini önlemek üzere onlarla müzakerelere girişti. Aralarında bazı şartlar tespit etmek için elçiler gidip geldi. İbn Mâze aslında onları oyalıyor,

---

53 Ahmet Yesevî, *Hikmetler*, haz. İbrahim Hakkulov, çev. ve sadeleştiren E. S. Toplu, İstanbul 1995.

54 *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 72 vd. Buhârâ H. VI. asırda Mâverâünnehr'in en büyük merkezi olma özelliğini sürdürmekteydi. Medreseler İslâm aleminin ve bilhassa Türkistan'ın her tarafından gelen talebelerle dolu idi. Şehirde Âl-i Burhân unvanıyla zikredilen ve bütün efradına "sadr-ı cihân,, lâkâbı verilen ve Hanefî mezhebinden olan, çok 'alîm ve zengin bir aile hüküm sürüyordu. Esasen Hanefî 'ulemâdan olan ve maiyetlerinde 6.000 fakîh beslenen bu sadrların zamanında Buhârâ medreselerinde ne gibi cereyanların olacağını kestirmek kolaydır. İşte Ahmed Yesevî de böyle bir zamanda böyle bir muhite geldi ve devrin en ileri gelen 'alîm ve mutasavvıflarından olan Şeyh Yusuf Hemedânî'ye intisâb etti; Ayrıca bk. M. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1980, 193-198.

* Burada adı geçen Ahmed b. Abdül'azîz'in yukarıda bahsedilen Hüsâmeddin Ömer'in kardeşi olduğu anlaşılmaktadır. Krş. W. Barthold, "Bürhan Âilesi,,, *İA*, II, s. 840; Aynı müell., "Buhârâ,,, *İA*, II, s. 767.

55 Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî, *Çehâr Makâle*, İngilizce trc. E. G. Browne, Cambridge 1978, s. 38, n. 4 ve s. 39. Burada zikredilen Alptekin'in, eserin yazmasının bazı nüshalarında Atamtekin olarak kaydedildiği belirtilmektedir. Adından anlaşılacağı üzere Türktür. Buhârâ halkı sadrın teşvikiyle bu Atamtekin'i Kür-Han'a şikâyet ettiler. O da Atamtekin'e şu mektubu gönderdi: "Atamtekin, Ahmed ne emrederse onu yapsın. Ahmed de Hz. Muhammed ne söylemişse onu emretsin,,. Bu meşhur söz, putperest Kara-Hıtayların islâm şeriatı ve ananesine ne denli riayet ettiklerini gösterir.

Mes'ûd Han gelinceye kadar vakit kazanmak istiyordu. Karluk Türkleri hiç farkında değilken, Mes'ûd Han ordusu ve maiyetiyle aniden baskın yaptı ve onları kılıçtan geçirdi. Karluklar bozulup dağıldılar. Pek çok adamları öldürüldü, malları yağmalandı. Bir kısmı ormanlara ve hisarlara gizlendi, daha sonra Mes'ûd Hanın adamları onları da yağmaladılar ve hepsini öldürdüler. Buhârâ ve çevresini onların zararından kurtardılar, o bölgede onlardan hiç kimse kalmadı[56]. İbnü'l-Esîr'in yanlışlıkla Celâleddîn Han zamanında cereyan ettiğini zikrettiği bu rivâyetin aslında, İl-Arslan'ın seferine sebep olan olaya ait olması kuvvetle muhtemeldir[57]. A. Ateş'in *Sindbâdnâme* mukaddimesinden anlaşılacağı üzere, Mâverâünnehr'in iyice karışık vaziyete düştüğü 1163 tarihindeki Karluk kuvvetlerinin ezilmesi ve özellikle Harezm'e komşu bulunan Buhârâ Karluklarının bu bölgeden uzaklaştırılmalarıyla sonuçlanan harekât dolayısıyla kaynaklarda hiç malûmat bulunmaz. Yalnız M. A. Köymen'in tespitine göre, *Atebetü'l-ketebe*'deki bir mektupta, 1162 tarihinde yani yukarıdaki savaştan önce Harezmşah İl-Arslan tarafından Türkistan'ın Kara-Hanlılardan Ebü'l-Muzaffer Tamgaç Buğra Han İbrahim b. Süleymân'a tevcih edildiğine dair kayıt vardır[58]. Bundan anlaşılıyor ki, İl-Arslan Mâverâünnehr işleriyle çok yakından ilgilenmektedir. Dolayısıyla Karlukların tarafını tuttuğu için, aşağıda anlatılan ve hastalanıp geri dönmesiyle sonuçlanan Semerkand seferini hazırlamıştır.

Kara-Hıtay hükümdârının Mes'ûd'a *"Sen Karlukları Buhârâ'dan alıp Kaşgar'a naklet.„* demesinden anlaşılıyor ki, gerek Ali b. Hasan Tegin (Kök-Sagun) gerekse Mes'ûd Hanlar Batı Türkistan'da olduğu gibi Doğu Türkistan'da da nüfuz sahibi idiler. Mes'ûd Han zamanında el-Kâtîbü's-Semerkandî tarafından yazılan diğer bir eser olan *Ağrâzu's-siyâset*'te zikredilen aşağıdaki

---

56 *el-Kâmil*, XI, nşr. Tornberg, s. 310.

57 Barthold, *Türkistan*, s. 357.

58 M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar I. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* Devrine Ait Münşeat Mecmuaları", s. 559.

hâdise muhtemelen 1156'larda olmuştur, fakat tarihi açıkça zikredilmiyor. Kaynakta, Hakan kış günü 100.000 kadar askerle köprüsüz ve gemisiz Ceyhun'u geçti, fakat hiç kimsenin elbisesi ıslanmadı deniyor. İşte böylece Sultan Sancar'ın intikamı alınmış oluyordu. Ancak, bu olayın tafsilâtı bilinmiyor. Han'ın hizmeti sayesinde Mâverâünnehr bunların kötülüklerinden kurtuldu, bu şekilde Keş, Nâhşeb, Sağaniyân ve Tirmîz halkı rahat uyuyabildiler[59] diyen kaynağımızın verdiği bu bilgiyi ne yazık ki, başka bir kayıt veya kaynakla kontrol etmek imkansız. Ayrıca bu bilgi, kaynağın son sahifesine tekâbül etmekte ve burada kesilmektedir. Ancak, bu bilgiden Kara-Hanlı hükümdârının tazyikinden dolayı Oğuzların bir kısmının Mâverâünnehr'den Horâsân ve Harezm'e doğru geldikleri ortaya çıkıyor. Bunun sonucunda bölgede asayiş yeniden sağlanmış görünüyor.

D. Oğuzların Gazne'ye Hâkim Olmaları

Gur hükümdârı Gıyâseddîn tahta çıktıktan sonra kendi iç meseleleri ile uğraşmakta iken, ülkesinin sınırlarında yeni politik vaziyetler ortaya çıkıyordu. Receb 558 (=Haziran 1163)'de Gur hükümdârı Seyfeddîn ile yaptıkları savaşı kazanan Oğuzların cesaret ve cüretleri artmıştı. Fakat, şimdi bu başarının devam etmeyeceğini göreceğiz. Oğuzlar, Fîrûzkûh'daki taht değişikliğinden sonra müsait şartları beklemekteydiler. Gazne'yi ele geçirmek için gözledikleri şartlar yavaş yavaş onların lehine gelişmekte idi. Belh şehrinden Gazne'ye giriş kapısı sayılan Herât zaten Oğuzların vassalı olan Ay-Tegin'in elindeydi.

Cüzcânî, Seyfü'd-devle ve'd-dîn Hüsrev-Şâh'ın 552 (=1157-1158)'de Gazne tahtına çıktığını yazıyorsa da, onun Behrâm-Şâh b. Mes'ûd (III.)'un 547 (=1152-1153)'de ölümünden sonra aynı tarihte hükümdâr olduğu diğer kaynaklarda belirtilmiştir[60]. Hondmîr, Behrâm-Şâh'ın lâkâbının, Hamdullah Müstevfî'ye göre Yemînü'd-devle; *Ravzatu's-safâ*'ya göre ise Mu'izzü'd-dev-

---

[59] *Ağrâzu's-siyâset*, s. 322.

[60] *Tabakât-ı Nâsırî*, nşr. Abdülhayy Habîbî , s. 242; *Târîh-i Firişta*, I, s. 154.

le olduğunu yazmaktadır[61]. Diğer taraftan Nüveyrî, Behrâm-Şâh'ın Receb 548 (=Kasım-Aralık1153)'de öldüğünü, ve öldükten sonra oğlu Nizâmeddîn Hüsrev-Şâh'ın onun yerine geçtiğini yazmaktadır. Ayrıca *Esahhü't-tevârîh* müellifi, Ebü'l-Muzaffer Yemînü'd-devle Behrâm-Şâh'ın 544 (=1149-50)'te öldüğünü ve yerine Hüsrev-Şâh'ın tahta çıktığını belirtmektedir[62]. Bu rivâyetlerden en doğrusu herhalde bu sonuncusudur. Çünkü Hüsrev-Şâh'ın ölüm tarihi ittifâkla 555 olduğuna ve yaklaşık 10 yıl hükümdârlık ettiğine göre, Behrâm-Şâh'ın ölüm tarihi hakkında Şemseddîn Muhammedü'l-Mûsevî'nin[63] verdiği tarih gerçeğe daha yakındır[64]. Neticede Behrâm-Şâh'ın ölümü tarihi açık değildir. İbnü'l-Esîr onun ölümünü Receb 548 (=Eylül-Ekim 1153)'de gösterir[65].

---

61 *Habîbü's-sîyer*, II, s. 398.

62 *Tabakât-ı Nâsırî*, nşr. Abdülhayy Habîbî, s. 242; *Nihâyetü'l-ereb fî Fünûni'l-edeb*, XXVI, s. 74 vd; *Esâhhü't-tevârîh*, vr. 303a; Bu konuda Hondmîr de (*Habîbü's-sîyer*, II, s. 398) iki farklı rivâyeti aynen nakletmiştir. Diyor ki; Behrâm-Şâh *Ravzatu's-safâ*,'daki bir rivâyete göre 547'de öldü. Müstevfî'ye göre ise bu olay 540 tarihinde olmuştur. Hondmîr'in bu rivâyeti ile Hamdullah Müstevfî'nin *Târîh-i Güzide*'sinin ingilizce tercümesini (s. 82) karşılaştırdık. Bu sayfada Behrâm-Şâh'ın h. 544'te öldüğü kayıtlıdır.

63 Bu müellifin eserinin ismi tartışmalıdır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Walter Hinz, "Timurîler Hakkında Menba Tetkiki", Türkçe trc. M. A. Köymen, *Belleten*, VI, sayı 21-22, Nisan 1942, s. 91 vd; Keza F. Tauer de ("Timurlular Devrinde Tarihçilik", Türkçe trc. A. Ateş, *Belleten*, XXIX, sayı 113, Ocak 1965, s. 58) bu eserin adının yanlışlıkla bazen *Esahhü't-tevârîh* olarak kullanıldığını aslında Târih-i Hayrât olması gerektiğini öne sürmüştür. Fakat biz Süleymâniye kütuphanesindeki Turhan Sultan bölümünde eserin adını *Esahhü't-tevârîh* olarak bulduk ve bu şekliyle kullandık.

64 Müellif burada Behrâm-Şâh'ın 'alimlerin dostu bir hükümdâr olduğunu ve dünya fazıllarının onun adına kitaplar yazdıklarını ilâve etmektedir. Bu cümleden olarak, İmâm-ı Alem Fâzıl-ı Kâmîl Kemâleddîn Nâsıreddîn Abdülhamîd, Kelile ve Dimne adındaki meşhur eserini onun adına yazmıştır; krş. Hoca Sâdeddîn b. Hasan, Terceme-i Târîh-i Lâri, Nuruosmaniye nr. 3230, vr. 298b; Abdülkâdir İbn-i Mülûk-Şâh el-Badâonî, *Müntehâbü't-tevârîh*, I, İngilizce trc. ve ed. G. S. A. Ranking, Delhi 1986, s. 56; Ayrıca (*Târîh-i Baybars*'tan naklen) Aynî, Hüsrev-Şah'ın saltanatının 9 sene sürdüğünü yazmakta ve şahsiyeti hakkında yukarıdaki bilgileri teyid etmektedir (*Ikdu'l-cumân*, vr. 271b).

65 *el-Kâmil*, XI, Türkçe trc., s. 163; Bu konuda daha tafsilâtlı bilgi için bk. C. E. Bosworth, *The Later Gaznavids: Splendour and Decay, The Dynasty in Afghanistan and*

Raverty'nin dipnotlarına göre, kaynaklardaki büyük çelişki sadece Behrâm-Şâh'ın ölüm tarihiyle ilgili değildir. Aynı şekilde onun iki halefi Hüsrev-Şâh ve Hüsrev-Melik hakkında da birbirini tutmayan rivâyetler vardır. *Tabakât-ı Nâsırî* mütercimi, haşiyelerinde bu mevzuları Müslüman Hint tarihçileriyle (Yafiî, *Mirât-ı Cânân*[66]; Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârîh*; Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzide*; ve Benâketî, *Ravzat 'Ulî'l-elbâb*) mukayese etmektedir. Bu müelliflere göre, Gazneliler hânedânı Hüsrev-Şâh ile sona ermiştir. Fakat daha sonraki tarihçilerden Mirhond, *Ravzatu's-safâ*'da Gazneliler hânedânını Hüsrev-Melik'in ölümüne kadar getirir[67].

Gur sultanları Gazne topraklarını istilâ etmeye başlayınca, Gazne, Bûst, Zemîndâver ve Teginâbâd Gaznelilerin elinden çıktı[68]. Kadı Beyzâvî ve el-Musevî, Alâeddîn'in saltanatının sonlarında Gazne üzerine yürüdüğünü ve Behrâm-Şâh'ın yapılan savaşta mağlup olarak Hindistan'a doğru kaçtığını yazmaktadırlar. Aynı müelliflere göre; Alâeddîn Gazne'ye hâkim olunca buranın idaresini kardeşi Seyfeddîn Surî'ye verdi. Kendisi Herât'a gitti. Sonra Behrâm-Şâh geri dönüp, Seyfeddîn ile yaptığı savaşı kazandı. Türkmenler Seyfeddîn'i yakaladılar ve Behrâm-Şâh'a götürdüler. Behrâm-Şâh, Seyfeddîn'i attan indirip bir ineğe bindirerek şehirde dolaştırıp halka teşhir etti ve sonunda en feci bir şekilde öldürdü[69]. Bu haber Alâeddîn'e ulaşınca askerlerini toplayıp Gazne üzerine yürüdü, fakat o, henüz buraya ulaşamadan Behrâm-Şâh vefat etti[70] ve yerine Hüsrev-Şâh Gazne tahtına çıktı.

Northern India 1040-1186, Edinburg 1977, s. 119 vd; Bosworth, "A History of Bahrâm Sh̲âh of Gh̲aznin", s. 117'de Behrâm-Şâh'ın ölümünün 552 olması gerektiği vurgulanmaktadır.

66 Bu eserin bir nüshası Nuruosmaniye, nr. 4616'da kayıtlıdır.

67 *The Later Gaznavids*, s. 120 vd.

68 *Tabakât-ı Nâsırî*, nşr. Abdülhayy Habîbî , s. 242.

69 Bunun kellesinin Sancar'a gönderilmesi hakkında "Başlangıç" bahsinde malumat verilmiştir.

70 Badâonî (s. 60), Mes'ûd Sa'd-ı Salmân'ın, onun ölümü üzerine yazmış olduğu bir şiiri de naklediyor.

Alâeddîn Hüseyin Cihânsuz Gazne üzerine yürüyünce, Gazne ordusuyla Teginâbâd yakınlarında karşılaştı. Yapılan savaşta yenilen Hüsrev-Şâh Lahor'a kaçtı ve orada hükümet kurdu[71]. Alâeddîn Gazne'yi ele geçirdikten sonra etrafı yağma ve katl etti. Badâonî, Kadı Beyzâvî ve diğer tarihçilerin Alâeddîn'in Gazne'yi fethettikten sonra bir çok kimseleri öldürttüğünü yazdıklarını söylüyor. Ayrıca daha sonraki Gur tarihlerini Hâce Nizâmeddîn Ahmed'in *Târîh-i Nizâmî* adlı eserinde *Ravzatu's-safâ'*dan kopya ederek anlattığını, kendisinin de bunu izlediğini belirtmektedir[72]. Alâeddîn kendisi tekrar Gur'a döndü. Muhtemelen bu seferle birlikte Zemîndâver ve Bûst Gurluların eline geçti. Fakat onun buradaki hâkimiyeti tam ve açık değildir. Sadece bazı kaynaklar bunu doğrulamaktadır[73]. Bu defa kardeşinin oğulları olan Gıyaseddîn Ebü'l-Feth Muhammed ile Şihâbeddîn Ebü'l-Muzaffer'i nâib olarak bıraktı. Sonra etrafı yağmalayarak Herât'a döndü. Bu iki kardeş Hüsrev-Şâh'ı yakalayarak bir kalede hapsettiler[74].

Bu konuda tarihçiler arasında tam bir mutabakat yoktur, dolayısıyla olaylar kronolojik olarak birbirine karışmaktadır. Bazı müelliflere göre, Alâeddîn Hüseyin Cihânsuz Gazne'den

71 Fahamettin Başar, *Kadı Beyzâvî'nin Nizâmü't-tevârîh Adlı Eserinin Mustafa b. Şeyh ' Abdurrahman Tarafından Enîsü'l-mülûk Adıyla Yapılan Türkçe Tercümesi (inceleme ve metin neşri)*, İstanbul 1986 (İÜ. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, nr. 80), s. 137; *Esahhü't-tevârîh* vr. 302b, 303a, 325a; krş. Badâonî, *Müntehâbü't-tevârîh*, I, İngilizce trc. ve ed. G. S. A. Ranking, s. 60.

72 *Müntehâbü't-tevârîh*, s. 60; Beyhakî, *Tarihü'l-hukemâ* (tashih Muhammed Şefi', Lahor 1350, s. 45) adlı eserinde Şerefü'l-mülk Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdullah b. Sînâ el-Buhârî'nin hayatını anlatırken Oğuzların Hüseyin Gurî'nin emriyle Gazne'yi yaktıklarını belirtmektedir. Hüseyin Guri, Cihânsûz lâkabını bu yüzden almıştır. Keza Firişta (s. 155) Cihânsûz lâkâbının "Dünyayı yakan„ anlamına geldiğini belirtmektedir; Ayrıca *Terceme-i Târîh-i Lâri* (vr. 298b)'de de Cihânsûz denmekle tanınmış olan bu hükümdârın 6 yıl hüküm sürdüğü zikredilmektedir.

73 Krş. *The Later Gaznavids*, s. 122.

74 *Esahhü't-tevârîh*, vr. 302b, 303a, 325a; Ala' el-Kazvînî, Ali b. Hüseyin b. Ali el-Hilâlî, *Menâhîcü't-tâlibîn fi't-Tevârîh*, Ayasofya o. 3467, vr. 344a; *Habîbü's-sîyer*, II, 398 vd.

geri dönünce Hüsrev-Şâh Hindistân'dan Gazne'ye geri dönmüştür. Sultan Sancar'ın esir edildiği günlerde Oğuzlardan bir grup Gazne üzerine yürüdü. Hüsrev-Şâh onlara mukavemet edecek durumda olmadığı için Lahor'a geri döndü. İbnü'l-Esîr'e göre orada Receb 555 (=Temmuz-Ağustos 1160) tarihinde vefat etti ve ülkesini oğlu Melik-Şâh'a bıraktı[75]. Mirhond ve Cüzcânî buna tezat olmak üzere onun Hüsrev-Melik adlı bir oğlundan bahis ediyorlar. Bu iki ismin farklılığı bir takım hataların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır[76]. Eğer Hüsrev-Melik diğer bir oğlu olsa bile bu şahıs, Gazne'de değil Lahor'da tahta çıkmış, ancak kaynaklarda Gazne hükümdârı olarak zikredilmiştir.

Son Gazne hükümdârı Hüsrev-Melik Oğuzlara mukavemet edemeyecek kadar zayıftı. Oğuzlar 559 (=1163-4) yılında Gazne toprakları üzerine yürüyüp, bölgede yağma ve tahriplerde bulundular. Daha sonra Hüsrev-Melik'in elinde bulunan Gazne'ye hücum ettiler. Hüsrev-Melik onlara karşı koyamayacağını anladı ve şehri terk ederek Lahor'a kaçtı. Oğuzlar Gazne'yi zapt ettiler[77].

---

75 *el-Kâmil*, XI, Türkçe trc., s. 216; *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, s. 75; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 611; *Tabakât-ı Nâsırî*, nşr. Abdülhayy Habîbî , s. 243; *Târîh-i Firişta*, I, s. 156 vd.; *Esahhü't-tevârîh* vr. 303a; *Habîbü's-sîyer*, II, s. 400; *Ikdu'l-cumân*, vr. 271b; Deguignes, III, s. 302; Abdülhayy Habîbî, *Târîh-i Muhtasar-ı Afganistân*, I, Kabil 1346, s. 150; Y. H. Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 211.

76 Keza, *Nihâyetü'l-ereb fî Fünûni'l-edeb* (XXVI, s. 75)'de de Melik-Şâh'tır; *Tabakât-ı Nâsırî*'nin nâşiri Abdülhayy Habîbî (*Târîh-i Muhtasar-ı Afganistân*, aynı yer)'ye göre Hüsrev-Melik'in diğer bir adı da Melik-Şâh tır. Müellif bu eserinde güzel bir şecere çıkarmıştır. Burada Hüsrev-Şâh'ın, Mahmûd ve Keyhüsrev adlarında iki oğlu daha olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Hüsrev-Şâh'ın Mahmûd-Şâh, Behrâm-Şâh, Hüsrev-Şâh, Melik-Şâh, Mes'ûd-Şâh ve Cihân-Şâh adlarında altı oğlundan daha bahsedilmektedir.

77 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 249; nşr. Tornberg, XI, s. 305 vd.; Müellif Cüzcânî (*Tabakât-ı Nâsırî*, nşr. Abdülhayy Habîbî , s. 243), Oğuzların Gazne'yi 12 yıl ellerinde tuttuklarını yazmaktadır; yani 557 (=1161-62)'den beri. Gazne hükümdârı Hüsrev-Şâh 555 (=1160)'te öldüğüne göre (krş. Firişta, *a.g.e.*, 156; Hondmîr, *Hulâsâtü'l Ahbâr*, Ayasofya K. 3190, vr. 309a), Oğuzlar Gazne'yi onun elinden almamışlardır. Bu duruma göre Oğuzlar Gazne'yi esasen Seyfeddîn Sûrî b. 'Alâeddîn Hüseyin'den sonra Gurlulardan almış olmalıdırlar. Nitekim Ala' el-Kazvînî, *Menâhîcü't-tâlibîn fi't-Tevârîh*, vr. 344 a'da Hüsrev-Şâh'ın ölümünden sonra Selçukluların gelip ülkeyi ele geçirdiklerini yazmaktadır ki, burada Selçuklulardan kasıt Oğuzlardır.

İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Hüsrev-Melik'in Gazne hükümdârı olduğu doğrudur, fakat onun bizzat Gazne'de oturmayıp, Lahor'da hükümet sürdüğü ve hâkimiyet bölgesinin de Pencâb olduğu diğer kaynaklardan anlaşılmaktadır[78]. Bu duruma göre Oğuzlar Gazne'yi Hüsrev-Melik'in değil Gurluların elinden almışlar ve aldıktan sonra da bu şehrin işlerini yürütmek üzere Zengî b. Ali b. Halîfe eş-Şeybânî'yi tayin etmişlerdir. Aynı kaynağa göre, daha sonra Melik-Şâh asker toplayıp yeniden Gazne üzerine yürüdü. Zengî, Gazne'den ayrıldı. Melik-Şâh da Cemâziyülâhîr 559 (=Nisan-Mayıs 1164)'da Gazne'ye girerek tahtına yerleşti. Ancak bu bilgi diğer kaynakların hiçbirinde teyid edilmemektedir. Sadece Nüveyrî, İbnü'l-Esîr'den aynı rivâyeti nakletmektedir[79]. Şayet verilen bilgi doğru ise Oğuzlar Gazne'yi Melik-Şâh'tan tekrar almış olmalıdırlar. Ancak bu bilgiyi şüphe ile karşılamak gerekir. Zira daha sonra zikredeceğimiz gibi, Gurlular Gazne'yi Oğuzlardan almışlardır. Nitekim yukarıdaki kaynaklarda Alâeddîn Hüseyin Cihânsûz'un Gazne'yi Oğuzlardan önce Gazne hükümdârlarından aldığı belirtilmiştir.

Bu Oğuz yayılmasının sonucunda Gurlular daha önce Gaznelilerden almış oldukları Zemîndâver, Bûst ve Teginâbâd'ı kaybettiler. Tam bu sıralarda Sultan Sancar'ın kumandanlarından Selâhaddîn Sungur, Oğuzlarla bir anlaşma yaptı, onlara yıllık bir meblâğ ödemek şartıyla Tâlekân'a sahip oldu. Sonra da Garcistân'ı Gurlulardan aldı. Müellifler açıkça bu bölgelerin Oğuzlar tarafından zapt edildiğini kaydederler. İbnü'l-Esîr'e göre Bûst'un Oğuz valisi 559 (=1163-4)'da Gurlulara karşı mücâdele etmiştir[80].

---

78 *Tabakât-ı Nâsırî*, nşr. Abdülhayy Habibî, s. 244; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 611; Ayrıca krş. Longworth Dames, "Gazneliler", *İ.A.*, IV, 748; E. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s. 91.

79 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 249; *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, s. 76.

80 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 253; nşr. Tornberg, XI, s. 311; *The Gorids*, s. 44; *Oğuzlar*, s. 119.

E. Oğuzların Gur'dakı Taht Kavgalarına Karışmaları

Gıyâseddîn Muhammed b. Bahâeddîn Sâm, Oğuz askerlerine karşı yapılan seferde Sultan Seyfeddîn Muhammed b. Alâeddîn el-Hüseyîn'e eşlik ve ordusuna yardım etmişti. Fakat savaşı müteakiben yokluk ve imkânsızlıklar içerisine düştü. Ancak babasının ve annesinin hizmetkârları arasından bazıları, ona el altından yardım ettiler[81].

Sipehsâlâr Ebü'l-Abbâs, Gıyâseddîn'i tahta çıkardı ve ekâbirin ittifâkıyla hükümdâr ilan etti[82]. Gur ve Garcistân Melikleri ve askerleri de ona biat ettiler. Mu'izzeddîn kardeşinin tahta çıktığını haber alınca amcası Bâmyân Meliki Fahreddîn Mes'ûd'dan izin isteyip, Bâmyân'dan Firûzkûh'a kardeşinin yanına geldi. Ancak Hasan-ı Yezdî burada farklı bir rivâyet nakletmekte ve Mu'izzeddîn'in amcasının yanından kaçtıktan sonra, önce Germsîr'e geldiğini, orada Bûst hâkimi Tuğrul-Tegin'in ve Türklerden bir grubun ona hürmet ettiklerini ifade etmektedir. Bu ifadede adı geçen Tuğrul-Tegin İbnü'l-Esîr'in sözünü ettiği Bûst'un Oğuz valisi olmalıdır. Yanına gittikten sonra kardeşi Mu'izzeddîn'e *ser cândâr*[83] lık görevini verdi. Estiye ve Kacûrân vilâyetleri de onun tarafına geçti[84]. Ancak Gıyâseddîn tahta çıktığında etrafının Oğuz kumandanları tarafından sarıldığını görmüştü.

---

81 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Major H.G. Raverty, I, s. 368; nşr. Abdülhayy Habîbî , s. 353

82 Raverty, burada parantez içerisinde 1162 milâdî tarihini gösteriyorsa da, Melik Seyfeddîn'in ölümü tarihi esas alındığında, yukarıda da belirtildiği gibi, Gıyâseddîn'in tahta çıkışının Temmuz 1163'ten sonra olduğu kesindir. Yukarıda bu hususla ilgi kaynaklara ilâveten bk. *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 750; *Esahhü't-tevârîh*, vr. 326a; Mîrhond (IV, s. 787) Gıyâseddîn'in tahta cülûs ettikten sonra Şemseddîn lâkâbını aldığını da ilâve etmektedir.

83 Muhâfız kuvvetleri komutanı.

84 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Major H.G. Raverty, I, s. 370; nşr. Abdülhayy Habîbî , s. 354; *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 255 b'de Mu'izzeddîn'in amcasının yanından kaçtığını belirtmektedir.

Bu iki kardeşin ilk işleri Ebü'l-Abbâs'ı öldürtmek oldu[85]. Gıyâseddîn onun ölümünden sonra, güç kazandı. Amcaları Bâmyân hâkimi Fahreddîn Mes'ûd, 7 kardeşin en büyüğü olduğunu ve bunlardan hiç birisinin sağ kalmadığını ileri sürerek, Gur Melikliğini ve Fîrûzkûh tahtını ele geçirmek sevdasına düştü. Bu amaçla Sancar'ın emîrlerinden Belh valisi Alâeddîn Kamac'dan* yardım istedi ve Herât hâkimi Tâceddîn Yalduz'a** elçi gönderdi[86]. Herât hâkimi Emîr Ay-Tegin ile Oğuzlar arasında anlaşma vardı. Gur hükümdârı Seyfeddîn Muhammed ölünce Ay-Tegin onun ülkesine göz dikmiş, Gur ülkesine birkaç sefer düzenlemiş, yağma ve baskın yapmıştı. Yukarıda belirtildiği gibi Seyfeddîn Muhammed zamanında Herât'ın Gur hâkimiyetin-

---

85 Mîrhond (aynı yer), Şihâbeddîn lâkâbını alan Mu'izzeddîn'in Gur'a döndükten sonra, Ebü'l-Abbâs b. Şiş'in bu ülkede nüfuz ve kudretinin tehlikeli boyutlara eriştiğini ve bunun üzerine kardeşi ile anlaşarak onun öldürülmesi konusunda anlaştığını belirtmektedir. Bu kararda Seyfeddîn'in intikamını almak duygusu da rol oynamıştır.

* *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Major H.G. Raverty, I, s. 371; nşr. Abdülhayy Habîbî , s. 355. Ancak M. Abdülgafur'a göre (*The Gorids*, s. 44) Cüzcânî Ahmed b. Ebû Bekr b. Kamac'ı Belh valisi ile karıştırmaktadır. Bu sırada Belh doğrudan Oğuz hâkimiyetinde bulunmaktaydı. Bu Sultan Sancar'i Oğuzların elinden kurtaran ve Tirmîz'e getiren Ahmed b. Kamac'dır. Fakat bu ifade yeteri kadar açık ve net değildir. Nitekim Raverty haşiyelerinde (s. 156, n. 8) Ahmed-i Kamac'ın Sultan Sancar zamanında Tirmiz valisi olduğu yazılıdır. Yalnız bu bilgi de konuyu tam olarak açıklamaya yetmez. Mesele oldukça karışıktır. Keza el-Hüseynî (s. 87) de Sultan Sancar zamanındaki Tirmiz valisinin künyesini Emîr İmâdeddîn Ahmed b. 'Alâeddîn Ebû Bekr b. Kamac olarak vermektedir. Şu halde yukarıda bahsedilen şahsın 'Alâeddîn Ebû Bekr olmasına imkân yoktur, zira bu zat daha Oğuz isyanının başlangıcında öldürülmüştür. Mamafih bu zat yine Kamac ailesine mensup başka biri olmalıdır. Bu konuda ayrıca bk. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 455, n.1; *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s 87.

** Bazen Ay-Tegin olarak geçmektedir.

86 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Major H.G. Raverty, I, s. 371, 422; nşr. Abdülhayy Habîbî, s. 355; *Esahhü't-tevârîh*, vr. 326a; Firişta (*a.g.e.*,I, s. 166) İzzeddîn el-Hüseyin'in 7 oğlu olduğunu zikretmekte ve bunların sahip oldukları bölgeleri de belirtmektedir: Bâmyân Meliki Fahreddîn Mes'ûd (annesi Türk imiş), Kutbeddîn Muhammed (Gazne'li Behrâm-Şâh'ın kızı ile evli imiş) , Şücâeddîn Ali, Nâsıreddîn Muhammed (Zemindâver hâkimi), Seyfeddîn Sûrî (Gazne'de öldürülmüştü), Bahâeddîn Sâm ve 'Alâeddîn Hüseyin.

de bulunduğuna bakılacak olursa Ay-Tegin'in burayı Gurlular adına yönettiği anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Esîr'in açıkça belirtmemesine rağmen, Ay-Tegin'in Fahreddîn Mes'ûd ile ittifâk ederek aşağıdaki seferlere giriştiği anlaşılıyor. Ramazan ayında (Temmuz-Ağustos 1164) Ay-Tegin askerlerini toplayıp Gur topraklarına yürüdü. Bâmyân, Bûst ve er-Ruhhâc vilâyetlerine gittiler. Gurlular adına burayı idare etmekte olan Tuğrul-Tegin Yarankuş el-Felekî onlara karşı koydu. Ay-Tegin'in askerleri Bâmyân'a çıktılar. Bûst ve er-Ruhhâc'ı istila edip Gur hükümdârlarının evlâdından birine teslim ettiler. Ay-Tegin'e gelince o, Gur ülkesinin içlerine doğru ilerledi[87].

Bâmyân, Belh ve Herât müttefik askerleri toplanarak Fîrûzkûh üzerine yürüdüler[88]. Sultan Gıyâseddîn ve Mu'izzeddîn, Fîrûzkûh'tan dışarı çıktılar ve Râgzer denilen yerde mevzilendiler. Gur askerleri onların etrafında toplandı. Herât hâkimi Tâceddîn Yalduz, Fîrûzkûh'u ele geçirme konusunda en büyük arzuyu beslemekte idi. İki ordu birbirlerine yaklaştıklarında, iki Gur savaşçısı Sultan'ın önüne gelerek atlarından inip, yeri öptüler ve şöyle bağırdılar: *"Biz iki bendeniz Herât ordusunu dağıtmak isteriz.„*. Bu iki asker aldıkları emîr üzerine tekrar atlanıp, kılıçlarını çektiler ve Türk askerlerinin karşısına geldiklerinde şöyle bağırdılar: *"Melik Yalduz nerededir, biz onu istiyoruz.„*. Melik Yalduz çetrin altında bulunuyordu. Askerleri Melik'e işaret ettiler ve bu iki Gurluya Yalduz'un kim olduğu malûm oldu. Bu ikisi Yalduz'un üzerine saldırarak onu kılıçlarıyla atından aşağıya düşürdüler. Herât ordusu onların bu kahramanlığına şahit olunca, korktular ve mağlup oldular. Ertesi gün binlerce süvari Kamac'ın askerlerine karşı yürüdüler, onun ordusu kaçmaya başladı. Gurlular Kamac'ı esir edip başını kestiler ve Sultan'a götürdüler. Onun kellesinin Fahreddîn Mes'ûd'a götürülmesine karar verildi.

---

87 *el-Kâmil*, Türkçe trc., XI, 253; nşr. Tornberg, XI, s. 311 vd.

88 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Major H.G. Raverty, I, s. 372, 373, 424; nşr. Abdülhayy Habîbî, s. 355, 356; *Esahhü't-tevârîh*, vr. 326a; *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 255b; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 787.

Kamac'ın kesik başı Fahreddîn'in önüne götürülürken, Gur sultanları da atlanarak onların peşinden gittiler. Atlılar, kesik başı Fahreddin'e götürdüklerinde o geri dönmek için hareket etmek üzere iken Gur sultanları geldiler ve etrafını kuşattılar. Yeğenleri amcalarını ele geçirip Bâmyân'a gönderdiler[89]. Bundan sonra Gur hâkimiyetinden başka Germsîr ve Zemîndâver de Gur Meliklerinin eline geçti[90]. Melik Tâceddîn Yalduz ölüp Herât ordusu mağlubiyete uğrayarak geri döndükten sonra, Sultan Sancar'ın kölelerinden Bedrüddin Tuğrul Herât'ı zaptı altına aldı. Bu durum Herât ileri gelenlerinin Sultan Gıyâseddîn'e mektup yazıp onu davet etmelerine kadar sürdü.

F. Mâzenderân'ın Şâhının Kûmis Ve Bistâm'ı Zaptı

Nîşâbûr hâkimi Mü'eyyed'in Kûmis ve Bistâm'ı zapt ettiğini ve o yöreye hâkim olduğunu daha önce belirtmiştik. Mü'eyyed o bölgede Tunkuz adlı bir memlûkunu nâib tayin etmişti. Bu sıralarda Şâh-ı Mâzenderân Gâzi Rüstem güvenilir adamlarını Kazvîn'e göndererek Sultan Mes'ûd'un pehlivanlarından cesur ve savaşçı bir kumandan olan Sâbık Kazvînî'yi çağırttı. Sâbık Kazvînî, karısı çocukları ve aşiretiyle birlikte Mâzenderân'a geldi[91]. Bu emîr h. 559 (=1163-64)'da mücehhez bir ordunun başına getirildi. Sâbıkeddîn, Dâmegân üzerine yürüyüp orayı ele geçirdi. Bunun üzerine Tunkuz da yanındaki askerleri toplayıp Dâmegân'a onun üzerine yürüdü. Kazvînî, ona karşı harekete

89 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Major H.G. Raverty, I, s. 372, 373, 424; nşr. Abdülhayy Habîbî, s. 355, 356; *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*,aynı yer; *Esahhü't-tevârîh*, nr. 224, vr. 326a; *Ravzatu's-safâ*, aynı yer.

90 Onun aynı zamanda Bâdgis bölgesini zaptederek, Garcistân hâkimi ile münasebetlere giriştiği ve böylece durumunu güçlendirdiği söylenir. Cüzcânî, Germsîr ve Zemindâver'in kimden kurtarıldığını yazmamıştır. Raverty (*Mücmel-i Fâsihî*'den naklen I, s. 374 n. 3), aynı şekilde 558 (=1162-3)'de Gıyâseddîn'in Oğuzlarla bir savaş yaptığından ve onları mağlup edip, vergi aldığından bahsetmektedir. Oğuzların buraya sahip oldukları kuşkusuz açık bir şekilde zikredilmektedir.; Ayrıca krş. *Esahhü't-tevârîh*, vr. 326a; *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 255b; *Hulâsâtü'l-ahbâr*, vr. 383b.

91 İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân.*, II, 104.

geçti ve habersizce Tunkuz'un yanına vardı. Kazvînî üzerlerine baskında bulununcaya kadar Tunkuz ve askerleri olaydan haberdar olamadılar. Kazvînî onlara kılıç darbelerini indirince her biri bir tarafa dağıldı ve bozgun halinde geri kaçtılar. Şâh Gâzî Rüstem'in askerleri o bölgeyi istilâ ettikten[92] sonra Dâmegân, Bîstâm, Câcerm ve Yâr-Gemend vilâyetleri Sâbıkeddîn'in idaresine verildi[93]. Sâbıkeddîn, Sîmnân'dan Nîşâbûr hudutlarına kadar olan bölgeyi muhafaza etti[94]. Tunkuz Nîşâbûr hâkimi Mü'eyyed'in yanına döndü. Bu bölgeler Bâvendî Meliklerinin eline geçmesine rağmen Türklerin Bistâm ve Kûmis'e bağlı beldelerde yağmacılıkla meşgul oldukları İbnü'l-Esîr tarafından zikredilmektedir[95].

---

92 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 253 vd.; nşr. Tornberg, XI, s. 312; *Şezerâtu'z-zeheb*, III-IV, s. 179; *Nâmehây-ı Reşîdeddîn Vatvât*, s. 187 vd.

93 'İtimâdü's-Saltana, *Târîh-i Taberistân*, nşr. Meyterâ Mihrâbâdî, Tahran 1373, s. 164. Burada Şâh Gâzi Rüstem'in, Bistâm, Dâmegân ve Câcerm vilâyetlerini Nizâmülmülk lâkabıyla adlandırdığı Sâbıküddevle Kazvînî'nin idaresine vermiş olduğu teyid edilmektedir. Şâh Gâzi Rüstem öldükten sonra yerine geçen oğlu Şâh Alâüddevle, Sâbıküddevle'yi yakalatıp, ölünceye kadar zindanda tutmuştur.

94 İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân.*, II, s. 104; *Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân* (s. 20)'da Şâh Gâzi Rüstem'in zikredilen vilâyetlere sahip olduğu anlatılmakta, ancak tarih verilmemektedir.

95 *El-Kâmil*, XI, Türkçe trc., s. 253 vd.

III. MÜ'EYYED AY-ABA'NIN İL-ARSLAN ADINA HUTBE OKUTMASI

Yukarıda Herât[96] hâkiminin 559 (=1164) yılında öldürüldüğünü zikretmiştik. Onun öldürülmesi üzerine Oğuz beyleri hazırlanıp 560 (=1164-65)'da Herât üzerine yürüdüler ve orayı muhasara ettiler. Oğuzların Ay-Tegin'le aralarında dostluk bulunduğuna dair kaynaklarda verilen malûmat mahalli bir hükümdârın Oğuzları muvazene unsuru olarak tanıdığına dair bir misaldir. Keza Oğuzlar da kendilerini Ay-Tegin'in siyâsî varisi saymışlardı[97]. Ayrıca Herâtlılar şehirlerinin sağlam surlarına ve kuvveti gittikçe artan Mü'eyyed Ay-Aba'nın desteğine güvenerek Oğuzlara itaat etmeyince, Oğuzlar tarafından Herât üzerine yürümek için yeterli sebep çıkmış oluyordu. Diğer taraftan Herât'ın idaresi Esîreddîn adında birinin elindeydi ve bu şahıs Oğuzlara mütemâyildi. Yani görünürde onlarla savaş halinde ise de aslında onlarla haberleşiyordu. Bu yüzden Herât halkından bir çok kişi helâk oldu. Bunun üzerine şehir halkı toplanıp onu öldürdüler ve yerine Ebü'l-Fütûh Ali b. Fazlullah et-Tuğraî geçti[98]. Raverty, *Tabâkât-ı Nâsırî* tercümesinin haşiyesinde Herât'ta Ay-Tegin'in yerine geçen kumandanın ismini *Târîh-i Alfî*'ye dayanarak Babaruddîn olarak belirtmekte, bunun da Cüz-

---

96 İki tane Herât vardır. Birisi Horâsân'da diğeri de İstâhr bölgesindedir. Herât İstâhrî'de aynı adla anılan bir bölgenin merkezi olarak gösterilmiştir. İstahrî'de Herât'ın çevresinin kuvvetli bir sur ile çevrili olduğunu, iç kalenin 4 kapısının bulunduğunu okuyoruz. 1. Kapı (Bâb-ı Saray) kuzeye Belh'e, 2. Kapı Nîşâbûr'a açılır. Bk. İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, Almanca trc. A. D. Mordtmann, s. 117.

97 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 257; nşr. Tornberg, XI, s. 311 vd.; *Büyük Selçuklu İmpareatorluğu Tarihi*, V, s. 473; *Oğuzlar*, s. 119.

98 *el-Kâmil*, aynı yer, burada bahsedilen Herât hâkiminin Bahâeddîn Tuğrul olması lazımdır. Müellif mezkûr şahsın tam künyesini vermiştir; Melik Tâceddîn Yalduz (Ay-Tegin) ölüp, Herât ordusu mağlubiyete uğrayarak geri döndükten sonra, Bahâeddîn Tuğrul şehri zaptetmişti, bk. Minhâc-ı Sirâc, *Tabakât- Nâsırî*, nşr. Abdülhayy Habîbî, Tahran 1363, s. 303; krş. Muhammed Abdülgafur, *The Gorids*, s. 46. Keza *Esahhü't-tevârîh* (vr. 326b)'te bu zat Cemâleddîn Tuğrul olarak geçmektedir.

cânî'nin zikrettiği Bahâeddîn Tuğrul olduğunu eklemektedir. Bu kumandan kendisini Mü'eyyed Ay-Aba'ya karşı güvencede hissetmediği için, Oğuz reisleri ile olan tanışıklığına dayanarak, onlarla irtibat kurmuş ve yardıma çağırarak, Herât'ı teslim edeceği vaadinde bulunmuştu. Halk, Mü'eyyed Ay-Aba'ya haber gönderip, itaat ettiğini bildirdi[99]. Mü'eyyed Ay-Aba bunun üzerine memlûku Seyfeddin kumandasında bir orduyu Herât'a, ayrıca başka bir orduyu da Oğuzlara karşı Serahs ve Merv üzerine gönderdi. Bunlar düzenledikleri baskınlarla Oğuzların hayvanlarını ele geçirip, sâlimen geri döndüler. Mü'eyyed'in askerlerinin kendilerini Serahs tarafında taciz etmesi yüzünden Oğuzlar Herât'ın muhasarasını bırakıp, Merv'e geri dönmeye mecbur oldular[100]. Böylece Herât şehri Oğuzların hücumlarından kurtarılmış oldu.

Köymen'e göre, Mü'eyyed Ay-Aba'nın gönderdiği yardımcı kuvvetlerin doğrudan doğruya Oğuzlar üzerine Herât'a yürüyecek yerde arkadan vurmak üzere bu iki şehir üzerine yürümeleri Harezmşah İl-Arslan'la savaş arayan bu kumandanın, kendisinde henüz Oğuzlarla karşı karşıya savaşmak kudretini görmediği ihtimâlini hatıra getirmektedir[101]. Ancak Köymen'in bu görüşüne katılmak mümkün değildir. Zira Mü'eyyed Ay-Aba Oğuzlara karşı sadece bir yıpratma savaşına girişmiş ve bunda da başarılı olmuştur. Onun Herât meselesiyle daha fazla uğraşmamasının sebebi bizce Batı Horâsân politikasının onun için daha ciddi bir vaziyet arz etmesiydi. Nitekim aşağıda görüleceği üzere onunla Harezmşah İl-Arslan arasında çok geçmeden bir savaş vukua gelecektir. Bu ikili vaziyetten istifade etmesini bilen Sancar'ın emîrlerinden Bahâeddîn Tuğrul ise Herât'ta hâkimiyetini kuracaktır.

---

99 *Tabakât-ı Nâsırî*, I, İngilizce trc., s. 375 n. 5.

100 İbnü'l-Esîr'in burada (aynı yer) sadece Seyfeddîn olarak zikrettiği kumandan, aşağıda Kirmân'a gönderilen Seyfeddîn Tunguz olması gerekmektedir; krş. *Bedâyi'ü'l-ezmân fi Vekâyi'-i Kirmân*, s. 41; Mü'eyyed'in Herât'a ordu sevk ettiğini 560 yılı olaylarında İbnü'l-Verdî de (II, s. 106) teyîd etmektedir.

101 *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, V, s. 474.

Rakibi Mahmûd Han'ı bertaraf ettikten sonra iyice kuvvetlenen Mü'eyyed Nesâ üzerine bir ordu sevk etti ve Cemaziyülevvel 560 (=Şubat-Mart 1165)'a kadar kuşatma devam etti. Ancak bu hareket Harezmşah İl-Arslan'ın şiddetle mukavemetine maruz kaldı. İl-Arslan Nesâ'ya yardım olarak bir ordu gönderdi. Harezm ordusunun yaklaşması dolayısıyla Mü'eyyed'in askerleri Nîşâbûr'a çekildiler. Ancak İl-Arslan kuvvetleri bunları takip ederek Cemaziyülevvel sonlarında (=5-14 Nisan) şehrin önlerine kadar geldiler. Mü'eyyed'in askerleri onları oradan uzaklaştırmak amacıyla karşı harekete geçtiler. Sonuçta Harezm askerleri ülkelerine geri döndüler. Mü'eyyed'in bu başarısız Nesâ seferi sonucunda bu şehrin hâkimi hutbeyi Harezmşah İl-Arslan adına okuttu.

Diğer taraftan İbnü'l-Esîr'e göre Mâzenderân hükümdârı Şâh Gâzi Rüstem b. Alî, 8 Rebi'ülevvel 560 (=23 Ocak 1165) tarihinde öldü[102]. İbn İsfendiyâr'a göre Şâh Gâzî ölmeden kısa bir süre önce Emîr Mü'eyyed Nîşâbûr, Tûs ve Beyhâk'ı istilâ ettikten sonra İsfehbed'e mektup yazıp, hizmetine girerek, hutbe ve sikkeyi onun adına çevirtmek istediğini bildirmiştir. Ancak Şâh, Türklerin sözüne ve sadakâtine güvenilemeyeceği yargısında olduğu için, Horâsân'ı kurtarmak amacıyla ordusunun 1 yıl zarfında hazırlanmasını emretmiştir. Hatta bu amaçla Rey'de bulunan Sungur İnanç'a elçiler göndererek akrabalık ve ittifâk teşebbüsünde bulunmuştur. Ancak onun bu teşebbüsleri, hastalığı ve

---

102 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 256; nşr. Tornberg, XI, s. 315 vd.; *Şezerâtu'z-zeheb*, III-IV, s. 179; *Nâmehây-ı Reşîdeddîn Vatvât*, s. 187 vd.; krş. George C. Miles, "The Coinage of the Bâwandids of Tabaristân", *Iran and Islam, in Memory of the Late Vlademir Minorsky*, Edinburg 1971, s. 458. Bu makalede Şâh Gâzi Rüstem'in ölüm tarihi 560 (=1165) olarak gösterilmekte ve 551 veya 552 Hicrî tarihine ait bir sikkesinin bulunduğu belirtilmektedir. Bu tarihten daha sonraki bir tarihi taşıyan sikkenin mevcut olmaması dolayısı ile bu hükümdârın ölüm tarihi hakkında kaynakların verdiği çelişkili bilgilerin doğrusunu tesbit etmeye imkân yoktur; Ayrıca bk. E. G. Brown, *An Abridged Translation of the History of Tabaristân Compiled about A.H. 613 (A.D. 1216) by Muhammad b. al-Hasan b. İsfendiyâr* (*GMS*, vol. II), s. 249. Burada da ölüm tarihi olarak 17 Ferverdîn h. 558 (=Nisan 1163) tarihi vardır.

kısa bir süre sonra da ölümü dolayısıyla yarım kalmıştır[103]. Gerçekten de Mü'eyyed'in adı geçen bölgeleri istilâ ettikten sonra, İsfehbed'e tâbi olmak istemesini izâh etmek mantıki ölçülerle bağdaşmıyor. Şayet bu haber doğru ise İbn İsfendiyâr'ın da belirttiği gibi Mü'eyyed'in siyâsî bir taktik icabı bu yola başvurduğu ve teklifinde samimi olmadığı açıktır.

Şâh Gâzi Rüstem'in ölümünden sonra devlet erkânı oğlu Alâüddevle Hasan'ı babasının yerine tahta çıkardılar[104]. O, babasının ölümünü birkaç gün gizledi ve ülkede hâkimiyet kurduktan sonra bunu açıkladı. Ordusunu dağlı Gîlânlılardan[105], Türklerden ve Farslardan teşkil etti. Mâzenderân Şâhının ölümü açıklanınca, daha önce babasının desteğiyle Gürgân ve Dîhistân hâkimiyetini elde etmiş olan Sultan Sancar'ın emîrlerinden İhtiyareddîn Aytak, derhal ona karşı taht mücâdelesine girişti. Aytak bu mücâdelede Mü'eyyed Ay-Aba ile ittifâk kurdu[106].

Bundan sonra Harezm askerleri Dîhistân üzerine yürüdüler. Harezm askerlerinin Dîhistân üzerine yürümesinden, Alâüddevle'nin Aytak'a karşı İl-Arslan'dan yardım istediği anlaşılıyor[107]. Buranın hâkimi olan Emîr İhtiyareddîn Aytak ise Mü'eyyed'i yardıma çağırdı. Daha önce bu ikisi arasında düşmanlık olmasına rağmen, Mü'eyyed yardım yapmayı kabul etti ve ona büyük bir ordu gönderdi. Bu ordu şahsına ve beldesine karşı Taberistân tarafından gelecek zararı defedinceye kadar orada kaldı. Mü'eyyed, Aytak'ın ülkesinin güney kısımlarını

---

103 İbn İsfendiyâr,*Târîh-i Taberistân*, II, 104.

104 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 256; nşr. Tornberg, XI, s. 315; *Şezerâtu'z-zeheb*, III-IV, s. 179.

105 Zekeriyyâ el-Kazvînî (*Asârü'l-bilâd*, Arapça nşr., Beyrut, tarihsiz, s. 353)'nin belirttiğine göre Kazvîn ile Hazar Denizi arasında bulunan bir bölgenin adıdır.

106 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 256; nşr. Tornberg, XI, s. 315; W. Madelung, "Alâ'-al-dawla Hasan b. Rostam b. Ali b. Şahrîâr, Şaraf-al-molûk", *Encyclopaedia Iranica*, I, s. 773.

107 *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1969, s. 187.

başarıyla müdafaa etmesine rağmen Harezm askerleri Dîhistân'ı ele geçirdiler ve şehre kendi şâhnelerini tayin ettiler[108].

Bundan bir süre sonra 10 Muharrem 561 (=16 Kasım 1165)'de Beyhakî'nin takdimiyle Mü'eyyedü'd-evle ve'd-dîn Hüsrev-i Horâsân Melik el-Meşrîk Ay-Aba, sayısız süvâri ve piyade askerle kasabaya* geldi. Ardından kasabayı kuşatmaya başlayıp güney tarafındaki surları mancınıklarla tahrip ettiler. Bu kuşatma sırasında halktan pek çok kişi öldü. Bunun üzerine İsfehbed Fahrüddevle Gerşâsf b. Merdâvic'in tavassutuyla savaşa son verildi. Mü'eyyed kasabanın en ileri gelen ekâbirini rehine olarak elde etti ve onları beraberine alarak 5 Safer 561 (=11 Aralık 1165)'de Nîşâbûr'a geri döndü.

Daha sonra Cemaziyülevvel-Cemaziyülâhir 562 (=Şubat-Mart 1167)'de batı tarafına doğru yeni bir sefere çıktı. Bu sefer sırasında iki ay müddetle sürekli savaş yapıldı. Fakat Harezm erkânından bir grup; Emîr Esen-Aba Beygu, Emîr Necmülmülk Ali Hâce, Emîr Îsen ve Emîr Bûrî Besmelî, Sultanü'l-mu'azzâm Tâcü'd-dünyâ ve'd-dîn Harezmşah İl-Arslan'ın fermânıyla burada bulundukları için, Melik el-Meşrîk Ay-Aba geri döndü. İl-Arslan'ın adamları da 1 Receb (=23 Mayıs)'de Horâsân'a ulaştılar. Hüsrevcîrd'de savaşa başladılar ve şehri ve kaleyi tahrip ettiler. Böylece Beyhâk bölgesinde ilk defa Sebzvâr'da Zilhicce 561 (=Mayıs 1166)'de ve Nîşâbûr'da ise Ramazan 562 (=Haziran 1167)'de İl-Arslan adına hutbe okundu[109] .

Hasan-ı Yezdî, 562 (=1166-67) yılında İl-Arslan Horâsân'a geldi ve Melik Mü'eyyed'i Şâdyâh'ta kuşattı[110] demektedir. el-Hüseynî ve Ahmed b. Mahmûd gibi Selçuklu müellifleriyle karşılaştırıldığı zaman bu bilginin doğru olduğu ortaya çıkmakta-

---

[108] *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 256; nşr. Tornberg, XI, s. 316; krş. Barthold, *Türkistan*, s. 358; *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 78.

* Burada kasdedilen kasaba Beyhak bölgesinin başşehri Sebzvâr olmalıdır. Bk. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, V , s. 47.

[109] Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî (İbn Funduk), *Târîh-i Beyhak*, s. 284.

[110] *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 227a.

dır. Dîhistân'ın ve Sebzvâr'ın ele geçirilmesinden sonra İl-Arslan'ın Nîşâbûr'a devamlı tazyikleri sonucunda zikredilen tarihte Mü'eyyed Ay-Aba, Nîşâbûr'dan Atabeg İl-Deniz'e bir mektup ve elçi gönderdi. Bununla, kendisine Harezmşah İl-Arslan'ın Nîşâbûr üzerine yürüyeceğini ve onun elinden alacağını, bu takdirde Nîşâbûr'la yetinmeyip Irak'ı da almak isteyeceğini bildirdi. Mü'yyed'e göre; şayet onun bu hareketlerine muhalefet edilmezse daha çok kuvvetlenecektir. Bu yüzden bu belâ ve musîbetin önüne erkenden geçilmelidir.

Mü'eyyed'in bu mektubu geldiği zaman Atabeg İl-Deniz Hemedân'da idi. Buradan hareket ederek Rey'e geldi ve Harezmşah'a bir elçiyle birlikte aşağıdaki mektubu gönderdi: *"Mü'eyyed Ay-Aba Sultan'ın memlûku ve Horâsân ile senin ülken ise Sultan'ın ve babalarının ülkesidir. Sen Nîşâbûr'a saldırıp, bu kötülüğü yaptığın takdirde, benim de sayısız askerle senin üzerine yürüyeceğim muhakkaktır. Sen benimle savaştığın takdirde ne duruma düşeceğini kendin biliyorsun. Şimdi temennim düşünüp faydalı yola gitmendir."* dedi. İl-Deniz'in bu mektubu Harezmşah'ı fena halde kızdırdı ve o, kendisine tavsiye edilenin tam aksine Nîşâbûr üzerine yürümek için atlandı. Hemen hazırlıklarını tamamlayıp, 562 (=1167)'de Nîşâbûr üzerine hareket etti. İki ay müddetle şehri kuşattıysa da almaya muvaffak olamadı. Atabeg İl-Deniz de Harezmşah'ın hareketinden haberdâr olur olmaz, onunla savaşmak üzere Bistâm üzerine yürüdü. Azerbâycân kuvvetlerinin geldiğini öğrenen İl-Arslan, Nîşâbûr'u bırakıp gitti ve Curcân'a ulaştı.

Mü'eyyed Ay-Aba ise Atabeg İl-Deniz'in geri dönmesinden sonra, İl-Arslan'ın yeniden Nîşâbûr üzerine yürüyerek, şehri yağmalamasından korktuğu için Harezmşah ile barış yapmayı uygun gördü. Bu amaçla Kadı Fahreddîn Kûfî'ye* şunları

---

* Yukarıda adı geçen Kadı Fahreddîn 'İmâdü'l-İslâm Abdülâzîz b. Abdülcabbâr Kûfî, Sultan Sancar'ın Kâdı'l-kûdât nâiblerindendir. *Atebetü'l Ketebe*'deki bir menşurdan (nr. 2, s. 9 vd.) 'İmâdeddîn Ebü'l-Berekât Muhammed b. Ahmed b. Sâ'id'in Nîşâbûr kadılığına ve Fahreddîn Kûfî'nin de onun niyâbetine atandığı anlaşılmaktadır. Mektup şöyle başlamaktadır: Teklîyd Kazâ-i Nîşâbûr der hak İmâdeddîn Muhammed b. Ahmed.

söyledi *"Bu kadar mal harc ettiler, yine de bir nesne elde edemeden gittiler. Biz bu durumdan utandık. Şimdi Harezm'e eli boş dönmek doğru değildir. Bizim onlara ve emirlerine itaat etmek üzere olduğumuzu bilsinler."*. Kadıyı İl-Arslan'a elçi olarak gönderdi ve *"Ben senin memlûkunum. Bundan sonra sana itaat benim üzerime farzdır. Senin için hutbe okur ve senin namına sikke basarım. Memlekette senin emr-ü nehyini icra ederim."* şeklinde bir mesaj iletti. İl-Arslan bu mektubu aldığında hem sevindi hem de utandı. Bunun üzerine iki taraf arasında anlaşma yapıldı. Kadı Fahreddîn, İl-Arslan'ın yanında hüsn-ü kabûle mazhâr oldu. Kendisine muhteşem hila'tler giydirildi. Kıymetli hediyeler verdi. Ayrıca yanına bir elçi katarak, Ay-Aba'ya bir çok değerli hediyeler, altın ve gümüş eyerli bir at ve katırlar ile hazinesinden kıymetli eşyalar gönderdi. Kadı Fahreddîn, gayretlerinin mükâfatını görmüş olarak, Nîşâbûr'a döndü.

Atabeg İl-Deniz ise, İl-Arslan'la Ay-Aba arasındaki bu sulhu işittiği zaman son derece müteessîr oldu. Ay-Aba'ya yardıma gelmişken, bu sefer kırgınlık içerisinde Bistâm'dan Rey'e döndü[111]. İl-Arslan böylece Mü'eyyed Ay-Aba'yı kendisine tâbi kılıp, Horâsân Melikliğini ona tevdî ederken devlet işleri de bir süre için düzene girmiş oluyordu[112] .

---

111 *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, Türkçeye çev. N. Lugal, s. 114 vd.; *Selçuk-Nâme*, II, s. 116 vd.

112 *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 277a.

IV. MÜ'EYYED AY-ABA - KİRMÂN SELÇUKLULARI İLİŞKİLERİ

A. Kirmân Meliki'nin Ölümü

Kirmân Meliki Muhyîddîn Tuğrul-Şâh b. Muhammed (20 Ferverdîn 558 harâcî) hicrî 21 Şa'bân 565 (=10 Nisan 1170) tarihinde Cîrûft'ta hastalandı ve sonra Mekrân'da öldü[113]. Bu tarih hakkında kaynaklarda birbirinden farklı görüşler vardır. Biz Mü'eyyed Ay-Aba'nın 1167 yılı ile bu tarih arasındaki faaliyeti hakkında bilgi bulamadığımız için, Tuğrul-Şâh'ın ölümü ile ilgili doğru tarihi tespit edebilmek için konumuz vekâyîi ile kıyas imkânına sahip değiliz. Kaynakları birbiriyle karşılaştırmak suretiyle en doğru tarihi tespit etmeye çalıştığımız bu olaydan sonra Tuğrul-Şâh'ın oğulları olan Behrâm-Şâh, Arslan-Şâh (II.) ve Turan-Şâh arasında anlaşmazlık çıktı. Kardeşler babalarının tahtına çıkmak için birbirleriyle savaşa tutuştular ve bu mücâdele 20 yıl sürdü. Civar hükümdârlarını da kendi aralarındaki münazaalara karıştırdılar. Bu yüzden Kirmân büyük tahribata uğradı[114]. E. Mer-

---

113 *Bedâyi'ü'l-ezmân* s. 30-31 ; aynı müell. *Selçûkiyân u Guz der Kirmân*, tashîh Bâstânî-i Pârîzî (Muhammed İbrâhim), Tahran 1373, s. 404 ve haşiyeleri. Müellif metinde 20 Ferverdîn 558 Harâcî yılını vermekle beraber haşiyede Hicri yılın bundan yaklaşık 7 yıl fazla olduğunu dolayısıyla 565 yılının doğru olduğunu belirtmiştir. Nitekim İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 289; nşr. Tornberg, XI, s. 358) ve İbnü'l-Verdî (*Tetimmetü'l-Muhtasar*, II, s. 120) h. 565 tarihini göstermektedir. Mîrhond (IV, s. 699) ise Tuğrul-Şâh'ın babasının h. 551' de öldüğünü ve bu tarihten itibaren 12 yıl hükümdârlık yaptığını, akıbet h. 562'de öldüğünü yazmaktadır. Mîrhond'un bu kaydı doğru olsaydı, Tuğrul-Şâh'ın 555 Harâcî yılında ölmüş olması gerekirdi, halbuki müelliflerin ittifâkına göre harâcî 557 yılında Güneş tutulması olmuş ve bu olay vuku bulduktan 1 sene sonra Tuğrul-Şâh vefat etmiştir. *Târîh-i Güzîde* (s. 107 ve nşr. Abdülhüseyin Nevâi', s. 472) ve *Habîbü's-siyer* (II, s. 537) de 562 tarihini vermektedirler. Aynı şekilde Ahmed Ali Han Vezîrî (*Târîh-i Kirmân*, nşr. Bâstânî-i Pârîzî, Tahran 1340 hş., s. 371) 562 tarihini yazmakta ancak hâşiyede (n. 54) 565 (=1170) tarihinin doğru olduğu belirtilmektedir.; Bunlardan farklı olarak Câmi'ü'-tevârîh (I, nşr. M. Rûşen-M. Mûsevî, s. 302) ve *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye* (s. 115) 'de Tuğrul-Şâh'ın 563'te öldüğü belirtilmektedir. Krş. *Kirmân Selçukluları*, s. 71 n. 286; *Salgurlular*, , s. 46 n. 1; bk. *Cihân Âra*, s. 118.

114 *Tavzatu's-Safâ.*, IV, s. 699; *Habîbü's-siyer*, II, s. 537

çil'in[115] *Fetret Devri* olarak nitelendirdiği bu zamanda, Selçuklu ailesi arasında hüküm süren bu ihtilâfât, onların zayıf düşmesine ve Kirmân'daki hâkimiyetlerinin inhitat devresine girmesine sebep oldu[116].

B. Kirmân'da Taht Kavgaları Ve Mü'eyyed'in Bu Olaylara Karışması

Tuğrul-Şâh'ın dört oğlu vardı: Arslan-Şâh, Terken-Şâh, Turan-Şâh ve Behrâm-Şâh[117]. Bunların en büyüğü Arslan-Şâh veliahd olup, babasının sağlığında Bem'de hükümet etmekte idi. Tuğrul-Şâh Cîrûft'ta defnedildikten sonra devlet büyükleri ve kumandanlar Amr u Leys mescidinde Behrâm-Şâh'a biat ettiler. O, hazine ve sair saltanat gelirlerini kendisine bağlayarak, kös çaldırıp, hutbe ve sikkeyi kendi adına çevirtti[118]. Efdâleddîn Kirmânî'nin kaydına göre, Behrâm-Şâh'ın Atabeg Mü'eyyededdîn Reyhân'ın desteğiyle babasının tahtına oturduğunu haber alan Arslan-Şâh (II.), kendi yakın adamlarından bir grup ile Cîrûft'tan çıktı ve Bem tarafına gitti. Ağabeyi ile aralarında muvafakat olduğu anlaşılan Terken-Şâh[119] da onun hizmetinde olarak

115 *Kirmân Selçukluları*, s. 74.

116 *Ahbâru'd-devleti's-Seçukiyye*, s. 115; Ahmed Ali Han Vezîrî, *Târîh-i Kirmân*, s. 372; S. Lane Poole (*Tabakât-ı Selâtîn-i İslâm*, 1986, s. 144) de Tuğrul-Şâh'ın h. 563 (=1167)'de öldüğünü ve bu tarihten itibâren 1187 yılına kadar Kirmân'da karışıklık yaşandığını belirtmektedir.

117 *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 31; *Selçûkiyân u Guz der Kirmân*,, s. 405 ve n. 1. Her iki eserde de Arslan-Şâh ile Terken-Şâh'ın annelerinin Kenîzek ve Turan-Şâh ile Behrâm-Şâh'ın annelerinin de Melik Tuğrul-Şâh'ın amcasının kızı Hatun Rüknî olduğu belirtilmektedir. Hatun Rüknî, Tuğrul-Şâh'ın amcası Terken-Şâh'ın kızı idi. Ayrıca Reşideddîn (I, 352) de bu dört kardeşin isimlerini saymaktadır. Ahmed Ali Han Vezîrî (*Târîh-i Kirmân*, s. 373), Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî (aynı yer) ve Mîrhond (aynı yer) ve Hondmîr (*Habîbü's-siyer*, II, s. 537) Tuğrul-Şâh'ın oğullarını sayarken sadece üç oğlundan bahsetmekte, Terken-Şâh'tan hiç malûmat vermemektedirler.

118 *Târîh-i Kirmân*, s. 373.

119 İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 289; nşr. Tornberg, XI, s. 358) Terken-Şâh'ın Behrâm-Şâh tarafında olduğunu yazıyorsa da diğer kaynaklarla karşılaştırıldığı takdirde bunun aslı olmadığı anlaşılmaktadır.

arkasından yola koyuldu[120]. Bem şehri ve etrafı kısa zamanda bunların eline geçti. Daha sonra Cîrûft'tan gelerek kendisine iltica edenler ile beraber gün geçtikçe kuvvetlendi [121].

Diğer taraftan Behrâm-Şâh'ın anadan bir büyük kardeşi Turan-Şâh da onunla anlaşamadı ve kendi adamları ile Fars tarafına gitti. Salgurlu Atabegi Zengî (1147-1186), onun emrine bir ordu vererek Kirmân üzerine gönderdi. (Hordâd[122] ayı Haraci 1158) Hicri Şa'bân-Ramazan 565 (=Mayıs-Haziran 1170) tarihinde Turan-Şâh'ın sağladığı yardımla Sîrcân tarafına ulaştığına dair haberler gelince Kirmân'da karışıklık ve telâş yeniden başladı. Bu meseleyi halletmek üzere yapılan meşveret neticesinde, Hatun Rüknî Sîrcân'a giderek, iki tarafı anlaştırmayı denedi. Fakat, Turan-Şâh anlaşmayı kabul etmediğinden, bu görüşmeden olumlu bir netice elde edilemedi. Hatun Rüknî oğluna yazdığı mektupta, artık başının çaresine bakması gerektiğini bildiriyordu[123].

Bu haber Behrâm-Şâh ve Mü'eyyededdîn Reyhân'a[124] ulaştığı zaman büyük bir telâş içerisine düştüler. Bunlar kendi aralarında yaptıkları müzakereler mucibince, Mü'eyyed Ay-Aba'ya sığınmaya karar verdiler. Çünkü, onlara göre Mü'eyyed Ay-Aba Horâsân'da güçlü bir orduya sahip bulunmaktaydı. O, yakın bir zamanda saltanat makamına oturmuş olduğu için henüz mükellef bir hazineye malik değildi. Eğer kendi mal ve hazinelerinden ona feda edecek olurlarsa, yardım isteklerini mut-

---

120 *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 33; *Selçûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 410, 411; krş. *Târîh-i Kirmân*, s. 374, n. 59; Kirmânî, Efdaleddîn Ebû Hâmîd Ahmed b. Hâmid, *Kitâb-i Ikdü'l-'ûlâ li'l-mevkifi'l-'alâ*, tashîh ve ihtimâm Alîmuhammed 'Âmirî-i Nâ'imî, Tahran 1311 hş., s. 8.

121 *Kirmân Selçukluları*, s. 74.

122 Hordâd ayı İran takviminin 3. ve Şemsî senenin 4. ayıdır (21-Mayıs-21 Haziran). Buna göre Şaban ayına tesadüf etmektedir. Bk. Z. Şükün, *Farsça-Türkçe Lugat Gencine-i Güftar*, II, İstanbul 1984, s. 774; M. Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1993, s. 256.

123 *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 38; *Selçûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 420, 421; krş. *Târîh-i Kirmân*, s. 378, n. 66, *Ikdü'l-'ûlâ*, s. 10; krş. *Salgurlular*, s. 46.

124 Efdâleddîn Kirmânî her iki eserinde de Mü'eyyededdîn Tengter olarak bahsetmektedir, bk. aynı yerler.

laka yerine getirecekti. Bu amaç ve azimle (Hordâd ayının son Cuma günü Harâcî 558) Hicrî 2 Şevvâl 565 (=19 Haziran[125] 1170)'te başkent Berdesîr'den çıktılar ve Hâbîs yoluyla Horâsân tarafına yollandılar[126].

Turan-Şâh Fars askerleriyle beraber (Tîr ayının ilk Pazar günü) 2 Şevvâl 565 (=21 Haziran 1170) günü Berdesîr önüne geldi. Sadece birkaç Deylemliden başka askerin bulunmadığı şehirde vilâyet kadısı ve şehrin hâfızı direndiler. Fars askerleri şehrin etrafını tahrip ettiler. Bu cümleden olmak üzere aradan 4 gün geçti. Bu sırada Behrâm-Şâh'ın kaçtığından habersiz olan Arslan-Şâh'ın 700 kadar adamı Bem'den gelerek, aniden Fars ordusuyla karşılaştılar. Tîr ayının 5. günü yapılan savaşta Turan-Şâh'ın 5.000 kadar Fars askeri mağlup olarak Fars tarafına firar etti. Bu Kirmân'da vuku bulan ilk savaş oldu. Böylece bütün Kirmân bölgesi Arslan-Şâh'ın eline geçti[127].

Melik Behrâm-Şâh ise, Horâsân'a ulaşınca Mü'eyyed Ay-Aba'ya çok değerli ve paha biçilmez hediyeler takdim etti. Mü'eyyed de onun yardım teklifini kabul ederek, en değerli kumandanlarıyla beraber 3.000 kişiyi onun emrine verdi. Bu kuvvetli Emîrlerin arasında Seyfeddîn Tunguz[128], Buğra-Tegin[129], Selâhaddîn Meymûn[130] ve Erkuş Zâveî de vardı. Bu yardımcı

---

125 Hordâd ayı 21 Mayıs-21 Haziran arasına rastladığı için, bu süre içerisindeki son Cuma gününün 19 Haziran'a geldiğini tesbit ettik. Aynı şekilde bu tarih Hicrî olarak 2 Şevval 565'tir, bk. Faik Reşit Unat, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1994, s. 39-9.

126 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 289; nşr. Tornberg, XI, s. 358; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 38-39; *Selçûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 421,422; krş. *Târîh-i Kirmân*, s. 378 vd ve n. 66.

127 *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 39; *Selçûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 422-423; krş. *Târîh-i Kirmân*, s. 378-9, n. 66.

128 Hasan-ı Yezdî (vr. 227a) bunlardan sadece Seyfeddîn'i zikretmekte ve onun emirlerin büyüğü olduğunu da eklemektedir.

129 Müneccimbaşı (II, s. 582), Horâsân'daki karışıklıklar esnasında bir bölgeyi zaptederek hâkimiyet kurmaya çalışanlar arasında bu emîri de saymakta, fakat sahip olduğu bölgeyi belirtmemektedir.

130 *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 41'de Tîlûr; Müneccimbaşı (II, s. 582) bir önceki dipnottaki gibi Sultan Sancar'ın Selâhaddîn adlı bir emîrinden bahsetmekte, fakat başka herhangi bir bilgi vermemektedir.

kuvvetin miktarı müzâkere edilirken Melik Mü'eyyed, Atabeg Mü'eyyededdîn Reyhân'a şöyle söyledi: *"Bu ordunun miktarını asla küçümsemeyiniz. Her ne kadar bu sayı az görünüyorsa da onların içinde bin kişiye bedel adamlar vardır; meselâ Erkuş Zâveî."*

Behrâm-Şâh, Sîstân yolundan Kirmân'a geldi. (Harâcî 558 yılı İsfendermüz ayında) h. 566 (=1170) yılında onun gelişinin haberi Cîrûft'a ulaştı. Ordu içinde çıkan veba hastalığı dolayısı ile Arslan-Şâh (II.)'ın emrindeki az sayıdaki adamlar hastalanmış ve güçsüz düşmüşlerdi. Bu sebepten Behrâm-Şâh'a karşı mukavemet edememek endişesi içerisinde idi. Savaşıp savaşmama hususundaki bu kararsızlık içerisinde iken, nihâyet mücâdele etmek azmiyle hazır bulunan askerleriyle beraber Cîrûft'tan çıktı. İki taraf Kamâdîn sahrasında karşılaştılar. Kirmân askerleri mağlup oldu. Melik Arslan-Şâh (II.), Atabeg Muhammed ve emîrlerin çoğu savaştan çıkarak Irak tarafına kaçtılar. Bu savaşta Arslan-Şâh'ın küçük kardeşi Terken-Şâh, bazı Deylem'li ileri gelenlerle birlikte esir düştü ve kendilerine işkence edildi. Behrâm-Şâh daha sonra, Arslan-Şâh'la ittifâk ettiği için Terken-Şâh'ı öldürttü[131]. Kadı Ahmed Gaffârî, onun ölüm tarihini (Harâcî 559) h. 566 (=1173-74) olarak kaydetmektedir[132].

Behrâm-Şâh yeniden Kirmân tahtına oturmuştu, ancak yardımcı olarak beraberinde getirdiği Mü'eyyed Ay-Aba'nın askerlerine bu hizmetlerinin karşılığında mükafat sunması gerekliydi. Bu mükafat Cîrûft'un yağmalanması şeklinde oldu. Cîrûft, Anadolu (Rum) ile Hint yani Doğu ile Batı arasında gelip giden tacirlerin uğrak yeri olduğundan oldukça zengin bir bölge idi. Horâsân askerleri işte bu hazineyi yağmalamaya koyuldular. Çevredeki köylerde yapılan katil ve yağma hareketleri bir süre devam etti. Ayrıca Berdesîr'e bir şahne gönderilerek, orduya

---

131 *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 40,41, 43; *Selçûkîyân u Guz der Kirmân*, s. 425,426,429; *Târîh-i Kirmân*, s. 383; İbnü'l-Esîr bu olaylardan kısaca bahsetmektedir, bk. *el-Kâmil*, XI, Türkçe trc., s. 289.

132 *Târîh-i Cihân Âra*, s. 118.

ödenecek *na'l bahasının** halk tarafından ödenmesi emredildi. 100.000 dînâr olan bu miktar halka bir çok eziyetler edildikten sonra toplandı. Behrâm-Şâh (Harâcî 559 yılı başında) h. 567 (=1171)'de[133] Berdesîr'e geldi ve toplanan parayı orduya dağıttı. Sonra da ileri gelen emîrlere Horâsân'a dönmeleri hususunda izin verdi. Birkaç emîr ise bir miktar askerle birlikte onun yanında kaldılar[134] .

Hasan-ı Yezdî, Seyfeddîn kumandasında Kirmân'a gönderilen ordunun Melik Arslan'ı öldürdüğünü yazmaktadır. Aynı buna benzer bir kaydı İbnü'l-Esîr'de rastlamaktayız. O da Arslan-Şâh'ın ölümünden sonra Behrâm-Şâh'ın tek başına Kirmân'a hâkim olduğunu belirtmektedir. Ancak aşağıda Kirmân tarihiyle ilgili ana kaynaklardan anlaşılacağı üzere yukarıda zikredilen her iki müellif te hatalıdır. Her iki müellifin bu bilgiyi aynı kaynaktan almış olmaları muhtemeldir. İbnü'l-Esîr olayı burada bitirmekle beraber Hasan-ı Yezdî bir iki cümle daha ilâve etmektedir. Bundan anlaşılacağı üzere o, olayı direkt olarak İbnü'l-Esîrden nakletmemiştir. Ona göre, Kirmân bu savaştan sonra Horâsân askerleri tarafından istilâ edilmiş, Gürgân ve Mâzenderân bölgeleri Dâmegân'dan Rey hududuna kadar Melik Mü'eyyed'in eline geçmiştir[135].

Kardeşlerden Turan-Şâh, Arslan-Şâh (II.) ile yaptığı ve yenildiği Cîrûft savaşından sonra yeniden Fars'a dönmüş ve kışı orada geçirmişti. Arslan-Şâh (II.) ise Behrâm-Şâh'ın ve Mü'eyyededdîn Reyhân'ın Horâsân'dan dönüşünden sonra İsfahân'a gitti [136] ve orada Irak Selçuklu Sultanı Arslan b. Tuğrul tarafından izzet-i ikrâmla karşılandı. İbnü'l-Esîr, onun Atabeg İl-De-

---

* *Selçûkîyân u Guz der Kirmân*, s. 427 n. 1, na'l bahası dîvân memurlarının ve maliye muhassillerinin memuriyetlerinin bitiminde mükelleflerden aldıkları bir paradır. Bir de asıl vergiden ayrı olarak memurların atlarının nallarını yenilemek için alınmaktaydı.

133 *Selçûkîyân u Guz der Kirmân*, s. 427 n. 2.

134 *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 41, 42 ; *Selçûkîyân u Guz der Kirmân*, s. 426,427.

135 *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 227a; *el-Kâmil*, XI, s. 289.

136 *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 74, 43.

niz'e sığındığını ve bu suretle yardım sağladığını belirtmektedir. Burada Irak Selçuklu Sultanı'nı zikretmemiştir, çünkü İldeniz, Sultan'ın annesiyle evli olması bakımından, asıl iktidar onun elinde bulunmaktaydı. İldeniz ona yardım etmeye karar verdi. Bu amaçla Cemâleddîn Muhammed b. Ak-Kuş'u[137], Atabeg Şîrgîr'i, Emîr İzzeddîn Mümtâz'ı, İzzeddîn Dîneverî'yi, Yezd Atabegi Rükneddîn Sâm'ı, Fars'tan Mücâhîd Gürgânî'yi ve daha başka emîrleri onun hizmetinde olmak üzere Kirmân'a gönderdiler. Ayrıca Kirmân'dan kaçan taraftarları da onunla birleştiler.

Bu ordu (harâcî 560 yılının Azârî ayının 14'ünde) h. 567 (=1172)'de Kirmân'a hareket etti. Onun gelişini haber alan Behrâm-Şâh, bir taraftan müdafaa tedbirleri almakla meşgul olurken, diğer taraftan da Nîşâbûr hâkimi Mü'eyyed Ay-Aba'dan yardım istedi. Melik Mü'eyyed yaşlı Emîr Kara-Kuş'u ve Emîr Cemâleddîn Ay-Aba'yı bir miktar askerle yardıma gönderdi. Bütün askerler şehirde toplandılar. Melik Arslan aynı yılın Tîr ayının 1. gününde (takriben Haziran 1172) Berdesîr'i muhasaraya başladı. Altı ay süren muhasara sonucunda iki kardeş Kirmân'ı paylaşmak suretiyle müşterek hükümdârlık yapmaya karar verdiler. Çünkü, Melik Behrâm-Şâh ve Mü'eyyededdîn Reyhân sürekli olarak Mü'eyyed Ay-Aba'dan yardım istedikleri halde o, bu yardımı yapmaktan çekinmekteydi. Mü'eyyed, Irak Selçukluları ile savaşmanın doğuracağı kötü sonuçları düşündüğü için iki tarafın anlaşmasını öneriyordu. Nihayet tecrübeli Emîr Kara-Kuş'un nasihatlarıyla anlaşma sağlanmıştı[138]. Bu suretle Kirmân üzerinde ikili bir Meliklik idaresi başlamış oluyordu[139].

---

137 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 289; nşr. Tornberg, XI, s. 358; el-Hüseynî (s. 116) mezkur şahsın 564 senesinde hareket ettiğini yazıyorsa da diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında bu tarihin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca aynı yerde bu emîrden başkalarının adları da zikredilmemektedir. Bu eserin h. 547-590 yıllarına ait malûmatının kaynaklarını tayin etmek zor olduğundan, bu hatalara neden düştüğü hakkında bir fikir yürütebilmek mümkün değildir.

138 *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 46-48; *Selçûkîyân u Guz der Kirmân*, s. 430-438.

139 *Kirmân Selçukluları*, s. 85.

Muhtemelen Kasım-Aralık 1172 tarihinde yapılan bu anlaşmadan sonra, Melik Arslan-Şâh (II.) Berdesîr (Gevâşîr)'de kalırken, Behrâm-Şâh, kendi hâkimiyet bölgesi olan Bem'e doğru hareket etti. Diğer taraftan Atabeg Mü'eyyededdîn Reyhân, Behrâm-Şâh'tan ayrılmak için bir bahane bularak Yezd Atabegi Rükneddîn Sâm ile beraber Yezd'e gitti[140]. Ancak bu anlaşma uzun sürmedi ve iki Melik arasında yeniden düşmanlık ortaya çıktı. Neticede anlaşma kesin olarak bozuldu. Her zamanki gibi Behrâm-Şâh Horâsân'dan yardım istedi ve Nîşâbûr Meliki Mü'eyyed Ay-Aba bu işe karışmak zorunda kaldı. Horâsân'dan Emîr Erkuş Zâveî, Çavlı Kavde-Keş ve Kerîmü'ş-şeref ona yardıma gönderildi. Melik Arslan-Şâh (II.) ise Yezd'den İzzeddîn Lenger'den yardım istedi[141].

İki taraf arasındaki savaşın sebepleri kesinleşince, Melik Arslan-Şâh (II.) Cîrûft'tan çıkarken, Behrâm-Şâh da Berdesîr'i kurtarmak üzere harekete geçti. (harâcî Urdubehişt ayı 562) h. 569 (=1174 Nisan sonu)'da iki taraf Râyîn hududunda karşılaştılar. Horâsân askerlerinin ilk hücumu karşısında Kirmân ordusu mukavemet edemedi ve çoğu kaçmaya başladı. Ancak Arslan-Şâh büyük bir cesaretle direnmeye devam edince, savaşı lehine çevirmeyi başardı ve bu kez Behrâm-Şâh ile Horâsân askerleri hezimete uğradılar. Melik Arslan-Şâh, 27 Ramazan 569 (=2 Mayıs 1174)'da Berdesîr'e girdi ve halk tarafından büyük bir merasimle karşılandı [142].

Bu tarihten itibaren kaynaklarda Behrâm-Şâh'ın bir daha Mü'eyyed Ay-Aba ile yardım ilişkisi içerisine girdiğinden bahsedilmemektedir. Zaten anılan tarihten sonra aşağıda anlatılacağı gibi Horâsân'da Harezmşahlar arasındaki taht kavgalarından dolayı yoğun bir siyâsî dönem yaşanmıştır. Behrâm-Şâh ise,

---

140 *Selçûkîyân u Guz der Kirmân*, s. 436; E. Merçil, "Yezd Atabegleri", İÜTED, s. 369; krş. Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927, s. 263.

141 *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 53; *Selçûkîyân u Guz der Kirmân*, s. 449, 450; "Yezd Atabegleri", s. 373.

142 *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 54 ; *Selçûkîyân u Guz der Kirmân*, s. 450, 451.

yukarıdaki mücâdeleden sonra üçüncü bir kez daha Kirmân'a hâkim olmayı, bu sefer Horâsân'dan yardım almadan tek başına başarmış, ancak çok geçmeden (Harâcî 564 yılının yaz mevsiminin sonunda) h. 571 (=Eylül 1175)'de vefat etmiştir[143]. Onun ölümünden sonra Kirmân'daki karışıklıklar ve Horâsân'ın siyâsî vaziyeti dolayısıyla Oğuzların bu bölgeye gelmelerini ve buradaki siyâsî faaliyetlerini ayrıntılarıyla ele alacağız.

143 *Selçûkîyân u Guz der Kirmân*, s. 464 n. 3 ve 4; İbnü'l-Esîr bu olayları biraz farklı bir şekilde anlatmış ve Arslan-Şâh'ın ölümünü Behrâm-Şâh'tan önce göstermiştir (*el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 289; nşr. Tornberg, XI, s. 358); Ahmed Ali Han Vezîrî (s. 385) Behrâm-Şâh'ın ölüm tarihini 567 olarak vermekte ancak dipnotta (n. 75) bunu h. 570 (=1174) olarak düzeltmektedir.

V. MÜ'EYYED AY-ABA - HAREZMŞAHLAR DEVLETİ İLİŞKİLERİ

A. Harezmşah İl-Arslan'ın Ölümü

İbnü'l-Esîr'e göre 567 (=1171-72), Cüveynî'ye göre 565 (=1169-70) ve Mirhond'a göre 560 (=1164-65) yılında Kara-Hıtaylar Harezm'i ele geçirmek üzere Ceyhun nehrini geçtiler[144]. Ancak aşağıdaki bilgilerden ve İl-Arslan'ın vefatından çıkarılan sonuca göre ilk verilen tarihin gerçeğe daha yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Kara-Hıtayların bu Harezm seferinin sebebi Barthold'a göre Harezmşah'ın yıllık haracı zamanında ödememesi idi[145]. Ancak Cüzcânî dışında baktığımız hiçbir kaynak eserde bu vergi meselesi savaşın sebebi olarak ön plana çıkarılmamaktadır. *Tabâkât-ı Nâsırî*'de bu konuyla ilgili olarak sadece Harezmşah'ın Kara-Hıtaylara ödediği yıllık haraca son verdiği belirtilmekte, yalnız Raverty tercümesinin haşiyesinde[146] tıpkı Barthold'un yaptığı açıklama yer almaktadır. Ancak her iki tarihçinin de açıklaması eksiktir. İ. Kafesoğlu savaşın bu görünür sebebinin dışında Kara-Hıtayların, Karlukları Buhârâ'dan uzaklaştırdıktan sonra asayişi sağladıklarını ve bundan sonra faaliyete geçerek, bu defa Harezmşahları hedef aldıklarını ileri sürmektedir[147]. Birbirini tamamlayan her iki fikre de katılmak mümkündür. Zira, Selçukluların yıkılmasından sonra Karlukların zayıflaması buna mukabil Harezmşahların bağımsız hale gelmesi ve Kara-Hıtayların güçlenmesi, tıpkı Horâsân bölgesinde olduğu

---

144 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 301; nşr. Tornberg, XI, s. 375. Ancak bu seferin sebebi hakkında bir kayıt yoktur; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 16; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 706.

145 *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 359; krş. *Tarih-i Mufassal-ı İran*, s. 391; "The Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 188.

146 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Raverty, I, s. 238 vd.. Burada İl-Arslan'ın hükümdârlığının 7. yılında vergi vermeyi ihmal ettiği buna karşılık Kara-Hıtay hanının Harezm üzerine yürüdüğü yazılıdır.

147 *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 82.

gibi Mâverâünnehr bölgesinde de hâkimiyet davası için bir takım zahiri sebepler ve buna bağlı olarak bazı mücâdeleler ortaya çıkarmıştır.

Cüveynî'ye göre Hıtay ve Mâverâünnehr ileri gelenleri büyük bir ordu toplayarak Harezmşah'ın üzerine yürüdüler[148]. İbnü'l-Esîr'de Mâverâünnehr kuvvetlerinin bu savaşa katıldıklarına dair bir bilgi yoktur. Ancak, Cüveynî'nin kaydına bakılırsa buradaki Mâverâünnehr ordusu her halde o yıl hükümdâr olduğu muhakkak olan Kara-Hanlı Kılıç Tamgaç-Han Rükneddîn Mes'ûd [II., 556-74 (=1160-78)]'un ordusu idi. Kara-Hıtay ordusunun hareketini duyan Harezmşah İl-Arslan asker toplayıp savaşmak ve onları geri püskürtmek için Âmûye'ye gitti. Fakat hastalanarak orada kaldı. Ordusunun büyük bir kısmını büyük bir kumandan olan Mâverâünnehr Karluklarından Ayyar Beg'in idaresinde Hıtaylara karşı gönderdi. Bu öncü kuvvetleri Hıtaylarla karşılaşıp çok çetin bir savaşa tutuştular. Bu savaş Amûderyâ'nın Buhârâ geçidinin Türkmenistan'a geçen yerinin batısında bulunan Çarruy veya Âmûye'de oldu. Harezmliler mağlup olup kumandanları esir düştü. Hıtaylar esir kumandanla birlikte Mâverâünnehr'e döndüler. Harezmşah da hasta vaziyette Gürgânc'a döndü ve orada vefat etti[149]. Bu durumda göçe-

---

148 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 16. Cüveynî, kitabının ikinci cildinde Harezm sultanlarına tahsis ettiği kısmın başında, İbn Funduk'un (490-565) *Meşârîbü't-tecârîb* adlı eserinden istifâde ettiğini söyleyerek, bunun Tecârîbü'l-ümem'e zeyl olarak yazıldığını kaydederse de yanlıştır. Bu eser, daha ziyade *Târîh-i Yemînî*'nin zeyli sayılabilir. Bu konuda bk. Mirza Muhammed Han Kazvînî, *"Târîh-i Beyhak"*, Türkçe çev. M. Öztürk, *Belleten*, s. 409 vd. Bu gün meydanda bulunmayan bu mühim kaynaktan Yâkût, *Mu'cemü'l-'udebâ*'sında (nşr. Margoliouth, II, 314-315) ve İbnü'l-Esîr, El Kâmîl'de (Harezmşahları anlatan 568 yılı olayları) istifâde etmişlerdir. Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzide*'nin mukaddimesinde (bk. İngilizce trc. E. G. Browne, s. 2) bu eseri kaynakları arasında sayar. Bu husustaki kaynak tenkidi için bk. F. Köprülü, "Türk Etnolojisine Ait Tarihi Notlar", *Belleten*, VII, Nisan 1943, sayı 26, s. 231 n. 16.

149 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 17; krş. *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 301; nşr. Tornberg, XI, s. 375; *Mecmâü'l-ensâb*, vr. 207b; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 706; ez-Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-İmâm* (h. 561-570), s. 42; M. F. Köprülü, "Hârizmşâhlar,,, *İA.* , V/1, s. 296; *Târîh-i Asyâ-yı Merkezî*, s. 217; A. Vambéry, *History of Bokhara*, Nendeln-Liechtenstein 1979, s. 108 vd.

be Karluklar da Oğuzların Güney kolu gibi batıya doğru göçüp, Azerbâycân ve Yakın-doğuya akıyorlardı[150].

Hıtaylara esir düşen Ayyar Beg'in, aslında Kara-Hanlı Mes'ûd Han'ın kumandanlarından biri olduğunu görüyoruz. Bu dikkate değer bilginin anlaşılması oldukça güçtür. Lâkin anlıyoruz ki, Karlukların büyük bir kısmı Laçin Beg'le birlikte İl-Arslan'a ilticâ etmekle beraber, bir kısmı da Semerkand ve Buhârâ taraflarında kalmışlardı. Mes'ûd Han, muhtemelen onları tekrar kazanabilmek için, Ayyar Beg'i işbaşına getirmiştir. Zira Karluklar, Orta Asya'nın en cengâver insanlarıdır. İbnü'l-Esîr, Karlukların Türkler arasında en şiddetli savaşçılar olduklarını açıkça söylemektedir. Üstelik Ayyar Beg'in babası da muktedir bir şahsiyet olup, İl-Arslan, Ayyar Beg'i damad edinmişti. Karlukların en cengâveri ve en iyi binicisi bu Ayyar Beg'di. İşte devrin bu en büyük kahramanını, Mes'ûd Han kumandan yapmaktan çekinmemişti. Fakat *Ağrâzu's-siyâset*[151]'teki bir kayıttan anlıyoruz ki, bu görevinde ancak bir sene kalabilmiştir. Kaynağımız bu olayın tarihini vermemektedir. Burada denmektedir ki, Ayyar Beg hânedândan değildi, başarıları yüzünden bir sene Hakan'ın Mâverâünnehr'deki askerlerinin kumandanı oldu. Çünkü çok cesur ve savaşçı idi. Karluk kabîlesi arasında onun gibi bir süvari daha yoktu. Fakat isyan ettiği için, Zâbîn ile Sâbât arasında yapılan savaşta mağlup edilerek öldürüldü. Burada yapılan büyük savaşta Ayyar Beg, Karluklardan topladığı kuvvetlerle Mes'ûd'un çetrinin dikili olduğu tepeye saldırmış, fakat yaklaşamamıştı. Ancak Barthold[152], Harezmlilerin öncü kuvvetlerinin kumandanı Ayyar Beg ile yukarıda Mes'ûd'a karşı isyan eden Ayyar Beg'in aynı şahıslar olmadığını, delil göster-

---

150 *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 266 ve n. 87, Türkiye'de mevcut Karluk, Karlık ve Karlı köyleri 22 miktarında olup, bazıları "kar„ ile alâkalı olsa bile mühim bir kısmının Karluk Türklerine ait bulunduğu şüphesizdir. Buhârâ ve Belh havalisinde bazı Karluk köylerinin bulunması bu kavmin tarihine uygun ve tabiidir.

151 *Ağrâzu's-siyâset*, s. 320, 321, 322.

152 *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 359.

meden ileri sürmektedir. Biz bu konuda Barthold'un iddiasını doğrulayacak bir kanıta rastlayamadık. Buna mukabil olaylar tarih verilmeden ve biraz da karışık olarak anlatıldığı için, bu iddianın da doğru olması ihtimâl dahilindedir.

İl-Arslan çoğu müelliflere göre, 19 Receb 567 (=17 Mart 1172) tarihinde öldü[153]. Onun ölümü hakkında Hicri 568 tarihini veren bazı müelliflerin[154] bize göre hatalı olması gerekir, çünkü o zaman Tekiş'in[155] daha babasının sağlığında isyân etmiş olması gerekirdi ki, böyle bir şeyin olması mümkün olmadığı gibi, hiçbir tarihi kaynakta da buna benzer bir kayda rastlamadık. Genellikle İbnü'l-Esîr'den nakletmiş olan muahhar Arapça kaynaklarda aynı hatalı tarih verilmekle beraber diğer bilgiler hususunda ittifâk vardır. Kronolojik olarak Arapça kaynaklarda ortaya çıkan bu farklılıklar herhalde bu müelliflerin sahaya uzak olmaları ve daha çok o dönemde önem kesb eden Haçlı seferlerini ele almalarıyla izâh edilebilir.

İl-Arslan, Sultan Sancar'ın ölümünden sonra doğu eyâletlerinin çoğunun hâkimiyetini ele geçirmiş, batıda ise İmparatorluk Atabegliklere ayrılmıştı. Atabegler daha çok Haçlılarla uğraşırken, Halîfeler de Irak Selçukluları ile mücâdele etmek zorunda kalmışlardı. Luristân ve Azerbâycân Atabegleri kendilerini güçlendirmekte, Fars'ta ise Salgurlular gittikçe genişlemekte idiler[156].

---

153 *Câmi'ü't-tevârih*, I, s. 342; Hkm. 703, vr. 150b; *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 392a; *Hulâsâtü'l Ahbâr*, vr. 309a, 341b; *Habîbü's-siyer*, II, s. 633; *Tezkire-i Devletşâh*, s. 173.

154 İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 302; nşr. Tornberg, XI, s. 377), İbnü'l-Verdî (*Tetimmetü'l-Muhtasar*, II, s. 124) ve en-Nüveyrî (*Nihâyetü'l-ereb*, XXVII, s. 202), Müneccimbaşı (*Sahâifü'l-ahbâr*, II, s. 555) ve Zehebî (*Târîhü'l-İslâm*, s. 45; ayrıca *Sîret-ü Alâmü'n-nübelâ*, XXI, s. 55) bu hâdiseyi 568 yılı olayları arasında zikretmişlerdir. Buna mukâbil, Cüveynî'ye göre (II, s. 17) 19 Receb 565, el-Hüseynî'ye göre (s. 117) 9 Receb 567, Mirhond'a göre (IV, s. 706) 19 Receb 565 olarak verilen bu tarih hakkında ayrıca bakınız, *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, s. 934.

155 Bu ad hakkındaki bazı mülâhâzâlar hakkında bk. H. Bayur, "Harizmşah Alâü'd-dîn "Tekiş"in Adı Hakkında", *Belleten*, XIV, Ekim 1950, sayı 56, s. 589-594.

156 A.K.S. Lambton, *State and Government in Mediavel* Islam, London 1985, s. 130.

B. Harezmşahlarda Taht Kavgaları. Mü'eyyed Ay-Aba'nın Sultan-Şâh'la İttifâkı

İl-Arslan'ın ölümünden sonra, onun küçük oğlu ve aynı zamanda veliahdı olan Sultan-Şâh, Harezm tahtına çıkarıldı. Devlet idaresi ise gerçekte annesi Melike Terken Hatun'un elinde bulunuyordu. Terken Hatun, İl-Arslan'dan sonra Harezm hükümetini yönetmeye başladı. Rivâyete göre Melike, yalnız başına hükümdâr olmak için İl-Arslan'ın büyük oğlu olan Tekiş'i tahtından mahrum bırakarak, tâcı ve tahtı bu küçük oğluna verdirmiştir.

Harezmşah İl-Arslan'ın Alâeddîn lâkâbıyla anılan büyük oğlu Tekiş, babasının kendisine ikta' olarak verdiği Seyhun nehri kenarındaki Yengikend civarında bulunan Cend şehrinde ikamet etmekteydi[157]. O, Cend'den Harezm'e kadar olan bölgeyi yönetiyordu. Melike Terken Hatun, İl-Arslan'ın diğer bir karısından olan[158] oğlu Tekiş'e bir elçi göndererek, yanlarına gelmesini istedi. Bu onun, Sultan-Şâh'a tâbiiyetini arz etmesi anlamına gelmekteydi. Fakat Tekiş, bu teklifi kabul etmediği için, ana-oğul onun üzerine asker sevk ettiler. Harezm ordusunun üzerine doğru gelmekte olduğunu haber alan Tekiş, doğruca Kara-Hıtay hükümdârına giderek, Sultan-Şâh'a karşı ondan yardım istedi. Cüveynî ve Hasan-ı Yezdî'nin belirttiklerine göre bir kadın olan ve *hân-ı hanân* lâkabıyla tanınan[159] Kara-Hıtay hükümdârı, kendisine vaat edilenlerle beraber bu ittifâkı memnuniyetle kabul etti. Reşideddîn ve Mirhond, Gür-Han'ın, damadı Fu-

---

157 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 17; *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 303; nşr. Tornberg, XI, s. 377; *Nihâyetü'l-ereb*, aynı yer; *Câmi'ü't-tevârîh*, Hkm. vr. 150a; *Zübdetü't-tevârîh*, nr. 919, vr. 392a; *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 227b; Benâketî, *Ravzat 'Uli'l-elbâb fî Mârifetü't-tevârîh ve'l-Ensâb*, Asir Ef. nr. 254, vr. 52b; *Mecmâü'l-ensâb*, vr. 208a.

158 *Tabakât-ı Nâsırî*, I, Raverty haşiyesi, s. 329.

159 Bk. *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 17; *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, Fatih 4307, vr. 227b; Diğer kaynaklarda zikredilen Kür-Han, Kara-Hıtay hükümdârlarına verilen unvan niteliğini taşımakta olup husûsî bir ad değildir. Dolayısıyla İslâm kaynakları daha ziyâde bu kadın hükümdâr hakkında Hân-ı Hanân Melike Hatun tâbirini kullanmışlardır.

ma[160]'yı, büyük bir orduyla Tekiş'in yardımına verdiğini yazmaktadırlar. Şüphesiz Mirhond, bu bilgiyi doğrudan Reşideddîn'den almıştır. Çünkü, *Câmiü't-tevârîh*'ten nakil yapan Hâfız-ı Ebrû da[161] bu konuda onunla ittifâk halindedir. Halbuki muahhâr kaynaklar Tekiş'in, Kara-Hıtay Melikesi'ne Harezm mülkünü ve yıllık haraç vermeyi vaat ettiğini,[162] bunun üzerine Melike'nin, kocasıyla gönderdiği ordunun Harezm'e ulaştığını belirtmektedirler.

Sultan-Şâh ve annesi bu ittifâkı ve Kara-Hıtay askerlerinin hücumunu haber alınca Harezm'i terk ettiler [568 (=1172-1173)][163]. Ana oğul yanlarında 3.000-4.000 harezmli asker olduğu halde Dîhistân'a geldiler. Sultan-Şâh, kendi adına emîrler ve elçilerini Şâh Alâüddevle Hasan b. Rüstem'e[*] göndererek yardım talebinde bulundu: *"Abâ ecdâdımızın birbirleriyle olan dostlukları malûmdur ve buna dayanarak hudutlarınıza geldim. Eğer bize yardımda bulunacak iseniz yanınıza gelelim."*.

Taberistân hâkimi İsfehbed Alâüddevle Hasan, bu haber üzerine adamlarına Temîşe'den Gîlân'a kadar olan bölgedeki askerlerin toplanmasını ve Rey'de hazır olmalarını bildirdi. Bir ay süreyle bütün hazırlıklar yapıldı ve ordu toplandı. Bir fersah[164]

---

160 Çince damad anlamına geliyor. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 168.

161 *Câmi'ü't-tevârîh*, I, nşr. M. Rûşen-M. Mûsevî, s. 343; *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 392 a; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 706; Ala' el-Kazvînî, Ali b. Hüseyin b. Ali el-Hilâlî, *Menâhîcü't-tâlibîn fi't-Tevârîh*, Ayasofya nr. 0.3467, vr. 345a.

162 *Mecmâu'l-ensâb*, vr. 208a; *Habîbü's-siyer*, II, s. 634 vd; *Hulasâtü'l Ahbâr*, vr. 341b, Kara-Hıtay Melikesi'nin kocasının adı Fu-ma yerine Ker-ma olarak zikredilmektedir. Aynı şekilde *Ravzat 'Uli'l-elbâb*, vr. 52 b'de de Fer-Man şeklinde zikredilmiştir.

163 *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 227b; *Nihâyetü'l-ereb*, aynı yer; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, s. 45.

* Zekeriyyâ el-Kazvînî'ye göre (*Bist Makâlâ*, s. 354) saltanat müddeti 9 yıldır (558-567). Ancak aşağıda ölümü zikredilirken karşılaştırılacağı üzere, şayet bu 567 Hicri tarihi doğru olsaydı Sultan-Şâh'ın babası İl-Arslan'ın ölümünden önce Taberistân isfehbedine sığınmış olması gerekirdi ki, bu yanlıştır. Ayrıca bu hükümdâr hak. bk. W. Madelung, " Alâ'-al-dawla Hasan b. Rostam b. Ali b. Şahrîâr, Şaraf-al-molûk", *Encyclopaedia Iranica*, I, s. 773.

164 Bir fersah 5762 km. dir.

mesafeye kadar kale ve köylerde bulunan bütün sürülerin ve yiyecek maddelerinin getirilmesine karar verildi. İsfehbed, oğlu Hüsâmüddevle Ardeşîr'i, Sultan-Şâh'ın karşılanması için görevlendirdi.

Bu meseleyi duyan ve Harezmşahlar arasındaki taht kavgasından kendi siyâsî menfaatleri için faydalanmayı düşünen Mü'eyyed Ay-Aba, yanında 100 süvari olduğu halde sürâtle Dîhistân'a geldi. Sultan-Şâh'a şu haberi gönderdi: "*Ben sizin bendenizim. Sakın ola ki, Mâzenderân'a gitmeyin, zira oranın Tazîk (Arap) ahalisi Türklere asla güvenmezler.*" Ulak, Sultan-Şâh'ın huzuruna gitti ve Mü'eyyed'in mesajını iletti. Ulakın peşi sıra Mü'eyyed de geldi ve Sultan'ın üzengisini öperek aynı sözleri söyledi, sonra onu Mâzenderân'a gitmekten vaz geçirip Horâsân'a götürdü[165].

Tekiş ise Kara-Hıtay ordusuyla birlikte Pazartesi 22 Rebi'ülâhir 568 (=11 Aralık 1172) tarihinde Harezm'de tahta çıkmıştı. Harezm'in kaybedilmek üzere olduğunu gören Terken Hatun, o sırada Horâsân bölgesinin en mühim gücü haline gelmiş olan Mü'eyyed Ay-Aba ile ittifâk teşebbüslerine girişti. Ona nefis mücevherler, kıymetli mallar sundu ve Tekiş'e karşı kendilerine yardım ettiği takdirde Harezm mülkünden vaat etti.[166] Onun süslü vaadlerine aldanan ve gururlanan Mü'eyyed Ay-Aba, bu ittifâk teklifini kendi siyâsî çıkarları ve hâkimiyetini genişletmek açısından bir fırsat sayarak, onlara yardım için harekete geçti. Ancak, önce Harezm askerlerinin desteğiyle Taberistân bölgesinden toprak kazanmak amacıyla Bâvendî Meliklerinin üzerine yürüdü.

---

165 İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, II, s. 114; *Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân*, s. 25, 108; 'İtimâdü's-Saltana, *Târîh-i Taberistân*, nşr. Meyterâ Mihrâbâdî, Tahran 1373, s. 166, 167; Ayrıca krş. *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 85.

166 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 18; *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 303; nşr. Tornberg, XI, s. 377; *Câmi'ü't-tevârîh*, I, s. 343; *Nihâyetü'l-ereb*, aynı yer; *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 392a; *Mecmâü'l-ensâb*, vr. 208a; *Ravzat 'Uli'l-elbâb*, vr. 52 ; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 706; *Habîbü's-siyer*, II, s. 634.

Târîh-i Cihân Ârâ' ya göre, Mü'eyyed Ay-Aba, 569 sonlarında (=1174) Mâzenderân üzerine sefere çıkıp katil ve yağmalarda bulundu[167]. Gaffârî'nin bu ifadesi Taberistân ile ilgili olan diğer kaynaklarda daha tafsilâtlı biçimde anlatılan olaylarla birbirine uymaktadır. Ancak, bu kaynaklarda tarih verilmemiş olduğundan olaylar birbirine karışmaktadır. Kaynaklara göre Mü'eyyed Ay-Aba, bu vakitlerde Sultan-Şâh Mahmûd'un hizmetine girerek, Harezm askerleriyle birleşti ve Taberistân üzerine yürüdü. Bu müttefik kuvvetler Temîşe'ye gelip orayı 40 gün kuşattılar. Bu esnada padişah Mübârizeddîn Ercâsf orada pusuya yatmış bulunmaktaydı. Kalenin ileri gelenleri buradan çıkarak gitmek istediler. Onların bu isteği doğrultusunda Mübârizeddîn pusudan çıkış hareketi yaptı, fakat onlardan bir çoğu öldürüldü, vartayı atlatabilenler bin bir güçlükle kaçabildiler[168].

Mü'eyyed Ay-Aba bundan sonra Sârî üzerine yürüdü ve orada tasarruf edilmiş olan bütün her şeyi tahrip etti. Bu sırada Sârî'de bulunan İsfehbed Alâüddevle, kaleden çıkarak Ferîm'e doğru gitmek için fırsat bulmayı başardı. Çârân sınırına ulaştığında, Mü'eyyed Ay-Aba, Koştem* adındaki biraderini onun yolunu kesmesi için gönderdi. Bu sırada yolun başında sürülerini otlatmakta olan bir Kürt çoban, Koştem ve askerlerini görünce, sürülerini bırakarak İsfehbed'e yetişti, ancak ona ulaştığında nefes nefese kalmıştı ve sadece bir şey söyleyebildi; «ordu». Zavallı bu tek kelimeyi söyledikten sonra öldü. Alâüddevle durumu hemen anladı; adamlarına nöbet tutmalarını ve neler olacağını beklemelerini söyledi, ayrıca askerlerinin cesaretini artırıcı konuşmalar yaptı.

---

167 *Târîh-i Cihân Ârâ*, s. 131.

168 *Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân*, s. 108; 'İtimâdü's-Saltana, *Tarih-i Taberistân*, s. 167.

* Bu kaynağın zikrettiği Koştem'in Müeyyed'in gerçekten kardeşi mi, yoksa burada arkadaş, yoldaş anlamında mı kasdedildiği hakkında bir yargıya varamadık. Çünkü diğer kaynakların hiçbirinde Mü'eyyed'in böyle bir kardeşinden bahis yoktur.

Koştem ve askerleri Alâüddevle'ye yetişince, onun nutku üzerine cesaretlenmiş ve gayrete gelmiş olan askerleri her taraftan hücum ederek, rakiplerini dağıttılar. Koştem bu tuzaktan 3-4 bin askeriyle beraber kurtularak kendisini güçlükle Sârî'ye attı. Onların bu hallerini gören Mü'eyyed Ay-Aba, daha fazla bu bölgelerde kalmayarak, Sultan-Şâh ile birlikte Gürgân'a gitti[169].

Kaynaklarda Mü'eyyed'in Gürgân'a niçin gittiği hakkında bilgi verilmiyor. Ancak Alâüddevle'nin bu sıralarda Türk gûlâmları tarafından öldürüldüğü ve yerine Hüsâmüddevle Şâh Ardeşîr'in geçtiği anlaşılmaktadır[170]. Mü'eyyed Ay-Aba herhalde onun ölümünden dolayı ortaya çıkan taht değişikliğinden istifade cihetinden yeniden Taberistân üzerine yürümüştür. 'İtîmâdü's-Saltana'nın bahsetmediği bu ikinci seferden Zahîreddîn Mar'aşî bahsetmektedir. Alâüddevle'nin ölümünden haberdar olan Mü'eyyed Ay-Aba, Horâsân askerlerini toplayıp, Sultan-Şâh'ın Harezm askerlerini de beraberine alarak Mâzenderân üzerine yürüdü. Sârî'ye ulaştığı zaman, İsfehbed Şâh Ardeşîr de vilâyetin hudutlarında bulunmak üzere Arel'den Erdel'e gelmişti. İskender* Keykâvûs da ona yardımda bulunmak üzere harekete geçti.

---

169 *Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân*, s. 109; 'İtimâdü's-Saltana, *Tarih-i Taberistan.*, s. 168; W. Madelung, "Alâ'-al-dawla Hasan b. Rostam b. Ali b. Şahrîâr, Şaraf-al-molûk", *Encyclopaedia Iranica*, I, s. 773.

170 Alâüddevle Hasan b. Rüstem'in ölüm hakkında kaynaklarda çelişkili bilgiler vardır. İbn İsfendiyâr ve ondan nakletmiş olan 'İtimadü's-Saltana onun h. 558 (=1163) tarihinde tahta çıktığını ve 8.5 yıl hükümdârlık yaptıktan sonra (ya. Hicrî 567) öldüğünü yazmakla beraber, İbnü'l-Esîr Rebi'ülevvel 560 (=23 Ocak 1165)'ta tahta çıkıp 9 yıl hükümdârlık yaptığını belirtmektedir. Ancak, Mü'eyyed Ay-aba'nın İl-Arslan'ın ölümünden sonra da Taberistân üzerine sefere çıktığını ve Alâüddevle ile savaştığını nazarı dikkate alırsak, *Târîh-i Cihân Ârâ*'da da yazılmış olduğu gibi 569 yılı daha doğru kabul edilmek icabeder. krş. Ali Ekber Dihhüdâ, *Lugatname*, XXA, Tahran 1341, s. 402; *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 106.

* İbn İsfendiyâr'da (II, s. 128) İskender yerine İstendâr olarak yazılmıştır ; *Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân*, s. 110.

Mü'eyyed Ay-Aba, Hüsâmüddevle Şâh Ardeşîr'e elçi göndererek hem babasının ölümünden dolayı başsağlığı diledi, hem de kızını ona vermek suretiyle ittifâk teklif etti, ancak bu ittifakın karşılığında Temîşe kalesini istediği anlaşılmaktadır. Mü'eyyed, İsfehbed nezdine elçi gönderince o, bu elçiliğe verilecek olan cevabı Keykâvûs'a tevcih etti. Keykâvûs'un cevabını alan elçi geri döndükten 8 gün sonra Mü'eyyed buradan hareket ederek Esterâbâd'a gitti. İsfehbed ise Sârî'ye gitti ve Keykâvûs'u da Rûyân'a gönderdi[171]. Mar'aşî tarafından bu elçiliklerde ne gibi haberleşmeler cereyan ettiği hakkında ayrıntı verilmemektedir. Aynı müellifin ifadesinden anlaşıldığına göre, Mü'eyyed bundan sonra Duvîn'in kalelerinden olan Veleben kalesini imar edip, buraya Bedîr adında bir emîri kutvâl olarak bıraktı ve bu vilâyeti kardeşi İhtiyareddin Kuştemîr'in idaresine verdi. Sonra Sultan-Şâh ve annesi ile birlikte Nîşâbûr'a gitti. İhtiyareddîn Koştem'in ise bir süre sonra 30 süvari ile birlikte Horâsân'a giderek, Tekiş'le savaşmak üzere Mü'eyyed Ay-Aba'ya katıldığı görülüyor[172].

C. Subarlu Savaşı Ve Mü'eyyed Ay-Aba'nın Ölümü

[569 (=1174)][173] yılında, Mü'eyyed Ay-Aba'nın Horâsân ve Sultan-Şâh'a ait Harezm askerleri Horâsân'da toplanarak Tekiş'le savaşmak üzere Harezm'e doğru yola çıktılar. Müttefik kuvvetler Harezm'e 30 fersah yaklaştılar[174]. Tekiş rakiplerini bozkırın kenarındaki Subarlu denilen kasabanın yakınında bekliyordu. Savaşı en ayrıntılı şekilde Reşideddîn, Hasan-ı Yezdî ve Hondmîr anlatmaktadır. Mü'eyyed'in, Tekiş'in kendisine karşı harekâtından malûmatı yoktu. Mü'eyyed çöle girerken Tekiş çölde bulunan Nayab suyu kenarında mevzilenmiş bulunuyor-

171 İbn İsfendiyâr, II, s. 128.

172 İbn İsfendiyâr, II, s. 128 vd.; *Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân*, s. 110.

173 Bu tarihi Hasan-ı Yezdî (vr. 227b) vermektedir. Ayrıca bk. *Târih-i Cihân-ârâ*, s. 132.

174 *Nihâyetü'l-ereb*, XXVII, s. 203.

du. Mü'eyyed'in askerleri grup grup çölden çıkmaya çalışırken, birbirleriyle olan mesafeleri de gittikçe açılmaktaydı. Bu vaziyette çölden çıkan grup Tekiş'in askerleri tarafından oklanarak öldürüldüler. Nihâyet Harezm askerleri öncü grubun içinde bulunan Mü'eyyed Ay-Aba'yı esir etmeyi başardılar ve Tekiş'in huzuruna çıkardılar. Kurban Bayramı Arafe 569 (=11 Temmuz 1174) günü Tekiş onun iki parçaya ayrılmasını emretti ve askerler bu emri yerine getirdiler[175]. İbn İsfendiyâr, Mü'eyyed Ay-Aba'nın Tekiş'in huzuruna getirildikten sonra, canının bağışlanması için aman dilediğini ve ayrıca Sultan Sancar'ın hazinesini vermeyi vaat ettiğini ilâve etmektedir. Ancak Tekiş, pazarlık zamanı olmadığını söyleyerek bu teklifi reddetmiş ve yukarıdaki emri vermiştir[176].

Mü'eyyed Ay-Aba, Sultan Sancar'ın emîrlerinden biri olup, hayatının büyük bir kısmı harp sahalarında mücâdele ile geçmişti. Aynı zamanda Nîşâbûr Melikliği'ni kurup, Horâsân bölgesinde sürekli karışıklıklar çıkaran Oğuzları da itaate almıştı. Bu kadar güçlü ve tecrübeli olan bu kumandanın Tekiş'in kurmuş bulunduğu tuzağa düşerek esir edilmesi gerçekten hayret vericidir. Mü'eyyed'in böyle bir durumda yakalanmasının baş-

---

175 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 18, 19; *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 303; nşr. Tornberg, XI, s. 377; *Câmi' ü't-tevârîh*, I, s. 343; Hkm. nr. 703, vr. 150 ab; *Nihâyetü'l-ereb*, aynı yer; *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 392a; *Mecmâü'l-ensâb*, vr. 208b; *Ravzat 'Uli'l-elbâb*, vr. 52b, 53a; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 706; *Habîbü's-siyer*, II, s. 634; *Menâhîcü't-tâlibîn*, vr. 345a; *Târîh-i Cihân Ârâ*, s. 132; krş. *Türkistan*, s. 360; De Guigness, III, s. 433; A. İkbâl (s. 492), iki ordunun Curcâniyye'ye 20 fersah mesafede karşılaştıklarını ve Mü'eyyed'in 9 Zilhicce 569 (=11 Temmuz 1174)'da öldürüldüğünü yazmaktadır. Sadece Benâketî (vr. 53a) ve Müneccimbaşı (II, s. 582) bu olayı 568 yılı olayları arasında zikrederek diğer kaynaklarla tezat içerisine düşmektedirler. Ayrıca İbnü'd-Devâdârî (*Kenzü'd-dürer ve Câmi'ü'l-gürer*, VII, nşr. Sa'îd Abdülfettâh Asûr, Freiburg 1972, s. 60) Mü'eyyed'in ölümünü 571 yılı olaylarında zikretmiştir.

176 İbn İsfendiyâr, II, s. 129; *Sîret-ü Alâmü'n-nübelâ*, XXI, s. 56; Nüveyrî (XXVII, s. 203) de Tekiş'in esirleri alarak Harezm'e döndüğünü ve Mü'eyyed Ay-Aba'yı kendi elleriyle öldürdüğünü yazmaktadır; Mü'eyyed Ay-Aba'nın ölümü hakkında ayrıca bk. C. Edward, *Horâsân u Sîstân*, Farsça trc. Kudretûllâh Rûşenî Za'ferânlû-Mihrdâd Rehberî, 1365, s. 388.

lıca sebebi istihbarat zayıflığı olabilir. Bu olayda şüphesiz Harezmşah Tekiş, çok büyük bir askerî zafere imza ve Horâsân hâkimiyeti hususunda da önemli bir adım atmıştır. Tekiş'in kazandığı bu askerî ve siyasî başarı, çok geçmeden Horâsân'ın Harezmşahların tâbiiyetine geçmesini sağlayan en önemli etken olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Mü'eyyed Ay-Aba'nın Ölümünden Harezmşah İstilâsına Kadar Nîşâbûr Melikliği

I. TOGAN-ŞÂH'IN MELİKLİĞİ

A. Tahta Çıkışı Ve Civâr Hükümdârlarla İlişkileri

Oğuzların 560 (=1164-1165) tarihlerinden sonra yavaş yavaş siyâsî önemlerini kaybetmeye başladıkları görülüyor. Bu husus onların müşterek bir başa sahip olmamaları ve bu yüzden çözülmeye doğru gitmeleri ile ilgilidir.

Herât ile Gazne arasındaki dağlık bölgede Gur devleti gittikçe güçlenirken, Harezmşahlar da Horâsân bölgesinde yükselmekte idiler. Selçuklulardan ayrılan hükümetler arasında Gurlular cidden müstesna bir yer almışlardı. Tam istiklâle sahip oldukları için, devlet olarak Harezmşahların çok fevkinde idiler. Askeri kuvvet bakımından ise Harezmşahlar harbe ancak ücretli askerlerle devam edebiliyorlardı, halbuki Gurlular Türk hassa askerine sahip olduktan başka, anavatanlarının dağlı askerlerine de güvenebilirlerdi[1]. Ayrıca, Asya kıtasının Müslümân olan bölgelerinin doğu kısmında, Gurlulardan başka bağımsız ve kuvvetli bir devlet kalmamıştı. Batıdan her türlü yardım ümidi

---

[1] *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 361; *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 88.

kırılınca Horâsân ve Mâverâünnehr Müslümânlarının onlara yönelmesi gayet tabii idi[2].

Gurluların bu derece kuvvet kazandıkları bir sırada Harezmşahlar kardeş kavgaları içerisine düşmüşlerdi[3]. 1172 yılında Harezmşah İl-Arslan'ın ölümü üzerine yerine geçen Sultan-Şâh, Kara-Hıtaylardan sağladığı yardımla Harezm üzerine yürüyen ağabeyisi Tekiş tarafından tahttan uzaklaştırılmıştı. Harezmşahların taht kavgalarına Horâsân bölgesindeki Oğuzlar da karıştı[4]. Bu arada Harezmşah Tekiş ile Gur sultanları arasında çok çetin savaşlar cereyan etti. Bu savaşlar sırasında Horâsân'ın bazı bölgeleri Oğuz Emîrlerinin eline geçti ve Sancar İmparatorluğu'nun bazı eski gulâmları da Fîrûzkûh'taki Gur sarayında ve Bâmyân'da nüfuz sahibi oldular[5].

Mü'eyyed Ay-Aba'nın öldürülmesinden sonra Sultan-Şâh ve annesi kaçarak Dîhistân'a gittiler. Tekiş te onların arkasından Dîhistân'a hareket etti. Tekiş, şehri zorla teslim aldı ve Sultan-Şâh'ın annesi Melike Terken Hatun'u yakalayarak, öldürdükten sonra Harezm'e döndü[6]. Sultan-Şâh ise oradan kaçmayı başardı.

Mü'eyyed Ay-Aba'nın mağlûp askerleri Harezm'den Nişâbûr'a döndüler[7]. Onun Harezm'de öldüğüne dair haberler Horâsân'a ulaşınca devlet büyükleri oğlu Ebû Bekr Togan-Şâh b. Mü'eyyed Ay-Aba'yı babasının yerine Horâsân hükümdârı yaptılar[8]. Melik Mü'eyyed'in vekili olan Mecdeddîn vezirliğe

---

2 *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 361.

3 *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 88.

4 *Oğuzlar*, s.120.

5 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Major H.G. Raverty, I, s. 245; İ. Kafesoğlu, "Tekiş", *İA*, 12/1, s. 135 vd.

6 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 303; nşr. Tornberg, XI, s. 378; *Câmi' ü't-tevârîh*, I, s. 343; *Nihâyetü'l-ereb*, XVII, s. 203; *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 392a; *Mecmâü'l-ensâb*, vr. 208a.

7 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 303; nşr. Tornberg, XI, s. 378; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 19; trc. Mürsel Öztürk, II, s. 17; Bk. *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, s. 934.

8 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 303; nşr. Tornberg, XI, s. 378; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 19; trc. Mürsel Öztürk, II, s. 17; *Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri' l-beşer*, s. 124.

tayin edildi. Diğer kaynaklarda bulunmayan bu bilgiye ilâveten Hasan-ı Yezdî, Togan-Şâh'ın, Sultân-ı Şehîd Alâü'd-dünya ve'd-dîn Tekiş'e elçi göndererek Mâzenderân'dan gelen Sultan-Şâh'a karşı yardım istediğini yazmaktadır[9]. Diğer bir varakta[10] ise Mü'eyyed'in ölümünden sonra Sultan-Şâh'ın kalan askerleriyle önce Nîşâbûr'a geldiği sonra oradan Mâzenderân'a gittiği ve müteakiben yeniden Nîşâbûr'a döndüğü belirtilmektedir. Müellifin bu bilgiyi nereden naklettiğini bulamadık, ancak buna göre, yukarıda zikredilen yardım müracaatı, Sultan-Şâh'ın Nîşâbûr'a bu ikinci gelişinden önce yapılmıştır. Bu müracaatın nedeni herhalde Togan-Şâh'ın babasının akıbetine uğramaktan çekindiği için, Sultan-Şâh yerine Tekiş ile ittifâk etmek istemesi olabilir.

Nitekim İbn İsfendiyâr, Nîşâbûr hâkiminin Tekiş'le barış yapmak istediğini, ayrıca hutbe ve sikkenin onun adına olmasını kabul ettiğini zikretmektedir[11]. Ayrıca, Harezmşah Tekiş'ten Adûdu'd-devle ve'd-dîn Togan-Şâh Ebû Bekr b. el-Mü'eyyed'e yazılan bir menşûr bu tâbiiyetin kesinleştiğini ve iki taraf arasında ittifâkın kurulduğunu göstermektedir. *Et-Tevessül*'de yer alan ve tarihi belli olmayan bu belgede Nesâ civarının Tekiş tarafından Togan-Şâh'a verildiği belirtilmekte ve bununla ilgili tâlimât açıklanmaktadır. Menşûrun metni aşağıdaki gibidir: *"Nesâ'nın köyleri Togan-Şâh'a verilmiştir. O vazifesini Allah korkusu ve adâletle yerine getirsin. Bu köylerin vergi işlerini memurlarına tevdî etsin. Temsilcileri güvenilir 'ummâl (vergi tahsildârları) ve mutasarrıfân (maliyeciler) tayin etsinler. Bunlar sadece belirlenen haracı alsınlar. Temsilciler yeni vergiler almasınlar ve hukuk-u divânîye riayet etsinler. Togan-Şâh bütün vergileri alsın. Şâhnelere ve memurlarına (gumâştegân) kötülere karşı iyileri korumayı emretsin. Seyahat edenleri ve yolları emniyette tutsunlar. Nesâ'da divânın haslarından olan imâmlar, kadı, din adamları, emîrler, sipehsâlâr ve ileri gelenler To-*

---

9 *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 256a.

10 *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 227b.

11 İbn İsfendiyar, II, s. 133.

gan-Şâh'a itaat etsinler.„[12]. Ayrıca, Nîşâbûr'da Togan-Şâh adına darb edilen bir para da bu tâbiiyet meselesini teyîd etmektedir. Basım tarihi verilmeyen bu paranın bir yüzünde Halîfe En-Nâsır Li-Dinîllâh'ın, diğer yüzünde ise Tekiş ve Togan-Şâh'ın adları bulunmaktadır[13]. Dolayısıyla Togan-Şâh'ın tâbiiyetinin Halîfe En-Nâsır'ın halîfeliğinin başlangıcı olan 575 (=1180) yılından sonra olduğu kesindir. Zira, S. L. Poole'un neşrettiği Togan-Şâh'a ait bir paranın üzerinde 573 (=1177) tarihi olup, Halîfe Mustazî Biemrillâh'ın adı bulunmakla beraber, Tekiş'in adına rastlanmamaktadır. Nîşâbûr'da 577 (=1181)'de darb edilen diğer bir parada ise Tekiş'in adı da yazılıdır[14]. Bu bilgilerden, tâbiiyet meselesinin 1177-1181 arasında gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan Togan-Şâh Mâzenderân Melikleriyle de anlaşma yoluna gitmişti. İsfehbed, İbrahim Kiyâ'yı Togan-Şâh'a elçi olarak göndererek dostluk kollarını açtı ve civâr hukukuna riâyet etmesini istedi. Togan-Şâh da mukâbilen nâibi Kıvâm Ali'yi, İbrahim Kiyâ geri dönerken onunla birlikte Taberistân'a gönderdi. *"Eğer babasının intikamını almaktan vaz geçip ortalığa vahşet saçmazsa, ben hemen onun teklifine icâbet edeceğim ve isteklerini yerine getireceğim."* diye haber gönderdi. Bu cümleden olarak, onlar arasında ahit yapıldı. 1-2 yıl boyunca İsfehbed'le Togan-Şâh'ın münasebetleri dostâne bir şekilde sürdü. Birbirlerine karşılıklı kıymetli hediyeler sundular[15].

---

12 Bahâeddîn Muhammed b. Mü'eyyed Bağdâdî, *Et-tevessül ile't-teressül*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1315, s. 30-38; Mektubun Almanca tercümesi için bk. H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselğuqen und Horazmschahs (1038-1231). Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zeit*, Wiesbaden 1964, s. 138 ve bu eserin tenkit ve kısmi Türkçe özeti için ayrıca bk. M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II., Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir Yazılmış bir Eser Münasebetiyle", *DTCFDTAD*, II, Ankara 1964, sayı 2-3, s. 303-380.

13 G. Hennequin, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothéque Nationale Asie pré-mongole les salğuqs et leurs successeurs*, s. 113.

14 *The Coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee in the British Museum*, III, s. 116, 312 nolu para: s. 117, 314 nolu para;

15 İbn İsfendiyâr, II, s. 133.

Kardeşine karşı ittifâk arayışı içerisinde bulunan Sultan-Şâh'ın Mâzenderân'da ne yaptığı hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen Mâzenderân hükümdârından asker yardımı temin etmek için gitmiştir. Zaten zikredilen kaynaklara göre Sultan-Şâh, Togan-Şâh ile irtibat kurarak, yanına Şâdyâh (Nîşâbûr)'a geldi. Bir süre Nişâbûr'da kaldı. Togan-Şâh, ona askeri ve mali bakımdan yardım edecek durumda değildi. Bunun üzerine Gur sultanlarına sığındı ve onlardan yardım istedi. Gur Sultanı Gıyâseddîn onu törenle karşılayıp, iltifat ve ikramda bulunarak hürmetle misâfir etti[16], ancak bununla beraber herhangi bir yardımda bulunmaktan kaçındı[17]. Gur sultanları hakkında en güvenilir malumatı veren Cüzcânî'ye göre, Sultan-Şâh, Gur sultanlarından Horâsân'ı kardeşinin ve Oğuz Emîrlerinin elinden alıp kendisine vermelerini talep etti. Onlar, ona armağan olarak bir ikta tayin edip, misâfir sıfatıyla bütün ihtiyaçlarını temin etmekle beraber, kardeşi ile olan bu kavgaya karışmak istemediler ve istediği yardımı yapmakta tereddüt ettiler[18]. Sultan-Şâh'ın Gur ülkesinde ne kadar süre ikâmet ettiğini tam olarak bilmiyoruz, çünkü onun Togan-Şâh'ın yanından ayrıldığı tarih hakkında kaynaklarda malûmat bulamadık. Ancak, bunun 1174-1175 yılından sonra olduğu muhakkaktır. Aynı şekilde onun Gur'dan Mâverâünnehr ve Türkistan'a doğru hareketinin tarihi hakkında da bilgi yoktur. Kara-Hıtay ülkesinden geri dönüp, Togan-Şâh'la savaşması 1181 tarihinde olduğuna göre, Gur ülkesinden ayrılışı da bu tarihten önce olmalıdır. Bu süre içerisinde Horâsân'da Oğuzlar arasında ve onlarla Gurlular arasında bazı olaylar vuku buldu.

Hasan-ı Yezdî, Horâsân'da bazı kumandanların Togan-Şâh'a karşı isyan etmeye başladıklarını yazmakla beraber, aşa-

---

16 *Câmi' ü't-tevârîh*, I, nşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, s. 343; *Târîh-i Cihângüşâ Cüveynî*, II, s. 19; trc. Mürsel Öztürk, II, s. 17; *Nihâyetü'l-ereb*, XVII, aynı yer; *Mecmâü'l-ensâb.*, vr. 208a.; *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 392a; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 706; *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 360.

17 *Habîbü's-siyer*, II, s. 634.

18 *Tabakât-ı Nâsırî*, I, İngilizce trc. Major H.G. Raverty, s. 245.

ğıdaki ayrıntı dışında bu başkaldırının sebepleri hakkında bir bilgi vermemektedir. Horâsân'da İhtiyareddîn Kuştemir*, Melik Mü'eyyed'in zamanında Sebzvâr'a hâkim bulunuyordu. İhtiyareddîn Sebzvâr'dan Bâherz'e geldikten sonra Nişâbûr'da bulunan bazı Emîrler, onunla anlaştılar. Togan-Şâh, kendisine karşı düzenlenen bu komployu haber alır almaz, aceleyle Nişâbûr'dan çıktı ve onun arkasından gitti. Onu Bâherz'de yakaladı ve bir müddet muhasara ettikten sonra geri dönerek, Nişâbûr'a geldi. Daha sonra Togan-Şâh'ın fermânıyla İhtiyareddîn öldürüldü[19].

B. Gazne, Herât Ve Çevresının Oğuzlardan Alınması

Gıyâseddîn durumu kuvvetlenince, Gazne ve Zâbul bölgesine asker sevk etti. Sultan Mu'izzeddîn Teginâbâd Meliki iken Oğuz ordusu ve kumandanları Hıtay ordusu karşısında mağlubiyete uğrayınca, Gazne tarafına gelip zaptetmişlerdi[20]. Zâbul, Gazne ve Kâbul o sırada Oğuz kabîlelerinin elindeydi ve bunlar bu bölgeleri Gazne hükümdârı Hüsrev-Melik'in elinden almışlardı. Oğuzlar buraları aldıktan sonra, Hüsrev-Şâh'ın devleti sona ermiş ve oğlu Hüsrev-Melik Lahor'u kendisine başkent yapmıştı[21].

---

* Bu yukarıda bir Taberistân tarihi kaynağının bahsettiği Koştem olmalıdır. İhtiyareddîn isminden bunun yukarıda Dîhistân hâkimi olarak bahsedilen Aytak olabileceği ihtimâli belirmektedir, fakat bununla bağlantı kurulabilecek tam bir bilgiye de rastlanmıyor.

19 *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 256b; İhtiyareddîn Kuştemîr'in (kaynakta Koştem) Nîşâbûr'da öldürüldüğü sadece Zâhîreddîn Mar'aşî tarafından teyîd edilmektedir (s. 111), ancak olayın tarihi ve seyri hakkında yukarıdaki müellif gibi ayrıntı vermemektedir.

20 *Tabakâtı Nâsırî.*, İngilizce trc. Raverty, I, s. 376; nşr. Abdülhayy Habîbî, s. 357, 396.

21 Firişta, s. 156; *Hulâsâtü'l-ahbâr*, vr. 309 a'daki kayda göre şöyle diyor: "Hüseyin Gurî, Gazne'ye geldi. Katil ve yağmalarda bulundu. Birçok imâretleri tahrip etti. Kardeşinin oğulları Gıyâseddîn ve Şihâbeddîn buraları fethettiler ve ekseri rivâyete göre müellifler, bu iki sultanın Hüsrev-Şâh'ı yakaladıklarını, kaleye hapsettiklerini ve onun bu hapiste 555 (=1160)'te öldüğünü yazarlar. Fakat *Ravzatu's-safâ*'da belirtildiğine göre, Hüsrev-Şâh kaçtıktan sonra Lahor'da tahta

Gıyâseddîn, Gur emîrlerinin Horâsân'da kendi hâkimiyeti altında olan bölgelerdeki askerlerinin toplanması hususunda fermân çıkarttı ve Gazne üzerine yürüdü. İbnü'l-Esîr'e göre, Gıyaseddîn Gazne üzerine kardeşini sevketmiş ve kendisi bizzat bu sefere katılmamıştır[22]. Fakat, aşağıda görüldüğü gibi diğer kaynaklar Gıyâseddîn'in de bu sefere katıldığını göstermektedir. Bu sefer sırasında Gazne'de bulunan ve Gur ordusu karşısında mukâvemet edecek güce sahip olmayan Oğuz emîrleri[23] cesaretle kaleden huruc edip, neredeyse Gur ordusunu bozmak durumuna gelmişken Gıyâseddîn, askerlerinden bir grubu kardeşi Mu'izzeddîn'e yardıma gönderdi[24]. Bu arada Oğuzlardan

---

çıkmış ve Gurlular Hüsrev-Melik'le savaşmışlar ve onu ölene kadar hapsetmişlerdir". Hondmîr'in bu kaydı *Ravzatu's-safâ* (IV, s. 611) neşrine uymaktadır. Hüsrev-Şâh Gazne'den kaçtıktan sonra Lahor'da tahta çıkmış ve orada öldükten sonra oğlu Hüsrev-Melik tahta çıkmıştır. Ancak, burada Gur sultanlarının her yıl Hindistan'a asker sevk ettiklerini ve 583 (=1187-88)'de Lahor üzerine yürüdüklerini, Hüsrev-Melik'in aman dilediğini, Mu'izzeddîn'in onu yakalayarak Gazne'ye gönderdiğini zikretmelidir. Mu'izzeddîn, Hüsrev-Melik'i Gazne'den sonra başkent Fîrûzkûh'a gönderdi. Gıyâseddîn onun Garcistân'daki Balarân kalesine hapsedilmesini emretti. Horâsân'da Sultan-Şâh hadisesi sona erince 598 (=1201-2)'de Hüsrev-Melik öldürüldü. Oğlu Behrâm-Şâh da aynı şekilde hapis bulunduğu Seyferrûd'da ortadan kaldırıldı. Böylece Sebük-Tegin'in Gazneliler hanedanı böylece sona erdi (krş. *Tabakât-ı Nâsırî*, nşr. Abdülhayy Habîbî, Tahran 1363, s. 244). Gur Sultanı Mu'izzeddîn'in ölümünden sonra da Kutbeddîn Aybeg, 1206'da Lahor'u kendisine başkent yaparak Hindistan'da Mu'izziye hânedânının temellerini attı. Syad Muhammad Latîf, *Lahore: Its History and Antiquities*, Lahore 1892, s. 13; Ayrıca bk. *Hindistan Tarihi*, I, s. 275.

22 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 147; nşr. Tornberg, XI, s. 168.

23 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Raverty, I, s. 376; nşr. Abdülhayy Habîbî, s. 357; Firişta (s. 169) burada Oğuz emirlerini zikretmemekte bunun yerine Hüsrev-Melik'in Gazne'deki kumandanlarından bahsetmekte ve diğer kaynakların hilâfına 567 (=1171-72) tarihini vermektedir. Ancak bu sırada Gazne'nin Oğuzların elinde olduğunda şüphe yoktur. Firişta'nın olayı bu şekilde tâbir etmesi belki Gazne'deki hükümdâr ailesinin Oğuz Türklerinden olduğunu hesaba katması ile izâh edilebilir.

24 Raverty (I, s. 376 haşiyeleri) gerek Paris kopyasının ve gerekse BodleİAn yazmasının bu cümlenin tamamını ihtiva etmediğini ve pasajda bazı şeylerin belirsiz olduğunu yazmaktadır. Nitekim Abdülhayy neşrinde (s. 358) bu savaş anlatılırken Gıyâseddîn veya Mu'izzeddîn'in adları direkt olarak geçmemekte sadece sultan olarak zikredilmektedirler.

bir grup asker aniden Gur ordusu üzerine hücum ederek, hükümdârlık 'alemini ele geçirdiler ve kendi saflarına döndüler. Gur ordusunun sağ ve sol kanatları kendi hükümdârlık 'alemlerini Oğuzların saflarında görünce, Oğuzların merkezine saldırılması emrinin verilmiş olduğunu zannederek, hamle yaptılar. Bunun üzerine Oğuzlar mağlup duruma düştüler.

Haber Gıyâseddîn'e ulaştıktan sonra Gurlular orada bulunan bütün Oğuzları kılıçtan geçirdiler ve Gazne'ye hâkim oldular [h. 569 (=1173-74)][25]. Gıyâseddîn Gazne'ye sultan olarak kardeşi Mu'izzeddîn'i tayin ettikten[26] sonra kendisi Fîrûzkûh'a döndü[27]. Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'ye göre Mu'izzeddîn Gazne'ye hâkim olduktan sonra burayı kendisine başkent yapmıştır[28]. Böylece gerek Gazneliler Devleti'nin ve gerekse Oğuzların Gazne'deki hâkimiyetleri sona erdi, bölge Gurluların eline geçti.

---

25 *el-Kâmil*, XI, s. 147'de değişik bir rivâyet yer almaktadır; *Câmi'ü't-tevârîh*, Hkm. nr. 703, vr. 140b; Şemseddîn Muhammedü'l-Mûsevî, *Esahhü't-tevârîh*, Turhan Sultan nr. 224, vr. 326b; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 787; Badâonî, II, s. 64; Gazne'nin Gıyâseddîn tarafından zaptı hakkında bk. S. Lane Poole, History of India, ed. by. A.V. Williams Jakson, New Delhi 1987, s. 54. Ayrıca krş. H.Elliot and J. Dowson, The History of India as Told by its own Historians, II, London 1867, s. 293.

26 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Raverty, I, s. 377, 449 ve n. 8; nşr. Abdülhayy Habîbî, s. 358, 243, 396; Firişta, 156; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 706; Badâonî, II, s. 64; Burada Gazne'nin zaptı hakkında kaynaklarda tarih konusunda değişik rivâyetler yer almaktadır. *Târîh-i Cihân Âra* (s. 141)'da h. 570 olarak gösterilmiştir.

27 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Raverty, I, s. 377; nşr. Abdülhayy Habîbî, s. 358; Mu'izzeddîn Gazne'de tahta oturduktan sonra Hanefi mezhebini kabul etmiştir, bu hususta bk. Bosworth, "The Early Islamic History of Ghûr", *CAJ*, VI, Wiesbaden 1961, s. 130.

28 *Târîh-i Güzîde*, İngilizce trc., s. 84; nşr. Abdülhüseyin Nevâi', s. 404; Ancak Kazvînî, aynı sayfada Herât'ın Gazne'den önce zapt edilip, Gıyâseddîn tarafından kardeşine verildiğini yazmaktaysa da, diğer kaynaklarla karşılaştırıldığı zaman bunun doğru olmadığı anlaşılıyor. Sadece Mu'ineddîn Zamçî İsfîzârî (*Ravzatü'l-cennât fî Medînet-i Herât*, nşr. Seyyîd M. Kâzım, Tahran 1338 hş., s. 397) Herât tarihiyle ilgili eserinde yukarıdaki gibi Gıyaseddîn'in Herât'ın niyâbetini ve sonra da Gazne'yi kardeşi Şihâbeddîn'e verdiğini ve onun Gazne'yi dârü'l-mülk (başkent) yaptığını kaydetmektedir.

Gazne'nin Oğuzlardan alınması ve Hindistan'ın kuzey bölgelerinin Gurlular tarafından fethedilmesi, Sultan Gıyâseddîn'in itibarını büyük ölçüde artırmıştı[29]. Herât şehri ise Oğuz hâkimiyeti altında bulunuyordu[30]. Herât halkı bu durumdan kurtulmak için, Gıyâseddîn'e mektup yazarak onu ülkelerine davet ettiler. Gurlular bu vesileyle Herât üzerine yürüdüler. Herât hâkimi olan Sultan Sancar'ın gulâmlarından Bahâeddîn Tuğrul[31], halkın kendisine kurduğu komployu farkedince, Gurlulara karşı mukavemet etmeden şehri terk etti ve Harezmşahlara sığındı. h. 571 (=1175-76)'de Herât önemli bir zorlukla karşılaşılmadan Gurlular tarafından zapt edildi[32]. Gıyâseddîn halka iyi davrandı ve Gur kumandanlarından biri olan Haranc Gurî'yi Herât'a muhâfız kumandanı olarak tayin etti[33]. İbnü'l-Esîr, müellif Ebü'l-Kâsım el-Beyhâkî'nin bugün varlığı mevcut olmayan *Meşâribü't-tecârib* adlı eserinde bu olayları anlattığını belirtmektedir. Müellif devamla, diğer 'alim ve tarihçilerin bazı noktalarda bu olayı Beyhâkî'nin verdiği bilgilerle çelişkili bir şekilde, olayların sırasını ve tarihini değiştirerek naklettiklerini yazmakta ve bu değişik rivâyetleri de ayrı ayrı nakletmektedir[34].

---

29 Muhammed Abdülgafur, *The Gorids*, s. 62.

30 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 150; nşr. Tornberg, XI, s. 171. İbnü'l-Esîr burada Sancar'a bağlı bir Türk taifesinin bulunduğunu belirtmektedir.

31 Bahâeddîn daha sonra 588 (1192) yılında Sultan-Şâh'ın Gıyâseddîn ile yapmış olduğu büyük bir savaşta Bâmyân kuvvetlerinin eline esir düştü ve başı kesilerek öldürüldü. Bk. *Tabakât-ı Nâsırî*, nşr., s. 359 Krş. Gulâmrızâ Varahrâm, s. 218 n. 77.

32 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Raverty, I, s. 354, 377; nşr. Abdülhayy Habîbî, s. 357, 358; *Esahhü't-tevârîh*, vr. 326b, Herât'ın Gıyâseddîn tarafından zaptı anlatılmakla beraber, o sırada Herât hâkimi olan Bahâeddîn Tuğrul yerine Cemâleddîn Tuğrul şeklinde yazılmaktadır; Mîrhond, IV, s. 787; Bosworth, "The Political and Dynestic History of the Iranian World„" s. 163.

33 Muhammed Abdülgafur, *The Gorids*, s. 62; Gulâmrızâ Varahrâm, s. 218. İbnü'l-Esîr'de (XI, s. 171) Haznek el-Gurî.

34 *el-Kâmil*, Türkçe trc. XI, s. 305, 147; nşr. Tornberg, XI, s. 171. Bu rivâyetlerden birinde Sultan-Şâh'ın Oğuzları Merv, Serahs, Nesâ ve Ebîverd'den çıkardıktan sonra, Gur hükümdârı Gıyâseddîn'e mektup yazıp Herât, Bûşenc, Bâdgîs ve civarını terk etmesini istediği anlatılmaktadır. Bu bilgiden Gurluların Herât'ı, Sultan-

O sırada Herât şehrine komşu olan yerlerde önemsiz hâkimiyetler bulunmaktaydı. Horâsân bölgesinde Gurluların yayılıp, güçlenmesine karşı güçlü bir otorite yoktu. Nişâbûr hâkimi Togan-Şâh zâyıf iradeli bir hükümdârdı ve Harezmşah Tekiş ise taht mücâdeleleri ile meşgul bulunuyordu. Bundan dolayı Gıyâseddîn, Herât'tan sonra bütün çevresini de hâkimiyeti altına almaya karar verdi.

Herât'ın zaptından 2 yıl sonra Bûşenc ele geçirildi. *Tabakât-ı Nâsırî*'ye göre Bûşenc üzerine sefer Herât'ın zaptından iki yıl sonra yani 1177-1178'de yapılmış olmalıdır. Bu ise Şihâbeddîn'in h. 573 (=1177-78) yılında Hindistan üzerine sefere gitmeyip, Horâsân hâkimiyeti ile meşgul olduğu gerçeğini teyid etmektedir.

Bu fetihten sonra Nîmrûz ve Sicîstân Meliki Tâceddîn Harb b. Muhammed elçiler göndererek tâbiyetini arz etti[35]. Çünkü Oğuzların hücumlarına engel olabilmek için Gıyâseddîn'den yardım istemiş ve böylece aralarında dostluk meydana gelmişti. Gur sultanları Gazne ile Lahor arasındaki Kirmân bölgesine de hâkim oldular[36]. Kirmân'da[37] Selçuklu hanedanını sürdürmekte olan Oğuz Melikleri onlara itaat ettiler. Sultan Gıyâseddîn, Kirmân ve Horâsân'daki Oğuz emîrlerini Herât ve Belh'in tabîliğine verdi[38].

Şâh'ın Maverâünnehr'e gitmesinden önce zaptettikleri anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esîr, iki taraf arasında cereyan eden olayları açık ve ayrıntılı biçimde nakletmekle beraber, tarihi hakkında emin olmadığı için herhangi bir kayıt yoktur.

35 *Tabakât-ı Nâsırî* (nşr. Abdülhayy Habîbî, s. 276, 277)'de adı geçen Sîstân melikinin hutbeyi Gur sultanları adına okuttuğu teyîd edilmektedir; Ayrıca bk. *Esahhü't-tevârîh*, vr. 320b; Îrec Afşâr Sîstânî, *Bozorgân-ı Sîstân*, Tahran (Tarihsiz), s. 164.

36 Gulâmrıza Varahrâm , s. 218.

37 Cüzcânî neşrinde (s. 358) Kürkân yazmakla beraber Raverty'de ve neşrin dipnotunda bunun Kirmân olduğu belirtilmiştir; krş. "The Political and Dynestic History of the Iranian World", s. 163.

38 Kirmân ve Horâsân'daki Oğuz Meliklerinin tâbiyet arz ettikleri diğer müelliflerden sadece Şemseddîn Muhammedü'l-Mûsevî (*Esahhü't-tevârîh*, vr. 326b) tarafından zikredilmektedir.

Birkaç yıl sonra Kâdes ve Kâlyûn[39] vilâyetleri de Gıyâseddîn'in hâkimiyeti altına girdi[40]. Bu bölgede Oğuzların güçlenmesinden sonra sadece güçsüz yöresel hâkimler kalmışlardı.

Gıyâseddîn daha sonra amcası Alâeddîn Hüseyin'in kızı olan Tâcü'd-dünyâ ve'd-dîn Gevher Melike ile evlendi. Ardından bütün Gârcistân, Tâlekân ve Cuzervân'ı istilâ etti. Carûm bölgesini ve Teginâbâd'ı Sicîstân'dan henüz yeni geri dönmüş olan kardeşi Mu'izzeddîn'e verdi[41].

C. Togan-Şâh'ın Gurlularla Ve Sultan-Şâh'la Mücâdelesi

Togan-Şâh'ın işleri düzeldikten sonra şarap içmek ve işret yapmakla meşgul olmaya başladı. O, 574 (=1178-1179) senesinde[42] Gur sultanı Gıyâseddîn Muhammed Sâm'ın kumandanlarından Emîr Kabaca'yı muhasara etti, fakat sonuçta onunla bir barış yaptı. Sultan Gıyâseddîn, kardeşi Mu'izzeddîn'i, amcasının oğlu Bâmyân Meliki Şemseddîn'i ve Sîstân Meliki Harb b. Muhammed'i hizmetine çağırdı ve hep beraber kalabalık bir orduyla Togan-Şâh'ın vilâyetine girdiler. Fillerin de bulunduğu bu orduyla Bûşenc ve Bâherz'i yağmaladılar. Sonra Şâdyâh yolundan geri döndüler. Hasan-ı Yezdî tarafından yapılan bu nakil, yukarıda Cüzcânî'nin verdiği bilgilere uymakla beraber, *Tabakât-ı Nâsırî*' de bu sefer ile Togan-Şâh'ın ilgisi hakkında herhangi bir kayıt yoktur.

Aynı yıl Tekiş, Harezm'den Horâsân'a geçmişti. Togan-Şâh, yeniden ona elçiler gönderdi ve özürler diledi. Aralarında

---

39 Badgîs ile Herât arasındadır. Hâfız Ebrû, Herirûd ile Murgâb arasındaki bölgenin tamamını Badgis diye adlandırmıştır. Coğrafyacılar Badgîs ve Kenc-Rustâk bölgelerinde pek büyük önemi olmayan birkaç şehrin adını daha zikrederler. Badgîs'te ziraat sadece yağmur veya kuyu suyu ile yapılabiliyordu, W. Barthold, "Herât ve Herirûd Boyu", çeviren İ. Aka, *İÜEFTD*, s. 179.

40 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Raverty, I, s. 375; nşr. Abdülhayy Habîbî, s. 357.

41 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Raverty, I, s. 376; nşr. Abdülhayy Habîbî, s. 357.

42 *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 256b; Bu hükümdârın nefsine sahip olmadığı ve işretle meşgul bulunduğu Zehebî (*Târîhü'l-İslâm*, s. 45) tarafından da belirtilmektedir.

yeniden sulh yapıldı. Bu olayların cereyan ettiği h. 575 (=1179-1180) yılında Horâsân'da muazzam bir kıtlık oldu ve Halîfe el-Musta'zî Biemrillâh Şevvâl 575 (=Mart 1180)'te öldü. Yerine en-Nâsır Lidînillâh [575-622 (=1180-1225)] geçti. Togan-Şâh, Nişâbûr ve havalisi ile Tûs'a hakim bulunuyordu[43].

Sultan Alâeddîn Tekiş Harezm'de yerleşip, adalet ve düzeni tam olarak sağladı ve devlet işleri yolunda gitmeye başladı. Fakat Tekiş ile metbûu Kara-Hıtayların arası açıldı. Bu sırada daha önce ittifâk etmiş bulunduğu Kara-Hıtaylara ödenmesi kararlaştırılan vergileri ve yıllık haracı almak üzere gelen Hıtay hükümdârının[44] elçilerinden biri aşırı isteklerde bulundu ve elçiler adâb-ı muâşeret kaidelerine uymayarak, adetleri üzere ona tahakküme kalkıştılar. Kaynağın ifâdesiyle Tekiş, Müslümânlık ve hükümdârlık onuruyla bağdaşmadığını düşündüğü bu muamele dolayısıyla kâfir Hıtaylardan birinin öldürülmesini emretti. Bu yüzden onunla Hıtay kavmi arasında mücâdele başladı[45].

Durumu dikkatle izlemekte olan Sultan-Şâh, müsait bir fırsatın geldiğini görerek, Kara-Hıtayların yanına gitmeye karar verdi. Gur Sultanı Gıyâseddîn onu büyük bir törenle Hıtay'a yolcu ettikten sonra emîrlerini yanına çağırdı ve şöyle dedi: *"Bu adam yüzünden Horâsân'da fitne ortaya çıkacaktır. Bu yüzden ona bir*

---

43 *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 256a; İbnü'l-Verdî (II, s. 136) Halîfenin ölüm tarihini 2 Zilkâde (=30 Mart) olarak vermektedir.

44 *Câmi' ü't-tevârîh*, I, s. 344, Hıtay hükümdârının adı Gur-Han olarak belirtilmiştir. Ayrıca Reşîdeddîn, Gur-Han'ın elçisinin kararlaştırılan yerlerle iktifâ etmeyip müstahkem yerler istediğini yazmaktadır. Ancak, diğer kaynaklarda bu yerler söz konusu edilmeyip, sadece vergi ve yıllık haraçtan bahsedilmektedir. Hâfız-ı Ebrû (vr. 392b) ve Benâketî (vr. 52b'de) de Kara-Hıtay hükümdârının adını aynı şekilde Gur-Han olarak zikretmişlerdir. Fakat burada söz konusu edilen Kara-Hıtay hükümdârı, Gur-Han değil, Gur-Han'ın kızı olan Kara-Hıtay Melikesi [Chieng-tien]'dir.

45 *El-Kâmil*, XI, Türkçe, s. 304; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 19; trc. Mürsel Öztürk, II, s. 17; Şebânkâreî, vr. 208a, Sultan Tekiş'in Hıtay elçilerini Ceyhun nehrine attırdığını belirtmektedir.; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 706; Bk. *Târîh-i Mufassâl-ı İran*, s. 393.

müddet daha tahammül etmeliyiz. O bize Tanrı'nın bir lûtfudur.„[46]. Bu sözleriyle Gur Sultanı'nın, Horâsân'da yanan fitne ateşini körüklediği ve bu durumdan bölgeyi istilâ etmek amacıyla faydalanmayı düşündüğü açıkça ortaya çıkmaktadır. Cüveynî, Hıtayların, Tekiş'e karşı onu yanlarına çağırdıklarını yazarken, aynı şekilde Cüzcânî de buna benzer bir görüş belirtmekte ve Kara-Hıtay hükümdârının Tekiş'e garezi olduğu için, Sultan-Şâh'ı yanına çağırdığını nakletmektedir[47]. Ancak, Maveraünnehr'e gitmek için ilk müracaatın Sultan-Şâh tarafından yapılmış olması, onun Tekiş'e karşı ittifâk teklifine Kara-Hıtayların sıcak baktıklarını gösteriyor. Hiç şüphesiz Kara-Hıtaylar tarafından siyâsî yönden yeşil ışık yakılmasaydı, Sultan-Şâh oraya gitme cesaretini kendisinde bulamayacaktı.

Diğer taraftan durumdan istifade etmek isteyen Sultan Gıyâseddîn kendi gayesine muvafık olarak; yani iki kardeşi vuruşturmak için mülteci sefirini bir an önce oraya göndermeyi uygun görmüştü[48]. Sultan-Şâh Hıtay ülkesine varınca, Harezm halkının ve askerlerinin kendisine meylettiklerini söyledi ve kardeşi Alâeddîn Tekiş'e karşı yardım istedi. Kara-Hıtay Melikesi Tekiş'e gücenmiş olduğu için ve Sultan-Şâh'tan bu sözleri işittiğinden dolayı kocası Fu-Ma'yı büyük bir orduyla onunla birlikte yardıma gönderdi. Kara-Hıtay Melikesinden sağladığı mühim bir orduyla birlikte Sultan-Şâh, Harezm sınırına ulaşınca, Sultan Alâeddîn Tekiş Curcâniyye etrafında Ceyhun kenarını tuttu ve nehrin suyunun onların yolu üzerine akıtılmasını emretti. Az kalsın sular altında kalıp boğulacaklardı. Bu sebepten onların gelmesi gecikti. Bu arada Sultan Tekiş şehirde bütün müdafaa tedbirlerini aldı. Ayrıca Fu-Ma şehrin kapılarına gelince Harezm halkının ve askerlerinin Tekiş'e olan sadâkâtini ve alınan müdafaa tedbirlerini gördü. Kaynakların ittifâkına göre Fu-Ma Harezmlilerin Sultan-Şâh'a meylet-

---

46 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, nşr., s. 20; trc. Mürsel Öztürk, II, s. 17.

47 *Tabakât-ı Nâsırî*, I, İngilizce trc. Raverty, I, s. 246.

48 *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 88.

mediklerini anladı. Bu yüzden savaştan caydı ve geri dönmeye karar verdi. Savaş gücü eşsiz Kara-Hıtay ordusu hiç bir şey yapamadan oradan ayrıldı[49]. İş işten geçtikten sonra pişman oldular ve Sultan-Şâh'ı kötüleyip, ayıpladılar. Bu durumdan istifade edemeyeceğini anlayan Sultan-Şâh Fu-Ma'ya: *"Eğer benimle birlikte Merv'e ordu gönderirsen, orayı Oğuz Emîri Dinar'dan mutlaka alırım.„* dedi.

Melik Dinar, Oğuzların Horâsân'da çıkardıkları karışıklıklar sırasında buraları istilâ etmiş ve o güne kadar da elinde tutmuştu[50]. H. 568 (=1172-1173) yılında Merv ve Serahs Oğuz Emîrlerinden Melik Dinar'ın hâkimiyetinde idi. Tûtî ve Korkud gibi beylerin ise bu tarihten önce öldükleri anlaşılıyor[51].

Sultan-Şâh'ın yukarıdaki sözleri üzerine Fu-Ma onunla birlikte bir kısım askerlerini gönderdi. Sultan-Şâh şehir halkından habersizce Serahs önlerinde karargâh kurdu. O zaman Serahs'ta Oğuz Emîrlerinden biri olan Melik Dinar bulunuyor ve burayı Melik Togan-Şâh adına yönetiyordu. Bu baskın sonunda Serahs'ta bulunan Oğuzların çoğu öldürüldüler. Orada onlardan hiç kimseyi bırakmadılar. Oğuz Emîri Dinar kendisini kalenin hendeğine attı, hisardakiler onu sudan çekip alarak kurtardılar[52]. Bakiye kalan Oğuzlar hisara sığındılar.

Bu ilk baskından sonra Sultan-Şâh muhasarayı durdurup Merv'e gidip zaptetti ve orada ikamet etti[53]. Hondmîr'e göre Serahs civarında kendi adına nevbet çaldırdı[54]. Kara-Hıtay askerlerini Mâverâünnehr'e geri gönderdikten sonra yeniden Oğuzlara döndü. Yanında kalan Kara-Hıtay Emîrlerini tekrar Serahs

---

49 *El-Kâmil*, XI, trc., s. 304; *Câmi' ü't-tevârîh*, I, s. 344 ; *Târîh-i Cihângüşâ*, I, s. 20; Türkçe trc. Mürsel Öztürk, II, s. 18; *Menâhîcü't-tâlibîn* vr. 345a.

50 *el-Kâmil*, XI, trc., s. 305.

51 *Oğuzlar*, s. 120.

52 *Câmi' ü't-tevârîh*, I, s. 344; Benâketî, vr. 52b.

53 *Câmi' ü't-tevârîh*, I, s. 344; Benâketî, vr. 52b; *Habîbü's-siyer*, II, s. 635; *Sîret-ü Alâmü'n-nübelâ*, XXI, s. 218.

54 *Habîbü's-siyer*, II, s. 635.

üzerine göndererek[55] halkını öldürmeye ve mallarını yağmalamaya başladı[56]. Buradaki Oğuzların çoğu dağılmış oldukları için Melik Dinar mukavemetten aciz ve başarısız kaldı ve Serahs'ı savunamayacağını anlayınca, Nişâbûr bölgesine hâkim olan Oğuz reisi Togan-Şâh b. Mü'eyyed Ay-Aba'ya haber gönderip, Bistâm kalesi karşılığında Serahs kalesini vermeyi teklif etti. Bu teklifi uygun gören Togan-Şâh, Serahs kalesinin teslim edilmesi için Emîr Ömer Fîrûzkûhî'yi gönderdi ve Melik Dinar Bistâm'a gitti. Diğer kaynaklar da bu bilgide Cüveynî ile ittifâk halinde olmakla beraber İbnü'l-Esîr Emîr Ömer Fîrûzkûhî'den hiç bahsetmemektedir.

Sultan-Şâh'ın tesirli tazyiklerine maruz kalan ve mukavemet kabiliyeti gösteremeyen Togan-Şâh, Harezmşah Tekiş'e tâbiyet arz etmek zorunda kalmıştı. Evvelâ Kadı'l-kudât'ı ve Sadr Kıvâmeddîn'i Harezm'e göndererek mütacâvizlere karşı yardım talebinde bulunmuş ve Tekiş'ten yardım vaadi almıştı. Harezmşah kuvvetleriyle Horâsân'a indi, onun hasmını Habûşân etrafında tazyike başladı. Fakat, Togan-Şâh kendinden korkarak itaatini izhara gelmekten çekindiği için, Harezmşah Zilkaade 576 (=Mart 1181)'da geri döndü[57] .

Sultan Alâü'd-dîn Tekiş Irak'a gitmek için Harezm'den çıkıp Câcerm'e vardığında, Melik Dinar paralarını ve mülkünü bıraktı ve kendisi Togan-Şâh'a katıldı. Togan-Şâh, Emîr Ömer Fîrûzkûhî'yi Serahs'tan geri çağırdı ve yerine babasının emîrlerinden biri olan Kara-Kuş'u Serahs'a gönderdi. Sultan-Şâh 3.000'den daha az sayıdaki askerle Serahs üzerine yürüyüp, kaleyi muhasara altına aldı. Bunu haber alan Togan-Şâh asker toplayıp 10.000 kişilik düzenli bir orduyla ve Melik Dinar da yanında olarak Nişâbûr'dan çıkıp, Serahs'a doğru hareket etti. 26 Zil-

---

55 *Câmi' ü't-tevârîh*, I, s. 344.

56 *el-Kâmil*, XI, trc., s. 304; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 20; trc. Mürsel Öztürk, II, s. 18.

57 *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 99.

hicce 576 (=13 Mayıs 1181)[58] Çarşamba günü iki taraf Asyâ-yı Hafz'da savaşa başladılar. Meydanda savaşan taraflardan Togan-Şâh'ın askerleri Sultan-Şâh'ın askerlerine yenildiler ve çoğu esir düştüler. Togan-Şâh Nişâbûr'a kaçtı[59].

Serahs savaşından sonra Karakuş kaleyi tahliye edip efendisine katıldı. Sultan-Şâh, Serahs'tan sonra Tûs'u ve ez-Zâm'ı ele geçirdi. İbnü'l-Esîr'e göre, üstün gayreti ve hükümdârlığı ele geçirme hırsıyla Togan-Şâh'ı zor durumda bıraktı[60]. Hulâsa Sultan-Şâh, Togan-Şâh'ın beldelerinin bir çoğuna sahip oldu ve Merv şehrini kendisine başkent yaptı. Horâsân'ı Oğuz mülkü olmaktan çıkardı[61]. Eline mal ve hazineden pek çok ganimet geçti, böylece yıldızı yeniden parlamaya başladı. O, saz ve söz ustası olan Togan-Şâh'ın aksine mücâdele adamı idi. O sırada dağılıp yeniden toparlanmış olan Togan-Şâh'ın askerlerinin üzerine sık sık saldırılar düzenledi[62]. Sultan-Şâh'ın Gur hâkimiyetindeki Bâdgîs sınırlarına kadar uzandığı ve sonraki yıllarda Tekiş ve Gıyâseddîn ile mücâdele ederek Horâsân'ın birçok kalesini ele geçirdiği görülmektedir. O, Gurluların ve Kara-Hıtayların desteğine dayanmakla beraber, genellikle bağımsız bir politika izlemekte idi[63].

---

58 *Câmi' ü't-tevârîh*, I, s. 344; *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 392b; Benâketî, vr. 52b; Cüveynî, II, nşr. s. 21'de verilen bu bilgiye karşılık, Hondmîr, *Habîbü's-siyer*, II, s. 635'te Sultan-Şâh'ın 1.000 süvari asker toplayarak Nişâbûr üzerine yürünmesini emrettiği yazılıdır. İbnü'l-Esîr (s. 304) iki tarafın kuvvetleri hakkında herhangi bir sayı vermemiştir; Bu savaşın milâdi karşılığı ay ve gün olarak 13 Mayıs'a tekâbül etmesine rağmen (Bk. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 475; krş. F. R. Unat, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1994, s. 40) İ. Kafesoğlu (*Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 90) 14 Mayıs olarak çevirmiştir. Ayrıca Mîrhond (V, s. 707) bu tarihe ilâveten Çarşamba gününü vermektedir.

59 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, nşr. s. 21; trc. Mürsel Öztürk, II, s. 18; Mirhond (IV, s. 707) ve Hondmîr, (*Habîbü's-siyer*, II, s. 635)'dee aynı tarihi vermektedir.

60 *el-Kâmil*, XI, trc., s. 304; *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 362.

61 *Tabakât-ı Nâsırî*, I, İngilizce trc. Raverty, s. 246.

62 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, nşr. s. 22; trc. Mürsel Öztürk, II, s. 19; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 707.

63 "The Political and Dynestic History of the Iranian World" s. 190.

D. Togan-Şâh'ın Ölümü

Sultan-Şâh'ın Merv'i zaptettikten sonra hâkimiyet alanını Merverrûd vadisinde yaymasına izin vermeden Gıyâseddîn hâkimiyetini bu sahada sağlamak için harekete geçti. 577 (=1181-82)'de Gıyâseddîn Merverrûd'a doğru ilerleyip Dizâk'ı zaptetti. Merverrûd, Pancdîh, Faryâb, Endhûd ve Meymend şehirlerini dağılan Oğuzların elinden aldı. Hutbe ve sikke sultan Gıyâseddîn adına çevrildi.

Cüzcânî bundan bir süre sonra Sultan-Şâh'ın Gur'a sığındığını belirtmektedir. Ancak bu bilgi yukarıda mezkur yerlerin fethi için verilen tarih ile çelişmektedir. Zira Sultan-Şâh büyük bir ihtimalle 571 (=1175-1176)'de Gıyâseddîn'in Gazne ve Herât'ı aldığı ve büyük bir nüfuz kazandığı sırada Gur'a sığınmıştır[64]. Horâsân tarihinin bu devresi ile ilgili siyâsetinde çok mühim olan Sultan-Şâh'ın Gur'da ne kadar kaldığı ve Balasagun'a doğru ne zaman hareket ettiği meselesi hakkında hiçbir müellif tarih vermemiştir. Barthold bu tarih konusunda sessiz kalmayı tercih etmektedir[65]. Efdâleddîn Kirmânî'ye göre Sultan-Şâh Serahs'ı ele geçirerek Oğuzları (568 Mihr ayında) Hicrî 575 (=Eylül 1180)'da dağıtmıştır[66]. İbnü'l-Esîr ve Cüveynî onun Harezm seferinden dönüşünden sonra Merv'i zaptettiğinde mutabıktırlar. Buradan açıkça anlaşılıyor ki, Sultan-Şâh'ın Harezm'e saldırması 575 (=1180) yılında olmuştur. Bu da bize, Tekiş'in Harezm elçilerini öldürmesi ile Sultan-Şâh'ın Gur sarayını terk etmesinin 574 (=1178-79) tarihine rastlaması gerektiğini göster-

---

64 Sultan-Şâh'ın 569 (=Temmuz-Ağustos 1174)'dan sonraki faaliyeti hakkında hiçbir tarihçi malumat vermemektedir. Cüveynî, onun Togan-Şâh'ın yanında bir müddet kaldıktan sonra Gur'a gittiğini söylüyor. İbnü'l-Esîr olayı tarih vermeden anlatıyor. Bu tarih sadece Herât'ın zaptından sonra Sultan-Şâh'ın Gur'a geldiği şeklindedir. Bu duruma göre, Sultan-Şâh Herât'ın 571 (=1176)'de zaptından sonra Gur'a ulaşmıştır. Yani o sırada Herât Gıyâseddîn'in hâkimiyetinde bulunmaktaydı. *Tabakât-ı Nâsırî.*, nşr. Abdülhayy Habîbî, s. 359.

65 *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 362.

66 *Bedâyîü'l Ezmân* s. 87; krş. *Selcûkiyân-ı Guz der Kirmân*, s. 514.

mektedir, fakat Kara-Hıtay Melikesi Chieng-tien'in 1177 yılına kadar hükümdârlık yaptığı ve Sultan-Şâh'ın Hıtayların kadın hükümdârından yardım istediği düşünülürse, burada da tarihi tam olarak kestirmek mümkün değildir. Çünkü 1177'den sonra Kara-Hıtayların başına bir erkek hükümdâr geçmiştir.

Horâsân üzerinde söz sahibi olan diğer bir hükümdâr ise Tekiş idi. Tekiş'in politikası merkezî Horâsân'da Sultan-Şâh ile Togan-Şâh arasındaki hâkimiyet dengesini muhafaza etmek şeklindeydi. Tekiş, Gurlulara bazen ustalıklı bir diplomasi ile, bazen de siyâsî ilgilerini cezbedecek şekilde yaklaştı. Gıyâseddîn'in Horâsân'ı ele geçirmeyi planladığını çok iyi bilmekteydi, bu yüzden Sultan-Şâh'ın saf dışı edilmesinden sonra ona Horâsân'dan hisse vaat ederek kendi tarafına çekmeye çalıştı[67]. Tekiş'in, Gıyâseddîn'e gönderdiği 5. mektup[68] iki taraf arasındaki anlaşma hakkında ayrıntı vermemektedir. Daha önemli olan bu konular iki hükümdâr arasında gidip gelen elçiler vasıtasıyla sözlü olarak iletilmiştir[69]. Ramazan 577 (=Ocak 1182)'de yazılan 1. mektupta açık olan husus şudur ki; Tekiş Horâsân sorunu hakkında Gıyâseddîn ile bir anlaşma yapmayı teklif etmekte ve ondan Sultan-Şâh'a karşı 578 (=1182) yılının baharının başlangıcında Horâsân'a yapacağı sefer için yardımlaşma rica etmektedir. Bu arada Tekiş ve kardeşi Sultan-Şâh'ın Togan-Şâh'ın hâkimiyetine müdahale etmemek kaydıyla, anlaştıkları görülüyor.

Zilhicce 577 (=Nisan 1182)'de yazılmış olan diğer mektupta Tekiş müttefiki Gıyâseddîn'e, Sultan-Şâh'ın sözünü tutmadığını ve Togan-Şâh'ın bölgesi olan Nişâbûr'a girdiğini bildirmektedir[70]. Bu yüzden 1. mektupta teklif ettiği Horâsân seferine ha-

---

67 *Et-Tevessül*, s. 161.

68 Bu mektup hakkında bk. *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, 102; krş. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 363.

69 *et-Tevessül*, s. 145-149, Mektup, Birinci mektup, Gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn Gur melikinedir diye başlamakta ve ona birader diye hitap ederek devam etmektedir; krş. *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, *s.* 99, elçiler vasıtasıyla iki hükümdârın birbirlerine mülâki olmaları kararlaştırıldı.

70 *et-Tevessü*, s. 145-149; Muhammed Abdülgafur, *The Gorids*, s. 68.

zırdır. Muharrem 578 (=Mayıs 1182)'de 3. ve 4. mektubunda Tekiş, kardeşinin Serahs'ı ele geçirdiğinden Gıyâseddîn'i haberdar etmekte ve yardımını rica etmektedir. Bir sonraki mektupta, kalabalık bir orduyla başarısızlıkla geri döndüğünü bildirmektedir. Aynı tarihte Tekiş, Serahs üzerine bahar başlangıcında bir sefer yapmayı teklif etmekte ve Gıyâseddîn'den bu sefere katılmasını istemektedir[71] .

İşte bu dörtlü politika ve diplomasi arasında bulunan Melik Togan-Şâh, kaynaklara göre genç bir hükümdâr olup, zevk ve eğlenceye düşkün, cömert biriydi. O, günlerini eğlence, müzik ve ziyafetlerle geçirdi. Bu eğlencelerde sırdaşları, gözdeleri, şairler[72], şarkıcılar ve yakın arkadaşları da bulunuyordu. İşsiz güçsüz kadınlar gibi giyinirdi. Yeleğinin uzunca olan kolları üzerinde küçük altın ziller bulunurdu ve kendisi bizzat oyuna iştirak ederdi[73]. Elbisesinin kolu 10 zira tutuyordu. Bu yüzden onun bir çok ayân ve emîrleri Sultan-Şâh'a sığındılar[74]. Melik Togan-Şâh babasından sonra Nişâbûr'un kontrolünü ele geçirince komşu sultanlar ve Meliklerle ittifâk teşebbüsleri içerisine girdi. Fakat, güçsüz ve çaresiz kalınca, o zaman ona yardım etmekten sakındılar[75]. Defalarca Sultan Tekiş'e ve Gur Sultanı'na elçiler göndererek yardım istedi. Gurlulardan yardım sağlayamayınca askeri yardım için Tekiş'e yöneldi. Tekiş, Horâsân'ın siyâsî vaziyetini ciddi bir şekilde ele almaktaydı. Kara-Hıtaylar ile arasında düşmanlık vardı ve Sultan-Şâh ile Gurluların ittifâkı Horâsân'daki mevcut siyâsî durumu Tekiş aleyhine değiştire-

---

71 *et-Tevessül*, s. 156; Muhammed Abdülgafur, *The Gorids*, s. 68.

72 Togan-Şâh'ın şairleri koruduğunu ve sevdiğini ve şairlerin onun ölümünden sonra mersiyeler yazdığını Avfî (*Lübâbü'l-elbâb*, s. 96-98) de belirtiyor. Bu rübâi'lerden birisi şöyledir:

> Ey Şâh, senin ölümünle günlerim karardı *
> Sen olmadan nasıl gözlerimi kapayayım ?*
> Senin kılıcın nerede? Heyhat! Artık o yok ki,*
> Gözlerimden kanlı yaşlar dökmeyi ondan öğrenip, gözlerime öğreteyim.

73 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Major H.G. Raverty, I, s. 181,182.

74 *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, s. 934.

75 *Tabakât-ı Nâsırî*, İngilizce trc. Major H.G. Raverty, I, s. 181.

bilirdi. O, bölgede güç kazanmak için, Gurluların dostluğunu sağlamak üzere her şeyi yaptı. Bu arada aynı gaye için Sultan-Şâh da çaba sarf etmekteydi[76]. Togan-Şâh, Gıyâseddîn'in kızlarından biri ile evli olmasına[77], hatta bir defasında bizzât Herât'a giderek yardım talebinde bulunmasına rağmen bu girişimlerinden istifâde edemedi. Bu ümitsizlik içerisinde Pazartesi 12 Muharrem 581 (=15 Nisan 1185)'de vefat etti[78].

Merv, Serahs ve Tûs'un elden çıkmasıyla, Oğuzlar iyice dağıldılar. Oğuzların böylece Horâsân'daki tarihleri sona erdi. Bir kısım Oğuzlar Fars'a ve Kirmân'a gittiler. Faruk Sümer'e göre, büyük bir kısmı Anadolu'ya göç ettiler[79].

---

76 Muhammed Abdülgafur, *The Gorids*, s. 67-68.

77 "The Political and Dynestic History of the Iranian World", s. 190.

78 İbn İsfendiyâr, II, s. 147; *Câmi' ü't-tevârîh*, I, s. 345; *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 392b; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, nşr. s. 22; trc. Mürsel Öztürk, II, s. 19; İbnü'l-Esîr (XI, trc. S. 305), Togan-Şâh'ın ölüm tarihini gün belirtmeden Muharrem 582 olarak vermektedir ki, bu Milâdi Mart-Nisan 1186'ya tekâbül etmektedir. Cüveynî'nin verdiği tarih daha doğru olmakla beraber, bu bilgiyi hangi kaynaktan aldığı hakkında bir malûmata sahip değiliz.. Keza Hondmîr, *Habîbü's-siyer*, II, s. 635'te Muharrem 581 olarak verilmiştir. Ayrıca bk. *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 707; *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, s. 934'te aynı tarihe ek olarak Pazartesi gününü vermektedir.

79 *Oğuzlar*, s. 121.

II. SANCAR-ŞÂH'IN NÎŞÂBÛR MELİKLİĞİ

Togan-Şâh'ın ölümünden sonra yerine oğlu Sancar-Şâh geçti[80], ancak, Horâsân'daki karışıklıklar yeniden başladı ve memleketin büyük bir kısmı Sultan-Şâh'ın hissesine düştü[81]. Zaten Horâsân bölgesi, Oğuzlarının hükümdârı olarak Togan-Şâh'ın, Harezm sultanları tarafından yenilmesinden sonra onların taht-ı tâbiyeti altına girmiş bulunmaktaydı[82].

Hasan-ı Yezdî'ye göre, Sancar-Şâh'ın yaşı henüz küçüktü[83] ve beceriksizlik bakımından babasından farksızdı. Kaynaklarda Sancar-Şâh'ın şahsiyetinin bu özelliğine dair herhangi bir kayda tesadüf edilmiyor ise de, tahta çıkar çıkmaz dedesinin memlûklarından Mengli Beg'in tahakkümü altına girmesi bu hususu doğrulamaktadır. Sancar-Şâh tahta çıktıktan sonra, atabegi Mengli-Tegin[*] devlet işlerini ele geçirip, bütün çevresini de nüfuzu altına almış bulunuyordu. Bu hususta Sancar-Şâh'ın yaşının küçük olması ve Oğuzların da dağılma halinde olmaları tesir etmiş olabilir.

Mengli-Tegin'in devlet idaresine hâkim olması ve aşağıda anlatılacağı gibi, bu imkânı kendi şahsi menfaatleri uğruna kul-

---

80 *El-Kâmil*, XI, trc. s. 305; *Câmi' ü't-tevârîh*, I, s. 345; *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 392b; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 707; *Habîbü's-siyer*, II, s. 635; *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, s. 934; Cüveynî, Sancar-Şâh'ın, babasının öldüğü aynı gece tahta çıkarıldığını belirtmektedir, bk. *a.g.e.*, II, nşr. s. 23; G. Hennequin, *Catalogue des Monnaies Musulmanes De la Bibliothéque Nationale Asie Pré-Mongole Les Salğuqs Et Leurs Successeurs*, s. 114. Bu araştırma eserde Muhammed b. Togan-Şâh adına tarihsiz ve darb yeri belli olmayan bir paranın mevcûdiyeti zikredilmiştir. Burada sözü edilen Muhammed'in, Sancar-Şâh olması kuvvetle muhtemeldir, zira biz Togan-Şâh'ın başka bir oğlunun daha olduğuna dair kaynaklarda bir ize rastlamadık.

81 *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 369; *Tarih-i Mufassâl-ı İran*, s. 393.

82 *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 433.

83 *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 257b.

* İbn İsfendiyâr (II, s. 147)'da Mengli-Tekiz; İbnü'l-Esîr (Türkçe trc. XI, s. 305)'de Mengli-Tegin; Reşîdeddîn (I, s. 345)'de Mengli-Beg; Cüveynî (II, nşr. s. 22)'de Mengli-Beg; Mîrhond (IV, s. 707)'da sadece Mengli; Hasan-ı Yezdî (vr. 257b)'de Mengli-Beg.

lanması, Horâsân'daki Oğuz hâkimiyetinin tamamen çökmesinde, komşu bölgelere dağılmalarını hızlandırmasında en büyük neden olmuştur.

Mengli-Tegin, etrafındaki emîrlere kötü davranıp, mallarını müsadere etmekte idi[84]. Bu hususu bütün diğer kaynaklar teyid etmektedir. Mengli-Tegin'in bu davranışları ve emîrlerden hakkı olmayan aşırı isteklerde bulunması, hatta bazılarını öldürmesi onları çaresiz durumda bıraktı[85]. Gücenen Nîşâbûr emîrleri[86], İbnü'l-Esîr'e göre Mengli-Tegin'in tahâkkümünden bıkıp dağıldılar[87]. Bu emîrlerin bir kısmı da Mengli-Tegin'in zulmü yüzünden Sultan-Şâh'a intisâb ettiler[88].

Yukarıda zikredilen kaynaklarda Nîşâbûr emîrlerinin gücenip, Sultan-Şâh tarafına geçmesinden sonra, Melik Dinar'ın Kirmân tarafına gittiği ve bütün Oğuz Türklerinin onun etrafında toplandıkları yazılıdır. Bu konuyu daha sonra Kirmân'daki Oğuz hâkimiyeti bahsinde ayrıca ele alacağız.

A. Harezmşah Tekiş'in Nîşâbûr'u Kuşatması

Nîşâbûr Emîrleri Sultan-Şâh'ı bu eyâleti ele geçirmesi için davet ve teşvik ettiler[89]. Harezmşah Tekiş bunu duyunca 582 (=1186) yılının ilk aylarında Horâsân'a indi[90]. Cüveynî, Tekiş'in Harezm'den kalkıp Horâsân üzerine yürüdüğünü ve Sultan-Şâh'ın da bu fırsattan istifade ederek Harezm üzerine sefere çıktığını yazmaktadır. Reşîdeddîn, Mirhond ve Hondmîr ise buna ilâveten Harezmlilerin Sultan-Şâh'ı kabul etmeyip kapılarını ka-

---

84 *Câmi' ü't-tevârîh*, I, s. 345.

85 *el-Kâmil*, XI, trc. s. 305; *Câmi' ü't-tevârîh*, I, s. 345; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, nşr. s. 22; *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 392b; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 707; *Habîbü's-siyer*, II, s. 635.

86 Bk. *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, s. 934.

87 Bk. aynı yer.

88 *Câmi' ü't-tevârîh*, I, s. 345; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, nşr. s. 22; *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 392b; *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 257b.

89 İbn İsfendiyâr, II, s. 147; *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, s. 934.

90 *Habîbü's-siyer*, II, s. 635; *Hulâsâtü'l Ahbâr*, vr. 342b.

pattıklarını ve mukavemete başladıklarını belirtmektedirler. Buna mukâbil Hasan-ı Yezdî, olayı daha ayrıntılı bir şekilde anlatmakta ve Tekiş'in Horâsân'a inmesinden sonra Sultan-Şâh'ın ordusunu toplamakla beraber, ona karşı mukâvemet edemediğini belirterek, İzzeddîn Tuğrul Felekî ve Emîr Amûyî ile beraber Harezm'e gittiğini yazmaktadır. Sultan-Şâh, kardeşinin yokluğunu fırsat bilerek Harezm'i zaptetmeye kalkmış, fakat tıpkı daha önce olduğu gibi Harezm halkının kendisini sevmemesi yüzünden başarısız olmuştur.

Reşîdeddîn, Cüveynî, Hasan-ı Yezdî ve Hondmîr, Tekiş'in Horâsân'a geldikten sonra Merv'i kuşattığını ve Sultan-Şâh'ın bunu duyar duymaz Harezm seferinden vazgeçerek derhal Horâsân'a geri döndüğünü belirtmektedirler. Sultan-Şâh geri dönüşünde Amûye (Ceyhun) nehri kenarına ulaştığında Harezm'de bulunan köleleri ve kumandanları onu karşıladılar. O, askerlerinin çoğunu orada bıraktı ve 50 askerle birlikte Merv önlerine geldiler. Sultan-Şâh, bu ağır silahlı 50 askerle beraber, geceleyin gizlice Tekiş'in ordugâhını yararak, şehre sokulmayı başardı. Harezmşah Tekiş, kardeşinin bu başarılı harekâtını ertesi gün haber aldıktan sonra Merv önlerinde daha fazla kalmayarak, karargâhını kaldırdı ve Şâdyâh tarafına yöneldi[91]. Tekiş ordusuyla beraber, Merv'den Nîşâbûr'a 12 günde geldi[92] ve Rebi'ülevvel 582 (=Mayıs-Haziran1186)'de Nîşâbûr'u kuşattı[93]. İbn İsfendiyâr'ın anlattığına göre, Tekiş Nîşâbûr'u kuşatmaya giderken, Mâzenderân hükümdârı Şâh Ardeşîr'den yardım istemişti. Şâh, Mâzenderân'ın tanınmış kişilerinden Kutbeddîn Borsuk, Emîr-i ahûr Rûs, İsfehbed Keyhüsrev ve İsfehbed İzzeddîn Ardeşîr b. Ardeşir'i onun hizmetine gönderdi. Bunlar kalenin önünde muhasaraya katıldılar[94].

---

91 *Câmi' ü't-tevârîh*, I, s. 345; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 22, 23 ; *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 257b; *Habîbü's-siyer*, II, s. 636; *Hulâsâtü'l Ahbâr*, vr. 342b.

92 *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 257b.

93 *El-Kamil*, XI, s. 305; *Câmi' ü't-tevârîh*, I, s. 345; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 23 ; *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 257b; *Habîbü's-siyer*, II, s. 636.

94 İbn İsfendiyâr, II, s. 147.

Tekiş, kaleyi 2 ay müddetle kuşattıysa da bu süre içerisinde hiç bir şey elde edemedi. Bu sürenin sonunda (Ağustos-Eylül) kalede bulunan Sancar-Şâh ve Mengli-Tegin'le sulh yapıp, bu suretle Harezm'e dönme teşebbüsünde bulundu. Barış yapmaya karar verildikten sonra Tekiş Harezm'e döner dönmez, şartları görüşüp, kesinleştirmek ve vaat edilen meblâğı almak üzere Hâcîb-i Bozorg Şihâbeddîn, Seyfeddîn Merdânşîr Hansâlâr ve *Et-Tevessül* sahibi kâtib Bahâeddîn Muhammed Bağdâdî'yi Nîşâbûr hâkimlerinin nezdine gönderdi. Mengli-Tegin bu barış elçi heyetini fitne ve fesat çıkarıyorlar diye yakalatıp bağlatarak Sultan-Şâh'a gönderdi. Mezkûr şahıslar iki kardeş arasında barış sağlanıncaya kadar bu surette hapiste kaldılar[95].

Bu sırada Mevlânâ Burhâneddîn Ebû Sa'id b. Fahreddîn Abdülâzîz Kûfî[*], Şâdyâh'ta bulunmaktaydı. Kadı Kûfî, daha önce Mengli-Tegin'den kaçarak isfehbed'e sığınmıştı. İsfehbed ise ilim ve zühdünden dolayı ona çok hürmet göstermişti. Daha sonra Mengli-Tegin elçiler göndererek onun hayatına dokunmayacağına dair söz verdi. Kadı bu sözlere güvenerek Nîşâbûr'a geri döndü ve Mengli'ye ahdini tutması için yemin ettirdi. Fakat buna rağmen, kuşatmanın cereyan ettiği sırada Mengli, bu büyük 'alimi yakalatarak, şeytani vesveselerle öldürttü[96]. Bu adam Horâsân'ın zühd ve takva sahibi, büyük 'alimlerinden biri olduğundan, sultanlar hürmeten onu bu vilâyetin şeyhülislâmlığına tayin etmişlerdi[97]. Cüveynî'nin ifadesiyle o, 'alimlerin en büyüğü, imâmların en seçkini, devrin sultanlarının saygı gösterdiği, akıl ve bilgisiyle ün salmış Horâsân kadısı ve şeyhülislâmı idi[98].

---

95 *Câmi' ü't-tevârîh*, I, s. 345; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 23; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 707; *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 257b; *Habîbü's-siyer*, II, s. 636; *Hulâsâtü'l Ahbâr*, vr. 342b.

* Muhtemelen bu yukarıda adı geçen Ebû Sa'îd es-Sem'ânî'dir.

96 İbn İsfendiyâr, II, s. 148; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 24; *Habîbü's-siyer*, II, s. 636.

97 *Habîbü's-siyer*, II, s. 636.

98 *Târîh-i Cihângüşâ*, aynı yer.

B. Sultan-Şâh'ın Şâdyâh'ı Kuşatması ve Sebzvâr'ı Ele Geçirmesi

Sultan-Şâh kardeşinin geri döndüğünü duyunca, eskiden beri ele geçirmeyi düşündüğü Nîşâbûr'u almak üzere bir kez daha Şâdyâh üzerine yürüdü. Bir süre savaştıktan sonra, şehri ele geçirmek mümkün olmayınca şehir halkı karşısında mağlup düşüp ordugâhını kaldırdı. Sultan-Şâh bu sefer Sebzvâr'a yöneldi ve kalenin önünde mancınıklarını kurarak, şehri muhasara altına aldı. Şehir halkı onu sevmediği için ona küfür ve hakaretler yağdırdı. Sultan-Şâh'ın muhasarası altında sıkışan halk, durumun vehâmetini idrâk ederek, başka bir kurtuluş çarelerinin olmadığını görünce, ulemâdan şeyh Ahmed Bedîlî'yi ona göndermeyi kurtuluş yolu olarak buldu. Şeyh, aracı olarak Sultan-Şâh'ın meclisine gitti ve Sebzvâr ahalisine şefaat diledi. Sultan-Şâh, zamanın dini ve hukuki ilimlerinde eşi olmayan bu 'alimi hürmetle karşılayıp, iltifât etti ve ricasını kabul ederek, şehre girdiği takdirde halkın canını bağışlayacağına dair söz verdi.

Sultan-Şâh, daha sonra Sebzvâr'a girerek, makamında oturdu. Söz verdiği şekilde halkın canına dokunmayıp, şehirde bir saat kaldıktan sonra oradan çıkarak, Merv'e gitti[99].

C. Tekiş'in Nîşâbûr'u Ele Geçirmesi ve Horâsân'daki Oğuz Hâkimiyetine Son Vermesi

Sultan Tekiş, ne Sancar-Şâh'tan ne de kardeşi Sultan-Şâh'tan kendisini memnun edici hiç bir hareket görmüyordu. Dolayısıyla 14 Muharrem 583 (=26 Mart 1187) Cuma günü yeniden Şâdyâh kapısı önüne geldi. Hasan-ı Yezdî bu ikinci kuşatma hakkında diğer müelliflerle mutabık olmakla beraber ay ve gün olarak 14 Muharrem'i vermektedir[100]. İbn İsfendiyâr'a göre Tekiş'in Şâdyâh'ı bu ikinci kuşatmasında Mâzenderân hükümdârı

---

[99] *Târîh-i Cihângüşâ*, II, nşr. s. 24, 25; *Câmi'ü't-tevârîh*, vr. 151b; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 407; Hondmîr ise Sultan-Şâh'ın geri döndükten sonra Serahs'a gittiğini kaydetmiştir. Bk. *Habîbü's-siyer*, II, s. 636.

[100] *Câmi'ü't-tevârîh*-i Hasenî, vr. 257a.

Şâh Ardeşîr de 2.000 süvarisini bu kuşatmaya yardıma gönderdi[101]. Kale önünde mancınık ve arradelerini kurarak, muhasara ve muharebeye başladı. Şehirde bulunan Sancar-Şâh ve Menli-Tegin çok güç bir durumla karşı karşıya kaldılar. Şehrin ileri gelenlerini ve 'ulemâdan imâmları ve şeyhleri şefaât dilemek üzere şehirden dışarı çıkarıp, Tekiş'ten aman istediler. Memlekette büyük bir nüfuzları olan bu din 'alimlerinin isteklerini Tekiş kabul etti[102]. Kalenin Tekiş'e tâbi olmasını, halkın emvâl ve emlâklerini muhafaza etmelerini, serbest bulunmalarını, Sancar-Şâh'a hüsn-ü muamele gösterilmesini de taahhüt etti. Ancak, Sancar-Şâh'ı fesat yoluna sevk etmiş ve Horâsân'da yaptığı türlü haksızlıklar dolayısıyla büyük bir servet toplamış olan Mengli-Tegin'in bütün servetini iade etmesini de şart koştu[103]. 7 Rebi'ülevvel (=17 Mayıs 1187) Çarşamba günü[104] Sancar-Şâh ile Mengli-Tegin şehirden çıktılar. Tekiş kızkardeşinin kocası olan Sancar-Şâh'a lütûf ve ihsanlarda bulundu. *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî'de* Mengli-Tegin'in kaleden çıkıp gelerek Tekiş'in eteğini öptüğü zikredilmektedir. Diğer kaynaklar, Tekiş'in şehre girdikten sonra zulüm ve düşmanlığa son verdiğini, adaleti, nizâm ve asâyişi sağladığı belirtilmektedir. Mengli-Tegin daha sonra kendisini muhâkemeye ve yaptığı icraâtları tetkike memur bir meclis heyetine tevdî olundu. Cüveynî'ye göre, onu yargılamak için bir hâkim tayin edilip, haksız olarak her ne almışsa sahiplerine geri verildi. Bu bir tür mahkeme onu ağır bir nakdi cezaya mahkûm ettikten sonra, cezasının kalan kısmının yerine getirilmesi hakkını Fahreddîn Abdül'azîz Kûfî adındaki büyük imâma bıraktı. Mengli, vaktiyle bu imâmın Ebû Sa'îd adındaki oğlunu öl-

---

101 *İbn İsfendiyâr*, II, s. 149.

102 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, nşr. s. 25; *Câmi'ü't-tevârîh*, I, s. 246; *Câmi'ü't-tevârih*, Hkm. 703, vr. 151b; *Hulâsâtü'l-ahbâr*, vr. 342b; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 707; *Habîbü's-siyer*, II, s. 636.

103 Deguignes, IV, s. 457-8.

104 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 34; *Câmi'ü't-tevârih*, I, s. 246; *Câmi'ü't-tevârih*, vr. 151 a ; *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 392a; *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 257a; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 707; *Habîbü's-siyer*, II, s. 636; *Hulâsâtü'l-ahbâr*, vr. 342a;

dürmüştü. Fahreddîn, oğlunun kanının kısası olmak üzere diğer fakîhlerin de fetvasını alarak Mengli-Tegin'i idama mahkûm etti[105]. Şâdyâh'ın zaptından sonra Tekiş Nîşâbûr'a girdi. Nîşâbûr Sultan Tekiş'in taht-ı tasarrufuna geçince[106] buranın yönetimini büyük oğlu Nasıreddîn Melik-Şâh' ın[*] ellerine bıraktı ve onu Horâsân niyâbetine atayarak[107], aynı yılın Receb (=Eylül-Ekim) ayında Harezm'e geri döndü[108].

Tekiş, böylece Horâsân işlerini düzene koydu ve bu arada Horâsân'daki Oğuz hâkimiyetinin merkezi olan Nîşâbûr şehrini ele geçirmekle bu bölgedeki özel bir tarihe de son vermiş oldu. Vaktiyle Togan-Şâh ve Oğuzlara ait olan topraklar Harezm'e bağlandı. Horâsân'ın büyük bir kısmı Harezmşah Tekiş'e bağlanırken, daha doğudaki diğer kısmı da kardeşi Sultan-Şâh'ın hâkimiyetine geçti. Bundan sonra Oğuzların Horâsân'da siyasî bir varlık olmaktan çıktıklarını, ancak Mâverâünnehir ve Kirmân bölgesiyle komşu beldelerde varlıklarını sürdürdüklerini göreceğiz.

---

105 *İbn İsfendiyâr*, II, s. 149; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, 34; *el-Kâmil*, XI, s. 305; *Câmi'ü't-tevârih*, I, s. 246; *Câmi'ü't-tevârih*, vr. 151 a ; *Zübdetü't-tevârîh*, vr. 392a; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 707, 708; *Habîbü's-siyer*, II, s. 636, 637; *Hulâsâtü'l-ahbâr*, vr. 342a; *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 369; "The Political and Dynestic History of the Iranian World", s. 190.

106 *Hulâsâtü'l-ahbâr*, vr. 342a; *Târîh-i Cihân Ârâ*, s. 132; krş. "Tekiş", *İA*, XII/I, s. 136.

* *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 369, Melik-Şâh'ın daha önce Cend valiliğinde bulunduğundan bahsetmektedir; *Târîh-i Taberistân*'da Nasıreddîn yerine Kutbeddîn Han'ın Nîşâbûr'a vali tayin edildiği (s. 149) yazılıdır, halbuki bu Kutbeddîn, Tekiş'in diğer bir oğlu olup, Melik-Şâh'tan sonra buranın valiliğine getirilmiştir, krş. *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 122; *el-Kâmil* (XII, trc. s. 97)'de Nasıreddîn Melik-Şâh'ın isteği üzerine kendisinin Merv valiliğine tayin edilip, Kutbeddîn Muhammed'in Nîşâbûr valiliğine getirildiği [Zilhicce 589 (=Kasım-Aralık 1193)] anlatılmaktadır. Demek ki, İbn İsfendiyâr tarihleri karıştırmıştır. Ayrıca bk. Deguignes, IV, s. 458.

107 *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, vr. 257a.

108 İbn İsfendiyâr , II, s. 149; *Târîh-i Cihângüşâ*, II, 34; *el-Kâmil*, XI, s. 305; *Câmi'ü't-tevârih*, I, s. 246; *Câmi'ü't-tevârih*, vr. 151 a ; *Zübdetü't-tevârîh*, s. 392a; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 708; *Habîbü's-siyer*, II, s. 637

D. Sancar-Şâh'ın Son Yılları Ve Ölümü

Tekiş, Harezm'e geri dönerken, Sancar-Şâh'ı, annesini, Kıvâm Alî'yi ve Nîşâbûr'un tanınmış kişilerini kendisiyle birlikte Harezm'e götürdü[109]. 589 (=1193) senesinde Tekiş, kardeşi Sultan-Şâh ile aralarında iki hükümetin hudutları dolayısıyla zuhur eden ihtilâflar sonucunda Horâsân'a girdi. Ebîverd arazisine ulaştığı zaman kardeşi ile aralarında barış yapmak için elçiler gidip gelmeye başladı. Fakat elçilerin getirip götürdükleri mektuplar da anlaşmazlıları çözmeye yetmedi. Onlar anlaşma şartlarını tespit etmekle meşgul iken Serahs kalesi muhtâhfızı olan Bedreddîn Cafer'den* Harezmşah'a elçi geldi. Mustâhfız, efendisi Sultan-Şâh'tan hoşlanmadığını söyleyerek kaleyi teslim almak üzere gelmesini istiyordu. Bunun üzerine Harezmşah süratle oraya hareket etti, kaleyi teslim alarak mustâhfızla işbirliği yaptı. Sultan-Şâh'ı muharebeye hazırlanmaya fırsat bulamadan bastırmak üzere acele etmeye teşvik eyledi. Fakat, bundan iki gün sonra Tekiş, Sultan-Şâh'ın vefat ettiğini haber aldı [Ramazan sonu 589 (=29 Eylül 1193 Çarşamba)]. Bundan istifade ile Merv'e girip, bütün Horâsân'ı ele geçirdi ve kardeşinin hazinesine de sahip oldu.

Bu hadise sonucunda Harezm ve Horâsân kıtalarının hükümdârı olan Tekiş, Serahs ve Merv vilâyetlerinin idaresini oğlu Kutbeddîn Muhammed'e vermek istedi. Fakat Sultanın diğer

---

109 İbn İsfendiyâr, II, s. 149; Vaktiyle Togan-Şâh Nîşâbûr'da tahta çıktığında, Gur sultanı Gıyâseddîn'in kızını oğlu Sancar-Şâh'a istemiş ve almıştı. Şimdi Nîşâbûr'un Tekiş tarafından zaptından sonra, sultan Gıyâseddîn kızı Melike Celâlî'yi Şafiî imamının kavliyle boşatıp geri aldı ve Gur'da Melik 'Alâeddîn ile evlendirdi. Abdülhayy neşrinde Ziyâeddîn şeklinde yazılan bu isim Raverty'ye göre metinde 'Alâeddîn olarak, fakat diğer üç nüshada Ziyâeddîn şeklinde geçmektedir. Bk. *Tabakât-ı Nâsırî*, nşr. Abdülhayy Habîbî, s. 274 ve haşiyesi.

* *Tabakât-ı Nâsırî*, I, trc. Raverty, s. 247-248; İ. Kafesoğlu (*Harezmşahlar Devleti Tarihi*,s. 121), mustâhfızın adının Bedreddîn Çakır olduğunu; Deguignes (IV, s. 458) ise Tekiş ile işbirliği eden şahsın adını vermeden Serahs ve Ebîverd valisi olduğunu belirtmektedir. Keza Cüveynî de bu şahısın Serahs valisi Bedreddîn Çağır olduğunu yazmaktadır (bk. II, trc. M. Öztürk, s. 24). Reşideddîn ve Mîrhond ise mezkûr şahsın Serahs kutvâlı olduğunu yazmaktadırlar.

oğlu Melik-Şâh, bu valiliğe talip olduğu için Kutbeddîn'e Nîşâbûr vilâyetini verdi[110]. Fakat sonra Kutbeddîn tamamıyla babasının yanında kalmak isteyerek, Nîşâbûr'u terk etti. Bu suretle Melik-Şâh bütün Horâsân kıtasına sahip oldu. Aynı zamanda da imparatorluğun veliahtı ilan edildi.

Horâsân vâlisi Melik-Şâh, 1194'te babasının sarayına gitmiş ve yokluğunda kumanda etmek üzere yerine oğlu Arslan-Şâh'ı bırakmıştı. Tekiş'in eniştesi olan Sancar-Şâh bazı fesatçıların tahrikiyle valinin yokluğu esnasında Horâsân'ı zapt etmeyi amaçlayan bir tertibata katıldı. Fesatçılar Tekiş'e karşı, onun sevgi ve şefkatle yetiştirip büyüttüğü Sancar-Şâh ile birleştiler. Sancar-Şâh'ın annesiyle evli olması ve önce kızkardeşini ve daha sonra da kızını onunla evlendirmesi yüzünden[111] Tekiş, Sancar-Şâh'a tıpkı oğullarına karşı duyduğu sevgi ve ilgiyi gösteriyordu. Fakat, Sancar-Şâh'ın annesinin, Nîşâbûr'un ileri gelenlerini oğlunun yanına çekmek için, onlara altın ve mücevherler göndermesi üzerine durum ortaya çıktı[112]. Bu sıralarda Kerimü'ş-şeref Horâsânî Sultan'a Nîşâbûrluların Sancar-Şâh b. Togan-Şâh'a biât ettiklerini haber verdi. Bu yüzden Harezm'de bir çok kişi öldürüldü[113]. Müellif Kâdı Ahmed Gaffârî, Sancar-Şâh'ın 591 (=1195)'de isyan teşebbüsüyle suçlandığını belirtmektedir[114]. Ancak diğer kaynaklar bu tarihi vermedikleri için, müellifin kaynağını belirtmeden verdiği bu bilgiyi ihtiyatla karşılamak gerekir Bu tasarı daha icra safhasına konmadan önce, durumdan haberdar olan Tekiş, Sancar-Şâh'ı saraya çağırdı. He-

---

110 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, trc. M. Öztürk, s. 25; *el-Kâmil*, XII, trc., s. 96-97; *Tabakât-ı Nâsırî*, I, trc. Raverty, s. 248, 239; *Câmi'ü't-tevârih*, I, s. 348; *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 708.

111 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 36; İbnü'l-Esîr, Harezmşah'ın, Sancar-Şâh'ın annesiyle evlenip, kızını da ona verdiğini, sonra kızı ölünce bu defa kız kardeşiyle evlendirdiğini belirtmiştir (*el-Kâmil*, XI, Türkçe trc., s. 305); *Tabakât-ı Nâsırî*, I, trc. Raverty, s. 239; *Esahhü't-tevârîh*, vr. 350b; *Târîh-i Cihân Ârâ*, s. 132.

112 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 36.

113 İbn İsfendiyâr , II, s. 162.

114 *Târîh-i Cihân Ârâ*, s. 132.

nüz hiç bir şeye girişmemiş olduğu için kendisini masum addeden Sancar-Şâh, Tekiş'in emrine icâbet etti. Fakat, Harezm'e ulaşır ulaşmaz Sultan onu tevkif ettirdi, gözlerine mil çektirdi ve sonra da bir yere hapsettirdi. Gözlerinin görme yeteneğinin tamamen kaybolmasına rağmen o, bunu kimseye belli etmedi.

Mamafih, bir müddet sonra hemşiresinin ricası üzerine Tekiş, Sancar-Şâh'ı ve onunla işbirliği edenleri affetti. Sancar-Şâh'ı hapisten çıkararak, daha önce sahip olduğu toprakları ona geri verdi ve bir miktar tahsisat bağladı[115]. Fakat bu sefer de ecel onu yakaladı ve 595 (=1198-1199) yılında vefat etti[116]. Sancar-Şâh'ın vefatıyla birlikte Horâsân kesin olarak Harezmşahların egemenliğine girmiş ve bu suretle Müneccimbaşı'nın ifade ettiği gibi, h. 548'den h. 595'e kadar 47 yıl süren ve Mü'eyyed Ay-Aba ile başlayan hanedan da sona ermiştir[117].

---

115 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 36; *Rahatu's-sudûr*, II, s. 357; *Hulâsâtü'l-ahbâr*, vr. 343b.

116 *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 36; *el-Kâmil*, XI; s. 305; *Târîh-i Cihân Ârâ*, s. 132.

117 *Sahâifü'l-ahbâr*, II, s. 582.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Oğuzların Kirmân Hâkimiyeti

I. OĞUZLARIN KİRMÂN'A GELMELERİ

Haracî 568 senesinin Mihr ayında (h. 575=Eylül 1179) Kûbanân sınırlarından Sultan-Şâh'ın Oğuzları Serahs'tan çıkardığına ve bunların Kirmân'a doğru geldiklerine dair haberler ulaşmaya başlamıştı[1]. Efdaleddîn Ebû Hâmid Kirmânî'nin[2] *haşem-i Kara-Ğuz* dediği bu Oğuzların çoğu Horâsân sahralarından çıkarak, Râver yoluyla Kûbanân'a ulaştılar. Yükler, hayvanlar, kadın ve çocuklarla beraber 5.000 atlı 2-3 gün Kûbanân'ı yağmalayarak tahrip ettiler. Ancak kaleyi ele geçiremeyince Zerend'e geldiler. Burada tahrip ve yağmaya başlamadan önce yeterli miktarda yiyecek ve içecek maddesi ele geçirdiler[3]. Kaynağın ifadesine göre Oğuzlar, ananelerine göre güçsüz düştükle-

---

1 *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî.*, vr. 243b; *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 514; Efdaleddîn Ebû Hâmîd Ahmed b. Hâmid Kirmânî, *Bedâyi'ü'l-ezmân fî Vekâyî-i Kirmân*, nşr. Mehdî Beyânî, Tahran 1326 hş., s. 87.

2 Efdaleddîn Ebû Hâmîd Ahmed b. Hâmid Kirmânî, *Kitâb-i Ikdü'l-'ûlâ Li'l-mevkifi'l-'alâ*, tashîh ve ihtimâm Alîmuhammed 'Âmirî-i Nâ'imî, Tahran 1311 hş., s. 13. F. Sümer (Oğuzlar, s. 125), Oğuzlara Kara sıfatının verilmesini, onların Horâsân'daki hâkimiyetlerini kaybetmelerine ve oradan kovulmalarına yormaktadır. Ancak, bu hususta neye dayandığını belirtmediği için biz aynı kanıda değiliz. Zira, Kara sıfatı aslında Türkler arasında kuvvet ve gücü ifade eden bir anlam taşımaktadır.

3 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 514; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 87; Sultan-Şâh Serahs'ı ele geçirdikten sonra Dinar'a bağlı olan Oğuz kabilesi mensupları Kirmân'a geldiler. Bir müddet sonra da Melik Dinar bizzat buraya ulaştı. Bk. *el-Kâmil*, XI, s. 305; krş. *Târîh-i Kirmân*, s. 425; *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî.*, vr. 243b.

rinde boyun eğerler ama galip gelince de düşmanlarına karşı oldukça cömert davranırlardı.

Oğuzların faaliyetlerine dair haberler Kirmân başkentine [Berdesîr] ulaştığında, Melik Turan-Şâh (II., 1177-1183), güzel konuşan Sungur As-Aba* adındaki bir gûlâmını hem onlarla görüşmek hem de durum ve sayılarını öğrenmek üzere tercüman olarak Oğuzlara gönderdi. Kaynaklar bu adamın tercüman olarak gönderildiğine dair açık bir ifadede bulunmamakla beraber, lehçe farklılığından veya sivil bürokrasinin yerli halktan olması dolayısıyla böyle bir durum söz konusu olabilir[4]. Oldukça başarılı olarak tamamladığı bu görüşmede Sungur, onların ne derecede büyük sıkıntılar içerisinde olduklarını öğrendi ve sonra beraberinde Oğuzlardan Kayser Beg de olmak üzere geri döndü. Kirmân Meliki Turan-Şâh ise Sarây-ı Deşt'te kalabalık bir süvâri ve piyâde ordusuyla birlikte bulunuyordu. Halk da orada toplanmıştı. Emîr Kayser Beg'i, Melik Turan-Şâh'ın huzuruna getirdiler. Elçinin bildirdiğine göre 10.000 asker bu tarafa hükümdârın emrine gelmekte ve bunların dışında 5.000 kadarı da Fars'a doğru gitmektedir. Bu görüşmede Salgurlu elçisi Zeyneddîn Resûldâr da hazır bulunmaktaydı. Görüşmede Kayser Beg şu teklifte bulundu: *"Hükümdâr bizim itaatimizi kabul ederse, ona karşı hizmetin gereklerini yerine getirelim ve burada yaşamaya başlayalım.„*

Kayser Beg'i bu sözlerden sonra 2-3 gün beklettiler. Aralarında yaptıkları istişareden sonra Oğuzların tanınmış reislerinden Samsam ve Bulak'ın diğer birkaç emîrle birlikte Kirmân Meliki'nin huzuruna gelerek, itaat arz etmelerine karar verildi. Ayrıca kendilerine yer, otlak, ikta', nânpâre verilinceye kadar Zerend bölgesinde kalmaları bildirildi[5].

Kayser Beg'e, Oğuzların hükümdârın fermânına uygun hareket etmeleri konusunda direktif verildikten sonra geri dönmesine müsaade edildi. Kayser Beg ise, elçilik görevinin yanı sıra Kirmân

---

* *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 515, n. 3. Nâşir bu adamın Oğuzlarla konuşmada tercümanlık yapabileceğini iddia ettiğini belirtiyor.

4 *Kirmân Selçukluları*, s. 114, n. 399.

5 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 515; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 88.

ordusunun adedi, şehir ileri gelenlerinin ve kumandanların da zayıf noktalarını öğrenmek üzere casusluk da yapmıştı. Oğuzların yanına döndüğü zaman şehir kuvvetlerinin zayıf olduğunu anlatınca, Zerend'den ayrılarak Bâgîn taraflarına hareket ettiler.

Çünkü, gerek Kirmân Melikliği, gerekse Oğuzlar birbirlerine karşılıklı bir güven duymamaktaydılar. Zira, Kirmânlılar Oğuzların Horâsân'daki hareket tarzlarını gayet iyi biliyorlardı. Diğer taraftan Oğuzlar da ikta'lar verilmek suretiyle kendilerinin bertaraf edilerek dağıtılmak istendiği kanaatine varmışlardı.

Nitekim kaynaklar bu konuda, çok geçmeden Oğuzların itaat etmeyecekleri anlaşıldı demektedirler. Oğuzların Berdesîr'den Bâgîn'e gelmeleri devlet adamları tarafından Oğuzların itaat etmeyecekleri şeklinde yorumlanmış ve bazı tedbirler alınmasına karar verilmiştir. Kirmânî'nin ifâde tarzıyla ömürleri boyunca taşkınlık içerisinde olan Oğuzlar, bu davranışlarını değiştirmediler. Onların yaptıklarıyla ilgili haberler gelmeye başlayınca Kirmânlılar, müdafaa tedbirleri almak ve taşkınlıklarını önlemek üzere Fars hâkimi Atabeg Tekle'den* yardım istediler. Atabeg, bir süre önce Kirmân bölgesinden Sîrcân ve Purg'a hâkim olduktan sonra, Sîrcân'ı Kutluğ Ay-Aba Ayazî'nin idaresine vermeyi lüzumlu görmüştü. Kirmân'ı Oğuzlardan korumak için yardım sağlamayı da Zeyneddîn Resûldâr düşünmüş ve bunda başarılı olmuştu. Çünkü o, Oğuzların Kirmân'ı istilâ ettikleri takdirde bunun Fars'a da sirayet edeceğini önceden tasavvur etmişti. Atabeg Tekle askerlerinden bir kısmını Mücâhid Gürgânî kumandasında Kirmân'a gönderdi. Oğuzlar Bâgîn'e ulaştıkları sırada, Fars askerleri de Meşîz'e gelmişlerdi[6].

Yezd'den Kirmân'a gelen Torumtay'ın* adamlarından Emîr Refi', Atabeg Muhammed'e Fars ordusunun Meşîz'de tutulma-

---

* Atabeg Muzaffereddîn Tekle b. Zengî, 571 (=1175)'de tahta çıkmış ve 591 (=1195)'de ölümüne kadar da Fars'ta hükümdârlık etmiştir. Bk. *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 775.

6 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 516; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 88 vd.; *Kirmân Selçukluları*, s. 115.

* Yırtıcı kuş anlamına gelen bu isim öz Türkçe olup, muhtemelen bu kumandana mizâhî bir lâkab olarak verilmiştir. Torumtay, aslında emîr-i dâd makamın-

sını ve Oğuzlara karşı savaştırılmamasını söyledi. Çünkü böyle bir durumda, Oğuzların kuvvetinin artacağını ve onun şöhretinin söneceğini ileri sürmekte idi. Ona göre Mücâhid Gürgânî'yi tek başına savaşa sürmek ve asker ve kumandanlarla Kirmân'dan çıkıp başlarını ezmek lazımdı.

Atabag Muhammed derhal bu görüşü benimseyerek, Refi"nin teklifini kabul etti. Bu cümleden olarak şehirde bulunan askerle ve yalnız Gürgânî ile birlikte Bâgîn tarafına gitti. Yani Fars ordusunu bırakıp Kirmân askerleri ile birlikte gitti. Fakat, bu son durum da bir şey değiştirmedi ve Kirmân, kendi kaderini beklemeye başladı.

Bâgîn'e geldiklerinde savaş düzeni alındı. Mücâhid Gürgânî ve halkın çoğu Oğuzlar tarafından öldürüldüler. Mağlup olan Atabeg Muhammed, yaralı ve çıplak adamlarıyla beraber şehre döndü. Fars ordusunda Mücâhîd olayının haberi yayılınca, ordu Fars'a geri döndü. 575 (=1179-1180)[7]. Başkent Berdesîr'de büyük bir korku hasıl oldu ve her mahalleden hıçkırıklar yükseldi. Zaten çok zayıflamış olan Kirmân'da zafiyet daha çok arttı ve muazzam bir kıtlık başladı.

Oğuzlar ise hedeflerine ulaştıktan sonra, Bâgîn'den kalkıp Mâhân nehri kenarında konakladılar. Akabinde Berdesîr'in kendileri için dar olduğu kanaatine vararak, Germsîr'e gittiler. Biçare Cîrûft ahalisi gafil ve habersizce Oğuzların birdenbire başlarına dikildiğini müşahede ettiler. Oğuzlar halktan 100.000[*] kişiyi değişik işkencelerle öldürdüler. Sonra vilâyeti dolaşarak her yerde gördükleri mansûr ve mamûr yerleşim yerlerini tahrip ve talan ettiler[8].

---

da bulunan şahsın gulâmı olup, *Kirmân Selçuklular*ında emîrlik mertebesine yükselmiş, akıllı bir Türk'tü. Daha geniş bilgi için bk.*Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 443, n. 3 ve s. 444-447.

7 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 517; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 89; *Oğuzlar*, s. 123; H. Yezdî, Atabeg Muhammed'in Oğuzlarla üç kez savaştığını ve her defasında Oğuzların galip geldiğini belirtiyor (vr. 243b)

** Bu 100.000 kişi gerçeğe uygun değildir. Bu sayı belki bir kaç bin olabilir.

8 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 518; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 89; *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî.*, vr. 243b.

II. OĞUZLARIN KİRMÂN SELÇUKLULARIYLA İLİŞKİLERİ

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi harâcî 576 yılı (=Mayıs 1180) baharı gelince Kirmân'da büyük bir kıtlık oldu. İnsanlar yiyecek bulamayınca kedi ve köpekleri yemeğe başladılar. Ancak köpekleri yiyebilmek için mücadele etmek gerekiyordu. Bu mücâdele sırasında bazen köpeklerin insanları yedikleri de oluyordu.[9].

Aynı yılın kışını Oğuzlar Germsîr bölgesinde yağmacılık yaparak geçirdiler ve sonra başkent Berdesîr'e yöneldiler. Barış yapmak niyetinde olan Oğuzlar, bu amaçla Melik Turan-Şâh (II.)'a elçi gönderdiler. Onlar Turan-Şâh'tan kendi hükümdârları olmasını istemekteydiler. Bu görüşmede Oğuz elçisi, Melik Turan-Şâh (II.)'a önceki tekliflerini yineledi: "*Biz Horâsân'dan pâdişâha hizmet azmi ve Kirmân'da yerleşmek niyeti ile geldik. Başkente 10 ferseng yaklaştığımız ve Pâdişâh ile anlaştığımız halde üzerimize ordu gönderildi. Bütün bu olanları gördükten sonra ayaklandık. Şimdi eğer affedilirsek geçen yıl ki gibi bir anlaşma yapalım. Niyetimiz Pâdişâh'a hizmet ve itaat etmektir. Pâdişâh kabul ederse biz de onun bendesi oluruz ve eğer isterse de askerleri arasına gireriz.*[10]"

Bu teklifleri kabul etmekten başka çare olmadığı için, Turan-Şâh (II.) vilâyetin ileri gelenlerinden birini elçi olarak Oğuzlara gönderdi ve tekliflerini kabul ettiğini bildirdi. İlk görüşmede anlaşma sağlandı ve Oğuzların ileri gelen emîrleri Berdesîr rabazındaki Melik sarayına geldiler ve el öpüp, enâm[11] aldılar.

Melik Turan-Şâh (II.), cesaretle çölde bulunan Oğuzların arasına girdi ve sağ salim geri döndü[12]. F. Sümer'e göre[13] Oğuz-

---

9 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 521; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 91; *Oğuzlar*, s. 123; krş. *Kirmân Selçukluları*, s. 117 vd; *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî.*, vr. 243b.

10 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 522; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 92; *Oğuzlar*, s. 123; krş. *Kirmân Selçukluları*, s. 118.

11 Nimetler, ihsanlar aldılar anlamındadır.

12 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 523; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 92.

13 *Oğuzlar*, s. 124.

lar, Horâsân'da olduğu gibi başlarında bir hükümdâr görmek istediklerinde samimi idiler. Fakat, Turan-Şâh (II.) zayıf şahsiyetli bir hükümdârdı ve Oğuzları memnun edecek dirâyet gösteremediği gibi, devlet ricâli de ona yardım etmediler. Kirmânlı devlet ricâli, her istediklerini yerine getirmeye alışık olan kölelere karşılık, sert mizaçlı olan Oğuzları asla benimsememişler, üstelik onlardan nefret etmişlerdi. Bu mesele dolayısıyla Oğuzlar, başşehirden tatmin edilmemiş ve belki de kızgın olarak ayrıldılar. Onlar hükümdârın, başlarına geçerek, kendilerini idare etmesini istiyorlardı.

Ancak E. Merçil bu görüşü benimsememekte ve şu görüşü ileri sürmektedir: "Oğuzlar yeni gelmiş oldukları bu muhitte muhtemelen başlarında bir hükümdâr bulunmasını zaruri görerek hâkimiyetlerini meşru kılmak ve mevcut düzeni korumak için Turan-Şâh (II.)'ın kendi pâdişâhları olmasını istemişlerdi. Onlar gayeye vardıktan sonra, Turan-Şâh (II.)'ı da Sultan Sancar'ın ve Mahmûd Han'ın akıbetlerinin beklemesi tabii idi. Bu bakımdan onların Turan-Şâh (II.)'ı başlarında hükümdâr olarak görmek istemelerini şüphe ile karşılamak gerekir. Nitekim Efdaleddîn Kirmânî de onların yaptığı anlaşma için *kurt barışı-gork âştî* tâbirini kullanarak samimiyetsiz olduklarını ifade etmeye çalışmıştır. Kirmân Selçuklu Devlet ricâlinin sert mizaçlı Oğuzlardan hoşlanmamaları, onları köle gibi kullanamamalarından ziyade, bir menfaat çatışmasına bağlamak yerinde olur. Oğuzların Kirmân'da yerleşmeleri bilhassa askerî ricâlin devlet idaresinde üstünlüklerini kaybetmelerine yol açabilirdi. Sultan Tuğrul Bey'in Bağdâd'a girişi sırasında oradaki Türk askerleri de Selçukluların gelişine karşı koymuşlardı."[14].

Her iki görüşte de dikkati çeken husus, Oğuzların Horâsân'da yaptıkları gibi her gittikleri yerde yağmacılıkla meşgul olduklarıdır. Henüz göçebe-savaşçı özelliklerini taşıyan ve Oğuzculuk şuuru içerisinde olan bu insanların Horâsân'dan ayrılıp Kirmân mıntıkasına girmeleri, tıpkı vaktiyle Selçuklu

---

14 *Kirmân Selçukluları*, s. 119 vd.

Türkmenlerinin Gazneliler sahalarına inmelerine benziyordu. Hatta daha çok yakın bir geçmişte, Huttâlân'dan Belh vilâyetine girmeleri de Karlukların baskısıyla olmuştu. İşte tarihi örneklerle belirtmeye çalıştığımız gibi, Oğuzlar herhangi bir nedenle yer değiştirdikleri zamanlarda, yeni intikal etmiş oldukları hâkimiyet alanlarında hiç bir surette kabul görmemişlerdi. Dolayısıyla bu olaylardan ders alan Oğuzların, Kirmân'da da böyle meşru anlaşmalarla da olsa rahat bırakılmayacaklarını önceden tahmin ettikleri gün gibi aşikardır. Çünkü yerleşik ve oturmuş bir resmi devlet nizâmının ve onun sosyal avantajlarından istifade eden halkın, askerî bakımdan çok gelişmiş olan kudretli göçebelere karşı başka türlü davranması beklenemezdi. Bu açılardan bakarak biz E. Merçil'in, Oğuzların anlaşma isteklerinde samimi olmadıklarına dair görüşüne katılmak istiyoruz. Ayrıca, şunu eklemeyi de gerekli görüyoruz ki, en az Oğuzlar kadar, Kirmân devlet ricâli hatta yerleşik halkı da bu konuda samimi değildir.

Samimî olsa da olmasa da iki taraf arasında varılan anlaşmadan sonra Oğuzlar, Berdesîr'i dolaşıp Bem'e gittiler. Fakat Bem Sâbık Ali'nin muhafazasında bulunduğundan dolayı burada fazla bir şey yapamayan Oğuzlar, Nesâ ve Nermâşîr'e hücum ettiler. Kaynağın ifadesiyle 100.000 kişi bunların işkencesine maruz kaldı ve öldürüldü. Oğuzlar bu olaylar sırasında yakaladıkları zengin kimselerin paralarının yerlerini söyletmek için, ağızlarına toprak dolduruyorlardı. Bu işkence usulüne "Oğuz Kavudu"* deniyordu[15].

---

* Eserin nâşiri dipnotta bunun aslında Oğuz Kavurd'u şeklinde yazıldığını, fakat doğrusunun Oğuz kavudu olduğunu belirtiyor. Kirmân'da buna Kûtû derler. Bitki tohumu ezmelerinden ibarettir. Meselâ, haşhaş, kenevir, kahve, semizotu, siyah dane (çekirdek), arpa, kişniş, salata tohumu, kimyon, anason, vs. Derler ki, Kûtû 40 çeşit nebattan mürekkeptir. Darının kaynatılarak, kurutulduktan sonra dövülüp un haline getirilmesi, sonra şeker ve yağla karıştırılması sonucunda yapılan bir yemektir. Daha çok yeni doğurmuş olan kadınlara verilir. *Divân-ı Lugâti't-Türk*, III, s. 163 ve I, s. 406.

15 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 523; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 92. 100 000 kişinin işkenceye maruz bırakılmış olması kaynaklar tarafından abartılmış olabilir.

Oğuzlar Nesâ ve Nermâşîr taraflarını harap edip, ellerine geçirdikten sonra, oraların imar edilmesi ve ziraat yapılması için emirler verdiler. Oğuzlar Sâbık Ali ile düşman idiler, bu yüzden Melik Dinar'ın gelişine kadar onunla bazen dost bazen de düşman oldular. 576 kışında (=1181 Şubat) yeniden Cirûft'ta idiler ve mutad bir şekilde halka eziyet etmeye başlayıp anlaşmaları çiğnediler.

577 (=Mayıs 1181) yılının başında Oğuzlar[16] Cîrûft'tan Bem ve Nermâşîr'e yönelip, ziraatten elde edilen ürünleri ve gelirleri ele geçirdiler ve aynı yılın sonbaharında Berdesir'e geldiler. Geceleyin şehrin çöl kapısına (Dervâze-i deşt) yöneldiklerinde, Melik Turan-Şâh (II.), askerleri ve halk rabazda bulunuyordu.

Melik'in annesi Hatun-u Rüknî hastaydı ve çok geçmeden öldü. Bu yüzden saray kadınlarının ve halkın feryatları kıyamet gününü andırıyordu. Halk saraya yöneldi ve izdihâm sırasında şehrin kaplarında birkaç çocuk ve kadın hayvanların ayakları altında öldüler. Kapılar açılınca rabaz-ı deşt halkı da şehre girdi.

Melik sarayına çekilmişti. Kaynakların ifâdesiyle, İslâm dünyasındaki yapılar içinde emsâli bulunmayan Saray-ı Deşt, adeta cennete benziyordu, ancak sonradan harap olup baykuş yuvası haline geldi[17]. Oğuzlar bundan sonra Berdesîr'in ayakta duran yerlerini, evlerini, mamur ve tanınmış binalarını, pazarlarını ve kervansaraylarını tahrip ve yağmaya koyuldular. Bu binalar bütünüyle harap oldu. Bu esnada reâyânın bazısı öldürülürken bazısı da yurtlarını terk etmek mecburiyetinde kaldı. Bölgede rahat, huzur, nimet ve emniyet kalmadı.

Kısaca Oğuzlar Berdesir'in kapısına gelip, ne buldularsa ganimet olarak aldıktan sonra, burası kendilerine yetmediği için çevreye yöneldiler[18].

---

16 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 524; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 92 vd.

17 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 525; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 93.

18 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 527; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 94.

Oğuzlar şehrin kapısından ayrılınca, Mü'eyyededdîn Reyhân yeniden atabeg oldu. O, daha önce Şeyh Şemseddîn Rûzbihân vasıtasıyla tövbe ederek hırka giymiş ve tasavvufla uğraşmaya başlamıştı[19]. Atabeg olduktan sonra şehrin ordusunu toplayıp Sîrcân'a yöneldi ve şehir hâkimi emîr Kutluğ Ayâzî'den yardım istedi.

Ancak, birkaç gün sonra Reyhân öldü ve Sîrcân'da onu defnettiler. Ordu ise hiç bir şey yapamadan döndü. Berdesir'den birkaç gulâm Oğuzları izlediler, amaçları Oğuzlardan ganimet elde etmekti, fakat bunlar yakalanarak öldürüldüler[20]. Tanınmış bir gulâm da birkaç Türk ile beraber Karyetülarab kalesine sığındı. Oğuzlar o kale üzerine de yürüyüp zaptettikten sonra hepsini öldürdüler. Orada bulunan ve hocaların öldürülmesinde rol oynayan müşrik Türkleri de öldürdüler. Onlardan kimse kalmadı.

577 (=1182) kışında Oğuzlar Germsir'e gittiler ve Sâbık Ali ile bazen dost, bazen düşman olarak geçindiler. Kirmân'ın kendilerine yurt olacağını anlayınca Germsîr'i imar ettiler, ayrıca Cîrûft'un köylerinde ve Nermâşîr'de ziraatla uğraştılar. Çiftçileri (*bazyâr*) korumayı da görev bildiler.

İsfahân'dan, Sîstân kapısından hatta belki de Fars ülkesinin ortasından malları ve hayvanları ganimet alıp getiriyorlardı. Serdsîr ve Germsîr sınırında birkaç kaleyi zaptedip içindeki 300-400 kişiyi de öldürdüler. Kürtlerin elinde bulunan Kurfek kalesi ile Emîr Haydâr'ın yönetimindeki Râver ve Zerend kalelerini ele geçirdiler. Kirmân Tazîkleri (Araplar) bu karışıklıklarda öldüler[21]. Sağ kalanlar da kaçtılar[22].

---

19 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 527 vd., n. 1. Şeyh-i Şettâh-ı Cihân olarak tanınan Ebû Muhammed, Ebû Nasr Bakılî-i Fesâî'nin oğludur. Fesâ'da doğmuş ve Şîrâz'da eğitim görmüş, bütün ilimlerin en yüksek mertebesine çıkmıştır. Tefsîr-i Arâîs ve Kitâbü'l-envâr fî Keşfi'l-esrâr ve Şethiyât-ı Farsî ve Arabî adlı eserlerin sahibidir. Rûzbihân'ın ölüm tarihi 606 (=1209) tarihine rastlar; Daha geniş bilgi için bk. *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, s. 536.

20 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 529; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 95.

21 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 530; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 95.

22 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 531.

Bu arada Oğuzların kendilerine bir reis tayin etme arayışları devam ediyordu. Bu adaylardan biri olan Emîr Ömer Nuhî'nin Oğuzların reisi olmak istemesi onu Kirmân'a doğru yöneltti. Emîr Ömer Nuhî, Emîr Tâceddîn Ebü'l-Fazl Sîstânî'nin* torunu idi. Emîr Ömer, bir miktar askerle gelip Habîs'i zaptettikten sonra Oğuzların arasına girdi. Oğuzlar adetleri gereği onu önce yükseltip sonra yerden yere çaldılar. Bunu önceleri kendilerine reis tayin edip şehirlerin tahrip edilmesinde onu yardımcı olarak götürdüler.

Diğer taraftan Atabeg (Kutbeddîn Muhammed) Horâsân'a ulaşınca, Melik Togan-Şâh b. Mü'eyyed onu hürmetle karşıladı. Togan-Şâh Atabeg'e, Sultan-Şâh olmasaydı her istediğini verebileceğini ve böylelikle ülkesini almasına yardım edeceğini söyledi. Fakat Atabeg Muhammed, Togan-Şâh ile Sultan-Şâh arasındaki mücâdeleyi görünce, nereye gitse kötü talihin peşini bırakmayacağını anladı[23]. Kirmân'daki Oğuzlar ise Atabeg Muhammed'e mektup yazıp, Emîr Ömer Nuhî'nin kötü bir adam olduğunu ve kendilerine yakışmadığını bildirdiler. Eğer Atabeg kendi ülkesine dönerse, onun sözlerini dinleyeceklerini söylediler. Ayrıca Atabeg'in Berdesîr'de kalmış olan adamları da Berdesîr'in boş bulunduğunu ve eğer gelirse atının ayağının toprağını yüzlerine süreceklerini bildirdiler. Togan-Şâh'tan yardım ümidini kesen ve iki taraftan da geri dönmesi için olumlu teklif alan Muhammed, Oğuzların başına geçmek üzere Kirmân'a yöneldi.

---

* Bu emîrin adı İbnü'l-'İmâd el-Hanbelî (III, IV, s. 177) tarafından, Nasr b. Halef es-Sultan Ebü'l-Fazl, Sâhîb-i Sicistân olarak zikredilir , ayrıca İbnü'l-Esîr (XI, Türkçe trc. s. 254) ve Kâtîb Çelebî (*Takvîmü't-tevârîh*, vr. 39a) ile müttefikan 559 (=1163-4) yılında öldüğü belirtilir. Diğer bir torunu Tâceddîn Harb b. Muhammed ise Gur hükümdârlarına tâbi olmuştu. Nasr soyundan gelen Meliklerden 'Alî b. Tâceddîn Harb ise 622 (=1225)'de Moğollar tarafından öldürülmüştür. Bk. C. E. Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz*, New York 1994, s. 398, 400.

23 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 533; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 96; krş. *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî*, vr. 244a.

O, 578 (=Mayıs1182) yılının ilk ayında Tûn yolundan çıkıp Habîs'e ulaştı. Görüldüğü gibi Oğuzlar, teşebbüslerine meşru bir zemin kazandırmak için çok uygun bir ortamı elde etmiş bulunuyorlardı. Atabegin gelişini haber alınca Oğuz beyleri Samsam ve Bulak, onun hizmetine gidip, hürmet ettiler ve Habîs'ten Berdesîr'e götürdüler. Atabeg aslında ölümü için kendi ayağıyla Oğuzların arasına gitmişti.

Atabeg Muhammed her ne kadar Oğuzlar tarafından kendilerine reis olması için davet edilmiş ise de temkinli davranmayı gerekli görüyordu. Önce onlara nasihat etmeyi ve dostça yaklaşmayı gerekli gördü. Ordu kumandanlarına dedi ki; "*Kirmân gibi bir vilâyet sizin elinize geçmiştir, eğer insaf ve adaletle davranırsanız her gün ikbâliniz artar*[24]. *Kirmân ahalisi emniyeti ve Oğuzların akıllı olduğunu görüp hepsi size hizmet etmeye razı olacaklar ve ülkeniz esenliğe erecektir. En güzeli sizin hükümdâra iyi davranmanız, sözünü tutmanız ve gönlünü almanızdır.*„

Doğrusu Oğuzlar Atabeg'in bu önemli nasihatlerini kabul etmiş gibi göründüler ve Melik Turan-Şâh (II.)'ın sözünü dinleyip anlaşma yaptılar. Buna göre, Melik Turan-Şâh (II.) 6 ay şehirde kalacak ve Oğuzların hayırlı yolda olduklarını gördüğünde, o zaman onların arasında yaşayacaktı. Emîr Ömer Nuhî ise Atabeg Muhammed'in Oğuzlarla ittifâkından sonra öldü[25]. Kaynaklarda Emîr Ömer Nuhî'nin ne suretle öldüğü veya öldürüldüğü hakkında bilgi yoktur. Sadece öldüğü söylenmekle yetinilmektedir.

1183 yılı Kirmân Selçuklu Devleti tarihi için önemli olaylara sahne olmuştur. Anılan tarihte Kirmân Selçuklu hükümdârı Melik Turan-Şâh (II.) öldürülmüştür. Bu suikasdın aslında Atabeg Muhammed ile doğrudan bağlantısı vardır. Turan-Şâh (II.)'ın öldürülmesi olayı en ayrıntılı biçimde Efdâleddîn Kirmânî tarafından nakledilmekte ve H. Yezdî tarafından da özetlenerek teyîd edilmektedir. Bu müelliflere göre, Atabeg Muhammed

---

24 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 534; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 97.

25 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 535; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, aynı yer.

Kirmân'a geri döndüğünde, Zâfer* Muhammed Emîrek ona katılmıştı. Atabeg, onu Meşîz'den başşehre gönderdi. Emîrek şehre gelince idareyi ele geçirmek için bir takım düzenler kurmaya başladı. Yalan sözlerle etrafına toplamış olduğu 2-3 evbaş ile şehirdeki bütün işlerin idaresini ellerine geçirdiler. Zâfer, onları yaptıklarından dolayı takdir ederken, onlar düzenleyecekleri muazzam suikasdın planlarını yapıyorlardı. Biçâre Melik Turan-Şâh (II.) ise bu olanlardan gafil bulunuyordu.

Nihâyet Rebi'ülevvel 579 (=Haziran 1183)'da Zâfer birkaç serheng ve işsizle beraber Turan-Şâh (II.)'ın odasına girdi. Zaten nikris[26] hastalığı çekmekte olan hükümdârı parça parça edip, Muhammed-Şâh (II.) b. Behrâm-Şah'ı kaledeki hapisten çıkartarak, onun tahtına oturttu[27]. Kirmân tarihlerinden *'Ikdu'l-'ulâ*[28] da Turan-Şâh'ın ölümünü anlatmakta, ancak tarih vermeyerek, onun şahsiyetinden bahsetmektedir. Kaynaklar arasında *Simtü'l-'ulâ* ve *Târîh-i Kirmân*[29]'ın hükümdâr hakkında verdiği ölüm tarihi ise tamamen yanlış gibi görünüyor. Kaynaklara dayanarak naklettiğimiz bu tarihlerin dışında araştırmacılar bu hükümdârın ölümünü Efdâleddîn'e dayanarak 579 (=1183) yılına tekâbül ettirmektedirler[30]. Tarihlemeler farklı olsa bile, E. Merçil'in değerlendirdiği gibi olay zikredilen hükümdârın hiç bir otoritesinin ve kendisini müdafaa edecek taraftarlarının kalmadığını göstermektedir. Turan-Şâh (II.)'ın ölümüyle ilgili yukarıda zikredilen kaynakların verdikleri tafsilâttan anlaşılıyor ki, Kirmân Selçukluları Devleti tahtında daha önce değindiğimiz

---

* Bazı araştırıcılar bu ismi Zufer ya da Zafîr şeklinde telâffuz etmişlerse de bu ismin transkripsiyonu bizim yukarıda yazdığımız gibi olmalıdır.

26 Gut hastalığı.

27 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 536 vdd.; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, 98; *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî.*, vr. 243b, vr. 243a.

28 *Ikdû'l-'ûlâ*, s. 13.

29 *Simtü'l-'ulâ*, s. 18. Burada 558 Hicrî yılı verilmektedir; *Târîh-i Kirmân*, s. 403, 404'te Hicrî 577 yılı verilmekteyse de n. 93'te Hicrî 579'un doğru olduğu belirtilmektedir.

30 *Oğuzlar*, s. 124; *Kirmân Selçukluları*, s. 92.

mücâdeleler halen devam etmektedir. Kirmân'da Oğuz istilâsı başlamış olduğu bir sırada Turan-Şâh (II.) gibi otoritesiz bir hükümdârın işbaşında kalmasını istemeyen bazı çevreler onu katledip, daha önce hapsedilmiş bulunan Muhammed-Şâh'ı tahta oturtarak, devlete taze bir güç vermeyi amaçlamışlardır. Nitekim yeni hükümdârı 15 yaşında ikinci kez tahta oturtan Zâfer[31], yaptığı işten gurur duyduğunu belirterek *"Yarı ölü, zâlim, hilekâr ve gaddar bir insanı ortadan kaldırdım ve talihli, adil bir pâdîşâhı tahta oturttum."* diyordu.

Ancak, devletin Oğuzlar gibi kuvvetli düşmanların tehdidi altında bulunduğu bir sırada idarede iplerin Zâfer'in elinde oyuncak olmasını doğru bulmayan devlet adamları onu öldürmeye karar verdiler ve Muhammed-Şâh'ı da buna iknâ ettiler. Bu sırada Oğuzlar, Turan-Şâh (II.) ile yapmış oldukları anlaşmanın bozulduğunu ileri sürerek etrafı yağmalamışlar hatta Berdesîr'e iki ferseng uzaklığa kadar yaklaşmışlardı. Bunu fırsat bilen Muhammed-Şâh'ın adamları uygun bir anı kolladılar ve Zâfer'i öldürdüler. Onun taraftarlarının da ortadan kaldırılmasının bir süre daha devam ettiği anlaşılıyor[32].

Yukarıda Oğuzların reisi olduğunu anlattığımız Atabeg Muhammed ise, 2 yıl onların arasında kaldı. Fakat Efdâleddîn'e göre, nasihatlerinin bir tesirini görmedi[33]. Böylece Oğuzların başına geçmekle tam olarak bilmediğimiz planlarını uygulayamayacağını anlayan Kutbeddîn Muhammed, Rikân'a kapandı. Amacı onlardan kurtulmaktı. Oğuzların Rîkân kapısından çekilmesinden sonra da çöl yolundan Habîs'e gitti. Atabeg Muhammed'in Oğuzlardan ayrılması dolayısıyla Muhammed-Şâh'ın onu Berdesîr'e davet ettiği ve iki tarafın kuvvetlerini Oğuzlara karşı birleştirdikleri görülüyor. Bu olaylar sırasında Melik Dinar'ın Kûbanân 'dan çıktığına ve Hâbîs yolu ile Nermâ-

---

31 *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî*, vr. 243b. Zâfer'in, Muhammed-Şâh'ı Kala'-i Bezîr'den getirterek tahta oturttuğunu yazıyor.

32 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 539 vd.; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 99.

33 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 548 vd.; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 105.

şîr'e giderek, orada Oğuzlar ile birleşeceğine dair haberler gelmeye başlamıştı[34]. Efdâleddîn, Melik Dinar'ın Kirmân'a gelişinden sonraki olayları tafsilâtıyla anlatmakta ve devreyi Kirmân'daki Oğuz Devleti diye tavsif etmektedir. Melik Dinar gelişinden itibâren Kirmân'daki yönetimi ele geçirmiş, sonra da oğulları Kirmân tahtında ona halef olmuşlardır. Dinar'ın Kirmân'a gelişi ve buradaki Selçuklu Kavurd hânedânını yıkışı aşağıda zikredeceğimiz çoğu kaynaklar tarafından kısaca zikredilmekle beraber, Dinar hanedanının faaliyetleri hakkında sadece Efdâleddîn tarafından ayrıntılı bilgi verilmektedir.

---

34 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 550 vdd.; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 106.

III. MELİK DİNAR'IN KİRMÂN'I HÂKİMİYET ALTINA ALMASI

A. Melik Dinar'ın Kirmân Bölgesine Gelmesi

Yukarıda Nîşâbûr hâkimi Melik Togan-Şâh'ın ölümünden sonra, Serahs hâkimi Melik Dinar'ın Kirmân'a gittiğinden bahsedilmişti. Kaynakların verdiği bilgilerden Oğuzların Melik Dinar'dan yaklaşık 6 yıl önce Kirmân'a geldikleri ortaya çıkıyor. Sultan Sancar'i tutsak alan Oğuzların başında bulunan beylerden biri olarak görmüş olduğumuz Melik Dinar[35] 22 Ramazan 581 (=17 Aralık 1185) tarihinde birkaç kişiyle beraber Kûbanân çölünden Dih-i Arîz'e ulaştı. Sonra çölden Habîs ve Nermâşîr'e gidebilmek için Râver'e yöneldi[36]. F. Sümer[37], Dinâr'ın Sancar'la savaşan Oğuzlar arasında bulunduğuna nazaran bu sıralarda 50 yaşlarında olması gerektiğini ve babasının adının Muhammed olduğunu vurguluyor. Aynı adda Boz-Okların beyi olan Korkud'un bir kardeşi olduğuna göre, Dinar'ın bu beyin yeğeni olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Bunu kuvvetlendiren diğer bir ihtimalin ise, Dinar'ın oğullarından Acem-Şâh'ın Kirmân'dan Harezm'e götürüldüğünde yetiştirilmesinde, Korkud'un kızı ve Tekiş'in hatununun meşgul olmasını gösteriyor. Fakat bu bir varsayımdan ileri gitmemektedir, zira kaynaklarda bu hususta açık ve net bir bilgiye rastlanmıyor.

Dinar hakkındaki kesin olmayan diğer bir varsayım da, onun Kirmân'a gelmesinin bir davet ile ilgili bulunmasıdır. E. Merçil[38] de bu davetin muhtemelen Oğuzlar tarafından yapılmış olabileceğini belirtmiş, ancak bu hususta Kûbanân vâlisi Mücâhîded-

---

35 *el-Kâmil*, XI, s. 154; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 406 n. 3; *Oğuzlar*, s. 124; *Kirmân Selçukluları*, s. 129.

36 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 564; *Ikdu'l-'ulâ*, s. 109; Tarih vermeden Melik Dinar'ın Kirmân'a gelişi hakkında bk. *Târîh-i Cihân Ârâ*, s. 119; *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî.*, vr. 244a; *Câmi'ü't-tevârîh*, I, s. 352.

37 *Oğuzlar*, s. 124; krş. Houtsma, "Zur Geschichte der Selğugen von Kermân", *ZDMG*, XXXIX, Leipzig 1885, s. 392.

38 *Kirmân Selçukluları*, s. 129.

dîn Kaymaz'ın en büyük tesiri yaptığı kanaatine varmıştır. Her iki durumda da Dinar'ın yanında sadece 80 kişi olduğu halde Kirmân'a gelmesi, buraya bir davetle geldiği ihtimâlini kuvvetlendirmektedir. Ancak, Houtsma'nın da vurguladığı gibi Nîşâbûr'dan ayrılmasının sebeplerinden birisi de Mengli-Tegin'in tahakkümü dolayısıyla idi[39].

Nitekim Efdâleddîn, Kirmân halkının en akıllı, basiretli ve uzak görüşlü şahsı olarak tanıttığı Emîr-i Alem[*] Mücâhîdeddîn Kûbanânî'nin, ülkenin kurtuluşu için kendi elçisini üç kez Gürgân sınırına gönderdiğini bildirmektedir[40]. Aynı kaynağın başka bir naklinden Horâsân sınırlarındaki Kûbanân'ın Mücâhideddîn'in oğullarının elinde olduğu ve bunların Dinar'ın Kirmân sınırlarına geldiği zaman onu karşıladıkları ve itaat ettikleri anlaşılmaktadır[41]. Bu konudaki haberler değişik de olsa, Kirmânlılarla Oğuzların karşı karşıya geldikleri bir devrede Melik Dinar'ın, bu ülkede iktidarı Oğuzlar namına ele geçirmek için geldiği apaçık ortaya çıkmaktadır.

Melik Dinar'ın Kirmân'a ayak basar basmaz karşılaştığı ilk olay, geliş haberinin Berdesîr'e ulaşması üzerine, şehirdeki atlı ve yaya askerlerden 300 kişinin toplanıp Habîs'e gitmeleridir. Bundan önce bahsettiğimiz Kutbeddîn Muhammed'in de aralarında bulunduğu bu askeri birliğin amacı onun oradan geçmesine engel olmaktı. Ancak bu askerler ona yaklaştıkları zaman taarruza cesaret edemediler. Melik Dinar'ın yanında 80 kadar atlı bulunmasına rağmen sağ salim kurtularak amacına ulaşmayı başardı.

Habîs tehlikesi atlatıldıktan sonra Melik Dinar Kirmân'a ulaştı[42] ve orada istirahat etti. O, Habîs'e ulaştığı günden itiba-

---

39 "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 392.

* Sultanın bayrağını taşıyan ve onu muhafaza eden görevlilerin emîridir. İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 35.

40 *Ikdu'l-'ulâ*, s. 19.

41 *Ikdu'l-'ulâ*, s. 42.

42 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 565; krş. "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 392.

ren *"Kirmân pâdişâhı benim,,* diyerek Melikliğini ilân etti ve o sırada hükümdâr olan Muhammed-Şâh (II.)'ın tevki'ât ve temlikâtını tanımadı.

Kısaca Habîs tehlikesinden sonra o, Nermâşir'e gitti. Bem hükümdârı Sâbık Ali, onu karşılayarak hürmet gösterdi[43]. Sâbık Alî ve onun hizmetinde bulunan Oğuz emîri İzzeddîn Zekeriyyâ, ayrıca diğer emîrler kendi istekleriyle Melik Dinar'ın emrine girdiler. 200-300 Oğuz Sâbık Alî'nin zindanında bulunuyordu, çünkü geçen yıl o, 700 Oğuz'u esir etmiş ve bunlardan çoğunu öldürmüştü.

B. Habîs Ve Çevresinin Zaptı

Melik Dinar'ın asıl amacının Kirmân hâkimiyetini ele geçirmek olduğunu daha önce zikretmiştik. O, bu amaçla Berdesîr'e elçi göndererek şehrin barış yolu ile teslim edilmesini istedi. Fakat şehirde gûlâmları, Deylemliler ve bir kısım serhenglerle beraber bulunan Muhammed-Şâh (II.), bu teklife red cevabı verdiği gibi, Dinar'ın göndermiş olduğu elçileri de hapsettirdi. Bunun üzerine Melik Dinar, Cemaziyülevvel 582 (=Temmuz-Ağustos 1186)'de Berdesir üzerine yürüdü[44]. Berdesîr üzerine yürümek için Cîrûft'ta bulunan Oğuzların da kendisine katılmalarını istedi. Kendisine katılan Oğuzlarla birlikte Bem yoluna çıktılar. Bu sırada Oğuz Emîrlerinden Samsam öldü ve Bulak da ordusu ile Nîbîd'de Melik Dinar'ın hizmetine girdi ve Berdesir'e geldi. Melik'in gelmesiyle şehrin durumu güçleşti.

Diğer taraftan Melik Dinar'ın gelişini işiten Hâce Cemâl Kûrîdî, Atabeg Muhammed'in kethüdası Nâsıreddîn Kemâl ile münakaşa edince, bu vesile ile Atabeg'in yanından ayrıldı. Kû-

---

43 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 566; *Ikdu'l-'ulâ*, s. 39 vd. Bu eserde zikredildiğine göre Emîr-i Sipehsâlâr Şâyıkeddîn (yukarıda Sâbıkeddîn) Alî Sehl Âdemallahu, sikke ve hutbeyi Melik Dinar adına çevirtmiştir. Ancak, biz bu sikkeler hakkında henüz bir ize rastlayamadık.

44 *Ikdu'l-'ulâ*, s. 40 vd. Bu muhasara sırasında çok şiddetli savaşların cereyan ettikleri zikr olunuyor.

banân'da bulunduğu sırada Melik Dinar'ın Berdesir'e geldiğini duyup, Melik'in hizmetine gitti ve onunla birleşti. Melik ona *mansıb-ı niyâbet* ve *vekil-i derî* görevlerini verdi. Onun kendisine katılmasıyla ve görüşleriyle güçlendi. Bu hâcenin tedbirli davranışları dolayısıyla Melik Dinar'ın Berdesîr muhasarası henüz sonuçlanmadan Zerend şehrinin idaresine onu tayin ettiği Efdâleddîn'in ifadesinden ortaya çıkıyor[45]. Ayrıca Berdesîr zapt edilmeden önce Zerend şehrinin ele geçirildiği de görülmektedir.

Bu cümleden olmak üzere, Hâce Cemâl'in yaptığı isâbetli işlerden birisi de şehre yerleştikten sonra Zerend hisarını imâr ederek, halkı memnun edecek bir politika izlemesidir. O, kaleye yerleştikten sonra burayı bir zahire anbarı haline getirmiş, Berdesir'e ulaşan Horâsân, Yezd ve Irak yolunu da kapatmış oluyordu. Ticaret üstünlüğü de böylece Zerend'e geçmiştir.

Hâce Cemâl yolları kontrol altına alınca, Berdesir şehrinin halkına hiç yiyecek ulaşmamağa başladı. Şehir 'ayânı Zerend'e giderek yardım istemekten başka çare bulamadılar. Hâce Cemâl onlara cömert davranarak, yiyecek verdi ve bu suretle kendisine birçok taraftar topladı.

Melik Dinar, Berdesîr önüne gelince, surlarının yüksekliğini ve hendeklerin derinliğini, kısaca kalenin müstahkemliğini, ayrıca süvâri ve piyâde kuvvetlerinin gücünü gördü. Bu kalenin insan gücüyle alınamayacağı, bunun için önce kalenin çevresinin zapt edilmesi gerektiği kanaatine vardı. Çaresizlikten orduyu Zerend yoluyla Râver kalesinin zapt edilmesi için gönderip, kendisi de bir kısım askerle Habîs önlerine geldi.

Atabeg Muhammed'in kardeşi Rükneddîn Osmân, Habîs'te bulunmaktaydı. Kaleyi günde iki üç kez tahkîm ederek, Melik Dinar'ın taarruzlarından korumaktaydı. Bir gece birkaç kumandan duvardan Habîs'e girerek şehri ele geçirdiler[46]. Şehirde hiç bir yağma yapılmadı. Melik Dinar, esir edilen Rükned-

---

45 *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 106; *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 567 vd.

46 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 569; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, aynı yer.

dîn Osmân'ı beraberinde Râver'e götürdü [Cemaziyülâhir sonu 582 (=Eylül 1186).

Râver'de iki kale vardı birisi kolayca zapt olundu. Fakat diğer kale daha sağlamdı. Yezd Atabegi[47]'nin birkaç serhengi de bu kalede bulunuyordu. Savaş esnasında kaleden atılan bir ok Melik Dinar'ın yüzünden yaralanmasına sebep oldu. Fakat bu olay sonunda onun teşviki ile Oğuzlar daha şiddetli bir şekilde saldırdılar ve hisar zapt olundu. Kalenin teslim edilmesinden sonra Melik kumandanları topladı ve ok atanı tesbit etti. Fakat cezalandırmayıp, onları dostça Yezd'e gönderdi[48]. *'Ikdu'l-'ulâ'*da Melik Dinar'ın yaralandığı için dinlenmek üzere birkaç gün Râver'de kaldığı ve sonra da yeniden Berdesîr'e dönülmesini emrettiği naklediliyor. Ancak şehre yaklaşıldığı zaman, hayvan yemi sıkıntısının arttığı görülünce, bu durumda bir şey yapılamayacağını anlayıp, kışı Bem'de geçirmeğe karar vermiştir[49].

Bundan farklı olarak Efdâleddîn aşağıdaki rivâyeti nakletmektedir. Kûbânan şehri gerçi Yezd Atabeginin elinde olmakla beraber buranın çok akıllı ve bilgiç vâlisi Emîr Mücâhideddîn Muhammed Kurd[50], Melik Dinar gelmeden önce bu şehri çok iyi korumuştu. Her yıl Oğuzlara ve Emîr Seyfeddîn Alparslan'a haraç gönderiyordu. Bundan dolayı Oğuzlar Kûbanân 'ı hiç tahrip etmemişlerdi.

---

47 Bu sırada Yezd Atabeg'i muhtemelen Rükneddîn Sâm idi. Zira, umumiyetle bu zatın 590 (=1194) yılına kadar atabeglik yaptığı kabul edilmektedir. Ca'fer b. Muhammed b. Hasan Ca'ferî, *Târîh-i Yezd*, Tahran 1343 hş., s. 220; E. Merçil, "Yezd Atabegleri", *İÜTED Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, İstanbul 1982, s. 373.

48 Melik Dinar kale duvarının yakınında bulunmakta iken kaleden atılan bir ok onun yüzüne isabet etti. Bu dehşet esnasında oku eliyle yüzünden çıkardı ve attı. Bunun neticesinde Oğuzlar daha şiddetle saldırdılar. Bu hal içinde hisarı teslim aldılar ve kaledeki piyade ve süvari askerler dışarı çıktılar, *Ikdu'l-'ulâ*, s. 23, 42; *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 570.

49 *Ikdu'l-'ulâ*, s. 43.

50 Kirmân tarihinde (Kurd=Kürt) taifesinden bahsedilmemiştir. Ancak muhtemelen bunlar, ya Fars Kürtlerinin ya da Zencân'daki topluluğun Nermâşîr'e göç eden bir kısmıdırlar. Bk. *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 571, n. 2.

Harezmşah, Melik Dinar'ı Gürgân hududundan çıkardığı zaman, onun Kirmân'a gideceğini tahmin etmişti. Fakat onun Nîşâbûr'da ikamet ettiğini ve Togan-Şâh'ın damadı olduğunu bilenler, Kirmân'a gitmesine bir mana veremiyorlardı. Ve dediler ki; Harezmşah'ın ömrü yetse idi onu tahtta görecekti. Harezmşah bizzat, Melik Dinar Gürgân'da bulunduğu sırada ona iki defa elçi göndererek dostluğunu kuvvetlendirmiştir.

Melik Dinar, Kûbanân sınırlarına ulaştığında Mücâhid öldü. Onun geride yaşlı bir babası ve birkaç çocuğu kaldı. Mücâhid'in babası olan yaşlı ve tecrübeli Nâsıreddîn Kurd, Kûbanân'a hâkim olunca Melik Dinar'a adam göndererek onun hizmetine girdiğini bildirdi. Ayrıca hutbe ve sikkeyi onun adına çevirtti. Melik Dinar ise, Râver'den Cîrûft'a yöneldi ve Kûbanân 'dan ayrıldı[51]. Öte yandan yukarıda bahsettiğimiz gibi, Melik Dinar Berdesîr kapısından ayrılıp, başka yerlerin zapt edilmesi için giderken, Muhammed-Şâh da Berdesîr'den Irak'a yöneldi ve Zerend hisarı önlerine gelerek savaşa başladı. Onun adamlarından birkaç kişi hendekten şehre girdilerse de öldürüldüler. Sonra Hâce Cemâl dışarı elçi gönderip, Muhammed-Şâh'a Melik Dinar ile anlaşmasını ve Kirmân'ın bir bölgesine razı olmasını teklif etti. Ancak Muhammed-Şâh bu teklifleri kabul etmedi ve oradan ayrılarak yoluna devam etti[52]. Zerend hisarı böylelikle kurtulunca Melik Dinar'ın Hace Cemâl'e olan itimadı daha da kuvvetlendi.

C. Berdesîr'in Ele Geçirilmesi

Kış geçip te bahar gelince, Melik Dinar Der-i Aşûb[53] kalesi üzerine yürüdü ve bu kaleyi hırsızların, yol kesenlerin ve evbaşların elinden kurtardıktan sonra, Berdesîr üzerine yöneldi. Şehirde bulunan az sayıda askerler, seçkin Türklerden oluşmak-

---

51 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 571, 572, 573.

52 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 568.

53 Burası Zerend ile Râver arasındaki Der-i Eşkûn olabilir. *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 573 n. 1.

taydı. Bunlar şiddetle savaşa tutuştular[54]. Birkaç gün geçtikten sonra, şehirdekilerin çoğu öldü, geri kalanlar da yaralandılar. Sonunda çareleri olmadığını görünce, barış istemeye karar verdiler. Bu anlaşmaya göre, Melik Dinar birkaç gün şehirden uzaklaşacak, bu arada geçmişte suç işlemiş olanlar şehri terk edecekti.

Melik Dinar bu anlaşmaya uyarak, birkaç gün şehirden uzaklaştı. 1 Receb 583 (=6 Eylül 1187)'te yeniden Berdesîr önlerine geldi. 5 Receb Cuma (=10 Eylül) günü 'alîmler, imâmlar ve devlet erkânı şehirden çıkarak şehrin anahtarını Dinar'a teslim ettiler[55]. Cuma namazından sonra şehre giren hükümdâr önce halkın gönlünün alınmasını istemiş, sonra da şehirdeki Türk ve Deylemli kumandanların itaatlerini kabul etmiştir. Ancak, bunlardan Türk kumandan daha sonra öldürülmüş[56], Deylemli ise oradan Horâsân'a gitmiştir. Melik Dinar, şehre hâkim olduktan sonra halkın canına ve malına kasd etmiş olanları da cezalandırmış ve Deylemlilerden serveti ile ün yapmış olanların mallarını müsâdere etmiştir.

Melik Dinar, Şa'bân 583 (=Ekim 1187) tarihinde, Melik Tuğrul'un kızı ve Muhammed-Şâh'ın halası olan Hatun-i Kirmânî ile evlenmek suretiyle onu hükmü altına almıştır. Böylelikle Dinar'ın Kirmân üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmayı amaçladığı ortaya çıkıyor. Diğer taraftan öteki eşi olan Melik Mü'eyyed'in kızını Horâsân'dan gelirken beraberinde getirmemiş, Nîşâbûr'da bırakmıştı. Şehir teslim olunca, Hâce Cemâl'i göndererek, onu Nîşâbûr'dan Kirmân'a getirtti[57].

---

54 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 573.

55 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 574; *el-Muzâf*, S. 4.

56 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 575; "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 393.

57 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 576; "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 392; *Seng-i Haft Kalem*, s. 104.

IV. KİRMÂN'DA MELİK DİNAR DEVRİ

Melik Dinar, Kirmân'ın başkentine hâkim olmakla, buradaki Selçuklu Devleti yıkılmış ve yeni bir devir açılmış oluyordu. Sir-Derya boylarından gelen Oğuzlar tarafından kurulan ve 1048-1183 arasında yaklaşık 135 sene devam eden Kirmân Selçukluları Devleti, bu defa Melik Dinar idaresinde Horâsân'dan inen Oğuzlar tarafından yıkılmıştı. Şüphesiz, bu inkırazın faili durumundaki Oğuzlar, Kirmân'daki taht kavgalarından büyük ölçüde istifade etmişlerdir. Aslında, iç mücâdeleler Kirmân Selçuklularını yıkılmaya doğru götürürken, Oğuz göçleri bu süreci hızlandırmıştır. Melik Dinar, teşkilâtı ile birlikte Selçuklulardan devr aldığı bu devleti, kendi zamanında barış ve istikrara kavuşturmuştur ki, kaynaklar bu hususta hem fikirdirler.

A. Mücâhîd'in Oğullarının İsyânı

Kûbanân şehri, Melik Dinar'ın şahnesinin memuriyetinde bulunduğu esnada, Emîr Mücâhîd'in oğulları şahneye karşı isyân ettiler. Şahneyi yakalayıp, müttefik oldukları Yezd hâkimine gönderdiler. Kûbanân'daki durumlarını kuvvetlendirmek için de Yezd'den asker istediler. Melik Dinar keyfiyetten haberdâr olduğunda, Germsîr'deki askerlerinin azlığından dolayı harekete geçmekte tereddüt gösterdi. Fakat, cesur bir kişi olan Hâce Cemâl, onu Kûbanân üzerine yürümeğe teşvik etti[58].

Hâce Cemâl'in teşviki üzerine Ramazân'ın ilk günü 584 (24 Ekim 1188)'de Râver tarafına hareket ettiler, çünkü Yezd askerlerinden bir kısmı, Kûbanân'ı ele geçirdikten sonra Râver kalesi üzerine yürümüşlerdi. 4 Ramazân Perşembe günü, 150 zırhlı gulâm Melik Dinar'a yaklaştılar ve onun askerlerinin sayısının azlığını görünce saldırdılar. Fakat, bu işe kalkışanların çoğu öldü ve hezimete uğradılar.

---

58 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 578.

Sonra Melik, mızrağını çekti ve içlerinden tanınmış bir gulâmı yaraladı[59]. O düşünce diğerleri bozuldular ve geriye Kûbanân tarafına çekildiler. Vezîr Hâce Cemâl ise bu sırada birkaç yerinden yaralanmış olduğu için, birkaç gün Râver'de kaldı.

Bu zaferden sonra Melik Dinar, başkent Berdesîr'e döndü. Diğer taraftan tanınmış bir emîr olan Cemâleddîn Haydâr, 200 süvârî ve piyâde askerle birlikte Tabes'den hareket ederek Melik Dinar'ın hizmetine girmek üzere, bu tarihlerde Râver'e ulaştı. Hâce Cemâl ise Melik Dinar ile görüşmek üzere Berdesîr'e geldi. Ayrıca Melik Dinar'ın bu zaferinden haberdar olan Oğuz askerleri de her taraftan gelerek onun hizmetine girdiler.

B. Muhammed-Şâh'ın, Sâbık 'Alî İle İttifâk Ederek Hâbîs Şehrini Zapt Etmesi

Melik Muhammed-Şâh, yardım elde etmek için gittiği Fars'tan ümidini kesince, tahtını geri alabilmek düşüncesiyle yeniden Kirmân hudutlarına döndü. Başkent Berdesîr Melik Dinar'ın tasarrufunda bulunduğu için, Muhammed-Şâh, önce Bem şehri üzerine yürümeyi uygun gördü. Bu arada, Sâbık Alî, Muhammed-Şâh'ın babasıyla yapmış olduğu anlaşmanın hukukuna riâyet etmek[60] ve bu şartlara göre hizmette bulunmak üzere, onun huzuruna geldi. Sâbık Alî bundan sonra, göndermiş olduğu birkaç serhengle beraber, Hâbîs şehrini ele geçirdi.

Olaylara vâkıf olan Melik Dinâr, müttefiklerin harekâtlarına karşı, kış ortasında Bem şehri üzerine yürüdü ve birkaç gün orada kaldı. Sonra, az sayıdaki *evbâş*ları cezalandırmak üzere Hâbîs kapısına ulaştı. O, muhtemelen askerlerinin sayısının azlığından, yorgunluğundan ve erzak sıkıntısından dolayı burada fazla kalamadı. Emîr Şemseddîn Tatar'ı Hâbîs kapısında bırakarak, kendisi Bem'e döndü. Bem şehri halkı, çok güç bir duruma düşmüş bulunduğu için, kale kapısına gelerek sulh istedi. Şöy-

---

59 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 579.

60 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 580; *Bedâyi'ü'l-ezmân*, s. 108; *Kirmân Selçukluları*, s. 137; *Salgurlular*, s. 61.

le ki; Sâbık Alî itaate gelsin, Muhammed-Şâh'ın Kirmân'dan serbestçe gitmesine izin verilsin ve Melik Dinar, Berdesîr'e geri dönsün. Bu şartlarla antlaşma yapıldıktan sonra, Melik Dinar, başkente geri dönerken, Hâbîs'te bulunan Sâbık Alî'nin serhengleri, Emîr Tatar yollarını kesmiş olduğu için, şehri ona teslim ettiler ve çekilip gittiler[61]. Bu Selçukluların Kirmân'ı yeniden ele geçirmek için yaptıkları son teşebbüs oldu. Muhammed-Şâh, Kirmân'a bu son gelişinde yaklaşık 6 ay kalmış, fakat sonunda Horâsân'a Tekiş'in yanına gitmekten başka kurtuluş çaresi bulamamıştır. Tekiş, onu hürmet ve nezâketle karşılamakla beraber, yeniden Kirmân'a gitmesi için herhangi bir yardımda bulunmaktan imtinâ etti. Nihâyet Muhammed-Şâh, Gur hükümdârlarına sığındı ve onların hizmetinde öldü. Kaynaklarda onun ölüm tarihi hakkında hiçbir kayda rastlamadık.

C. Melik Dinar'la Hâce Cemâl Arasındaki Olaylar

Melik Dinar'ın Bem'e hareketi sırasında Vezîr Hâce Cemâl, Berdesîr'de kalmıştı. Bunu fırsat bilen fesatçılar, onun hakkında bir çok sözler söylediler. Fakat Melik Dinar, gammazların maksatlı sözlerine hemen kulak vermez, başından sonuna kadar bunları dikkatle araştırırdı.

Buna rağmen bu gammazlıklar Vezîr'in kulağına gidince, Melik Dinar'ın bunlara kulak asmamasına rağmen, büyük bir endişe içerisine düştü. Melik Dinar 585 (=1189)'de Kûbanân'a hareket ettiği zaman, askerlerden bazıları onunla gitmiş, çoğu da Zerend'de ekinleri yağmalamakla meşgul olmuşlardı.

Zerend vilâyeti Oğuz askerlerinin ikta'ı olduğu için, onlar bu vilâyette bir çok mal ve mülke sahip olan Hâce Cemâl'e itaat etmediler. Oğuzlar ayrıca, halkın hissesine düşen vergileri aldıkları gibi, vergi tahsildarlarını da öldürdüler. Bu yıl da böyle yaptıkları için Vezîr'e bir şey kalmadı[62].

---

61 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 581; "Zur Geschichte der Selğugen von Kermân", s. 393.

62 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 582; krş. "Zur Geschichte der Selğugen von Kermân", s. 393.

Hâce'nin durumu müşâvîrler tarafından Kûbanân önlerinde Melik Dinar'ın kulağına ulaştı. Melik, Oğuzların bu hareketlerine son vermeleri ve emre itaat etmeleri hususunda fermân çıkarttı, fakat bu fermân da hiç bir tesir göstermedi.

Hâce Cemâl sonunda Berdesîr'den çıkarak, Kûbanân'da bulunan Melik Dinar'a yardıma gitti. Zerend'de Oğuzların yapmış oldukları kötülüklerin hafife alınması, Bem'de olduğu gibi Kûbanân'da da gammazlıkların yapılmasına sebep oldu. Bu fesatlar yüzünden Hâce Cemâl'in, Kirmân'ın idâresi hususundaki hevesleri sona erdi ve Kûbanân önlerinde ordugâh kurmanın bir fayda sağlamayacağına karar verdi.

Melik Dinar ise 20 gündür Kûbanân önlerindeydi. Kûbanân kuşatmasının başarılı olamayacağına karar vererek, başkente hareket etti. Zerend önlerine geldiklerinde Hâce Cemâl, Melik Dinar'dan bir hafta burada kalmasına izin vermesini istedi. Bunun için de kendisi olmadığı takdirde çiftçilerin vergilerini ödemeyeceklerini ileri sürdü. Melik Dinar onun bu teklifini kabul etti.

Hâce Cemâl adeta kaçarcasına hisâra girdi[63]. Askerlerden bazıları da henüz kalenin çevresinde bulunmaktaydılar. Hâce silâh, teçhizat ve erzak bakımından eksik olarak orada kaldı. İki üç kişi ona ihânet ederek durumunu tehlikeye soktular ve bu olay dolayısıyla Melik Dinar'ın kulağına adeta onun öldüğüne dair haberler ulaşmaya başladı. Bu haberler üzerine Melik Dinar Zerend'e gidilmesini emretti. Zerend'e ulaşınca, ihânet etmiş olan serhengler, Hâce'yi dışarı çıkardılar ve Melik onu affederek Berdesîr'e götürdü.

D. Melik Dinar'ın Adaları Ve Sahil Şehirlerini Kendisine Bağlaması

Melik Dinar, Zerend'den Berdesîr'e dönmüş, ancak ortalık henüz sâkinleşmemişti. Bu sırada 'İlâi' Goneg (Yüksek Adalar)

63 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 583.

halkı ve Mizâc kalesi reisi Muhammed b. Meymûn vergi vermeyi reddetmişler ve kaleye toplanarak tahkimât yapmışlardı.

Melik Dinar, savaş araç ve gereçlerini hazırlatarak, Mizâc kalesi önlerine götürdü. Kuşatılanlar aç ve susuz bir vaziyette evlerinde kaldılar. Melik onların sularını zehirledi. Onları cezalandırmak için bir hafta müddetle mallarının ve erzaklarının yağmalanmasına izin verdi. Sonra aman vererek Berdesîr'e geri döndü.

Recep 585 (=Ağustos-Eylül 1189) tarihinde Melik Dinar, eğlence aleminde iken Hâce Cemâl'in hapisten çıkarılmasına karar verdi. Onu hapisten çıkarttıktan sonra, *mansıb-ı vezâret* ve *vekîl-i der* görevlerini ona iade etti, fakat mal ve mülkünü geri vermedi ve bunları kendi hassına kattı[64].

Diğer taraftan Cîrûft şahnesi olan 'İmâdeddîn Magûnî, birkaç kez Melik Dinar'ın ordusuyla savaşmak gafletinde bulunmuştu. Fakat, Melik'in gittikçe Kirmân'daki hâkimiyetinin güçlendiğini görünce, ona itaat arz etmek istedi. Magûnî, Melik Dinar'a haber göndererek şunları bildirdi: "Hürmüzvilâyetinin idâresi Cîrûft'a ve Manûcân'ın da Magûn kutvâlına bağlıdır[65]. Hürmüz vilâyetinin yıllık haracını Kirmân hükümdârına inci, altın ve Arap atları şeklinde ödemesi eskiden beri kanun haline gelmiştir. Melik Tuğrul'un ölümünden sonra ise, ticaret yolunun değişmesi neticesinde Hürmüz fakirleşmiş ve bu haraç ödenmemiştir. Melik şayet isterse birkaç yıllık haraç bölge sâkinlerinden tahsil edilebilir.".

Melik Dinar altın haracı ve Arap atlarını duyunca, Azer ayında Cîrûft'a ulaştı. Hangi yılda yapıldığı bildirilmeyen bu seferde, 'İmâdeddîn de onun hizmetine katıldı. Melik ve ordusu Râsûhân kalesi önüne geldiler ve Seyfeddîn Ebû Bekr Bûlhasan'dan haracı aldılar.

---

64 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 585 vd.; krş. "Zur Geschichte der Selğugen von Kermân", s. 393.

65 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 586.

Melik Dinar, oradan Manûcân üzerine yürünmesini emretti. Bu kaleyi tamamen tahrip edip, rezil bir hale getirdi ve fetihten sonra katil, yağma ve işkenceye tâbi tuttu[66]. Bu kaleden 15 Arap atı[67] Melik'in ahırına konuldu. Askerlerin eline ise sayısız miktarda çok mal geçti. Bu olaylar arasında Hürmüz vâlisinin elçisi itaatini bildirmeye geldi ve haracı getirdi. Ayrıca, bu sınır bölgeleri yeniden Kirmân'a bağlandı. Bu seferin sonucunda 10.000 dinar hazineye katıldı. Melik Dinar, ele geçirmiş olduğu Manûcân kalesini 'İmâdeddîn'e verdikten sonra amacına ulaşmış olarak Berdesîr'e geri döndü.

E. Hâce Cemâl'in Vezâretten Azli Ve Nâsıheddîn'in Tayini

Nâsıheddîn, Nermâşîr'in büyük hâcelerinden olup, Sâbık 'Alî onu birkaç kez kethüdâlığa getirmişti[68]. Melik Dinar, Horâsân'dan Bem'e gelince, Nâsıheddîn onun hizmetine girdi ve vezârete tayin olundu. Sahrada bulunduğu 1-2 yıl divân merâtîbi (*müretteb-i dîvân*) ve kalem müşâvîrliği de yaptı.

Kıvâmeddîn Mes'ûd, Sîstân'dan Kirmân'a geldiğinde, Sâbık Alî onun iyi bir vezîr olduğunu Melik Dinar'a bildirdi. Onun hizmetine girmesini isteyen Melik Dinar, vezâret makamında bulunan Nâsıheddîn'in elinden bütün vezâret âlâmetlerini alarak[69] yerine Kıvâmeddîn Mes'ûd'u tayin etti. Fakat daha sonra kaynağın açıklamadığı bir nedenle onu fillerin ayakları altına atarak işkenceye tâbi tutup, mallarına el koydu.

Başkent Melik Dinar tarafından teslim alındıktan sonra, Kıvâmeddîn'i de şehre getirdiler ve hapsettiler. Sonra Kıvâmeddîn ölünce vezâret Hâce Cemâl'e verildi. Nâsıheddîn ise Ner-

---

66 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 588 vd.

67 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 589. 15 Arap atı şeklinde yapılan bu naklin yanlış olup olmadığını bilmiyoruz. Bu rakam 500 Arap atı olabilir. Fakat, sadece 15 atın yakalanmış bulunması da mümkündür, zira bu kalenin ateşe verilmiş olduğu bilinmektedir.

68 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 590; *el-Muzâf*, S. 5; krş. "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 394.

69 Bilumum hila't, resmî elbise ve örtüler.

mâşîr 'amîlinin niyâbetine tayin edildi. Houtsma, Vezîr Kıvâmeddîn'in 584 (=1188)'de öldüğünü tesbit ettiğini yazıyor. Nitekim, kaynakta da onun mezkûr yılın Şa'bân (Eylül) ayında öldüğü yazlıdır.

Melik Dinar'ın Bem'e gelişinin ikinci yılında Hâce Cemâl'i gammazladılar[70]. Melik Dinar, bu yüzden vezârete Nâsıheddîn'i tayin edip, Hâce Cemâl'i de onun niyâbetine verdi.

F. Sâbık Alî'nin Horâsân'a Gitmesi

Nermâşîr, Nesâ ve Rîkân Oğuzların elinde olduğundan, Sâbık Alî'nin idâresinde Bem dışında çok az bir yer kalmıştı. Bem şehrinin idâresi gün geçtikçe zorlaşmakta ve yıkılmaya yüz tutmaktaydı[71].

Melik Dinar, daha önce kendisine ihânet etmiş bulunan Sâbık Alî'ye karşı ordugâhını Bem şehri önünde kurdu [587 (=1191)]. Erzak ve teçhizâtının mukâvemete elverişli olmadığını gören Sâbık Alî, Melik Dinar'a bir elçi göndererek[72], serbestçe çekip gitmesi şartıyla şehri teslim edeceğini bildirdi. Çölü geçebilmek için de binek hayvanı istedi. Melik Dinar'ın bu teklifi kabul etmesi üzerine şartlar yerine getirildi ve Sâbık Alî, Sîstân yolunu tuttu. Böylece onun Kirmân tarihindeki rolü son bulmuş oldu.

Melik Dinar, birkaç gün Bem'de kaldıktan sonra, Berdesîr'e hareket etti. Oğlu Alâeddîn Ferrûh-Şâh'ı nâib olarak Bem'e gönderdi, fakat o, burasının kendisine iyi gelmediğini bildirerek, bu görevden istifâ etmek istedi. Melik onun Berdesîr'e dönmesine izin verdikten sonra, küçük oğlu Acem-Şâh'ı Bem'e gönderdi[73].

---

70 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 577, 591; "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 393.

71 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 592; krş. "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 394.

72 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 593.

73 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 594; krş. "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 395.

G. Râver Savaşından Sonra Kûbanân'ın Durumu

Kirmân hükümdârı Melik Arslan zamanında Kûbanân vilâyeti, Râver, Bafk ve Behâbâd'ın idâreleri Yezd atabeglerine verilmişti[74]. Râver savaşına katılan Yezd Türkleri, bu savaşta Melik Dinar tarafından hezimete uğratılınca, Kûbanân'a gitmişlerdi. Melik Dinar, bu sıralarda Horâsân'dan gelerek, hizmetine giren Emîr Haydâr'a[*], Râver ve Kûbanân'ı ikta' olarak vereceğini vaad etmişti. Böylece onu Râver'e gönderip, Kûbanân çevresini ele geçirdi[75].

Melik Dinar, bütün ordusuyla birlikte Anâr ve Kones yoluyla Bafk'a oradan da daha önce Mücâhîdeddîn'in oğullarının[**] eline geçmiş bulunan Kûbanân'a gidip, kaleyi almaya çalıştıysa da buna muvaffak olamadı. Bunun üzerine Emîr Haydâr'a dört kumandanla birlikte savaşa devam etmelerini emrettikten sonra başkente geri döndü. Aradan birkaç gün geçince Emîr Haydâr bir grup askerin yardıma gelmesini istedi. Melik, oğlu Ferrûh-Şâh'ı bir miktar askerle birlikte yardıma gönderdi. Kûbanân hâkimi Tâceddîn süvârileriyle dışarı çıktı. Kûbanân çölünde yapılan savaşı kazanan Oğuzlar, Tâceddîn'i yakaladıkları gibi, başını keserek Melik Dinar'a gönderdiler. Bu olaydan sonra Kûbanân halkı Emîr Haydâr'a itaat etti. Melik Dinar'ın hizmetine giren Nâsıreddîn ise, birkaç gün hapsedildikten sonra, Kûbanân'ı terk ederek Horâsân'a gitti[76].

---

74 Bu zamanda Yezd Atabegi Lenger olup, muhtemelen Atabeg Sâm (ö. 1194) da henüz hayattaydı, bk. E. Merçil, "Yezd", *İA*, XIII, s. 405; krş. "Zur Geschichte der Selğugen von Kermân", s. 395.

* Emîr Cemâleddîn Haydar b. İbrâhîm, Horâsân Türkmenlerinin kumandanlarından olup, 584 (=1188-1189) yılında Melik Dinar'ın hizmetine girmiştir. Hamîdeddîn Ahmed b. Hâmid Kirmânî, *el-Muzâf*, s. 6 n. 1; krş. "Zur Geschichte der Selğugen von Kermân", s. 395.

75 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 595; *el-Muzâf*, s. 6; krş. "Zur Geschichte der Selğugen von Kermân", s. 395.

** Mücâhîdeddîn'in, Nâsıreddîn ve Tâceddîn adlı oğullarının isyânından daha önce bahsedilmişti.

76 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 596-599; "Zur Geschichte der Selğugen von Kermân", s. 395.

H. Melik Dinar'ın Kays Adası Meliki İle Görüşmesi Ve Ölümü

Irak kervânlarının ticâret yolu Sağr-i Tîz'den, yeniden Hürmüz'e dönünce, Kays Meliki ile Hürmüz sahibi arasında bir düşmanlık başladı. Daha önce zikredildiği gibi, Melik Dinar Hürmüz üzerine yürüyünce, Kays Meliki bu durumdan endişelenerek, ona elçi gönderdi. Bu elçiyle birlikte şunları teklif etti: "Şâyet Melik Dinar Hürmüz ticâret yolunu bana verirse, her yıl 100. 000 dinar altın haraç ve 50 Arap atı veririm.". Melik Dinar, bu teklifi olumlu karşıladığı için[77], kendi elçisini göndererek, bir mülâkât zamanı belirlenmesini istedi. Hürmüz'ün batı sahilinde Hor İbrâhimî adı verilen yerde buluşmaya karar verdiler. Kays Meliki bir sandalla sâhil yakınına kadar geldi. Melik Dinar da at üzerinde suyun içinde gidebildiği kadar gitti. Bir amâclık* kadar mesâfede birbirine selâm verdiler ve sonra konuştular.

Kays Meliki latîf derya kumaşları, ağır Hint malları, altın ve gümüş eşyalar gibi kıymetli şeyler yanında, genç hizmetçiler, değişik renkli çadırlar ve daha bir çok hediyeler gönderdi. Bu antlaşma Safer 589 (= Şubat-Mart 1193) tarihinde yapıldı[78].

Melik Dinar devrini çok yakından tanımış olan Efdâleddîn'in ifadesine göre o, secâ'atli, akıllı ve adil bir hükümdârdı. 8 yıl süren hükümdârlığında gönülleri fethetti ve Kirmân halkı onun sayesinde refaha ulaştı. Kısa bir süre sonra muazzam bir bolluk ve ucuzluk oldu. Öyle ki 1 dinara Berdesir'de 400 batman, Bem'de 700 batman ve Cîrûft'ta 1000 batman buğday alınabiliyordu[79]. Melik Dinar, izâhına çalıştığımız Kirmân ülkesindeki icraatı ve kolaylıkla taraftar bulma özelliğinden de anlaşılacağı gibi, Oğuz beyleri arasında belki de devlet kuruculuk vasfına sahip en yetenekli kumandan idi. Oğuzların o dönemde yetiştirdiği en kudretli reis olarak ünü bütün Kirmân'a yayılmış

---

[77] *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 599.

* 1 amâc=500 adım.

[78] *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 600.

[79] *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 566; S. Lane Poole, *Tabakât-ı Selâtîn-i İslâm*, 1986, s. 144.

bulunuyordu. Onun Sultan Sancar ile savaşan Oğuz beylerinden biri olduğu da göz önüne alınırsa, Kirmân Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu Devletinden sonra yıkılışında yer aldığı ikinci devlet olacaktır.

Melik Dinar, Zilkâade 591 (=Ekim 1195)'de serhâm hastalığına[*] tutuldu ve hekimlerin bütün çabalarına rağmen kurtulamayarak Pazar 9 Zilkâade 591(=15 Ekim 1195)'de öldü[80].

---

[*] Houtsma'ya göre, bir tür ateşli baş hastalığı ("Zur Geschichte der Selğugen von Kermân", s. 395).

[80] *Câmi'ü't-tevârih*,I, s. 412; *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 603; *el-Muzâf*, s. 6; *Târîh-i Kirmân*, s. 416.

V. ALÂEDDÎN FERRÛH-ŞÂH DEVRİ (EKİM 1195-TEMMUZ 1196)

A. Tahta Çıkışı Ve Kirmân'da Yaptığı İşler

Germsîr'de bulunan Oğuz kumandanları ve Oğuz emîrlerinden Seyfeddîn Alparslan, Mendek ve Şerzeme, Melik Dinar'ın ölümü üzerine oğlu Alâeddîn Ferrûh-Şâh'ı tahta oturttular. Fakat, bundan birkaç gün sonra serhenglerle hazır olan kumandanlar arasında münakaşa başladı. Oğuzlar ise Ferrûh-Şâh'tan korktukları için şehirden çıkıp gittiler ve şehir yeniden serhenglerin ve Ferrûh-Şâh'ın hâkimiyetine geçti.

İki üç gün sonra Oğuzların başında bulunan Seyfeddîn Alparslan'ı[81] yatıştırdılar ve tekrar şehre geri getirdiler. Orada bir gece kaldı ve bu işi tehlikeli bulduğu için ertesi gün şehirden çıkarak gitti[82]. *el-Muzâf ilâ Bedâyi'i'l-ezmân*'da bu münâsebetle Berdesîr halkının Harezmşah Alâeddîn Tekiş'e müracaat ederek, ondan Oğuzları tard etmek üzere ordu göndermesini istedikleri ve hutbe ve sikkeyi Harezmşah adına çevirteceklerini vaad ettikleri yazılıdır. Bu mealde bir müracaat da Kûbanân halkı tarafından yapıldı ve yardım gönderdiği takdirde, vilâyeti teslim edeceklerini bildirdiler[83].

Melik Dinar'ın veziri Nâsıheddîn Ebû Zehîr, Ferrûh-Şâh'a şöyle bir nasihattta bulundu: "Eğer bir medrese açar ve oraya bir müderris tayin edersen işlerin hayra varır ve baban mezarında rahat uyur. Baban dünyada ahiret işlerini düşünmedi. Dârü'l-mülk sarayında medfûn olan babana bir türbe yaptır.„ Sultan bu nasihatları tuttu ve her iki binanın yapılmasını emretti.

---

81 *Câmi'ü't-tevârih*, I, s. 412 . Ferrûh-Şâh'ın babasının sağlığında Bem valisi olduğunu ekliyor.

82 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 604; *el-Muzâf*, s. 6; krş. *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 144.

83 *el-Muzâf*, s. 6; krş. *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 144.

Ferrûh-Şâh ifrat derecesinde şaraba düşkündü. Onun bu zaafından istifade etmeye kalkan Emîneddîn Ebü'l-Hayr Hâzen, babasının hatunu olan Horâsân Melikesini öldürtmesi için Ferrûh-Şâh'ı kışkırttı[84]. O, da bu masum Hatun'un 24 Zilkaade 591(=30 Ekim 1195) yılında öldürülmesini emretti[85].

Babasının yası geçtikten sonra yeniden şarap içmeye başlayan Ferrûh-Şâh Oğuzları hiç sevmezdi, onlarla konuşmaktan hatta onları görmekten nefret ederdi. Onların davranışlarından mutazarrır olmuştu. Babası öldükten sonra her gün şarap içmeye başladı. Hazinenin kapısını açarak israfa daldı. Melik Dinar'ın bin bir zorluklarla biriktirdiği mal, mülk ve parasını ehil olan ve olmayan kimselere dağıttı[86].

Emîr İzzeddîn Zekeriyyâ Oğuzlarla birlikte Bâft şehrinde bulunuyordu. Melik'in hizmetine girmek istedi ve bu maksatla şehre geldi. Ferrûh-Şâh Oğuz emîrleri arasından onu överek, ona Atabek unvanını verdi ve babasının seçkin serhenglerinden birkaçı da onun hizmetine girdiler. Bütün emîrlerden 4 serheng onun önünde eğilerek bağlılıklarını arz ettiler.

Diğer Horâsân serhenglerine de Melik Dinar'ın mallarından dağıtarak kendisine bağladı. Ayrıca şehir ileri gelenlerinden kalabalık bir grubu da zorla kendilerine bağladılar. Kirmândaki hâkimiyetlerini sağlamlaştırıp gerekli tertibatı aldılar, böylece devlet işleri yoluna girdi. Horâsân ve Kirmân Türkleri onların başarılarını görünce onlara dost oldular ve işbirliği yaptılar. Ancak bu 4 serheng sonra Ferrûh-Şâh'a tahakküm etmeye kalkarak haklarından fazla şeyler almak istediler.

Ferrûh-Şâh bu durumdan Emîneddîn Hâzen'e şikayette bulundu ve şunları söyledi: *"Bu nasıl bir iştir. Bu işi hemen halletmemiz gerekir. Devecileri getirtip sarayda gizleyelim. Serhengler gelince de onları öldürelim."*

---

84 Bu hatun Melik Mü'eyyed'in kızı ve Togan-Şâh'ın kız kardeşi olup, Ferrûh-Şâh ise Melik Dinar'ın başka bir zevcesinden idi.

85 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 605; *Târîh-i Kirmân*, s. 416 n. 8.

86 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 606; *Oğuzlar*, s. 125.

Serhengler, kendilerine kurulan bu tuzağın farkına vardılar ve kaleye gelerek, etrafını ve kale kapılarını ele geçirdiler. Sonra Melik'in sarayının kapısına gelen kumandanlar, Ebü'l-Hayr ve Sa'dü'z-zamân'ı öldürerek Zekeriyyâ'yı da hapsettiler[87]. Melik'e şöyle dediler: "*Bu üç kişi devletin acz ve zevaline sebep olmuşlardır. Fitnenin ortadan kalkması için her şeyden önce onları yakalayalım.*" Sonra Ferrûh-Şâh'ı oradan uzaklaştırdılar ve onun hizmetinde bulunan Horâsân'lı ve Kirmân'lı bazı kişileri de öldürdüler.

Ertesi gün şehirde Melik ile Mes'ûd Kulâhdûz arasında kavga çıktı. Sebebi şuydu: Mes'ûd bu dört serhengden biri idi. Diğer üçü ona karşı birleşerek onu öldürmeye uğraştılar. Bunlar Melik Ferrûh-Şâh'ı sarhoş vaziyette bir ata bindirdiler ve Mes'ûd'un kaleye yakın ve sarp bir yerde olan evine hücum ettiler. Mes'ûd, bu tuzaktan habersizdi ve onun askerlerinden hiç biri orada bulunmuyordu. Birkaç saat çarpıştı ise de bir çok yara alarak öldü. Sonra onun mallarını talan ettiler.

B. Ferrûh-Şâh'ın Harezmşah'a İlticâsı Ve Kirmân'da Ölümü

Ferrûh-Şâh tahta çıktığında Oğuzların kendisine olan nefreti dolayısıyla onlarla başa çıkamayacağını anlayınca Harezmşah'tan yardım istemişti. Fakat, Harezmşah bu yardımı yapmak istememiş ve bir haberciyle beraber, vilâyetlerde hutbe ve sikkenin kendi adına çevirtilmesini istemişti. Bu yardım zamanında yapılmayınca, Ferrûh-Şâh'ın işleri kötüye gitmeye başladı. Serhengler, vilâyetin kadısını elçi olarak Harezmşah'a gönderdiler. Elçi meçhul bir yoldan hareket etti.

Vilâyetin kadısı Harezm'e gidip çektikleri sıkıntıları anlattı. Harezmşah Tekiş, elçiyi izzet ve ikramla karşıladı ve torunu Arslan Han'ı[*] bir ordu ile beraber Kirmân'a gönderdi. O, çöl sınırındaki Zenûkân'a geldi[88]. Fakat, bu sıralarda Hordâd Harâcî

---

[87] *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 607.

[*] Arslan Han b. Melik Han b. Tekiş hakkında bk. *Târîh-i Cihângüşâ* II, s. 36.

[88] *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 609, 610; *Târîh-i Kirmân*, s. 417 n. 9; krş. *Oğuzlar*, s. 126; *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 144.

586 [Hilâlî 592 (=1196)][89] senesinde Ferrûh-Şâh, şaraba olan tutkunluğu yüzünden hastalandı ve vefat etti.

Horâsân askerlerinin harekete geçtiğine dair haberler Oğuzlara ulaşınca, cesaret göstererek Râver'e gittiler. Arslan Han, çöldeki suyun azlığını ve buradaki düşmanlarını (Oğuzları) göz önüne alarak, Ferrûh-Şâh'ın da öldüğünü duyunca, ordusuyla beraber bulunduğu yerden geri dönerek Harezm'e gitti. Kirmân kadısı ise onunla ittifâk etti[90].

Oğuzlar, Ferrûh-Şâh'ın vefat ettiği sene, diğer senelerle mukayese edilemeyecek kadar Berdesîr'den haraç aldılar. Ayrıca, Zerend hisarını kuşatarak, Emîr Haydâr'ın 120 adamını öldürdüler ve Berdesîr civarına geri döndüler. Önce bir süre Mâhabân'da ikamet ettikten sonra, Germsîr'e doğru yürüdüler[91]. Bu şehirde serhengler, Melik Dinar'ın biriktirmiş olduğu hazineyi ve ambarlardaki yiyeceği ölçüsüzce israf ediyorlar ve dağıtıyorlardı. Ayrıca, Horâsân ve Harezm'e sürekli elçiler gönderiyorlardı. Harezmşah'a ve Nişâbûr valisi oğlu Melik Han'a[*] bu hazineden kıymetli hediyelerle değerli atlar sunuyorlardı[92].

Melik Dinar'dan sonra Kirmân tahtında gördüğümüz ve sözde Oğuzların hükümdârlığını üstlenen Ferrûh-Şâh, aslında Oğuzları hiç sevmiyordu. Bu özelliği dolayısı ile, aynı şekilde Oğuzlardan nefret eden müellif Efdâl-i Kirmâni tarafından övgüye lâyık görülen bu hükümdârın icraatında siyasî veya sosyal

---

[89] Burada hilâlî sene ile harâcî sene arasında 6 yıl gibi gösterilmiştir. Halbuki bu fark 7 yıl olması gerekir. Yani ya Harâcî yılın 585, ya da Hilâlî yılın 593 olması gerekir. Olayların akışına göre 585 haracî (=1196) olması daha doğru görünüyor. Buradaki ihtilâf Şemsî ve Kameri tarihlerin çevrilmesinden ortaya çıkmaktadır.*Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 610 n. 1.

[90] *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 610; *Oğuzlar*, s. 126.

[91] *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 610; *Târîh-i Kirmân*, s. 417 n. 9.

[*] Tekiş'in büyük oğlu Melik-Han, 1193 Aralık ayında babası tarafından Merv vâliliğine tayin edildi. Diğer oğlu Kutbeddîn Muhammed (sonradan 'Alâeddîn Muhammed), amcası Sultan-Şâh'ın ölümünden sonra babası tarafından Nîşâbûr vâliliğine getirildi. Bk. *el-Kâmil*, XII, Türkçe trc. s. 97.

[92] *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 611; *Târîh-i Kirmân*, s. 417 n. 9.

boyutlarda hiçbir faaliyet göremiyoruz. Siyasî olarak elindeki bütün imkânlara rağmen, kendisini tahta çıkaran Oğuz beylerine ve onların dayandığı Oğuz kitlelerine lâyık bir otorite kuramadığı yukarıdaki vekâyîden ortaya çıkmaktadır. Bu hususta kaynakların da ifade ettikleri gibi onun kötü alışkanlıklarının büyük tesiri olduğu ortadadır. Melik Dinar'ın Kirmân'da kurmuş olduğu Oğuz hâkimiyetinin, kuvvetli ve adil bir idare ile daha başka bir biçimde tecelli etmesi de ihtimâl dahilinde iken, Ferrûh-Şâh bütün olumlulukları olumsuzluklara çevirerek, Kirmân'ın değişik ellere geçmesine meydan vermiştir. Bunun sebeplerinden belki de en önemlisi Ferrûh-Şâh'ın tahta geçtikten itibâren, kendi ildaşları olan Oğuzlara değil, köle veya köle oğlu olan kumandanlara dayanarak, Oğuz beylerini kendisinden soğutması, hatta onlara karşı cephe alması idi. Sonunda Oğuzlarla karşı karşıya gelip, onlarla mücâdele edemeyeceğini anlayınca Harezmşah Tekiş'e müracaat ederek, Kirmân'daki Oğuz hâkimiyetinin de sonunu hazırlamıştır. Sosyal olarak Kirmân, Melik Dinar'ın zamanında kazanmış olduğu refah ve istikrarı, başta iyi bir idarenin yokluğu yüzünden karışıklık içine düşerek kaybetmiştir.

VI. ACEM-ŞÂH B. MELİK DİNAR DEVRİ

Aşağıda anlatacağımız hadiselerden çıkarılabileceği gibi, bu devri her ne kadar Acem-Şâh devri olarak tanımladıysak da, adı geçen hükümdârın bu dönemde tahtta oturduğu dönem Oğuzların Kirmân hâkimiyetinin sonuna rastlar. Acem-Şâh, ağabeyisi öldükten sonra başlayan Meliklik döneminin başından itibaren büyük bir kısmını tutuklu olarak geçirmiştir. Dolayısıyla onun dönemindeki Kirmân siyâsetinin büyük kısmı kendi inisiyatifi dışında cereyan etmiştir.

Daha önce zikrettiğimiz gibi Melik Dinar, sipehsâlârı ve sadık dostu olan Şücâeddîn Serhenkçe'yi oğlu Acem-Şâh'a Atabeg tayin edip, yanına birkaç kumandan da katarak Bem şehrine göndermişti. Melik Dinar ölüp Ferrûh-Şâh Melik olunca, serhengler arasında ihtilâf çıktı ve onlar Serhenkçe ile Acem-Şâh'ı tutuklayıp, kaleye götürdüler. Serhenglerin bir kısmı ise şehrin önünde bulunuyorlardı. Şehrin serhengleri arasındaki muhalefet[93] sebebiyle bir kısmı kaleye hücum ederek savaşa başladılar. Mağrur Serhenkçe, âdeta sonunun geldiğini anlamıştı. Sonra serhengler onu ve adamlarını öldürüp, Acem-Şâh'ı yakaladılar ve durumu Ferrûh-Şâh'a açıkladılar. O, Şemseddîn Tatar'ın şahne olarak Bem tarafına gitmesini emretti. Oğuzlar ise onun Bem tarafına ulaşmasına mani olmak üzere yolda engeller çıkardılar. Serhengler, onu tekrar Berdesîr şehrine sokmadılar. Bir süre Rustâk-ı Habîs'te kaldı sonra Horâsân'a gitti.

Bem şehrinde hazine yoktu ama zahire vardı. Bem kumandanları Berdesîr kumandanlarına tâbi oldular. Böylece Berdesîr serhengleri Bem'e hakim oldular. Acem-Şâh'ı bir imâmın evinde hapsettikten sonra, Oğuzlarla mücâdeleye başladılar, ayrıca hutbe ve sikkeyi de Harezmşah adına icra ettiler.

Oğuzlar bir süre Berdesîr önlerinde kalıp, sonra Bem'e gidince, Kûbanân'da bulunan Emîr Haydâr, Harezmşah'ın yardı-

93 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 612.

mını temin etmek için çok gayret gösterdi ve elçilerini Harezm'e gönderdi. Sonra başkent Berdesîr'e gitti[94].

A. Kirmân Kadısının Harezm'den Biri Berdesîr Şahnesi, Diğeri Bem Şahnesı Olan İki Emîrle Birlikte Gelmesı

Emîr Haydar'ın tesiriyle Horâsân'dan iki emîr, onun yanına geldiler. Bunlardan biri Berdesîr diğeri de Bem şahnesi olarak geldi ve Kirmân kadısı da bunlarla birlikte bulunuyordu.

Şehirde Türklerle serhenglerin arasındaki ihtilâf sona ermişti. Fakat, daha sonra serhenglerden biri Ömer Zâveî'yi öldürünce kargaşa yeniden ortaya çıktı. Onun öldürülmesinin sebebi Oğuzlar idi ve öldüren de Şemseddîn Tuti'nin* adamlarından biriydi. Şehirde Türkler, halk ve serhengler arasında mücâdele başladı. Bu durumda huzuru temin için, imâm ve kadılara ihtiyaç duyuldu[95]. Bunlar kısas olmak üzere onun katilini ve hapiste bulunan Mir Zekeriyyâ'yı öldürmeye karar verdiler.

Sonra Harezmşahların hâkimiyetinde bulunan Horâsân'dan Tabes Şahnesi Bedreddîn Etlît'in yıldızı yükseldi. Bunun üzerine serhenglik meselesi ortaya çıktı ve Emîrler bu durumda perişan oldular. Kurtulan 4 serhengin ikisinden biri, Horâsân'a Emîr Bedreddîn'in hizmetine gitti.

B. Harezm Ordusunun Kirmân'a Gönderilmesi

Harezmşah Berdesîr'e hâkim olunca emîrler ve erkânın faaliyetlerine engel olmuştu. Bu yüzden kendisine karşı başlayan muhalefetin önünü kesmek ve hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Nişâbûr'da bulunan Melik Han, oğlu Hindû Han'ı büyük bir orduyla Kirmân'a yolladı. Zevzen Vâlisi olan Nusret b. Muhammed Üner de büyük bir süvari ordusunu[96] hazırlayarak

---

94 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 613.

* Bu ad Oğuz reisleri arasında revâç bulmuştur. Enverî, bir kasidesini Oğuz reisi Tuti'yi medh için yazmıştır.*Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 614 n. 4.

95 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 614.

96 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 615.

Atabeg Arslan Han'ı bu ordunun kumandanlığına tayin etti ve Hindû Hân'ın hizmetine yolladı.

Hindû Han, kumandanlar ve babasının veziri Celâlü'l-vüzerâ Cemâleddîn ile birlikte Tabes'e doğru hareket etti. Emîr Nusreteddîn ve kethüdâsı Zevzen Meliki Hâce Radıyeddîn onunla birlikte Zenûkân'a ulaştılar.

Atabeg Nusret, Râver ve Kirmân hududuna girdi[97]. Pâdişâh'tan bir haber gelmediği için, Râver'den Zerend'e geldi ve burada birkaç gün kaldı. Nevrûz 587 Harâcî [1 Cemaziyülevvel 593 (=22 Mart 1197)]'de Berdesîr önlerine geldi ve Hindû Han'dan haber beklemek üzere sahraya çekildi. 2-3 gün sonra Hindû Han'ın, babası Melik Han'ın vefâtı[98] üzerine Horâsân'a geri döndüğüne dair haber aldı[99].

Bu yüzden Atabeg kalıp dönme hususunda tereddüt içinde kaldı ve izinsiz yardımda bulunmak istemediğinden dolayı şehre geldi. Bem şehrinin şahnesi gitmiş, Berdesîr şahnesi ise şehirde kalmış üstelik askerlerini toplamıştı. Eğer Harezmli kumandanlarla Zevzen halkı arasında anlaşma sağlansaydı Oğuzların zararlarından kurtulurlar ve onları kovmaları da gerçekleşirdi. Fakat Bedreddîn Etlît, Atabeg Nusret'i desteklemedi. O, Melik-Han'ın ölümünü bahane ederek Horâsân'a saldırdı.

Berdesîr şehrinin yiyeceği gittikçe azalmaktaydı. Berdesîr şahnesi hayvan ve insanlara yiyecek bulamayınca firar etti ve Berdesîr şehri Atabeg Nusret'in eline geçti. Berdesîr halkı Horâsân askerlerinin gelişi üzerine ziraat ve imaretle uğraştı.

---

97 Daha önce Ferrûh-Şâh'ın ölümünden sonra Harezm ordusunun geri döndüğünü görmüştük. Bu kez Tekiş, Kirmân'ı ele geçirmek üzere Harezm'den Nusreteddîn Atabeg b. Muhammed b. Üner Bûbekr'i gönderdi. Bunun yanında akıllı ve iş bilir bir zat olan Radıyeddîn Ebû Bekr b. Alî [Nîşâbûrî] de bulunuyordu. Bk. *el-Muzâf*, s. 6.

98 Tekiş tarafından Nîşâbûr'da görevlendirilen Melik Han, 9 Rebi'ülâhir 593 (=2 Mart 1197)'de öldü ve geriye Hindû Han adlı bir oğlu kaldı. Melik-Han'ın ölümü üzerine Kutbeddîn Muhammed'in Nîşâbûr'a tayin edildiğini İbnü'l-Esîr (XII, s. 116) naklediyor; krş. *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 39.

99 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 616.

Şehrin idaresini ve Oğuzlara karşı müdafaa işini üzerine alan Atabek Nusreteddîn, yardım sağlamadan bunu başaramayacağını anladı. Bunun üzerine kethüdâsı Hâce Razî'yi yardım kuvvetleri getirmesi için, Harezmşah nezdine gönderdi ve Bem'den Berdesîr'e davet ettiği Acem-Şâh'ı da onun yanına kattı [5 Cemaziyülahir 593 (=25 Nisan 1197)][100].

C. Melik Zîrek'in Oğuzların Reisliğine Gelmesi Ve Katledilmesi. Alparslan'ın Reis Olması

Ferrûh-Şâh Oğuzları şehirden çıkarıp, Oğuzlar da padişahtan ve kumandanlardan ümitlerini kestiklerinde, Gur ülkesine elçiler göndererek Emîr Zîrek Belcek'i getirttiler ve onu Melik olarak tayin ettiler. O, ne çok adamı ne de çok malı olan fakir biri idi ve 593 (=1197) yazında Berdesîr önlerinde Oğuz ileri gelenleriyle buluştu. Ancak, bu görüşme sırasında nelerin cereyan ettiği hakkında kaynaklarda malumat verilmemektedir.

594 (=1198) yılında Oğuzlar yeniden Berdesîr önlerine gelince şehri kuşatmayıp, iki fersah mesafede konakladılar. Bir defa cüret gösterip şehrin yakınlarına sokuldular. Atabeg şehirden çıktı ve Oğuz ileri gelenlerinden birisi öldürüldü ve birkaç at ganimet olarak şehre getirildi. Oğuzlar yenilince geri döndüler ve bir daha kaleye hücum etmediler. Bundan sonra Bâft ve Sîrcân tarafına gittiler.

Bâft kalesinin sakinlerinin yiyecekleri bittiği için kalenin kapıları açıldı ve Oğuzlar burayı zaptettiler. Kaleye bir kutval seçme hususunda Zîrek ile Alparslan arasında münakaşa başladı. Bunlardan her biri kendi adamını kutvâl olarak tayin etmek istiyordu. Bu mesele savaşa sebep olduğu için en sonunda kutvâl seçmemeği yeğlediler[101]. Fakat bu mesele dolayısıyla Zîrek ile Alparslan arasındaki düşmanlık arttı. Oğuzlar Bâft'tan yine

---

100 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 617, 618; "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 397.

101 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 618.

Berdesîr'e doğru yöneldiler. Alparslan Zîrek'i öldürmek için fırsat kollamakta idi ve Hanâb'da onu öldürdü.

Sonra ileri gelenler Alparslan'ın reis olması hususunda ittifâk ettiler ve yeniden Berdesîr'e geldiler. Bir kez daha savaşa başladılar. Atabeg şehirden dışarı çıkarak onlarla savaşa girişti ve Melik Dinar'ın yakınlarından büyük bir emîri yakalayarak şehre getirdi.

Bu darbe ile Oğuzların yıldızı söndü ve Çetrûd'a yöneldiler. Türkmenlerin hepsi mallarını ve hayvanlarını korumak üzere onlarla ittifâk halinde idiler[102].

Fakat bunlar Horcend'de fırsatı uygun görüp Oğuzlarla ilgilerini kestiler ve şehre doğru ilerlediler. Şehirdeki bir bölük asker bunları karşılayıp kapıya götürdüler. Oğuzlar ise önce Habîs'e oradan da Nermâşîr'e gittiler.

D. Celâlü'l-Vüzerâ'nın Horâsân'dan Kirmân'a Gelmesi Ve Oğuzlarla Mücâdelesi

594 (=1197-1198) kışında Cemâleddîn Celâlü'l-vüzerâ çok kalabalık ve kuvvetli bir ordu ile Kirmân'a geldi ve Atabeg Nusreteddîn onunla birleşti. Bunlar Oğuzlara hücum edince Oğuzlar Nermâşîr'e kaçtılar. Oğuzlar oradan Üç Bacılar kalesine sığındılar ve orada birkaç gün mukavemet ettiler.

Muhasara kışa çattığı için Kirmân askerleri zorlukla[103] savaşıyordu. Halkın çoğu çöldeki otlarla yaşıyorlardı ve bu azâmetli ordunun beslenme imkânı kalmamıştı, çünkü Oğuzlar vilâyetlerde ne kadar yiyecek varsa talan edip Üç Bacılar kalesine götürmüşlerdi.

Bu durum karşısında Celâlü'l-vüzerâ, Atabeg Nusreteddîn ve diğer kumandanlar kışı Cîrûft'ta geçirip yazın ağaçlar yeşerince Oğuzların üzerine giderek, fesat ve düşmanlıklarına son

---

102 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 619.

103 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 620; "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 397.

vermeyi kararlaştırdılar. Bu kararla kalenin kapısından hareket edip Rikân tarafına yöneldiler ve Zerkân'ın arka tarafından Cîrûft'a gittiler. Oğuzlar ise bu orduya mukavemet edemeyeceklerini anlayınca, kaçmaya karar verip, Lût çölünü geçerek Horâsân'a gittiler ve Harezmşah'ın hizmetine girdiler. Böylece Kirmân bunlardan kurtulmuş oldu.

Horâsân askerleri Oğuzları kuşatmaktan vazgeçip gittiklerinde, Bem ve Nermâşîr'in Müslümân halkı, çok korkmuştu. Çünkü onlar Horâsân askerlerinin arı kovanına çomak soktuğunu ve bunlar gittikten sonra Oğuzların kaleden çıkıp kendilerine zulmedeceklerini düşünmekteydiler[104]. Bahar gelince Celâlü'l-vüzerâ ve Atabeg muzaffer bir şekilde Ciruft'tan Berdesir'e intikal ettiler ve Horâsân askerlerini de gönderdiler. 596 (=1200) yılının baharında Hâce ve Atabeg Cîrûft'a gidilmesini emrettiler. Orada halk sakin ve çevre emniyet içerisinde idi.

Cîrûft'a geldiği zaman rahatladı. Fakat, kötü bir kişi, onu[105] tahrik ederek Emîr Haydâr ile Bedreddîn Sonkrâk Kirmânî'nin başkaldırmak için fırsat kolladıklarını söyledi. Hiç bir delil olmadığı halde Atabeg bu ikisini öldürttü. Sonkrâk'ın Kirmân'da kalan gulâmlarından biri de daha önce Kirmân hocalarının öldürülmesinde rolü var diye onun kan bahası olmak üzere öldürüldü. Emîr Haydâr ise Kûbanân'da reis Mes'ûd Yahya'yı kendi eli ile öldürmüştü.

Sonra Atabeg Nusreteddîn hastalandı ve öldü[106]. Hâce Radıyeddîn onun sandukasını Zevzen'e nakletti[107].

---

104 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 621; Oğuzların Harezmşah hizmetine girmeleri hakkında ayrıca bk. "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 397.

105 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 622.

106 *el-Muzâf*, s. 7, Atabeg Nusreteddîn'in 593 yılında öldüğünü yazıyor ki, bu Melik Han'ın ölümüyle aynı tarihe tekâbül etmektedir. Ancak bu tarihin yanlış olması gerekir, zira bu tarihten sonra Atabeg'in faaliyetleri hakkında verilen bilgileri yukarıda zikrettik.

107 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 623.

E. Celâlü'l-Vüzerâ'nın İdaresi

Kirmân'da Celâlü'l-vüzerâ kaldı. Berdesîr onun iyi idaresi altında cennete döndü ve halkın refahı arttı. Hace Kirmân'ın harap olduğunu görünce, saygın kişilerin adeti olmak üzere gayretini oranın imar edilmesine sarf etti. Bütün devlet erkânına, 'alimlere ve imâmlara aylık tahsis etti. Onun yaptığı en iyi işlerden biri de bir *Hangâh* kurmuş olmasıdır. Buranın bir de *eczâhâne*si vardı. Adamlarını oranın imarına sevk etti.

Fakat bu büyük Hâce Kirmân'da büyük zorluklar çekti. Kendisi büyük bir hastalığa tutulduğu gibi, büyük oğlu Şerâfeddîn de vefat etti. Emrindeki kumandanların çoğu da öldüler[108].

Hâce Radıyeddîn ise yası geçtikten sonra, Zevzen'den Kirmân'a geldi. Onun gelmesine Cemâleddîn Celâlü'l-vüzerâ razı değildi, fakat sonra hastalığı iyileşince Kirmân'ı Radıyeddîn'e verdi ve kendisi memleketi Horâsân'a geri döndü.

F. Hâcîb Hüsâmeddîn Ömer'in Harezm'den Kirmân'ı Yönetmeye Gelmesi Ve Ölümü

Hâce Radıyeddîn henüz yorgunluğunu üzerinden atmadan, Harezm'den Hüsâmeddîn Ömer adında bir Hâce geldi. Bunun gelmesinin sonucunda Hâce Radıyeddîn bütün eşyasını Kirmân'da bırakıp, geceleyin 2-3 gulâmı ile birlikte Zevzen'e kaçtı[109]. *el-Muzâf*'da zikredildiğine göre, Hâcîb Hüsâmeddîn Ömer, bilgisiz ve basiretsiz idâresiyle halkı bezdirdi. Ömer halka karşı insafsız davranıp, zenginlerin mallarını müsâdere, Kirmân idâresine iştirâkini gördüğümüz Rükneddîn ile Nizâmüddevle'yi hapsettirdi ve Kalâ-i Kûh'ta mevkûf tutup, işkence ile öldürttü. Az sonra hapisten kurtulan Rükneddîn'in müzâheretiyle halk, Şebânkâre Emîri Kutbeddîn Mübârîz'i davet etti[110].

---

108 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 624.

109 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 625; *el-Muzâf*, s. 7.

110 *el-Muzâf*, s. 7; krş. *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 197.

G. Oğuz Kumandanlarının Tekrar Kirmân'a Dönmeleri

Bu vilâyetlerin idaresinin bozulmasının sebeplerinden birisi de Harezmşah'ın hâkimiyeti altında olmasıydı. Alparslan ve Oğuz kumandanları Kirmân idaresinin boşluğunu görüp, Harezmşah'ın idaredeki liyakatsizliğini ganimet bilerek 597 (=1200) tarihinde yeniden Kirmân'a geldiler. Kalenin muhafazasında bırakılan Tabbalçi, aniden Rüknâbâd yolundan bela tozunun yükseldiğini gördü. Tabbalçi tabl* çaldırarak çok şiddetli bir hücum yapılmasını emretti[111] Oğuzlar 6 ay Berdesîr önlerinde kaldılar.

Bu muhasara sırasında Hâce Ömer öldü. Onun oğlu da gafillikte ve cahillikte babası gibi idi çünkü yersiz bir şekilde Oğuzlarla mücâdele etti durdu ve Oğuzlar şehri harap ettiler.

Nasıheddîn Ebû Zehîr halka şöyle söyledi: *"Bu ahmak, Oğuzlar ile işbirliği etmiştir ve şehri onlara verecektir"*. Bunun üzerine halk başkaldırıp Hâce'nin aleyhinde bulundu ve onu şehirden çıkarttılar. Nasıheddîn ve birkaç diğer kumandan şehirde kaldı[112].

---

* Hükümdârların hâkimiyet alâmetlerinden olup, bir çeşit trampet idi. Bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 135 n. 3.

111 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 626.

112 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 628.

VII. İG* MELİKLERİ HÜKÜMETİ

A. İg Emîrleri Mübârîz Ve Kardeşi Emîr Mahmûd'un Kirmân'a Gelmeleri

Hâcîb Ömer zamanında İg elçisi iki defa Kirmân'a geldi ve dostluk anlaşması yapmak istedi. Bu elçi gizlice Nasıheddîn ile konuştu. Nasıheddin şöyle demişti: *"Bu sırada Kirmân'a tamah edenler çoktur. Kim güçlü ise bunu başaracaktır. Eğer İg Meliklerinin Oğuzlar karşısında durmaya güçleri varsa bunu ispatlasınlar.„.*

Bu sözlerden sonra onların akıllarına Kirmân Melikliğine sahip olma fikri yerleşti. 597 (=Aralık 1200)'de Ömer Hâcîb'in henüz Kirmân'da olduğu sırada İg Meliklerinin Kirmân'ı almak ve Oğuzlara karşı savaşıp onları oradan sürmek için kılıçlarını çekmelerine karar verildi. Bu maksatla Cîrûft tarafına doğru yöneldiler[113].

Kirmân halkı bu haberi duyunca canlandı ve cesaretlendi. Kutbeddîn Mübârîz ile Nizâmeddîn Mahmûd, 4.000 piyâde ve 10 000 atlı askerle İg'den gelip Cîrûft yoluna doğru yöneldiler[114]. Cîrûft'a geldiklerinde İmâdeddîn Magûnî, bunları karşılamaya çıkmadı. Bu yüzden bunlar orada kalmayıp Berdesîr şehrine gittiler. Berdesîr şehrinin önlerine geldiklerinde Oğuzlar oradan ayrılıp Bem'e doğru gitmişlerdi, bu yüzden iki taraf arasında bir çarpışma olmadı. İg Emîrleri önce orada kalıp sonra Oğuzlara hücum etmek istediler.

Nâsıheddîn Ebû Zehîr bu duruma karşı idi. Emîrlere muhalefet ediyordu ve şöyle söylüyordu: *"Önce Oğuzları vurun, şehri*

---

[113] *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 630; Oğuzların ve etraf Meliklerinin Kirmân'a tasallut etmeleri üzerine, Kirmân'ın idaresi bozuldu. Kirmân büyükleri Emîr Kutbeddîn Mübârîz'e başvurdular. *Mecmâû'l-ensâb*, vr. 215a.

[114] Nizâmeddîn Hasan Şebânkâreî'den sonra oğlu Kutbeddîn Mübârîz İg Emiri oldu ve Forg, Târem ve Sircân' zaptetti. Oğuzlar Kirmân'a musallat olunca bu hükümdâr Kirmânlıların yardım sesine cevap verdi ve kardeşi Nizâmeddîn'i orada bıraktı. *Mecmâû'l-ensâb*, vr. 214b, 215a.

sonra teslim edelim.". Eşsiz imâm Kudveteddîn ise bazı imâmlarla beraber Cuma günü padişahın huzuruna çıktı[115].

Emîr Mübârîz'in ve Mahmûd'un görüşlerini çare olarak benimseyen halk, yeniden hükümdârın aleyhine döndüler ve şehir kapıları önünde biriktiler. Şehrin teslim edilmesi zarûret halini aldı. Bunun üzerine, Şa'bân 598 (=Nisan-Mayıs 1202)'de orduyu ve kumandanları içeriye soktular. Halk bu duruma çok memnun oldu.

Ertesi gün her iki kardeş Kavurd'un tahtına oturup bâr-ı amm (görüşme meclisi) kabul ettiler. Kadılar, imâmlar ve şehrin tanınmış kişileri geldiler, hizmet ve duada bulundular.

Ertesi gün şehrin ve halkın durumunu görmek ve ülkenin nizam ve asayişine hakim olmak istediler. Kalelerin zaptını ve muhafazasını buyurarak, güvenilir kutvâllar tayin ettiler ve yaklaşık 10 gün burada kaldılar[116]. Kirmânlıların bu kez Horâsân'dan değil de İg meliklerinden yardım istemelerinin nedeni, şüphesiz Harezmşah Tekiş'in vefat etmiş [19 Ramazan 596 (=3 Temmuz 1200)][117] olmasıydı. Tekiş'in halefleri ise, onlar için daha fazla önem arz eden başka meselelerle uğraşmakta idiler.

B. İg Meliklerinin Oğuzlar İle Savaşmaları

Oğuzlar, Bem kapısından Karyetülarab'a doğru yöneldiler. İg Melikleri ise Oğuzlarla savaşmak için şehirden çıktılar ve Germsîr yoluyla Oğuzların üzerine yürüdüler. Karyetülarab yakınlarında Oğuzlarla karşılaştılar. Oğuzları bozguna uğratıp, bütün mal ve mülklerini ele geçirerek, deve ve diğer yük hayvanlarını şehre getirdiler.

---

115 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 631.

116 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 632; *Mecmâü'l-ensâb*, vr. 215a; krş. "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 398.

117 Tekiş'in ölümü tarihi hk. bk. *Târîh-i Cihângüşâ*, II, s. 46; Zehebî (*Siyer-ü Alâmi'n-nübelâ*, XXI, s. 331), Tekiş'in Ramazan 596'da Şehristâne'de öldüğünü zikretmektedir; Tekiş'in h. 596'da öldüğüne dair ayrıca bk. *Sahâifü'l-ahbâr*, II, s. 555.

İg Melikleri bu zafer sonucunda bir çok mal, sandık dolusu altınlar ve gümüşler, kumaş ve ince mallar ele geçirdiler. Emîrler bu ganimetlerden bir dinar dahi kendilerine almadılar ve tamah gözüyle bakmadılar, askerlere ganimetten pay verdiler[118].

Oğuz Reisi Alparslan ve Oğuzların birçok askerleri Fars'a doğru gittiler ve yüksek yerlerde yerleştiler. Bazıları da Kirmân bölgesinde dağıldılar. Emîrler bu galibiyetlerin sevinciyle yeniden saraylarına döndüler[119]. Birkaç gün eyâlet işleri düzelene kadar istirahat ettiler. Sonra Kutbeddîn Mübârîz, Kirmân büyüklerinden birini kendi niyabetine tayin etti. Fars ve İg Melikleri arasında düşmanlık olduğu için, kendi ülkesinin sorunları ile uğraşmak üzere ülkesine döndü ve birkaç emîri Kirmân'da bıraktı[120].

İg Emîrleri ülkelerine dönünce, bu boşluktan istifade etmek isteyen ve bölgede dağılmış bulunan Oğuzlar yeniden toplandılar ve kaleye[121] yöneldiler. Kirmân'ın atlı ve yaya ordusu Bem'de idi. Kirmânlılar, Rikân Kürtleriyle, Oğuzları ortadan kaldırmak hususunda birbirlerine yardım etmek için anlaştılar.

Talihsizlik bu ki, Bem kavminin yolları Oğuzların kalesinin kapısından geçiyordu. Bunun üzerine ihtiyatlı[122] davranarak, başka gizli bir yoldan gittiler. Oğuzlar korku içerisinde bunlara hücum edip, 400 kişiyi öldürdüler. Fars'a gitmiş olan Oğuz kumandanı Alp-Arslan, aynı gün yardım etmek üzere kalenin kapısına yetişti. Bunun üzerine Oğuzlar yeniden güçlenerek, gu-

118 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 632; Şebâkâreî (vr. 215a), Oğuzların Kirmân'ı 20 yıldır ellerinde tuttuklarını da ekliyor; "Zur Geschichte der Selğugen von Kermân", s. 398.

119 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 633.

120 Zeki ve feraset sahibi olan Kutbeddîn Mübârîz, methini işittiği Rükneddîn'i nâib olarak Kirmân'da bıraktı, bk. *el-Muzâf*, s. 10; krş. "Zur Geschichte der Selğugen von Kermân", s. 398; Bu şahıs hakkında ayrıca bk. *Salgurlular*, s. 64.

121 Kaynakta belirtilmemekle birlikte, burada Nermâşîr kalesinin kasdedildiği nâşîr tarafından belirtilmektedir.*Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 634 n. 2.

122 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 634.

rurlandılar, tahrip ve yağma yapmak amacıyla Cîrûft'a doğru hareket ettiler.

Hürmüz Emîri Tâceddîn Şehinşâh, Oğuzlarla barışarak anlaştı. Germsîr civarındaki göçebeler, Hürmüz Emîri'ne itaat ettiler ve iki taraf İg Emîrlerine karşı muhalefette birleştiler. Bu haber İg'e ulaşınca, Kirmân'a yardım etmek ve Oğuzlar ile savaşmak için hazırlandılar. Tedbirli oluşu ve muzafferiyetleri ile tanınmış bulunan Emîr Mübârîzeddîn hareket edemedi. Emîr Nizâmeddîn Mahmûd, zırhının ve atının hazırlanmasını emredip, savaşmak üzere ordusuyla beraber Deştbor'a geldi ve birkaç gün orada kaldı.

Oğuzlar onun duraklamasını zayıflığına hamlettiler. Hürmüz Emîri ile beraber Cîrûft sınırındaki Oğuz göçebeleri, Deştbor'a yönelip, Mezrugân nâhiyesinde karşılaştılar. Nizâmeddîn'in askeri az olmasına rağmen savaşta şansının yardımıyla galip geldi[123]. Emîr-i Hürmüz savaşta öldürüldü. Oğuzlar ve Germsîr *evbâş*ları vadide mağlubiyete yüz tuttular. Geceleyin göçebelere ve zayıf Oğuzlara saldırıp, onlardan 1 000 kadarını öldürdüler.

Alp-Arslan bir kısım kumandanlarla beraber, dehşetin içerisinde Berdesîr sınırına kaçtı ve Tabes'e doğru yola çıktı. Kalan Oğuzlar sıkıntı içerisinde dağıldılar. Nizâmeddîn Oğuzları yendikten sonra, Bem'e yöneldi ve birkaç gün istirahat ettikten sonra, galibiyetin verdiği emniyet içerisinde yeniden Berdesîr sarayına gitti[124].

C. Nizâmeddîn'in Hapsedilmesi

Nizâmeddîn, sadece dünya zevkleriyle uğraşıp, kadın ve içkiye dalmış ve bu yüzden itibardan düşmüştü[125]. Bunun üze-

---

123 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 635; krş. "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 398 vd.

124 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 636; "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 399, Alp-Arslan'ın Horâsân'a doğru gittiğini yazmaktadır.

125 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 637; "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 399.

rine dağınık halde bulunan Oğuzlar toplandılar ve Nermâşîr şehrini imar etmeye başladılar. Bu durum 599 (=1203) yılının sonlarına kadar sürdü. 600 (=1204) yılı girdiğinde Nizâmeddîn'in israfı çok oldu ve erzak bittiği için memurları gelip halktan zorla ağır vergiler almaya başladılar[126]. Hatta Yahudiler ve diğer gayrimüslimlere de cizye vergisi koydular. Bu yüzden halk çok büyük sıkıntılar içerisine düştü, canını kurtaran kaçıyordu. Bu sene böyle geçti ve Nizâmeddîn Oğuzların ortadan kaldırılması için kardeşinden yardım istedi. Fakat Emîr Mübârîz bu yardıma icâbet etmedi. Nizâmeddîn'in büyük kardeşi Seyfeddîn Muhammed, ona Kutbeddîn'in hizmetine girmesini ve ordu toplamasını söyledi. Ondan bezmiş olan halk, onun her şeylerini aldığını, canlarını da alacağını[127] söyleyerek, onu ortadan kaldırmaya karar verdi. Kirmân emîrleri, Türkler ve raiyyetin hepsi ondan usanmışlardı. Toplanıp şöyle dediler: *"Nizâmeddîn'i tevkif edelim, hazinesini alalım ve onu kendi ülkesine sürelim. Biz, harabeleri mamur eden bilgili ve adaletli birini istiyoruz.,,.*

Bu sözleri emîrlerin hepsi kabul ettiler, ama bu iş çok zordu, çünkü Nizâmeddîn'in çok güçlü muhâfızları vardı[128].

Harâcî 594 Ferverdîn [Hilâlî 601 (=1205 Mart)] ayında Türkler ve serhengler onun odasına girdiler. O, birkaç gulâmıyla beraber birkaç kişiyi saraydan dışarı attı ve birkaç serheng de öldürüldü. Ama onun sarayını muhasara etmiş olan halk, kapıları açarak içeriye girdi. Nizâmeddîn ahırın gerisinde durarak mukavemet etti. Sabah olana kadar bir çok kişi ölüp, bir çoğu da yaralandı. Sonunda Nizâmeddîn ve 2 oğlu yakalandılar. Hazinesi halkın eline geçti ve talan edildi.

Halk onu ve oğullarını kale duvarlarının önüne götürüp, kutvâllara teslim ettiler. Kutvâllar da onları alıp götürdüler[129].

---

126 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 638; "Zur Geschichte der Selğugen von Kermân", s. 399.

127 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 639.

128 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 640.

129 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 641 vdd.; krş. *el-Muzâf*, s. 13; Şebânkârei'ye (*Mecmâü'l-ensâb*, vr. 215a) göre: Kutbeddîn Kirmân'ı alıp, kardeşini oraya

D. Acem-Şâh B. Melik Dinar'ın Horâsân'dan Berdesîr'e Geri Dönmesi

Hâce Radıyeddîn Zevzenî, Acem-Şâh'ı Harezm'e götürdüğü zaman, Melik Korkud'un kızı Hatun-u Bozorg* ona öz evladı gibi muamele etti[130]. Harezmşah ve Hatun vefat edince, bu evlât korku ve endişeye düşüp, Horâsân'da taraftar bulamadığı için kendi kavmi arasına yöneldi. Acem-Şâh'ın gelişi Kirmân'daki karışıklıkları bir kat daha artırdı.

O, Oğuzların mağlubiyetten sonra tekrar güçlendiği sırada Nermâşîr'e ulaştı. Ordu onun gelişiyle sevinip, cesaretlendi. Kirmân'da Nizâmeddîn aleyhine tertiplenen isyan gecesinde, isyancıların elebaşıları, Sîrcân'a, Oğuzlara ve Tabes'te bulunan Hâce Cemâl'e mektup yazıp durumu bildirmişlerdi.

Her üçü de dişlerini gıcırdatarak bu daveti kabul ettiler. Geceleyin 15 Ferverdîn (Mart 1205)'de Fars kumandanları Sîrcân'dan şehre geldiler. Halk bunların gelişiyle güçlendi. Ertesi gün Acem-Şâh 200 atlı ile yetişti ve Habîs kapısı meydanına geldi[131]. Devlet büyükleri ile halk arasında bir ihtilaf çıktı ve bunlar taraflara ayrıldılar. Vilâyetin kadısı ve imâmlar Oğuzlara hücum edilmesini istiyorlar ve bunların şehre girmesini küfür sayıyorlardı. Kirmân Emîrleri de Oğuzlara karşı idiler. Bu yüzden bunlar birleşip Oğuzlara karşı muhalefete başladılar ve şehri

---

emir tayin etmişti. Kirmân'ın bu duruma düşmesinin sebebi budur. Fars'tan Horâsân'a kadar uzanıp, Irak, Yezd ve İsfahân'ı da içine alan ülkeleri bunlar kendi mülklerinden sayıyorlardı. Kirmân vezirleri, Kirmân'ı Oğuz Türklerinden ve etraf meliklerin tasallutundan kurtarmayı amaçlamışlardı. Bu yüzden Kutbeddîn'i kendilerine kurtarıcı olarak seçip, Oğuzların hücumlarından sızlandılar. Nizâmeddîn 1 yıl Kirmân'da hüküm sürdü ama orayı iyi yönetemeyince, onu zindana attılar, 1 yıl sonra da azad olup Şîrâz'a gitti; krş. "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 399.

* Hatun-u Bozorg: Melike ve kadın hükümdâr. Bu kadın Togan-Şâh ve Melik Mü'eyyed'in yakını idi. Bu vasıtayla Acem-Şâh'ın, babası Melik Dinar, Melik Mü'eyyed'in damadı olduğu için, bu kadınla yakınlığı vardı.

130 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 644.

131 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 645; krş. "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 399; *Salgurlular*, s. 64.

ekin biçme vaktinde teslim etmek üzere Acem-Şâh'a söz verip onu geri çevirdiler.

Oğuzlar kendilerine karşı fitnenin arttığını ve şehir halkı ile yapılan muahedeyi haber alınca, kutvâl ile muvafakat ederek bir elçi gönderdiler[132] ve barış istediler. Şartları şuydu: Eski kaleden yeni kaleye geçmek için kendilerine yol verilsin ve Oğuzlar, Şebânkâreîler ile anlaşarak şehre gelsinler. Oğuzların elçisi huzura çıktı. Oğuzları şehrin kapılarında gören halk, sonlarının geldiğini düşünerek savaşa ve ölüme hazırlanmaya başladılar. Oğuzlar ise Şebânkâreîler ile asla ittifâk edemeyeceklerini bilmekte idiler.

Sonra Sîrcân'dan, İg tarafından 200 piyade askerin kalenin yardımına gönderildiğine ve bunların dağın eteğine doğru ilerlemekte olduğuna dair haberler geldi. Bu durumu şehirden Melik'e bildirdiler. Oğuzlar bu piyadelerin gelmesini kalenin önünde beklediler, fakat onlar gelmeyince kaleye girmek için fırsat kollamaya başladılar.

Oğuzlar burada kalmakla hata etmediler ve Şebânkâreîlerin eski kaleye gitmelerini de engellediler. Sonra Oğuzlar başka bir hileye başvurdular ve dediler ki: *"Madem ki şehir Melik'e teslim edilmiştir[133] şimdi gidip ekin zamanı gelelim."*

Halk iki düşman arasında kalınca, sonunda Oğuzları Şebânkâreîlere tercih ettiler ve Acem-Şâh'ı Oğuzlarla birlikte şehre aldılar. Melik yeni kalede ikamet etti. Emîr Nizâmeddîn ve diğer mahpuslar Oğuzlar'a teslim edildiler.

Kirmân halkı Acem-Şâh'ı çocuk sayıyor ama bu çocuktan ne cevher çıkacağını bilmiyordu. Sonra onun şevketli bir asker hükümdâr olduğunu gördüler. Kadılar, imâmlar, erkân ve halkın çoğu ile çok iyi anlaştı[134] ve onların gönüllerini fethetti. Va-

---

132 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 646.

133 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 647.

134 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 648; *el-Muzâf*, s. 13, Acem-Şâh, memleketin işlerini düzene koydu ve vezârete Rükneddîn'i tayin etti; Berdesîr'in Acem-Şâh'a teslim edilmesi hususunda ayrıca bk. "Zur Geschichte der Selğugen von Kermân", s. 399; *Salgurlular*, s. 64.

kıfları düzenledi ve bütün mirasları gûlâmlarına bağışladı. Tevkî' ve temlikler verdi.

Oğuzlar ise her ne kadar Kirmânlılara karşı nefret duymakta idiyseler de, Melik ile halkın arasının iyi olduğuna binaen, herhangi bir hücumu veya yağmayı tedbirsizlik kabul edip, kötü bir işe girişmediler. Başka işlerle meşgul oldular.

E. Emîr Nizâmeddîn Mahmûd'un Fars'a Gönderilmesi

Kalenin muhasarası sırasında Oğuzlar her gün zindandakilerden birkaçını öldürdüler ve Nizâmeddîn'e eziyet ettiler. Oğuzlar, bu savaşlar sırasında Nizâmeddîn ölürse kutvâlların yeis içine düşeceğini bilmekte idiler. Ancak, Acem-Şâh ve bazı ileri görüşlü Oğuzlar, Nizâmeddîn'in öldürülmesine razı değillerdi ve şöyle demekteydiler: *"Fars Meliklerinin en büyük arzuları*[135] *zikredilen İg emîrlerinden birini ele geçirmektir. Şimdi* Nizâmeddîn'*in bizimle birlikte kalması gerekir. Biz onu Fars emîrlerine teslim edersek fitne ortadan kalkacaktır."*. Bundan anlaşılıyor ki, Acem-Şâh, ileri görüşlü biri olup, Şebânkâre Emîri'ni Fars Meliklerinin herhangi bir saldırısına karşı koz olarak kullanmak niyetindeydi.

Fakat, onun bu görüşlerine muhalif olarak bazı Oğuzlar Nizâmeddîn'in öldürülmesinde ısrar ettiler. Acem-Şâh onların ısrarlarına dayanamadı, fakat yaşının küçük olmasına rağmen güzel bir hiyle düşündü. Nizâmeddîn, uzun boylu ve güzel sakallı biri idi. Zindanda ona çok benzeyen birisi vardı. Melik, o şahsın geceleyin getirtilerek Nizâmeddîn'in elbiselerini giymesini emretti. Karanlıkta o günahsızı öldürdüler ve Nizâmeddîn'i bir kuyuda gizlediler.

Aynı hafta içerisinde Fars'tan birisi Nizâmeddîn'i almaya geldi. Teklifi şu idi: Eğer Acem-Şâh, Mahmûd'u ve iki oğlunu teslim ederse Atabeg Sa'd, Kirmân'ı bir daha ağzına almayacak. Oğuzlar, onu daha önce öldürdüklerini sandıklarından bu du-

---

135 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 649.

ruma pişman oldular. Fakat, daha sonra Acem-Şâh onun öldürülmediğini açıkladı. Sonra onlara dedi ki: *"Siz işlere bakışınızla uzağı görmüyorsunuz, şimdi Atabeg'e ne cevap verip, ne bahane ileri sürelim.„.*

Oğuzlar bu işten pişman olunca Melik dedi ki: *"Ben bunu önceden düşünmüştüm.„*[136]. Bu durum Oğuzların çok hoşuna gitti ve Nizâmeddîn'i kuyudan çıkararak Atabeg'in elçisine verdiler. Büyük oğlunu babasından önce Fars'a ve küçük oğlunu dayısı Emîr Yahya ile beraber Bem'e gönderdiler. Oğuzlar Bem'de bulunan Şebânkâreî kutvâlın onları alıp şehri vereceğini düşünmekte idiler. Fakat kutvâl korkusundan bu mübâdeleye icâbet etmeyince, Oğuzlar bu iki biçareyi yeniden getirip kaleye hapsettiler.

F. İzzeddîn Fazlûn'un Fars Ordusu İle Beraber Gelmesi Ve Oğuzların Berdesîr'den Gitmeleri.

Hordâd 594 Haracî [Ramazan 601 Hilâlî (=Mayıs-Haziran 1205)[137]]'de Fars'a gönderilmiş olan elçi, Atabeg'den şu haberi getirdi: *"Kirmân benimdir ve önce benim ordum oraya ulaşmıştır, ama Acem-Şâh'tan Kirmân'ı esirgemeyeceğim. Yalnız ordusu ile bu tarafa gelsin, onunla konuşalım ve nifak ortadan kalksın ve sağ olarak dönsün. İzzeddîn Fazlûn 500 atlı ile hizmetine gönderilmiştir*[138]*."*

Oğuzlar bu sözler dolayısıyla endişe içerisine düştüler ve bir meşveret yaptılar. Bu meşveretin neticesi şu idi: İzzeddîn Fazlûn'a kimse yanaşmayacak, hiç kimse ona yiyecek vermeyecek ve satmayacak. Şehirde hiç kimse görünmüyordu ve bu yüzden yiyecek elde etme imkânı hiç yoktu. İzzeddîn birkaç

---

136 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 650; krş. "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 399; *Salgurlular*, s. 64.

137 Kaynakta 594 haracî, 600 Hicrî olarak gösterilmişse de aradaki farkın 7 yıl olduğu düşünülürse doğrusunun 601 Hilâlî yılı olduğu kendiliğinden anlaşılır. Ayrıca, olayların sırasından da bunun böyle olduğu ortaya çıkmaktadır.

138 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 651, 652 n. 1, İzzüdîn Fazlûn, Atabeg Sa'd'ın hâcîb-i bozorgu olup, muhtemelen Lur taifesindendir. Krş. *el-Muzâf*, s. 13 n. 2.

gün şehrin çevresinde gezdi, açlığa tahammülü bitince de geri dönmeyi düşündü. Bu arada Fars'tan yardım istedi. Bunun üzerine her gün bir 'alem ve bir kumandan geldi. Sonunda kalabalık bir ordu toplandı.

Sonra yeniden iki kalenin arasında ordugâh kurdular. Orada Oğuzlarla savaşmanın korkusunu hissettiler. Kutvâllar, geçmiş tecrübelerine dayanarak, kaleyi İzzeddîn Fazlûn'a teslim etmeye söz verdiler ve böylece barış yaptılar. Bu durumda Oğuzların ya savaşmaları ya da geri dönmeleri gerekiyordu. Birgün 2-3 kişi meydana çıktılar ama başarılı olamadılar. Bunun üzerine Oğuzlar rakiplerinin savaşçılık yeteneğine çok hayret ettiler[139].

22 Hordâd (= 12 Haziran 1205[140]) tarihinde şu tekliflerle barış istediler: Acem-Şâh yeniden Nermâşîr'e dönsün. Berdesîr nizama konulduktan sonra Bem şehri kurtarılsın ve Acem-Şâh'a verilsin. İki gün sonra dehşet içine düşen Oğuzlar, şehirden çıkıp gittiler ve şehir Fars kumandanlarının eline geçti[141]. Muhammed b. İbrâhîm'in Acem-Şâh hakkında verdiği bilgiler burada kesilmektedir. *el-Muzâf*'ta verilen bilgilerden ise, Acem-Şâh'ın daha sonra Oğuzlarla beraber Bem şehrine gittiği ve bir müddet orada kaldığı anlaşılıyor. Bu konuyla ilgili bilgi, Atabeg Sa'd'ın, Zilkade 605 (=21 Mayıs 1209)'de Bem şehrini muhasara etmesi vesilesiyle verilmektedir. Bu bilgiye göre Oğuzlar ve Acem-Şâh yaklaşık 4-5 yıl daha Kirmân'da kalmışlardır. Muhasaranın devamı karşısında Oğuz reisleri durumu kendi aralarında görüşmüşler ve Atabeg Sa'd'la anlaşmaktan başka çare bulamamışlardır. Sonuçta, düşmüş oldukları bu zor durum karşısın-

---

139 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 652.

140 Burada müellif tarafından ay verilmekle beraber yıl verilmemiştir (s. 653). Nâşîr, tarihi 22 Şa'bân 600 Hilâlî (=1204) olarak belirtmişse de (s. 653 n. 1), kronolojik olarak bunun yanlışlığı ve tarihin Milâdi 1205'e tekabül ettiği aşikardır. Hordâd ayı 21 Mayıs-21 Haziran arası olduğu için, 22 Hordâd'ın 12 Haziran olması gerekir.

141 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 653; *el-Muzâf*, s. 13, 45; krş. "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", s. 400; *Salgurlular*, s. 64.

da Acem-Şâh'ın anneden bir kardeşi Emîr Zengî, birkaç Oğuz reisi ile birlikte Atabeg'in huzuruna çıktılar ve ondan barış istediler. Bu barış şartlarına göre, Oğuz emîrleri ve ileri gelenleri şehirden çıkacak ve çetr-i hümâyûn hizmetine girmek üzere Şîrâz'a gidecekler. Atabeg onlara, ikta'lar ve nânpâreler verecek. Acem-Şâh ise, Bem şehrinde kalacak, 2-3 ay sonra askerî işler düzelince şehirden gidebilecek ve şehri teslim edecek. Alınan bu karar üzerine Emîr Zengî ve elçiler yeniden şehre döndüler. Anlaşmanın şartları mucibince, Zilkade ayının sonunda Oğuz askerleri, emîrleri ve ileri gelenleri Atabeg'in hizmetine girerek, Şîrâz'a gittiler[142].

Kirmân'daki Oğuz hâkimiyeti ile ilgili tarihi haberler burada sona ermektedir. Bu tarihten sonra Oğuzların ve Acem-Şâh'ın Kirmân'daki faaliyetleri hakkında kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlanmıyor. Bu bölgede bulunan Oğuzların bakiyelerinin bu tarihten sonra Fars'a ve oradan da Anadolu'ya doğru gittikleri tahmin olunmaktadır. Acem-Şâh ise buradan mühim bir Oğuz grubuyla önce Sîstân'a, oradan da Harezm'e giderek, Harezmşah Sultan Celâleddîn'in hizmetine girdi[143]. Sultan Celâleddîn ona, Bamyân ile Vahş arasındaki bölgenin idaresini verdi. Sultan Celâleddîn Moğolların önünden kaçıp, Gazne'ye sığınınca Acem-Şâh ona katıldı. Cengiz Han ile Sind ırmağı kenarında yapılan savaşta (Kasım 1221) esir düşüp 25 gün sonra öldürüldü[144].

---

[142] *el-Muzâf*, s. 41; *Salgurlular*, s. 72

[143] *el-Muzâf*, s. 47; *Oğuzlar*, s. 581.

[144] *el-Muzâf*, s. 54 n. 18, ancak nâşirin kaynağını vermeden naklettiği bu bilgiyi nereden aldığını tesbit edemedik. Gerek *Câmi'ü't-tevârîh* (I, s. 525-527)'te ve gerekse *el-Kâmil* (XII, s. 356 vd)'de ayrıntılarıyla anlatılan Sind ırmağı kıyısındaki savaşta Acem-Şâh'ın adı geçmemektedir.

Bibliyografya

Abdullah Battal Taymas, "Divân-ı Lûgati't-Türk Tercümesi", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, Ankara 1942.

Abdülhayy Habîbî, *Târîh-i Muhtasar-ı Afganistân*, Kabil 1346 hş.

Abdülhüseyin Nevâî , *Kitâb-ı Ricâl-i Habîbü's-sîyer*, Tahran 1324 hş.

Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, II, haz. E. Merçil, İstanbul 1977.

Ahmed b. Mahmûd Mu'inü'l-Fukarâ', *Târîh-i Mollâzâde*, nşr. Ahmed Gülçîn-i Ma'anî, Tahran 1339 hş.

Ahmed Gülçîn-i Ma'anî, *Târîh-i Tezkirehâ-i Farsî*, Tahran 1350 hş.

Ahmed Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, Tahran 2535 şehinşâhî.

Ahmed Münzevî, *Fihristvâre-i Kitâbhâ-yi Farsî*, Tahran 1374 hş.

Ahmet Yesevî, *Hikmetler*, haz. İbrahim Hakkulov, çev. ve sadeleştiren E. S. Toplu, İstanbul 1995.

Ala' el-Kazvînî, Ali b. Hüseyin b. Ali el-Hilâlî, *Menâhîcü't-tâlibîn fi't-Tevârîh*, Ayasofya nr. 0.3467.

Ali Ekber Dihhüdâ, *Lugatname*, XXA, Tahran 1341 hş.

Alptekin, C., "Selçuklu Paraları", *SAD*, III, Ankara 1971.

Anawati, G. C., "(Sıbt) Ibn Al-Jawzi", *Mélanges Institut Dominicain d'Etudes Orientales du Caire*, XVIII, Caire 1988.

A. S. Bazmee Ansarı, "Cüzcânî", *DİA*, VIII.

Asgar Dadbeh, *Fahr-i Razî (544-606)*, Tahran 1374 hş.

Ateş, A., "Enverî", *İA*, IV.

————————, "Raşîd al-Dîn Vatvât'ın Eserlerinin Bâzı Yazma Nüshaları", *İÜ EFD*, X, Eylül 1959, sayı 14.

el- Avfî, Nureddîn Muhammed b. Muhammed, *Cevâmi'ü'l-hikâyât ve Levâmi'ü'l-rivâyât*, Ayasofya nr. 3167.

————————, *Tezkire-i Lübâbu'l-elbâb*, I-II, nşr. E. G. Brown-Mirzâ Muhammed İbn Abdulvahhâb-i Kazvînî, London-Leiden 1903 (1984 Tahran tabı).

Aynî, *'Ikdu'l-cumân fî Târîh-i Ehli'z-zamân*, VI, Osmanlıca trc. Münîrzâde Hamîd, Topkapı Sarayı Bağdad Köşkü Kütuphanesi, nr. 278.

Ayyubi, N. Akmal , "Contrubutions to Geography", *Belleten*, LI, Ankara Nisan 1987, sayı 199.

Azimî, *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44)*, yay. A. Sevim, Ankara 1988.

Azzâvî, A., *Et-Ta'rîf bi'l-Müverrîhîn*, Bağdâd 1376 (1957)

Babinger, F., *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. C. Üçok, Ankara 1992.

Badâonî, Abdülkâdir İbn Mülûkşâh, *Müntehâbü't-tevârîh*, I, İng. trc. ve ed. G. S. A. Ranking, Delhi 1986.

Bağdatlı İsmail Paşa, *'İzâhü'l-meknûn fî Zeyl-i Alâ Keşfu'z-zunûn*, I-II, nşr. Ş. Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge, İstanbul 1945.

Bahâeddîn Muhammed b. Mü'eyyed el-Bağdâdî, *Et-Tevessül ile't-Teressül*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1315 hş.

Barthold, W. W., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975.

————————, *Coğrafyâ-yı Târîhî-i İrân*, Farsça trc. Hamza Serdâdver, Tahran 1349 hş (1930).

————————, "Buhârâ", *İA*, II.

————————, "Bürhan Âilesi", *İA*, II.

————————, "Herât ve Herirûd Boyu", çeviren İ. Aka, *İÜ-EFTD*, Mart 1973, sayı XXVII.

————————, *Türkistânnâme*, Farsça trc. Kerîm Keşâverzî, ... 1352.

——————, "Mâverâünnehr", *İA*, VII.

——————, "Hâfız Ebru", *İA*, V/I.

——————, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, Ankara 1990.

——————, "Kara-Hıtaylar", *İ.A*, VI.

——————, "Huttal", *İA*, V/I.

——————, "Sogd", *İA*, X.

——————, "Toharistan", *İA*, XII/I.

——————, "Atsız", *İA*, II.

Barthold, W.-Köprülü, M. Fuad, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1957.

Başar, Fahamettin, *Kadı Beyzâvî'nin Nizâmü't-tevârîh Adlı Eserinin Mustafa b. Şeyh ' Abdurrahman Tarafından Enîsü'l-mülûk Adıyla Yapılan Türkçe Tercümesi (inceleme ve metin neşri)*, İstanbul 1986 (İÜ. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, nr. 80).

——————, "Kadı Beyzâvî'nin Tarihe Dâir Eseri *Nizâmü't-tevârîh*'in Türkçe Tercümesi Hakkında", *İÜEFD*, İstanbul 1994 (H.D. Yıldız Hatıra Armağanı), sayı 35.

Bayur, Y. H., *Hindistan Tarihi*, I, Ankara 1987.

——————, "Harizmşah Alâü'd-dîn "Tekiş"in Adı Hakkında", *Belleten*, XIV, Ekim 1950, sayı 56.

el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. M. Fayda, Ankara 1987.

Benâketî, *Ravzat 'Uli'l-elbâb fî Mârifetü't-tevârih ve'l-Ensâb*, Asir Ef. Nr. 254.

Beyhakî-i Debîr, Hâce Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhakî*, II, nşr. Gani ve Feyyâz, Tahran 1324 hş.

Beyhakî (İbn Funduk), Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd, *Târîh-i Beyhak*, nşr. A. Behmenyâr, Tahran 1361 hş.

——————, *Târîhü'l-hükemâ*, tashih Muhammed Şefi', Lahor 1350.

Bilgin, O., "Cüveynî", *DİA*, VIII.

Blachére, R., "Yakût Rûmî", *İA*, XIII.

el-Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943.

Bosworth, C. E., "The Early Islamic History of Ghûr", *CAJ*, VI, Wiesbaden 1961.

—————, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz*, New York 1994.

—————, "Ilek-Khans ou Karakhanides", *EI* (Fr.) , III.

—————, *The Later Gaznavids: Splendour and Decay, The Dynasty in Afghanistan and Northern India 1040-1186*, Edinburg 1977.

—————, "The Iranian World (A.D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1969.

—————, *İslâm Devletleri Tarihi*, çev. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980.

—————, "The Ismailis of Quhistan and the Maliks of Nîmrûz or Sistan", *Mediavel Ismaili History and Thought*, ed. Farhad Daftary, Cambridge 1996.

—————, "Sandjar", *EI* (New Edition), IX, Leiden 1995.

Boyle, J. A., "Rashid Al-Din", *JRCI*, II, Tahran 1969, sayı 2.

Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Literatur*, I-IV, Leiden 1943.

—————, "İbnü'l 'İbrî", *İA*, V/II.

—————, "Beyzâvî", *İA*, II.

—————, "Ebü'l-Fidâ", *İA*, IV.

—————, "Yâkûbî", *İA*, XIII.

Brown, E.G, *An Abridged Translation of the History of Tabaristân Compiled about A.H. 613 (A.D. 1216)* by Muhammad b. al-Hasan b. Isfendiyâr (GMS., vol. II), Leyden, London 1905.

—————, *A Literary History of Persia*, Cambridge 1951.

—————,"History of the Seljuqs", *JRAS*, January 1902.

Cahen, Cl., "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", çev. N. Kaymaz, *DTCFTAD*, VII, Ankara 1963, sayı 12-13.

—————————,"Ibn Al-Djavzî" *EI* (New Ed.), III, Leiden 1971

Chavannes, E., *Documents Sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, Paris [1941].

Curpalidis, G. M., "Selçuklu Devletinin Tarihiyle İlgili Fars Kaynaklarının Tekstolojik Tahlili ("Atebet el-Ketebe" Adlı XII. Yüzyılın Belge Derlemesi ve Muhammed Er-Râvendî'nin "Râhat Es-Sudûr ve Âyet Es-Surûr" Eserinin Kıyaslandırılması Temelinde")", *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Ankara 1997.

Cüveynî, Atâmelik Alâeddîn b. Bahâeddîn Muhammed b. Şemseddîn Muhammed, *Târîh-i Cihângüşây-ı Cüveynî*, II-III, nşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvînî, (GMS., vol. XVI, Leyden-London 1912) Tahran 1367 hş.; Türkçe trc. M. Öztürk, Ankara 1988.

Cüzcânî, Mevlânâ Minhâceddîn Ebû Ömer-i Osmân, *Tabakât-ı Nâsırî*, İng. trc. Major H. G. Raverty, I, New-Delhi 1970; nşr. Abdülhayy Habîbî, Tahran 1363 hş.

Daftary, F., *The Ismailis; Their History and Doctrines*, Cambridge 1992.

Dames, L. M.,"Gazneliler", *İ.A.*, IV.

—————————, "Garcistân", *İA*, IV.

Darkot, B., "Irak", *İA*, V/II.

De Blois, F. C., "Rashid Al-Din Watwat", *EI* (New Edition), VIII, Leiden 1994.

Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Garbî Tatarların Târih-i Umûmîsi*, III-IV, Türkçe trc. Hüseyin Cahîd, İstanbul 1924.

Demiroğlu, Ayla, "Devletşah", *DİA*, IX.

Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, I, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977.

Eberhard, W., "Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında", *Belleten*, IX, Temmuz 1945, sayı 35.

Ebü'l-Feth-i Hekîmîyân, *Alevîyân-ı Kirmân*, Tahran 1348 hş.

'İmâdeddîn İsmâîl Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-beşer*, II, Beyrut (tarihsiz).

—————————, *Takvîmu'l-buldân*, nşr. Reinaud-De Slane, Paris 1840.

Ebülgazi Bahadır Han, *(Şecere-i Terakime) Türklerin Soy Kütüğü*, haz. M. Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser (tarihsiz).

—————————, *(Şecere-i Terakime) Türklerin Soy Kütüğü*, haz. Zuhal Kargı Ölmez, Ankara 1996.

Edward, C., *Horâsân u Sîstân*, Frasça trc. Kudretûllâh Rûşenî Z'aferânlû-Mihrdâd Rehberî, 1365 hş.

Elliot, H.- Dowson, J., *The History of India as Told by its Own Historians*, II, London 1867.

Ethé, Hermann, *Catalogue of Persian Manuscripts in the India Office Library*, London 1980.

Fathalla Kholeff, *A Study on Fakhr al-Dîn al-Râzî and his Controversies in Transoxiana*, Beyrut-Lübnan 1986.

Flügel, G., *Die Arabischen Persischen Türkischen Handschriften*, New York 1977.

Frye, R. N., "City Chronicles of Khurasan", *Islamic Iran and Central Asia (7th-12th Centuries)*, London 1979.

Ghulam Mustafa Khan, "A History of Bahram Shah of Ghaznin", *IC*, XXIII, Haydarabad 1949, sayı. 1-2.

Ghulam Rabbani Azîz, *A Short History of the Khwarazmshahs*, Karachi 1978.

Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Türkçe trc. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1987.

Groussét, Rene, *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz-Timur*, çev. R. Uzmen, İstanbul 1993.

Gulâmhüseyin Yusufî, "Nâmehâ-yı Reşîdeddîn Vatvât", *Râhnümâ-yı Kitâb*, yıl 3, Tahran 1339, sayı 4.

Gulâmrızâ Varahrâm, *Târîh-i Asyâ-yı Merkezî der Devrân-ı İslâmî*, Meşhed 1993.

Gulâmrızâ Ferzâne Pûr, "Câmi'ü't-tevârîh", *Râhnümâ-yı Kitâb*, yıl 3, Tahran 1960, sayı 2.

Günaltay, M. Ş., *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, haz. Y. Kanar, İstanbul 1991.

Gürün, K., *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1984.

Hâcı Mîrzâ Hüseynî-i Fesâi', *Fârsnâme-î Nâsırî*, tashîh ve teşhiye Mansûr Restgâr-ı Fesâî, Tahran 1367 hş.

Hâfız-ı Ebrû, Lütfûllah b.'Abdullah el-Hirevî, *Zübdetü't-tevârîh*, Ayasofya nr. O. 3035.

———————, *Coğrafya-yı Hâfız-ı Ebrû*, I, nşr. Sâdık Seccâdî, Bünyân 1997.

Haig, T. W., "Salgurlular", *İA*, X.

Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927.

Hanbaba, *Fihrist-i Kitâbhâ-yi Çâpî-yi Arabî*, Tahran 1350 hş.

———————, *Fihrist-i Kitâbhâ-yi Çâpî-yi Farsî*, I-III, Tahran 2535 şehinşâhî

Hartmann, A., *an-Nâsir li-Din Allâh (1180-1225)*, Berlin-Nev-York 1975.

Hennequin, Gilles, *Catalogue des Monnaies Musulmanes De la Bibliothéque Nationale Asie Pré-Mongole Les Salğuqs Et Leurs Successeurs*, Paris 1985.

Tetimmetü'l-Muhtasar fî Hinz, W., "Timurîler Hakkında Menba Tetkiki", Türkçe trc. M. A. Köymen, *Belleten*, VI, Nisan 1942, sayı 21-22.

———————, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *TAD*, yıl 1989, İstanbul 1990, sayı 5.

Hoca Sadeddîn b. Hasan, *Terceme-i Târîh-i Lari*, Nuruosmaniye nr. 3230.

Hoffmann, H., "Die Qarluq in der tibetischen Literatur", *Oriens*, III, Leiden 1950.

Hondmîr, Gıyâseddîn b. Himâmeddîn el-Hüseynî, *Târîh-i Habîbü's-siyer fî Ahbâri'l-beşer*, II, nşr., Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1353 hurşîdî.

———————, *Hulâsâtü'l-ahbâr*, Ayasofya nr. K. 3190.

———————, *Düstûrü'l-vüzerâ'*, nşr. Sa'îd Nefîsî, Tahran 2535 şehinşâhî.

Horst, H., *Die Staatsverwaltung der Grosselğuqen und Horazmschâhs (1038-1231). Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zeit*, Wiesbaden 1964.

———————, "Arabischen Briefe der Hōrazmšāhs an den Kalifenhof aus der Feder des Rašid ad-Din Watwat", *ZDMG*, Wiesbaden 1966

Houtsma, M. TH., "Muhammed b. Mahmûd", *İA*, VIII.

———————, "Zur Geschichte der Selġugen von Kermân", *ZDMG*, XXXIX, Leipzig 1885.

———————, "Muhammed b. Malikşâh", *İA*, VIII.

Hudûdu'l-'alem (Anonim), İng. trc. V. Minorsky, London 1937 (Ed. by. F. Sezgin, Frankfurt 1993).

el-Hüseynî, Sadreddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Nâsır İbn Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye*, Türkçeye çev. N. Lugal, Ankara 1943; nşr. Nureddîn Muhammed, Beyrut 1405 (1985).

İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, Türkçe trc. R. Şeşen, İstanbul 1995.

İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, I-II, nşr. A. İkbâl, Tahran 1320 hş.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, Türkçe trc. Mehmet Keskin, İstanbul 1995.

İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve Câmî'ü'l-gûrer*, nşr. Sa'îd Abdülfettâh Asûr, Freiburg 1972.

İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler) (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, çev. Ali sevim, Ankara 1989.

İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, nşr. G. Le Strange-R.A. Nicholson, London 1921.

İbnü'l-Cevzî, Ebî'l Ferec Abdurrahman b. Alî b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîhi'l-mülûk ve'l-Ümem*, XVII, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut-Lübnan 1312-1992.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târîh*, IV, Türkçe trc. M. B. Eryarsoy; X, XI, Türkçe trc. A. Özaydın; XII, Türkçe trc. A. Ağırakça-A. Özaydın, İstanbul 1986; Arapça nşr. Tornberg, XI, Brill 1864.

İbnü'l-'İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî Ahbâr-ı men Zeheb*, III-IV, Beyrut (tarihsiz).

İbnü'l-Kalânisî, Ebî Ya'lâ Hamzâ, *Zeylü Târîhi Dimaşk*, ed. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.

İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-hukemâ*, nşr. Julius Lippert, Leipzig 1903.

İkbâl, A., "Kasîde-i Enverî", *Mecelle-i Yâdigâr*, yıl 2, sayı V.

———————, *Târîh-i Mufassâl-ı İran*, Tahran 1375.

Îrec Afşâr Sîstânî, *Bozorgân-ı Sîstân*, Tahran (Tarihsiz).

el-İstahrî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Farisî, *Kitâb-ı Mesâlîkü'l-memâlîk*, Almanca trc. A. D. Mordtmann, Hamburg 1995.

Johann de Plano Karpini, *Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-1247*, Alm. trc. Friedrich Risch, Leipzig 1930.

Kâdı Ahmed Gaffârî-i Kazvînî, *Târîh-i Cihân Ârâ*, Tahran [1963].

Kafesoğlu, İ., *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1988.

———————, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984.

———————, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Denny Armağanı*, Ankara 1958.

———————, "Selçuklular", *İA*, X.

———————, "Tekiş", *İA*, XII/I.

———————, "Büyük Selçuklu Vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", *TM*, XII, 1965.

———————, "Nizâmülmülk", *İA*, IX.

———————, "Ortaçağın Türk Asıllı Tarihçileri II", *TKAD*, Ankara 1964, sayı 2.

Kâtîb Çelebî, *Takvîmü't-tevârîh*, Nuruosmaniye nr. 3262.

———————, *Keşfüz-zünun*, I-II, nşr. Ş. Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge, İstanbul 1941.

Kanar, M., *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1993.

Kâsım Toyserkânî, *Nâmehâ-yı Reşîdeddîn Vatvât*, Tahran 1338 hş.

el-Kâşânî, Ebü'l-Kâsım, *Târîh-i İsmâilîyye*, tash. Muhammed Dânîş Pejuh, Tebriz 1964 (1343).

Kaynak, İ, "Sirderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler", *Belleten*, XXV, Temmuz 1961, sayı 99.

Kazvînî, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, nşr. Abdülhüseyin Nevâi', Tahran 1366; nşr. ve İng. trc. E. G. Browne ve R.A. Nicholson, London 1913.

——————, *Nüzhetü'l-kulûb*, ed. G. Le Strange, (GMS, XXI-II, Leyden, London 1915) Tahran 1362 hş.; İng. trc. G. Le Strange, Leyden 1919.

——————, *Zafernâme*, Türk-İslâm Eserleri Müzesi Kütuphânesi nr. 2041.

el-Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed, *Bist Makâlâ*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1984.

——————, *Asârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-'ibâd*, Farsça trc. Abdurrahman Şerefkendî, Tahran 1366 hş.; Arapça nşr., Beyrut (tarihsiz).

el-Kıftî, Alî b. Yusuf b. İbrahim Ebü'l-Hasan Cemâleddîn, *Târîh-i Alî Selçuk*, Süleymaniye Yeni Câmî nr. 827.

Kirmânî, Efdaleddîn Ebû Hâmîd Ahmed b. Hâmid, *Kitâb-i 'İkdû'l-'ûlâ li'l-mevkifi'l-'alâ*, tashîh ve ihtimâm Alîmuhammed 'Âmirî-i Nâ'imî, Tahran 1311 hş.

——————, *Bedâyi'ü'l-ezmân fî Vekâyî-i Kirmân*, nşr. Mehdî Beyânî, Tahran 1326 hş.

——————, *el-Muzâf ilâ bedâyi'ü'l-ezmân fî Vekâyi'-i Kirmân*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1331 hş.

Köprülü, F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul 1918.

——————, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1980.

——————, "Osmanlıların Etnik Menşei", *Belleten*, VII², Ankara 1943, sayı 28.

—————, "Eski Türk Ünvanlarına Ait Notlar", *THİTM*, II, İstanbul 1939.

—————, "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar", *TM*, I, İstanbul Ağustos 1925.

—————, *Türkiyâ Tarihi*, İstanbul 1923.

—————, "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli kaynakları. I. *Anîs al-Kulüb*", *Belleten*, VII, Temmuz 1943, sayı 27.

—————, "Fîrûzkûh", *İA*, IV.

—————, *Islam in Anatolia after the Türkish Invasion*, tr. Gary Leiser, Salt Lake City, 1993.

—————, "Türk Etnolojisine Ait Tarihî Notlar III Hwârizmşâhlar Devrinde Uran Kabîlesinin Siyasî Rolü ve Etnik Mahiyeti (XII. Asır)", *Belleten*, VII, Nisan 1943, sayı 26.

—————, "Beyhakî", *İA*, II.

—————, " Avfî", *İA*, II

Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I-II-V, Ankara 1991.

—————, "Sancar", *İA*, X.

—————, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1993.

—————, "Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı", *AÜDTCFD*, V, Ankara 1947, sayı 2.

—————, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilâsı", *AÜDTCFD*, V, Ankara 1947, sayı 5.

—————, "Selçuklu Devri kaynaklarına Dâir Araştırmalar. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları", *AÜDTCFD*, VIII, Ankara 1951, sayı 4.

—————, "Selçuklularda Devlet", *Belleten*, LI, Aralık 1987, sayı 20.

—————, "Türk Tarihinde Kültür Mücadelesi", *TK*, 1965-1966, sayı 37-48.

—————, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II., Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir Yazılmış bir Eser Münasebetiyle", *DTCFTAD*, II, Ankara 1964, Sayı 2-3.

J. H. Kramers, "Râzî", *İA*, IX

Kurtuluş, Rıza, "Cürcân", *DİA*, VIII.

Lambton, A. K. S., *Continuity and Change in Mediavel Persia*, London 1988.

———————, *Government in Mediavel Islam*, London 1985.

———————, *Lanlord and Peasant in Persia*, London 1991.

———————, " *Atebetü'l-ketebe*'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", çev. N. Kaymaz, *Belleten*, XXXVII, Ankara 1973, sayı 145-148.

Leningrad Münşeât Mecmûası.

Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930.

Lewis, B., "İsmâilîler", *İA*, V(II).

———————, *Haşîşîler*, Türkçe trc. Ali Aktan, İstanbul 1995.

Little, D. P., *An Introduction to Mamlûk Historiography*, Wiesbaden 1970.

Maarif Vekilliği Kütüphaneler Müdürlüğü Tasnif Komisyonu, *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloğları, I , Türkçe Tarih Yazmaları*, İstanbul 1944-1946.

Madelung, W., "Alâ'-al-dawla Hasan b. Rostam b. Ali b. Şahrîâr, Şaraf-al-molûk", *Encyclopaedia Iranica*, I.

Mahmûd Kaşgârî, *Divân-ı Lûgati't-Türk*, I, Türkçe trc. B. Atalay, Ankara 1986.

Matini, J., " Avfî", *EI* (İng.), III, London 1989.

Muhammed Kâsım Firişta, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India, Till the Year A.d. 1612*, trn. by J. Briggs, Lahor 1977.

Mar'aşi, Zahîreddîn b. Nasîreddîn, *Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân*, nşr. Muhammed Hüseyin Tebîhî, Tahran 1368 hş.

Merçil, Erdoğan, *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1989.

———————, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975.

———————, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985.

—————, *Selçuk-Nâme*, İstanbul 1977.

—————, "Yezd Atabegleri", *İÜEFTED Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, İstanbul 1982, sayı 12.

—————, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", *Belleten*, LIX, Ankara Ağustos 1995, sayı 225.

—————, "İldenizliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, İstanbul 1992.

—————, "Gulâm", *DİA*, XIV.

M. Chapoutot-Remadi, "Nuwayrî", *EI* (İng), VIII, Leiden 1993.

Mervezî , Şerefüzzamân Tâhir, *Tebâyi'ü'l-heyevân*, İng trc. V. Minorsky, London 1942 (*IG*, vol. 125, ed. F. Sezgin, Frankfurt 1993).

el-Mes'ûdî, Ebî'l Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcu'z-zeheb*, Farsça trc. Ebü'l-Kâsım Pâyende, Tahran 1374 hş.

M. Hilmy M. Ahmad, "Some Notes on Arabic Historiography During the Zengid and Ayyubid Periods (521/1127-648/1250)", *Historiens of the Middle East*, ed. By. B. Lewis-P. M. Holt, London 1962.

Miles, C. G., "The Coinage of the Bâwandids of Tabaristân", *Iran and Islam, in Memory of the Late Vlademir Minorsky*, Edinburg 1971.

Minorsky, V., "Narşâhî", *İA*, IX.

Mîrhond, *Ravzatu's-safâ*, IV, nşr. Abbâs Zeryâb, Tahran (tarihsiz).

Mirza Bala, "Hemedân", *İA*, V/I.

Mîrza Muhammed Han Kazvînî, "Târîh-i Beyhâk", çev. M. Öztürk, *Belleten*, LI, Ankara Nisan 1987.

Mîrzâ Muhammed İbrâhîm Habîsî, *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, tahrîr mukaddeme, tashîh ve tehşiye Bâstânî-i Pârîzî (Muhammed İbrâhîm), Tahran 1373 hş.

Morgan, D. O., "Reşideddîn Tabib", *EI* (New Edition), VIII, Leiden 1994.

Muhammed Abdülgâfur, *The Gorids, History Culture and Administration, 343-612/1148-1215-16*, Hamburg 1960 (Basılmamış Doktora Tezi Diss. Phil. Mscr. 807).

Muhammed Ali Taberî, *Zübdetü'l-âsâr*, Tahran 1372 hş.

Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. el-Nizâm el-Hüseynî, *el-'Urâzâ fî Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Kahire 1326 hş..

Muhammed Takî Han, *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, Tahran 1366 hş.

Muhammed et-Tancî, *İbn Batûta Seyahatnâmesi "Tuhfetu'n-nüzzâr fî Garaîbi'l-emsâr"*, Türkçe trc. Mümin Çevik, İstanbul 1983.

Mu'ineddîn Zamçî İsfîzârî, *Ravzatü'l-cennât fî Medîneti Herât*, nşr. Seyyîd M. Kâzım, Tahran 1338 hş.

Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-akâlîm*, , İng. trc. Basil Anthony Collins, Lübnan 1994; Farsça trc. Alinekî Münzevî, Tahran 1361 hurşidî.

Anonim, *Mücmelü't-tevârîh ve'l-Kısâs*, tash. Melikü'ş-Şü'arâ Bahâr, nşr. Muhammed Ramazânî, Tahran 1318 hş.

Mü'eyyedü'd-devle Müntecibeddîn Bedi', *Kitâb-ı Atabetü'l-ketebe* (Mecmûa-i Murâsâlât-ı Dîvân-ı Sultan Sancar), Tahran 1329 hş.

Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Efendi, *Sahâifü'l-ahbâr fî Vekâyi'i'l-âsâr*, II, İstanbul 1285.

N. Akmal Ayyubi, "Contrubutions to Geography", *Belleten*, LI, Ankara Nisan 1987, sayı 199.

Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Câfer el-Kubâvî, *Târîh-i Buhârâ*, telhîs, Muhammed b. Zufer b. Ömer ve tashîh Seyyîd Muhammed Tekî Müderris Rızavî, Tahran 1363 hş; nşr. C. Schefer, Amsterdam 1975.

Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî, *Çehâr Makâle*, İng. trc. E. G. Browne, Cambridge 1978.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, haz. M. A. Köymen, Ankara 1982; çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1981; Fransızca trc. Charles Schefer, Paris 1893.

Nurâllah Kassâî, *Medâris-i Nizâmiyye u Tâsirât-ı İlmî u İctimâ'î-i an*, Tahran 1363 hş.

En-Nüveyrî, Şihâbeddîn Ahmed b. Abdülvahhâb, *Nihâyetü'l-ereb fî Fünûni'l-edeb*, XXVI, nşr. Muhammed Fevzî, Kahire 1984.

Ögel, B., "Sekel'lerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları)", *Belleten*, IX, Ekim 1945, sayı 36.

Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, IV-VI-XI- XII, Beyrut (tarihsiz).

Özaydın, A., *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990.

Özergin, M. K., "Kimek'ler ve Kimek Devleti", *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976.

Plessner, M., "Sincâr", *İA*, X.

Poole, S. L., *History of India*, ed. by. A.V. Williams Jakson, New Delhi 1987.

—————, *Tabakât-ı Selâtîn-i İslâm*, 1986.

—————, *The Coins of the Turkumán Houses of Seljook, Urtuk, Zengee in the British Museum*, III, London 1877.

Poppe, N., *Introduction to Altaic Liguistics*, Wiesbaden 1965.

Pritsak, O., "Mahmud Kaşgârî Kimdir?", *TM*, X, 1934, s. 243-246.

—————, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI.

—————, "Die Karachaniden", *Der İslam*, XXX, Berlin 1952.

—————, "Karahanidische Streitfragen 1-4", *Der Islam*, 1950, III/2.

R. A., "Karluklar", *İA*, VI.

Rabino, H. L., *Mázandarán and Astarábád*, London 1928.

Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, nşr. Muhammed İkbâl, Tahran 1364 hş; Türkçe trc. A. Ateş, I-II, Ankara 1957.

Reşîd Vâtvât, *Ara'isü'l-havâtîr ve Nefâyisü'l-nevâdîr*, Fatih nr. 4074.

———————, *Kitâb-i 'Umdetü'l-bulegâ ve 'uddetü'l-fusehâ*, Ayasofya nr. 4150.

Reşîdeddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârîh*, I-V, nşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, Tahran 1373 hş.

———————, *Câmi'ü't-tevârih*, Hkm. nr. 703.

———————, *Câmi' ü't-tevârîh (II. Cild, 5. cüz, Selçuklular Tarihi)*, nşr. A. Ateş, Ankara 1960.

Rızâ Kûlî Han Hidâyet, *Sefernâme-i Harezm*, Tahran 1397 (1977).

Richards, D. S., "Ebn Al-Atîr", *Encyclopedia Iranica*, VII, 1966.

Salman, H., *Karluklar*, İstanbul 1977 (İÜ Yayınlanmamış doktora tezi).

———————, "XI ve XII. Asrın İlk Yarısında Karluk Kabîlesi ve Bugünkü İzleri", *TDAD*, XIX, Ağustos 1982.

———————, "Toharistan Türk Yabguluğu", *TDAD Prof. Dr. Bahaeddîn Ögel'e ARMAĞAN*, 65, İstanbul Nisan 90, s. 133-139.

———————, "Nizâmî Arûzî", *İÜEFTED*, İstanbul 1981, sayı 10-11.

Sanderz, *Târîh-i Futûhât-ı Moğol*, Farsça trc. Ebü'l-Kâsım Halet, Tahran 1363 hş.

Es-Sehmî, Ebü'l-Kâsım Hamza b. Yusuf b. İbrâhîm, *Târîh-u Curcân*, Beyrut 1987.

Es-Sema'nî, İbn Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed İbn Mansûr et-Temîmî, *Kitâbü'l-Ensâb*, I-IV, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1408 (1988).

Es-Semerkandî, Zahîreddîn Zâhîrî Muhammed b. Alî, *Sindbâd-nâme*, yay. A. Ateş, İstanbul 1948.

———————, *Ağrâzu's-siyâset fî Ağrâzi'r-riyâset*, nşr. Ca'fer Şa'âr, Tahran 1349.

Sevim, A., *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya kadar)*, Ankara 1982.

———————, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, Ankara 1990.

———————, "Azîmî", *DİA*, IV.

——————, *"Mirâtu'z-zamân fî Târîhi'l-'ayân'*ın Kayıp *'Uyûnu't-tevârîh'*ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümleri", *Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi TTK)*, XIV, 1989-1992, sayı 18.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddîn Ebu'l Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu, *Mir'âtu'z-zamân*, VIII, nşr. Dairetü'l Maârifi'l Osmâniye, Haydarabad-Deccan 1951.

Spuler, B., "Gürkhan", *EI*, II, E. J. Brill.

——————, *İran Moğolları*, Türkçe trc. Cemal Köprülü, Ankara 1987.

Storey, C. A., *Persian Literatur*, London 1994.

Sûzenî-i Semerkandî, *Dîvân*, İÜ Kütüphanesi FY nr. 236.

Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, İstanbul 1980 (3. Baskı).

——————,"Bozoklu Oğuz Boylarına Dair", *AÜDTCFD*, XI, Mart 1953, sayı I.

——————, "Yıva Oğuz Boyuna Dair", *TM*, IX, 1951.

——————, "Oğuzlar", *İA*, IX.

——————, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *DTCFD*, XVI, sayı 3-4.

——————, "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, II, Harezmşah Atsız", *TDAD*, Ekim 1986.

——————, "Tokuz Oğuzlar", *İA*, XII/I.

——————, "Apa Hakkında", *TDAD Prof. Dr. Bahaeddîn Ögel'e ARMAĞAN*, 65, İstanbul Nisan '90.

——————, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *İA*, VIII.

Syad Muhammad Latîf, *Lahore: Its History and Antiquities*, Lahore 1892.

Sykes, P. M., "Historical Notes an Khurasan", *JRAS*, 1910.

Şahinoğlu, M. N., "Vatvât", *İA*, XIII.

Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecmâü'l-ensâb*, Yeni Cami nr. 909; neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363 hş.

Şemseddîn. Sami, *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul 1987.

Şemseddîn Muhammedü'l-Mûsevî, *Esahhü't-tevârîh*, Turhan Sultan nr. 224.

Şeşen, R., *İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985.

————————, "İmâdeddîn Kâtib el-İsfahânî", *İÜEFTED*, Ekim 1971, sayı 2.

————————, "Buhârâ", *DİA*, VI.

Şükün, Z., *Gencinei Güftar*, İstanbul 1984.

Et-Taberî, Ebî C'afer Muhammed b. Cerîr, *Târîhü'l-ümem ve'l-Mülûk*, VIII, tahkîk Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Beyrut 1386 hş.

Taneri, A., *Celaleddîn Harezmşah ve Zamanı*, Ankara 1977.

Tauer, F., "Timurlular Devrinde Tarihçilik", Türkçe trc. A. Ateş, *Belleten*, XXIX, Ocak 1965, sayı 113.

Togan, N., "Hüen-Çang'a Göre Peygamberin Çağında Ortaasya", *İTED*, IV, İstanbul 1964, sayı 1-2.

Togan, Z. V., *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1982 (2. Baskı).

————————, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981 (3. Baskı).

————————, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985 (4. Baskı).

————————, "Balasagun", *İA*, II.

Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993 (3. Baskı).

————————, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993 (4. Baskı).

————————, "İktâ", *İA*, V/II.

————————, "İlig Ünvanı Hakkında", *TM*, VII-VIII, cüz I, 1940-1942.

Türkdoğan, O., *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, Ankara (tarihsiz)

Türükoğlu, Gök-Alp, "Türük Bengü Taşları Üzerine İncelemeler: IV. Bengü Taşlarda Geçen Budun Adları 2", *TK*, XVIII, Kasım-Aralık 1979, sayı 205-206.

Ullmann, M., *Die Natur und Geheimwissenschaften in Islam*, Leiden 1972

Uludağ, S., *Fahrettin Razi*, Ankara 1991.

Unat, F. R., *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1994.

Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988 (4. Baskı).

Vambéry, A., *History of Bokhara*, Nendeln-Liechtenstein 1979.

Vasmer, R., "Mâzenderân", *İA*, VII.

Vassâf, *Kitâb-i Târîh-i Vassâf*, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kütuphanesi nr. 3040.

Vezîrî, Ahmed Ali Han, *Târîh-i Kirmân*, nşr. Bâstânî-i Pârîzî, Tahran 1340 hş.

Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, Göttingen 1872.

Yafiî, *Mirât-ı Cânân*, Nuruosmaniye nr. 4616.

Ya'kûbi, *el-Buldân*, Farsça trc. Muhammed İbrâhîm Âyetî, Tahran 1347 hş.; Arapça nşr. De Gooje, Leyden 1892.

Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-bûldân*, I-IV, nşr. F. Wüstenfeld, Leipzig 1866 (*IG*, ed. F. Sezgin, Frankfurt 1994).

——————, *Mu'cemü'l-udebâ*, XIX, nşr. Ahmed Ferîd Rüfâi', Mısır (tarihsiz).

Yazıcı, T., "Benâketî", *DİA*, V.

Yazıcıoğlu Alî, *Târîh-i Alî Selçuk*, Topkapı Sarayı Müzesi, Revân Köşkü nr. 1391.

Yezdî, Hasan b. Şihâb b. Hüseyin, *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, Fatih nr. 4307.

Yınanç, M. H., "Arslan-Şah", *İA*, I.

——————, "Ferîdûn Bey Münşeâtı"", *TTEM*, İstanbul 1340, nr. 1 (78).

Zahîreddîn Nîşâbûrî, *Zeyl-i Selçûknâme*, Tahran 1332 hş.

Zahoder, B.,"Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, XIX, 1956, sayı 76.

——————, "Dandanekan", çev. İ. Kaynak, *Belleten*, XVIII, 1954, sayı 72.

Zambaur, E. De, *Manuel de Généologie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannover 1927.

Ez-Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-İmâm (H. 561-570)*, tahkîk Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, Beyrut-Lübnan 1996.

——————, *Siyer-ü Alâmi'n-nübelâ*, XXI, nşr. Beşşâr Avvâd Marûf-Muhyî Helâl Serhân, Beyrut 1404 (1984).

Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, nşr. Behmen-i Kerîmî, Tahran 1310 hş.

Zettersteen, K. V., "Müstencîd", *İA*, VIII.

Zeyneddîn Ömer b. el-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbârü' l-beşer*, nşr. Ahmed Rıf'at el-Bedrâvî, II, Beyrût 1970.

Zirikli Hayreddin, *el- Alâm*, VI,VIII,IX, Beyrut 1970 (3. Baskı).,

Dizin

I

İ

R

S

Oğuzları batıya doğru iten iki gerçek neden vardı. Bunlardan birincisi verimli ve geniş otlaklar bulmak üzere kendilerine yurt aramaları, ikincisi ise göç dalgalarının birbirlerini itelemeleridir. İşte Sultan Sancar dönemindeki Oğuz isyanının bu iki gerçek nedenden dolayı ortaya çıktığı ve her zamanki gibi daha batıya göç etme sonucunu doğurduğu bu araştırmayla ortaya çıkmıştır.

Oğuzların göç etmesi ve hele bunun sonucunda Selçuklu Devleti'nin yıkılarak yerine yeni devletlerin kurulması Türk tarihindeki en önemli olaylardan biridir. Ortaçağ İslâm kaynakları, büyük sonuçlar doğuran bu olayı her ne kadar küçük nedenlere bağlayarak yüzeysel olarak anlatmışlarsa da, bu günkü modern tarih anlayışı içerisinde konunun daha ciddî siyasî ve sosyolojik boyutlarının mevcut olduğu kanaatindeyiz.

ISBN 978-975-9173-43-3

9 789759 173432

KİTABEVİ